BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Odağında Tarih Boyunca Savaş

Editörler
Metin Ünver-Mustafa Tanrıverdi

hiperyayın

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
Odağında Tarih Boyunca Savaş

EDİTÖRLER
Metin Ünver-Mustafa Tanrıverdi

hiperyayın

Hiperyayın: 302
Araştırma- İnceleme

Genel Yayın Yönetmeni
Hatice Bahtiyar

Dizi Editörü
Ali Şükrü Çoruk

Editörler
Metin Ünver-Mustafa Tanrıverdi

Yayıncı Sertifika No: 16680

ISBN: 978-605-281-202-0
e- ISBN: 978-605-281-201-3

1.Baskı: İstanbul, 2018

Copyright© Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın telif hakları, 5846 sayılı yasanın hükmüne göre, kitabı yayımlayan Hiperlink Eğitim İletişim Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti ile Metin Ünver ve Mustafa Tanrıverdi'ye aittir. Yayımcının ve yazarın izni olmaksızın elektronik ve mekanik herhangi bir kayıt sistemi veya fotokopi ile çoğaltılamaz, kopyalanamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

Baskı-Cilt: Yalın Yayıncılık- -**Sertifika no:** 16116

Birinci Dünya Savaşı odağında tarih boyunca savaş / editörler
Metin Ünver, Mustafa Tanrıverdi. – İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018.
505 s. : res.,tbl., hrt. ; 24 sm. -- (Hiperyayın; 302)

ISBN: 978-605-281-202-0
e-ISBN: 978-605-281-201-3

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

1. Savaş 2. Savaş (Felsefe) 3. Askeri tarih

I. Ünver, Metin II. Tanrıverdi, Mustafa III. Eser Adı IV. Dizi

U 21/.B57 2018 355.02 BİR 2018

Genel Satış Pazarlama ve Yayınevi
Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık San. Paz. ve Tic. Ltd. Şti.
Tozkoparan Mah. Haldun Taner Sok. Alparslan İş Merkezi
No: 27 Kat: 6 D: 21 Merter- Güngören / İstanbul
Telefon: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58
www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

Doç. Dr. Metin Ünver

1981 yılında Kastamonu/Taşköprü'de dünyaya gelen Metin Ünver, Lisans (1998-2002), Yüksek Lisans (2003-2006) ve Doktora eğitimini (2006-2012) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Midili Adası'nın İdari ve Sosyo-ekonomik Yapısı (1876-1914) adlı çalışmasıyla doktor unvanını alan Ünver'in, Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi (İstanbul 2008-Ali İhsan Gencer ve Ali Fuat Örenç ile birlikte) ve Osmanlı Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando-Tubini Meselesi) (İstanbul 2018-Murat Hulkiender ile birlikte) adlı kitap çalışmaları ile Osmanlı siyasi, diplomasi ve sosyo-ekonomik tarihi konularında çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi tarafından International Balkan Annual Conference Books serisinden yayınlanan Bosnia&Herzegovina. Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans (İstanbul 2015) ve Turkey&Romania. A History of Partnership and Collaboration in the Balkans (İstanbul 2016) adlı kitapların editörleri arasında yer almıştır. 2005 yılında göreve başladığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarını devam ettirmektedir.

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi

1982 yılında Kars'ta doğdu. Lisans eğitimini 2007'de Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde; yüksek lisansını 2009'da "Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)" adlı tez ile Gazi Üniversitesi'nde tamamladı. 2008'de Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde araştırma görevlisi oldu. 2010'da İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programına kabul edildi. 2013'te bir yıl boyunca Rusya'da St-Petersburg Devlet Üniversitesi Rus Dili ve Kültürü Enstitüsü'nde Rusça bilgisini ilerletti. St-Petersburg'da, Tübitak burslusu olarak doktora tezi ile ilgili arşiv ve kütüphane çalışmalarını yürüttü. Yine tez çalışması kapsamında Gürcistan'da belli aralıklarla araştırmalarda bulundu. "Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti" adlı tezini 2016 yılı Mayıs ayında başarıyla savundu. Eylül 2016'da Kafkas Üniversitesi'nde yardımcı doçent olarak göreve başladı. 2017 Ocak ayından beri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde doktor öğretim üyesi olarak bilimsel çalışmalarını sürdürmektedir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (CONGİST'18)
Katkılarıyla

İÇİNDEKİLER

APPROPRIATION OF GREEK AND ARMENIAN PROPERTY IN WORLD WAR I AND AFTER-A DIFFERENT PERSPECTIVE
Justin McCarthy
21

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BİR NEDENİ OLARAK BÜYÜK GÜÇ SORUMLU(SUZ)LUĞU
Caner Kur
39

İSPANYA VE I. DÜNYA SAVAŞI: SORUNLU BİR TARAFSIZLIK
María Jesús Horta
69

SAVAŞIN GÖRGÜ TANIKLARI: CİHAN HARBİ HATIRALARINDA ÇANAKKALE CEPHESİ TASVİRİ
Cemal Can Tarımcıoğlu
79

BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK ÇANAKKALE SAVAŞLARI
E. Zeynep Suda
89

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ORDUSUNDA EVLİ VE NİŞANLI ASKERLER
Semih Sefer
109

DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ŞEHBENDERLERİNİN EVE DÖNMESİ
Mustafa Yeni
163

İSPANYOL BASININDA I. DÜNYA SAVAŞI'NIN KAYBEDEN TARAFI OLARAK OSMANLI İMPARATORLUĞU
Özlem Şenyıldız
195

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN İMZALANMASININ İSTANBUL BASININDAKİ AKİSLERİ
Erkin Akan
209

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN 19. MADDESİNİN UYGULANMA SÜRECİ: ALMAN VE AVUSTURYA-MACARİSTAN VATANDAŞLARININ ÜLKELERİNE GÖNDERİLMELERİ
Safa Furkan Karacakaya
233

KURTULUŞ SAVAŞINDA BALIKESİR BASININA GENEL BİR BAKIŞ
Mustafa Özsarı
271

DÖNEMİN GAZETELERİ IŞIĞINDA II. İNÖNÜ ZAFERİNDEN SONRA MİLLÎ MÜCADELE'YE YAPILAN YARDIMLAR
Sevim Güldürmez
287

İSTİKLAL HARBİNİN SONUNDA SUBAY HATIRALARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER (EVE DÖNEN ASKER İÇİN HAYAT KALDIĞI YERDEN DEVAM EDER)
Cezmi Eraslan
301

TURKISH CYPRIOT PERCEPTION OF THE TREATY OF LAUSANNE
Ayfer Yazkan Kubal
323

ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE ALMANYA'NIN HERERO SÖMÜRGESİ VE SOYKIRIMI
Çiğdem Sürücü
333

SAVAŞ VE İSYAN ARASINDA ASKERİ DARBE
Murat Yiğit
363

AKBABA MİZAH DERGİSİ ETRAFINDA SOVYET TEHDİDİ VE SOĞUK SAVAŞ'A GİDEN YOL
Derya Kılıçkaya
377

OSMANLI DEVLETİ'NDE SAVAŞLARIN ARKEOLOJİYE ETKİLERİ
Burcu Kutlu Dilbaz
429

MISIR'IN İŞGALİ (1798-1801) KARŞISINDA OSMANLI İDARESİ VE TOPLUMU
Hüseyin Sarıkaya
453

ANADOLU'DAKİ ESKİÇAĞ DÖNEMİ SAVAŞ ALANLARINDAN BİRKAÇININ YERLERİ VE BURALARDA YAPILAN SAVAŞANLAR HAKKINDA DÜŞÜNCELER
Mustafa H. Sayar
483

ÖN SÖZ

1914 yılında başladığında çok da uzun sürmeyeceği düşünülen Birinci Dünya Savaşı aslında dört yılın biraz fazla sürmüş; bu zaman dilimi içerisinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan ittifakı ile Büyük Britanya, Fransa, Rusya, İtalya, Romanya, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan'ı içine alan grup arasında Avrupa'da, Asya'da, taraf devletlerin Afrika'daki sömürgelerinde ve açık denizler dahil, geniş bir coğrafyada, birçok cephede daha önce eşi görülmemiş seviyede, oldukça kanlı askeri çatışmalar yaşanmıştır. 1918'in son baharında fiilen biten Birinci Dünya Savaşı bir değerlendirmeye göre sivil ve asker toplam 21 milyonun üzerinde bir can kaybına yol açmıştı. Söz konusu toplam rakamın yaklaşık 13 milyonu, salgın hastalıklar başta olmak üzere savaşın getirdiği çetin yaşam koşullarına yenik düşen sivillerden oluşmaktadır. Şüphesiz bu yoğun askeri mücadele dünyanın geleceğini çok köklü bir şekilde etkilemiştir.

Birinci Dünya savaşı, taraf olan tüm ülkeler açısından birçok zaferi, yenilgiyi, kahramanlığı ve hüznü aynı paydada sembolize etmektedir. Söz konusu ülkelerin toplumsal hafızalarında çok çeşitli, zaman zaman birbiriyle zıt çağrışımlar ve algılara sebep olmuştur. Diğer taraftan, yüz yıl önce sona eren Büyük Harbin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bölümüyle ilgili, bilhassa aynı savaşa katılmış Batılı ülkelerdeki çalışmaların sayısı düşünüldüğünde, Türkiye'de konu hakkında yeterince bilimsel yayın yapılmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş adlı bu çalışma söz konusu yayın eksikliğine bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Merkezinde I. Dünya Savaşı'nın yer aldığı kitapta ağırlıklı olarak tarihte savaşların etkileri üzerinde durulmuştur. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasında büyük güçlerin payı, Çanakkale cephesi, İspanyol basınından hareketle Osmanlı mağlubiyeti, İspanya'nın tarafsız kalması, cephedeki Osmanlı askerinin evlilik ve nişanlılık durumu, savaş sürecinde Ermeni ve Rum mallarının kamulaştırılması ile Mondros mütarekesi ve maddelerinin uygulanması etrafında Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı

Devleti ve toplumuna etkileri ele alınmıştır. Esasında kitapta yer alan çalışmaların bir bölümü Birinci Dünya Savaşı'nın devamı olan Milli Mücadele sürecindeki çeşitli gelişmeleri ele almaktadır. Kurtuluş Savaşı'nın Balıkesir basınına yansımaları, İstanbul'dan Milli Mücadeleye ekonomik destek kampanyası, Savaş sonrası Türk subayının hayatta varolma mücadelesi, Lozan Antlaşması'nın Kıbrıs'taki Türkler üzerindeki akisleri konuları incelenmiştir. Bunların yanında Eskiçağlarda Anadolu'da savaş alanları, savaşların Osmanlı dönemindeki arkeolojik çalışmalara etkileri, Napolyon'un Mısır'ı işgalinin toplumsal etkileri ve Sovyet tehdidinin mizah basınında ifade edilişi hakkında makaleler yer almaktadır. Kitaptaki tüm bu çalışmaların ortak noktası savaşlar ve etkileridir.

Justin McCarthy, *Appropriation of Greek and Armenian Property in World War I And After-A Different Perspective* adlı çalışmasında hakkında bir birine zıt görüşlerin ileri sürüldüğü bir konuyu yeni bir yaklaşım ile ele almaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında kamulaştırılan Ermeni ve Rumlara ait taşınmazlar meselesinin, tarihi ve daha geniş bir coğrafya üzerinde Müslümanlara yönelik benzer uygulamalar ile mukayeseli bir şekilde ele alındığı çalışmada; tarafsız bir değerlendirme sonucu kabul görebilecek 19. yüzyılın başlarından itibaren süregelen savaşlarda Türk, Yunan, Ermeni ve Bulgarların mal kaybına uğradığı gerçeği içinde bir diğer gerçek bu gruplar arasında en fazla zarara uğrayanların Türkler olduğuna dikkat çekilmektedir. Kaldı ki İngiliz arşiv belgelerinin de teyit ettiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Osmanlı makamları el konulmuş malların ve arazinin iadesi için uğraşmıştır. Prof. McCarthy çalışmasında konu hakkında uluslararası literatürde ileri sürülen önemli iddiaları ve tezleri de satırlarına taşıyarak, yapılan yanlış ve kasti çıkarımlara bilimsel zeminde cevap vermektedir.

Caner Kur, *Birinci Dünya Savaşı'nın Bir Nedeni Olarak Büyük Güç Sorumlu(suz)'luğu* adlı makalesinde, Birinci Dünya Savaşı gibi büyük bir savaşın önlenememesi noktasında büyük güçlerin sorumsuzca tutumlarını irdelemekte ve bu tutumun insanlığın yüzyıllardır biriktirdiği değerler bütününü yok saydığını öne sürmektedir. Büyük güçler, haklı olan taraf oldukları iddialarını savaş ve sonrasındaki yıllarda sürdürmüşler ve bununla ilgili bilimsel ve diplomatik alanlarda çaba göstermişlerdir. Kur,

uluslararası rekabet ve doğu sorunu arasında bağlantı kurarak, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreci zengin bir literatür yardımıyla aktarmaktadır.

Maria J. Horta, *İspanya ve I. Dünya Savaşı: Sorunlu Bir Tarafsızlık* başlıklı çalışmasıyla İspanya'nın savaşa katılmayan az sayıda Avrupa ülkesinden biri olmasına karşın gerçekte savaşın etkilerinin ülke içinde derin bölünmelere ve sosyal anlaşmazlıklara yol açarak, mevcut siyasi sistemin yıllar sonra iktidardan düşmesine neden olacak olan krizin üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Horta, çalışmasında Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde İspanya'daki koşulların neler olduğuna açıklık getirmeye çalışırken, o dönemdeki uluslararası siyasette İspanya'nın rolünü ve savaşmakta olan iki blok ile yürüttüğü ilişkileri incelemiş ve İspanya'yı tarafsız kalmayı seçmeye iten gerçek nedenlerin izini sürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı hakkında pek çok dilde ve birçok ülkenin arşivinde belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler savaşın siyasi, askeri ve sosyal yönlerine dair bilgiler vermektedir. Arşiv belgeleri bu anlamda birinci el kaynak niteliğindedir. Belgeler kadar değeri olan bir diğer kaynak, savaşa bizzat katılmış veya tanıklık etmiş kişilerin kaleme aldıkları anılardır. Cemal Can Tarımcıoğlu, *Savaşın Görgü Tanıkları: Cihan Harbi Hatıralarında Çanakkale Cephesi Tasviri* adıyla kaleme aldığı yazısında farklı rütbelerden askerlerin yazdığı hatırat, günlük ve mektuplardan yola çıkarak Çanakkale Cephesi'nde yaşananları ele almaktadır.

Prof. E. Zeynep Suda, *Bir Hafıza Mekânı Olarak Çanakkale Savaşları* adlı makalesinde toplumsal hafıza kavramı üzerinden Çanakkale Cephesi'ni ele almakta ve buna dair günümüze uzanan süreçte var olan anıt ve malzemelerin diliyle cepheyi farklı bir yönüyle anlatmaktadır. Böylece savaşın devam ettiği yıllardan itibaren oluşturulan hafızanın tam olarak ne ifade ettiği üzerine önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra tüm kaynaklarını askerî ihtiyaçlar doğrultusunda seferber eden Osmanlı Devleti'nde silah altına alınan iki buçuk milyon civarındaki askerin yaklaşık ¾'ü evli veya evlilikleri savaş nedeniyle ertelenmiş nişanlılardan oluşuyordu. Savaşın uzayan seyrinde geride bıraktıkları tarafından, kısıtlı haberleşme imkânları nedeniyle vefat ettiği sanılan veya kayıp hükmünde olan askerlerin evlerine döndüklerinde

karşılaştığı problemlerin başında eş veya eş namzetlerinin başkalarıyla evlenmiş, evlendirilmiş olması geliyordu. Diğer bir problem ise askerlerin eş veya nişanlılarının uğradıkları cinsel saldırılardı. Bunların üstüne bir de asker ailelerinin maruz kaldıkları malî zorluklar, açlık ve yoksulluk eklenmekteydi. Bu gelişmelerin cephede bir şekilde duyulması askerin mücadele azmini doğrudan etkilemekteydi. Semih Sefer *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Evli ve Nişanlı Askerler* başlıklı çalışmasında yukarıda açıklanan sorunlar karşısında Osmanlı Devleti'nin öncelikli cephedeki askerin evi ile olan ilişkisini teminat altına almak için yürüttüğü çalışmaları titizlikle ele almıştır. Seferberlik ilan edildiği sırada gerekli hukuksal altyapıdan yoksun olan devletin, savaş sırasında gerçekleştirdiği müdahaleler ile bir taraftan askerin cephedeki motivasyonunu koruma diğer yandan bozulan toplumsal düzeni yeniden sağlama çabası Sefer'in çalışmasında detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Şehbenderlerinin Eve Dönmesi başlıklı çalışmasında Mustafa Yeni Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Rusya ve İran'da görev yapmakta olan Osmanlı şehbenderlerinin ülkeye dönme sürecini ele almaktadır. Savaşın karşı saflarındaki iki devlet olan Osmanlı Devleti ve Rusya'da tutuklanan diplomatların serbest bırakılmalarına dair çalışmalar diplomatik olarak İtalyan sefareti tarafından yürütüldü. Serbest kalan Osmanlı diplomatlarının geri dönüş seyahatleri konu hakkındaki arşiv belgelerinden hareketle detaylı bir şekilde sunulmaktadır. Yeni, Ruslar tarafından basılarak evrak ve şifre anahtarlarına el konulan Osmanlı şehbenderlerinin bu baskınlara hazırlıksız yakalanmalarından hareketle, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine yol açan Rus limanlarına yapılan baskından ülke dışında görev yapan diplomatlar önceden haberdar olmadıkları tespitinde bulunmuştur. Diğer taraftan çalışmada savaşın getirdiği şartlar içinde diplomatların bile uluslararası hukuktan doğan diplomatik dokunulmazlık hakkından mahrum bırakıldığı çarpıcı bir şekilde gösterilmiştir.

Dünyayı etkisi altına alan Birinci Dünya Savaşı, doğal olarak bütün toplumların ortak konusu olmuştu. Öyle ki savaşa katılmayan toplumlar dahi savaşın gidişatını büyük bir ilgiyle takip etmişlerdir. Bu anlamda İspanya basınında Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılanlar dikkate

değerdir. Özlem Şenyıldız *İspanyol Basınında I. Dünya Savaşı'nın Kaybeden Tarafı Olarak Osmanlı İmparatorluğu* adlı makalesinde ağırlıklı olarak savaşın sonucunun İspanyol basınındaki yansımaları üzerinden, Türkiye coğrafyasında yaşananları aktarmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından bitiren Mondros Mütarekesi, dönemin kamuoyunda çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Barış ve savaşa devam noktasında yoğunlaşan tartışmaların İstanbul basınına nasıl yansıdığı, savaşın etkisine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Mütarekenin imzalanması sonrasındaki bu tartışmalar Erkin Akan'ın kaleme aldığı *Mondros Mütarekesi'nin İmzalanmasının İstanbul Basınındaki Akisleri* adlı makalesinde, dönemin gazeteleri yardımıyla incelendi.

Mondros Mütarekesinin uygulanma sürecini ise, mütarekenin 19. maddesi örneğinde Safa Furkan Karacakaya irdeledi. Buna göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya ve Avusturya vatandaşlarının, Osmanlı topraklarından kendi ülkelerine dönüşleri zorlu bir süreç oldu. Bunun en önemli nedenlerinden biri İtilaf devletlerinin takındığı tutumdur. Kalmak isteyenler de olmakla birlikte yaklaşık 20.000 Alman ve Avusturya askeri ülkelerine gönderilmiştir. Karacakaya, bu süreci Osmanlı arşiv kaynaklarından hareketle anlatmaktadır.

Tarih araştırmalarında gazeteler her zaman önemli bir başvuru kaynağı olmuşlardır. Yakın tarihe dair çalışmalarda, üstelik savaşlar söz konusu olduğunda; cephe gerisinde yaşananlara, kamuoyunda yaşanan tartışmalara ve cepheden haberlere gazeteler aracılığıyla ulaşılır. Bu anlamda Mustafa Özsarı ve Sevim Güldürmez'in makaleleri dikkate değerdir. Prof. Özsarı, *Kurtuluş Savaşında Balıkesir Basınına Genel Bir Bakış* adlı makalesinde Balıkesir'in işgali öncesinde çıkan gazeteleri incelemekte ve dönemin haberleri üzerinden Türk Kurtuluş Savaşı'nın ilk cephelerinden olan Balıkesir ve çevresi hakkında bilgiler vermektedir. Ses, Doğru Söz ve İzmir'e Doğru adlı gazeteleri esas alan çalışma, dönemin ruhunu yansıtmaktadır. Sevim Güldürmez ise, *Dönemin Gazeteleri Işığında II. İnönü Zaferinden Sonra Millî Mücadele'ye Yapılan Yardımlar* adlı yazısında II. İnönü Zaferi sonrasında Türk Kurtuluş Savaşı'na yapılan yardımları, dönemin gazetelerinden derlediği haberler ile aktarmaktadır. Buna göre,

Türkiye içinden ve dışından Türk ve Müslüman kökenliler, Anadolu'daki mücadeleye destek amacıyla yoğun bir yardım kampanyası yürütmüşlerdir.

Prof. Cezmi Eraslan *İstiklal Harbinin Sonunda Subay Hatıraları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Eve Dönen Asker İçin Hayat Kaldığı Yerden Devam Eder)* adlı çalışmasında tarihin ve özelde savaş tarihine dair çalışmaların vaz geçilmez kaynaklarından biri olan hatıralardan hareketle uzun bir savaş döneminden sonra sivil hayata geçiş ve sonrasında subayların sosyo-psikolojik durumlarını analiz etmiştir.

Ayfer Yazkan Kubal *Turkish Cypriot Perception of the Treaty of Lausanne* başlıklı çalışmada esasında Kıbrıs Türk toplumunun günümüzdeki kimlik algısına Lozan Antlaşması'nın etkilerini incelemektedir. 1878'de İngiltere'ye *geçici* olarak devredilen Kıbrıs 1914'te I. Dünya Savaşı başladığında İngiltere tarafından ilhak edilecek, Lozan Antlaşması'ndaki ilgili maddeler ile söz konusu ilhak hukuki bir zemine oturacaktır. Kubal çalışmasında Kıbrıs'taki bir grup Türk aydınının adanın tekrar Türkiye'ye iadesi gayretlerine değinerek ve adanın kendi tarihindeki önemli aşamaları dikkate alarak Kıbrıs Türklerinin ulusal kimliklerinin oluşmasındaki tarihi etkenlere ışık tutmaya çalışmıştır.

Çiğdem Sürücü *Alman Kaynaklarına Göre Almanya'nın Herero Sömürgesi ve Soykırımı* adlı yazısında I. Dünya Savaşı'nın en önemli tetikleyicilerinden olan sömürgecilik yarışını, Almanya'nın sömürgesi olan günümüzde Güney Afrika ülkesi Namibya'daki uygulamaları özelinde ele almaktadır. Sömürgecilik yarışına rakiplerine göre oldukça geç bir tarihte katılan Alman İmparatorluğu yine rakiplerine göre çok az sayıda sömürge elde edebilmiştir. Bununla birlikte, elde ettiği sömürgelerdeki uygulamaları rakipleri İngiliz ve Fransız hükümetlerinden geri kalmamış, bunu yaparken maksimum faydayı sağlamak adına yerli halka karşı kaba kuvvet ve şiddet sıkça ve herhangi bir kurala bağlı olmaksızın kullanılan araçlar olmuştur. Bu baskılar ve uygulanan ekonomik politikalar karşısında isyan eden yerli halka karşı soykırıma varan sert müdahalelerde bulunulacaktır. Sürücü, çalışmanın odak noktası olan 1904 tarihli Herero katliamında ve akabinde 1907 yılına kadar çeşitli nedenlerle yaşanan olaylarda Herero

nüfusunun dörtte üçünün Alman koloni idaresi tarafından katledildiğini kaydetmektedir.

Murat Yiğit *Savaş ve İsyan Arasında Askeri Darbe* konulu çalışmasında askeri darbe olgusunu savaş kuramı içinde incelemektedir. Bu konuya bakış açısı Clausewitz'in gerçek savaş ve mutlak savaş paradigmasıdır. Yiğit, etkileri bakımından savaşlarla pek çok ortak yönü bulunan askeri darbelerin "yeni savaşlar" kavramsallaştırmasında nereye konumlandırılması gerektiğini tartışmaktadır. Yiğit siyaseti hedefe koyarak meşruiyet çizgisinin dışına çıkan darbecilerin dış düşmanlarla hedef ortaklığı içinde olduklarının altını çizmektedir. Özellikle askeri darbelerdeki dış destek ve bağlantılardan hareketle bu tür eylemleri gayri nizami harp olarak niteleyen Yiğit, cuntacı subayların kimlik, çıkar ve ilişkilerinin dış boyutunun darbenin savaşın bir alternatifi veya uzantısı olarak görülmesini desteklediğini savunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı, 1918'de sonra ermekle birlikte etkileri uzun yıllar hissedildi. Bu savaşın sonuçları İkinci Dünya Savaşı'nın da sebeplerinin bir kısmını oluşturdu. Dünya iki kutuplu bir gerilim ortamına sürüklendi. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu dönemin politika belirleyicileri Sovyet Rusya ve Amerika oldu. Soğuk Savaş'a giden bu süreci Derya Kılıçkaya *Akbaba Mizah Dergisi Etrafında Sovyet Tehdidi ve Soğuk Savaş'a Giden Yol* adlı yazısında incelemektedir. Karikatürlerin kullandığı dil ve o dönem önem verilen konuları bu yazıda bulmak mümkün.

Burcu Kutlu Dilbaz'ın, Osmanlı Devleti'ndeki başlangıcı bir savaşın sonucu olan arkeolojik faaliyetlerin savaşlardan ne boyutta etkilendiğini ele aldığı *Osmanlı Devleti'nde Savaşların Arkeolojiye Etkileri* başlıklı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin bilhassa savaşların yol açtığı olağan üstü şartlar içinde arkeolojik eserleri korumak için attığı adımlar örneklerle ortaya konulmaktadır. Çalışmadan öğrendiğimize göre 1912 tarihli *Muhafaza-i Abidât Nizamnamesi* devletin bu çabalarının bir ürünü olarak yayınlanmıştır. Dilbaz çalışmasında özellikle 1912'den başlamak üzere Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nde yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik faaliyetlerin akıbetlerini okuyucuya sunmaktadır.

Hüseyin Sarıkaya *Mısır'ın İşgali (1798-1801) Karşısında Osmanlı İdaresi ve Toplumu* konulu çalışmasında Napoléon Bonaparte kumandasındaki Fransız ordularının 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle başlayan siyasi ve askeri süreçteki gelişmeler etrafında gerek Osmanlı merkezi idaresinin gerekse Osmanlı topraklarında ikamet eden toplulukların işgal karşısındaki tavırları ile alınan tedbirlerin keyfiyetini irdelemektedir. Bu doğrultuda Bonaparte'nin Mayıs 1798'de Mısır'a hareketinden başlayarak Osmanlı-İngiliz müttefik kuvvetleri tarafından Fransız ordusunun bölgeden çıkarılmasına kadar olan zaman diliminde meydana gelen olayların genel bir tablosu ortaya konulmuş; işgalin dikkati çeken bir yönü olarak Fransızların bölgeyi rahatça işgal ederek nüfuzlarını sağlamlaştırmak adına Osmanlı idaresini ve toplumunu aldatmaya yönelik başvurdukları politikalar ele alınmıştır. Çalışmada bilhassa Fransız işgalcilerin ilk muhatapları olarak Mısır halkı başta olmak üzere çevre toplulukların, bedevi unsurların ve bölgedeki gayrimüslimlerin işgal sırasında sergiledikleri, birbiriyle taban tabana zıt tutumları ve tepkileri hakkında değerli bulgular paylaşılmaktadır.

Son olarak Mustafa H. Sayar *Anadolu'daki Eskiçağ Dönemi Savaş Alanlarından Birkaçının Yerleri Ve Buralarda Yapılan Savaşanlar Hakkında Düşünceler* adlı çalışmasında M.Ö. 5. yüzyılın ilk çeyreğinden M. S. 4. yüzyılın başına kadar Anadolu yarımadasında yapılmış olan kara ve deniz muharebelerinden bazı örnekleri coğrafi konumları ile eskiçağ kaynaklarının verdikleri bilgiler kapsamında ana hatlarıyla kronolojik sırayla sunmaktadır. Prof. Sayar çalışmasında bahsettiği eskiçağ dönemi savaş meydanlarının önemli bir bölümünün Anadolu yarımadasının batı ve iç batı kesimlerinde ve Boğazlar bölgelerinde yoğunlaştığının görüldüğü; bunun başta gelen nedeninin Anadolu'nun batı yarısının Ege ve Trakya üzerinden Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz'in diğer bölgeleri ile olan ilişkilerden ve her iki kıtada gelişen siyasi ve sosyal olayların sonuçlarının sıcak çatışmalara dönüşerek son sözün silah kullanılarak söylendiği bölgeler olmasından kaynaklandığı tespitinde bulunmaktadır.

Kitapta yer alan makaleler bütün olarak değerlendirildiğinde merkezde Birinci Dünya Savaşı olmak üzere insanlık tarihinin önemli bir gerçeği olan savaşların çok çeşitli yönlerine ışık tutarak, farklı ve yeni bakış açıları getirdikleri görülecektir. Bu nedenle kitapta bir iç başlıklandırmaya

gidilmeyerek söz konusu çeşitliliğin ikinci planda kalmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Öncelikle değerli çalışmalarıyla böyle bir eserin ortaya çıkmasını mümkün kılan değerli yazarlara teşekkür ederiz. Böyle bir çalışmaya olan ihtiyaca işaret ederek, kitabın yayınlanmasına kadar olan her aşamadaki himayeleri için Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye, toplam dört kitaptan oluşan serinin baş editörü Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK'a, kitabın hazırlanması sırasında kendilerinden çeşitli yardımlar gördüğümüz İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. Mahir AYDIN ve Doç. Dr. Aliye EROL ÖZDİZBAY'a, en samimi teşekkürlerimizi sunmaktan mutluluk duyuyoruz. Kitabın okuyucuyla buluşmasını sağlayan Hiperkitap'ın değerli yöneticilerine bilime yaptıkları katkılar için teşekkür ederiz. En büyük temennimiz üzerinden yüz yıl geçen Birinci Dünya Savaşı'nın ve genel olarak savaşların oldukça geniş bir perspektiften anlaşılmasını hedefleyen bu kitabın faydalı olmasıdır.

Metin ÜNVER-Mustafa TANRIVERDİ

APPROPRIATION OF GREEK AND ARMENIAN PROPERTY IN WORLD WAR I AND AFTER-A DIFFERENT PERSPECTIVE

Justin McCarthy*

The abandonment and confiscation of land and property in the Ottoman Empire and Turkey is a complicated issue—part of a long history in which all groups lost, Muslims most of all. Despite this, recent studies have attempted to remove the loss of Christian property from historical context. In this essay, I plan to consider some of the factors that should be included in the history of dispossession of property of all the peoples of the Empire and the early Turkish Republic, recognizing that much more detailed research should be made.

The Appropriation of Property

Seizure of Turkish property began in the Southern Caucasus in the Russian wars with Iran and the Ottoman Empire win 1827-29. Turkish land in what today is the Armenian Republic and Southern Georgia were expropriated by the Russians and granted to Armenian settlers from the Ottoman Empire and Iran. In the 1860s, the Russians dispossessed Circassians and Abhazians, driving these Muslim peoples from their homes. Giving Muslims compensation for their lost lands was not even considered.[1]

Loss of Muslim land in the Balkans began when the Ottomans lost Hungary, and continued on a relatively small scale on the creation of autonomous Serbia and Montenegro, but large-scale theft of Muslim land

* University of Louiseville (justin.mccarthy@louisville.edu).

1 Justin McCarthy, *Death and Exile*: *Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995, pp. 13-18, 32-40. The topic of this paper is so much a part of the general history of the time that it is impossible to give a detailed bibliography, which would be a small book in itself. The books mentioned contain bibliographies. I have concentrated on British records and the records of peace conferences and treaties.

was a main feature of the Russo-Turkish War of 1877-78. Wherever Russian forces took control, peasants stole Turkish and Albanian land. Some Turkish farmers and city dwellers fled in advance of the battles; others were driven out by soldiers and by their Christian neighbors. At the Congress of Berlin, the European powers promised that stolen Turkish lands would be returned to their owners or, if the owners did not wish to return; the proceeds of rents or sales would be given to the owners.[2] This was not done. Those who had fled during the war lost their property. Those who had remained in the new states were often driven out and their lands seized.[3] To a lesser extent, Bulgarian refugees lost land in Macedonia and Thrace. Compensation, although promised by the Great Powers in the Treaty of Berlin, was never paid, and refugees were not allowed to repossess their lands.

A Greek administration took control of Crete in 1898, and Crete became part of Greece in 1908. Most Turks[4] left the island before World War I, the remainder as part of the Greek-Turkish population exchange. Compensation for lost Turkish land was only paid to the latter.

Depredations on Muslims and theft of Turkish and Albanian land increased in the Balkan Wars of 1912-13. The conquering Greeks, Bulgarians, Serbs, and Montenegrins forced out or killed 62% of the Muslims, mainly Turks, of the Ottoman Balkans.[5] Their lands were seized, again without compensation.

During World War I, Turkish and Kurdish lands all over Eastern Anatolia were seized by the Russians. At first, much of this land was taken by Armenians, especially in the Van and Bitlis provinces. However, Armenians lost much of this land in Bitlis and Van Provinces and their own property when they retreated with defeated Russians in 1915. The Russians refused to allow most Armenians to return when the Russians retook the

2 Treaty of Berlin, articles XII, XXX, XXXIX, and the Convention of 1881, article IV, which gave land to Greece. The abortive Treaty of San Stephano contained the same provisions, although it covered a wider area.

3 The British consular record on this is detailed and circumstantial. See, for example, the voluminous evidence provided in the UK National Archives: FO 195/1136, 1137, 1184, 1185, 1189,1252-4; FO 424/59.

4 Considered Turks by the Greeks, most spoke Greek.

5 Because of the lack of accurate statistics, Albania is not included in this figure. If anything, the Albanians suffered worse than the other Balkan Muslims/

region in 1916. At the end of the war and after Armenians confiscated Turkish land in the Erzurum province, murdering or driving out the Turkish inhabitants, but were defeated by the Turks. In Cilicia, Armenians who arrived with French conquerors at first took Turkish lands, but were again defeated. Armenian land and property were lost.

An objective historian looking at the period from 1800 to 1923 would describe military conquests in which Turks, Greeks, Armenians, and Bulgarians all lost lands and property. Turks unquestionably lost the most. The lands of Turks and other Muslims were lost permanently in Bulgaria, Greece, Macedonia, Niş, the Dobruja, and the Southern Caucasus. The property of the Muslims of Anatolia was only returned because the Turks were triumphant in the Turkish War of Independence.

European Promises

In the Treaty of Paris (1856) that ended the Crimean War, the Powers promised "to respect the independence and the territorial integrity of the Ottoman Empire"[6] In a separate treaty, Britain, Austria, and France not only guaranteed the territorial integrity of the Empire, but committed themselves to defend the Ottomans militarily. The Treaty of London of 1871 repeated the promises.[7] When the Russians attacked the Ottoman Empire in 1877, the other Powers refused to stand by their promises. But in the Treaty of Berlin they promised once again to protect the Ottoman lands. The Berlin Treaty also promised that Muslims in the conquered lands would keep their property, including the property of refugees who had fled. Once again, the promises were not kept.[8] The Muslim refugees, and many of the Muslims had that had remained behind, lost all. By 1879, 55% of the Muslims of the occupied territories had been forced out as refugees, 19% were dead.[9]

In the Balkan Wars, 632,000 Muslims died and 813,000 became refugees.[10] None of Muslims were allowed to return. None of their property

6 Article VII.
7 Article VIII.
8 Article LXIII and other articles respecting each conquering nation.
9 Justin McCarthy, "The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War," in Ömer Turan, ed., *The Ottoman-Russian War of 1877-78,* Ankara: Middle East Technical University and Meiji University, 2007, pp. 51-78.
10 *Death and Exile*, p. 164.

was returned. No compensation was ever paid. In 1885, the Ottomans formally complained to the Powers that Bulgaria had illegally appropriated Muslim property. Despite their promises, the Powers did nothing to defend the Ottomans in the Balkan Wars, nor did they even attempt to return their lost land to Turks and Albanians. British foreign minister Grey even demanded that the Ottomans give Edirne, which they had retaken in the Second Balkan War, to the Bulgarians.[11]

No consideration of the return of property lost to Christians in World War I should neglect these facts. Archival evidence is not needed to know the facts. One need only to tour the Balkans today to see how much Muslim property, including religious and charitable properties, has been appropriated.

After World War I: Western Anatolia

The Europeans who had done nothing to help the Turks driven from the Balkans were committed to aid Greek and Armenian refugees in any way possible after World War I.[12] The British were in charge of the repatriation effort in Thrace and Western Anatolia. They obviously had no idea of the real situation: British intelligence reported in January of 1919 that "In June 1914 over 250,000 Ottoman Greeks were expelled from Asia Minor into Greece [of whom 50,000 died]" and "During the war half a million Greeks were driven from their homes in Asia Minor [and all but 200,000 had died]" This 'information" seems to have come from the Greek Patriarchate.[13] That would have made 750,000 Greek refugees, of whom 350,000 were dead, 47%. In fact in 1912, before the Balkan Wars, there were only 385,000 Greeks in Aydın Province, the region from most of the Greeks migrated, and most Greeks of Western Anatolia did not move.[14] The British themselves reported the presence of Greeks there throughout the World War I, except in coastal

11 "War in the Balkans: Statement by Sir E. Grey in the House of Commons," in Herbert Henry Asquith, *The Genesis of the War*, New York: Doran, 1922, pp. 391-400.

12 After many fruitless hours spent examining British cabinet records, nothing was found respecting either repatriation of Christians or Muslim refugees. It obviously was not considered an important enough issue to be discussed in the cabinet. In addition, it was very little discussed at Versailles. All was left to diplomats on site.

13 CAB 24/145/42, Eastern Report, No. CII, January 9, 1919.)

14 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press, 1983, pp. 110-11.

districts, from which they had indeed been relocated as a wartime defensive measure. Even the most prejudiced of commentators reported only 115,000 Greek migrants from Western Anatolia, itself an inflated number.[15]

The Turks were initially willing to help in the post-war repatriation.[16] Turks were making real efforts in many regions to return Christian lands after World War I, undoubtedly spurred on by the Allies, who assigned "control officers" (or "relief officers") to supervise Turkish efforts. Little good was ever said of Turks by the British, but they did record that tens of thousands of Greeks had returned to their homes. This was especially true in Western Anatolia. As an example, see the detailed report on Adapazarı by Lt. J. S. Perring. Perring found that the Turks were cooperating completely with the return of Christian property. Half the Greeks had returned and the rest were expected. The 1,500 whom Perring styled as Greek refugees in Adapazarı had come from Edirne, and all but 21 returned there. They were obviously refugees from the Balkan Wars, one assumes from the Bulgarian occupation and Ottoman re-occupation, most probably fleeing war, as were Turks of Edirne.[17] For Ayvalı, the British recorded "returned 8,000 (Greek figures) and 12,000 (Turkish figures)."[18] Many British "control officers" were surprised that the Turks were assisting Armenian and Greek return in many regions.

The attitude of the local Turks began to change when İzmir was occupied by the Greeks and Christian bands began to attack Turks,

15 Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey*, New York, 1932, pp. 15-16. Ladas gives no source for his estimation. No one seems to have ever considered the question of how many Greeks who left Anatolia actually were motivated by the desire to escape conscription into the army.

16 There are many references to British efforts in FO 371/4157, FO 4158, and FO 286/706

17 FO 371/4158, Perring to Armenian-Greek Section, British High Commission, Constantinople, June 8, 1919. See also FO 371/4158, to Armenian-Greek Section, British High Commission, Constantinople, Ada-Bazar, June 11, 1919. On the Greek refugees from Edirne, see *Death and Exile*, p. 155.

18 FO 371-4156, Heathcote-Smith, "Report on Ayvali February 23, 1919," in Calthorpe to Balfour, Constantinople, March 14, 1919. See also the reports on return to Ayvalı in FO 371/4157, Calthorpe to Balfour, Constantinople, January 31, 1919. One interesting facet of the property problem was the attempt of Greeks who returned to claim property that had been sold by them to other Greeks for small amounts (FO 286/706, Hadkinson to British High Commissioner, Constantinople, October 2, 1919.)

sparking retaliation by Turkish bands, and *vice-versa*.[19] The change in Turkish attitude was unmistakable. In the West, Turks could see the results of the Greek invasion, as 1.2 million Turks fled the Greeks.[20] The Turks of Anatolia and Eastern Thrace knew that they would be killed or sent into exile, as had happened in the Balkan Wars. And there were few places left to which they could flee. In the Black Sea region, Greek open agitation for a Pontic Republic[21] and the presence in the region of a Greek ship-of-war were seen as evidence that Greece would soon claim that region as well, dispossessing the Turks. Turkish cooperation with Christian repatriation, never completely popular, ceased.[22]

The "area control officer" in İzmir, Ian Smith, summarized his view of the situation in Aydın Province:

> The Greeks feel that the Turks are arming and preparing bands to fall upon them as soon as the hoped for decision that Greek rule will be established in Aydin is made public; the Turks, who have not yet forgotten what happened in Macedonia after the Balkan War, feel that Greek rule will create an intolerable situation and that they have to anticipate the employment

19 See the British intelligence report from Samsun that indicated that the Turks would only rise and fight local Greeks and Armenians if they claimed Sivas and the Black Sea Coast, although Greek bands were attacking. (FO 371/4158, General Staff 'Intelligence', G. H. Q., Army of the Black Sea.) "Report on situation in Samsun-Amasia District, 13 July, 1919.) Reports on the dissolution of peace fill the British diplomatic literature. For example: "The Greek archbishop here (Çorlu) states that the Greek villagers only act in self-defence, this is totally false, they are brigands pure and simple." (FO 371/4158, Hadkinson to Calthorpe, Chorlou, July 7, 1919.) Hadkinson, it should be noted was very sympathy to the Greeks. He viewed his mission as aiding them.
For a very detailed account of Greek plans for the Pontus Region (accompanied by false population statistics), see FO 371/3659, "Memo by M. Chrysantho Archbishop of Trebizond with regard to Greek Population at Pontus," May 27, 1919. The memo and numerous additions cover much more than population.

20 *Death and Exile*, p. 304.

21 See Commander Heathcote-Smith, "Samsoun: Pontine Republic," Samsoun, July 15, 1919 in FO 371.4158, Calthorpe to Curzon, Constantinople, July 25, 1919. Calthorpe agreed with Heathcote-Smith that the Greek bishop, who was agitating for a Pontic Republic, was dangerous and should be removed. There was obviously much Greek sympathy for the creation of the Greek Republic on the Black Sea. See also FO 286/706, Webb to H. M. Principal Secretary of State for Foreign Affairs, Constantinople, May 13, 1919.

22 British observers were totally sympathetic to Christians, and completely unsympathetic to the Turkish majority. Nevertheless, their reports, though exaggerated, do indicate that the situation of the Christians on the Black Sea coast deteriorated after the Smyrna invasion and Greeks claims for a Pontic Republic. Repatriation became nearly impossible. (Numerous reports in FO 371/4158.)

against themselves of organized measures of oppression and deportation, should the Greek control the country.[23]

Greek sentiment, as reported by Smith, was wrong in believing that the Turks had formed armed bands before Greek occupation. That came after the invasion. The Turkish view proved to be correct. It explains why the Turks turned from readily admitting Greek refugees. The situation became more dangerous when returning Greeks began to attack local Turks.[24] All sides had to agree that peaceful return of either Greek or Turkish refugees had become impossible. The Allies abandoned their plans. [25]

After the War: Eastern Anatolia and Cilicia

In Northeast Anatolia there never was a chance of peaceful population change. War there had never ended. Obviously, the continuing conflicts in Northeast Anatolia made any question of return of Christians impossible, as impossible as the return of Muslims ejected from the Armenian Republic. More than 400,000 Muslims, most of them Turks fled from the Armenian Republic into Anatolia at war's end. What had occurred was not simply Turkish seizure of Armenian property. It was actually an exchange in which Turkish refugees from the Southern Caucasus took the place of Armenian refugees from Anatolia.[26] Both groups lost all their property.

Van, Bitlis, and parts of Erzurum Province were themselves occupied by refugees—Muslim refugees who had returned home in much diminished numbers. They would never willingly accept those who had recently been awful enemies.

23 FO 371/4157, Ian M. Smith, Lieut.-Colonel, Area Control Officer, Smyrna, March 7, 1919, in Calthorpe to H. M. Principal Secretary of State for Foreign Affairs, Constantinople, April 19, 1919. Turks were also much affected by Greek nationalist actions, such as flying Greek flags and writing articles in local Greek newspaper praising the expected Greek occupation. (FO 371/4157, Resident Senior Naval Officer, Smyrna, Dixon, to Calthorpe. January 26, 1919.

24 FO 371/4157, Calthorpe to Balfour, March 16, 1919. See the numerous examples of fighting between Greeks, both locals and returnees, and Turks in FO 286/706.

25 See FO 371/4159, Webb to Curzon, October 6, 1919. Webb was very sympathetic with the Greek cause, but noted that the troubles had begun with the Greek occupation of İzmir, exacerbated by attacks of Greek bands on Turks. Reports in this file demonstrate this, and add that the Greeks were deliberately provoking the Turks. See also FO 286/706, Webb to Curzon, Constantinople, October 7, 1919. Webb felt that restitution of property was "at a standstill," because of Turkish reaction to Greek invasion and Greek provocations.

26 *Death and Exile*, p. 221. 273,000 of the Turks survived as refugees, mainly in the Kars region. The remainder was dead.

The French invaded Cilicia late in 1918, bringing with them thousands of Armenians by land and sea. Other Armenians in Cilicia had never been relocated. Armenian land in Cilicia had indeed been confiscated during the war. Under conditions of peace and order much of it might have been returned, but such conditions did not exist. On the French arrival, Armenians immediately began attacking Turkish villagers and townsmen, pillaging villages and shops. In their own interest, the French tried to restrain the Armenians, but could not. A Turkish Nationalist response drove out the French and the Armenians. As elsewhere, any hope of Armenian repatriation was lost.

Ottoman Housing of Muslim Refugees

It has been alleged that during World War I Armenian properties were taken to house and provide farms and businesses for Turkish refugees from the Balkan Wars.[27] This argument rests on the use of the term "muhacir" in Ottoman documents on transplanted refugees. The interpretation is false. The bulk of the muhacirs settled on Armenian properties were indeed refugees, but very seldom refugees from the Balkan Wars. The mass of the Balkan refugees had been settled in Western Anatolia and Western Thrace before World War I began.[28] Those who were settled in lands of relocated Armenians were actually refugees whose own lands had been taken by

27 See Uğur Ümit Üngőr and Mehmet Polatel, *Confiscation and destruction*, London and New York, Continuum, 2011, Chapter Four. The authors have done a thorough, if ideologically selective, work of cataloging Ottoman seizures of Armenian properties. They have unquestionably identified many acts of greedy officials and the government's actions to place the economy in the hands of Muslims. What the authors have not done is to place wartime events in their historical context or to consider Muslim losses. The authors' offering of a few examples of Balkan Turks who came to Armenian lands is at best selective and deceptive. Especially notable is their claim that the Ottomans placed there Bosnians, based on an order for 181 Bosnian families to be sent to Diyarbakır. Refugees from Bosnia first came to the Ottoman Empire and were settled after the 1877-78 War. Large-scale Bosnian Muslim migration to East and East-Central Anatolia in 1915 is unlikely. No one should doubt that Ottoman officials and Muslim civilians took advantage of wartime conditions, including the Armenian relocation, to enrich themselves at the expense of Christian minorities. Criminal acts are not uncommon in war. Nevertheless, Turkish and Kurdish expropriations should be viewed in the perspective of their history and the events of World War I and the Turkish War of Independence. It is proper to discuss the losses of Christians, but not to ignore the losses of Muslims.

28 Some Balkan refugees were settled in regions that Armenians claimed as their own: in Adana, Mamuretülaziz, and Maraş, 3% of the total 413,922 refugees. For a list of the settlement areas of the Balkan Muslim refugees, see *Death and Exile*, p. 161. An unknown number were settled on properties of Greeks who fled to Greece in 1913-14 and after World War I.

Russians and their Armenian allies. Nearly one million Muslims had been forced to flee the region occupied by the Russian Army; they were settled in any available properties.[29]

Muslim Refugees from Russian and Armenian Occupation, 1915-1916[30]		
From	First Settlements and Transit Points	Final Settlements
Eastern Erzurum Coastal Trabzon	Along the Black Sea	Ordu, Giresun, Unye, Samsun, Bafra, Kastamonu
Western Erzurum Southern Erzurum Southern Trabzon	Sivas	Remained in Sivas or went to Ankara, Kayseri, Niğde, Çorum, Yozgat, Kırşehir, Konya
Southern Erzurum Southeastern Erzurum	Kemah, Divriği, Kangal	Remained in Kemah, Divriği, Kangal or went to Harput, Malatya, Adıyaman, Besni, Maraş
Van, Bitlis, Muş	Diyarbakır	Remained in Diyarbakır or went to Urfa, Siverek, Gaziantep, Adana

The implication of those who falsify or confuse the identities of the muhacirs is that the Ottomans relocated Armenians as part of a plot to "Turkify" Armenian regions by substituting Balkan Turks for Armenians. Most of those settled were in fact ethnic Kurds, not Balkan Turks. No one was Turkifying anything.[31] Another implication is that Armenians were being punished for crimes against Turks committed by Greeks and Bulgarians. In fact, the crimes necessitating resettlement of the Eastern Anatolian Muslims were committed by Russians and Armenians.

29 The Ottoman refugee commission recorded 868.962 refugees by war's end, and many surely had not been officially recorded. *Death and Exile*, p. 223. See *Death and Exile*, Chapter Six. See also Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations*, London, Boston and New York, 1922, p. 191.

30 "To the Office of the Prime Minister," December 4, 1916, in Turkey, Prime Ministry, Directorate General of Press and Information, *Documents*, Ankara: 1982, pp. 118-124.

31 On the actual numbers of Muslims settled in Anatolia and Western Thrace, see Justin McCarthy, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and the Turkish War of Independence" in Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, Istanbul: Isis, 2002, pp. 46-7.

Inheriting Devastation

If all the Greeks and Armenians who had left Anatolia and Thrace had returned in 1923, what would they have found? Both Eastern and Western Anatolia were largely wastelands. Those who claim that the Christians should all have returned to their old homes neglect the fact that the land could never have supported them. It had been ravaged and ruined, largely by local and invading Christians. Trade routes had been destroyed. Olive trees and grape vines had been cut down. Warehouses and other commercial buildings had been burnt down. Merchant ships and fishing ships had been sunk in the war. The farms, orchards, and animals that remained could barely support the Muslim population, even though the Muslim population had decreased by three million through wartime deaths.[32]

Destruction wreaked by defeated Greek soldiers and civilians as they fled had ruined what had been the most productive region of Anatolia. It was deliberate policy of leaving nothing behind for the victors. Major cities such as Manissa, Kasaba, and Alaşehir were largely raised. 76 villages in the Menderes Valley alone were destroyed. The Greeks cut down all trees and vines on their line of retreat. More than three million farm animals were killed. More than 140,000 buildings demolished. Tools and machines from factories were looted, the factories then burned. Moveable property and funds from banks were shipped to the Greek islands.[33]

Likewise, in Eastern Anatolia cities and villages had been destroyed in war and by Russian occupiers and local Armenians. Van City was destroyed in the Armenian rebellion of 1914-15. When Russian troops arrived, Muslim villages in Van and Bitlis were pillaged and burned, their inhabitants killed or forced to flee. Public and commercial buildings and houses in Van and Bitlis cities were destroyed by Armenian rebels. At war's end, only 3 Muslim houses (of 3,400 before the war) survived in Van City, none (of 6,500 before the war) in Bitlis City. Half the Muslim villages in Bitlis Province were gone, Three-fourths of the Muslim villages in Van Province gone.[34]

32 *Death and Exile*, p. 338.

33 *Death and Exile*, pp. 292-304.

34 Figures and evaluation from the Americans, Niles and Sutherland. They noted that most of the Armenian houses and villages survived. (Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland:

In the northeast, Armenian occupiers killed Muslims. They occupied Ottoman properties and farms, leveling villages to the ground. 1,000 houses were destroyed in the Erzincan district alone. Retreating Armenians destroyed all in their path, as had Greeks in the West. Many regions in Erzurum Province were completely denuded of Turkish and Kurdish villages and population.[35]

After the wars, in both Eastern and Western Anatolia, there would have been nothing to support returning Greeks and Armenians. And, given that it had been the Christians who had done most of the destruction, could anyone have expected that returning Christians would have been welcomed? It is completely understandable that local Muslims, especially in the East, would never have allowed their return.

In the East, the bloody conflicts that began in 1915 made it impossible for Armenians and Muslims to live together again. The question had been who would rule; the others would be gone. Then and now, Armenian apologists had no wish for Armenians to return to Anatolia under a system of democracy and majority rule. They only wished for Armenian minority rule. When the Turks won, the Armenians were gone. If the Armenians had won, it was the Turks who would have been forced to flee.

The Context—Versailles and Sèvres

Were the Turks to act differently than the Allies acted toward their defeated enemies? Were the Turks to act differently than the Allies planned to act toward the Turks?

There can be no doubt that Anatolian and Thracian Greeks and Anatolian Armenians were enemies of the Turks, and could only be treated as such. Before the war, British consuls reported that Armenians in Eastern Anatolian openly sided with the Russians and welcomed the prospect of Russian invasion. When the war began, Ottoman forces found Armenian caches of arms throughout Anatolia—stored in anticipation of rebellion

An American Investigation of Eastern Anatolia after World I," XI. Turk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, pp. 1809-53.)

35 On Muslim deaths and refugee numbers see, *Death and Exile*, Chapter Six, and "Muslim Refugees in Turkey," pp. 48-52.

during war: 5,000 military rifles and revolvers in Harput, 1,600 in Kayseri, 1,200 in Gűrűn, etc. Armenian weapons caches were discovered in places, such as İzmit, İzmir, Adapazarı, and Bursa, far from the regions claimed by Armenian nationalists. The placement of these caches in churches and commercial buildings indicates that rebels' plans were supported by the Armenian populace, because they would have been obvious to local Armenians but were never reported, as they would have been by loyal subjects.[36] Even before the war began, Armenians had begun guerilla actions against Ottoman soldiers, gendarmes, and officials and against Muslim civilians. During the war they attacked and held Ottoman cities, cut supply lines and telegraph lines, and acted as guides for Russian invaders—all in aid of the Russians in the war.[37] It was because Armenians were rightly seen as dangerous enemies that the Ottomans began the Relocations.

Consideration of the enemy status of Ottoman Greeks has to be more nuanced. There is little doubt that Ottoman Greeks, on the whole, were not loyal subjects of the sultan. Their sentiments can have been little different than those of the Ottoman Greeks in Europe who welcomed the Greek invaders in the Balkan Wars. Nevertheless, the Anatolian Greeks had suffered the loss of land and livelihood in the anti-Christian campaigns of 1912-13. It is sure, however, that Greeks acted as enemies of the Turks once Greece invaded Anatolia. Local Greeks took up Greek army weapons, and even Greek army uniforms, and attacked Turkish villages and towns.[38]

---

36 *Turks and Armenians*, pp. 114-17.

37 The archival evidence of Greek and Armenian offenses against Turks and Kurds and Armenian rebellion and support for Russians is too extensive to cite here. On the Armenians, for example, see *Death and Exile*, Chapter Six; *Turks and Armenians*, *Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire*, Madison, Wisconsin: Turco-Tatar Press, 1915, Chapter Six; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, and Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2006, Chapters Eight and Nine; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorlu Göçü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, pp. 15-21.

38 There are numerous descriptions of this in the British diplomatic record (FO 4219, 4221, and 4224 in particular) For example, "Greek irregular bands have been formed all over the country and have been armed by the Greek authorities. These bands have been especially active since the Greek army had to retreat from Kovalitza in the Spring. They attack villages, pillage, burn and massacre. The bands are sometimes accompanied by Greek regular troops, sometimes they are alone, but in all cases there seems to be little doubt of the complicity of the regular troops, and authorities. Some of these regular bands are composed of Armenians, but these co-operate with the Greeks. There are varying degrees of atrocity and thoroughness in their attacks, and this seems to depend on the caprice or the humanity of the particular 'chetti' [sic] leader in charge of that band. In some cases, they are satisfied with pillage and burning, in others the massacres seem fairly thorough. (All this

Greeks and Armenians were obviously enemies of the Turks, and Turkish seizure of enemy property was part of the common practice of victors in World War I. The Treaty of Versailles, forced on the Germans, allocated great amounts of property to the victorious Allies. All property of the German State and the German royal family in the territories taken from Germany were seized, without compensation.[39] But the seizure of property went much farther:

> Subject to any contrary stipulations which may be provided for in the present Treaty, the Allied and Associated Powers reserve the right to retain and liquidate all property, rights and interests belonging at the date of the coming into force of the present Treaty to German nationals, or companies controlled by them, within their territories, colonies, possessions and protectorates including territories ceded to them by the present Treaty.[40]

Germans were specifically denied the right to take any action against Allied seizure of property, whether legal or not.[41] Compensation, if any, would have to be paid by Germany.[42] Treaties with the other Central Powers contained the same exactions.[43]

Not only property in the lands taken from Germany, Austria, Hungary, and Bulgaria was seized. Property in Germany itself was sequestered. For example, France received rights to the coal mines of the Saar Basin.[44] Public

---

is exactly the state of affairs we found prevailing between Ismid and Gemlek.)" (F.O. 371-6557, no. E10550, "Note by Mrs. Arnold Toynbee," 20 September 1921, no place listed).
See *Death and Exile*, Chapter 7.
It can be truthfully argued that most of those who lost their property in World War I and the Independence War never made decisions to fight in those wars. This was true of both Muslims and Christians. But it was also true of peoples in every war ever fought. They benefitted or lost by the decisions of their leaders.

39 Versailles Treaty, Article 257.

40 Versailles Treaty, Article 297 (b). Germany was to compensate its nationals. (Versailles Treaty, Article 297 (i).) See also, Articles 119-20.

41 "No claim or action shall be made or brought against any Allied or Associated Power or against any person acting on behalf of or under the direction of any legal authority or Department of the Government of such a Power by Germany or by any German national wherever resident in respect of any act or omission with regard to his property, rights or interests during the war or in preparation for the war. Similarly, no claim or action shall be made or brought against any person in respect of any act or omission under or in accordance with the exceptional war measures, laws or regulations of any Allied or Associated Power." (Versailles Treaty, Article 297, Annex (2).)

42 Versailles Treaty, Articles 56-74.

43 The Treaties of Trianon, Neuilly, and Saint-Germain-en-Laye.

44 Versailles Treaty, Article 45 and annexes.

and private property in Alsace-Lorraine held by German nationals, such as potash mines, was taken by France. Merchant ships "owned by any German national, company or corporation or by any company or corporation belonging to a country other than an Allied or Associated country and under the control or direction of German nationals" were taken by the Allies.[45] Farm animals were to be delivered to the French and Belgian Governments.[46] Americans claimed German patents and companies. Much else, such as coal, chemicals, drugs, marine cables, railroads, etc. was to be given to the Allies.

The Allies planned to do the same or worse to the Turks. In the Treaty of Sèvres:

> Subject to any contrary stipulations which may be provided in the present Treaty, the Allied Powers reserve the right to retain and liquidate all property, rights and interests of Turkish nationals, or companies controlled by them, within their territories, colonies, possessions and protectorates, excluding any territory under Turkish sovereignty on October 17, 19l2.
>
> The liquidation shall be carried out in accordance with the laws of the Allied Power concerned, and the Turkish owner shall not be able to dispose of such property, rights, or interests, or to subject them to any charge, without the consent of that Power.[47]

The Turks were not to be allowed to do anything about Allied decisions, no matter their real or invented justifications.

> No claim or action shall be made or brought against any Allied Power or against any person acting on behalf of or under the direction of any legal authority or department of the Government of such a Power by Turkey or by or on behalf of any person wherever resident who on August 1, 19l4, was

45 Versailles Treaty, Article 236, Annex 3.

46 For example, to be delivered to France: "500 stallions (3 to 7 years); 30,000 fillies and mares (18 months to 7 years), type: Ardennais, Boulonnais or Belgian; 2,000 bulls (18 months to 3 years); 90,000 milch cows (2 to 6 years); 1,000 rams; 100,000 sheep; 10,000 goats." (Versailles Treaty, article 236, Annex 4.) Bulgaria was ordered to give animals to Serbia/Yugoslavia.

47 Treaty of Sèvres, article 289. As in the other defeated nations, the Turkish Government was expected to pay the Bill: "The Turkish Government undertakes to compensate its nationals in respect of the sale or retention of their property, rights or interests in Allied countries." (Article 292.) This was ridiculous, because the Allies were not leaving the Turks with enough to pay even daily government expenses.

> a Turkish national, or who became such after that date, in respect of any act or omission with regard to the property, rights or interests of Turkish nationals during the war or in preparation for the war.
>
> Similarly, no claim or action shall be made or brought against any person in respect of any act or omission under or in accordance with the exceptional war measures, laws or regulations of any Allied Power.[48]

Other provisions of the treaty forced the Turks to give to an Allied Financial Commission railroads, public property, and any private properties the Allies desired to. Proceeds from productive properties and taxes were to be devoted to (in order of payment)

The Ottoman Public Debt
Expenses of the Allied Financial Commission
Expenses of the Allied Occupiers
Indemnities and Reparations to the Allies (set by the Financial Commission)
What remains—to the needs of the Turkish Government

Given Allied plans to detach some of the most productive regions of the Empire, such as İzmir and Edirne, it is hard to see how anything would have been left to operate a state.

By winning their Independence War, the Turks obviated the Allies' plans. They were the victors and, according to the precedent of the post-war treaties, were allowed to claim the properties of their enemies.

Conclusion

The 1877-78 War, the Balkan Wars, and the Greek, Russian, and Armenian occupations in Anatolia offer lessons on what would have been the fate of what would have been the fate of the Muslims of Anatolia and Thrace if their enemies had triumphed. The Muslims knew well what would have happened to them. To expect that they would have returned the lands of their enemies is unthinkable.

48 Treaty of Sèvres, article 300.

In the nineteenth and early twentieth centuries all the peoples of the Balkans, the Southern Caucasus, and Anatolia lost lands and properties. But it is wrong to select the losses of one group, as is so often done, and ignore the losses of others. I have concentrated here on Muslim losses, because a corrective is needed for the claims that only Christians suffered or suffered much more than Muslims.

I also want to stress that Turkish retention of Christian property was not only an act of revenge. Turks, like all other peoples, were not above revenge. But Turkish actions were also economically necessary. A ruined Anatolia could never have supported the return of those who had emigrated. Moreover, Turks could only have been expected to act as had the other victors in war. Anatolian and Thracian Muslims lost much more than either the British or the French. Could they have been expected not to have followed the example of the British and French? There were great differences between the losses of the Turks and those of the Allies. The victorious British and French did not need the property they seized from Germans and Austrians. Their economies would have survived and their countries would have remained stable without what they took from the vanquished. The situation of the Turks was much direr. Had the Turks followed the plans of reparation and repatriation that the Allies tried to force on them the Turks would not have survived.

Bibliography

UK National Archives:

FO 195/1136, 1137, 1184, 1185, 1189,1252-4

FO 286/706

FO 371/3659

FO 371/4156, FO 371/4157

FO 371/4158, FO 371/4159,

F.O. 371/6557,

FO 4219, 4221, 4224; FO 424/59

CAB 24/145/42

Books and Articles

"War in the Balkans: Statement by Sir E. Grey in the House of Commons," in Herbert Henry Asquith, *The Genesis of the War*, New York: Doran, 1922, pp. 391-400.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorlu Göçü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.

Ladas, Stephen P., *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey*, New York, 1932.

McCarthy, Justin, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and the Turkish War of Independence" in Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, Istanbul: Isis, 2002.

McCarthy, Justin, "The Report of Niles and Sutherland: an American Investigation of Eastern Anatolia after World I," XI. Turk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, pp. 1809-53.

McCarthy, Justin, "The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War," in Ömer Turan, ed., *The Ottoman-Russian War of 1877-78,* Ankara: Middle East Technical University and Meiji University, 2007, pp. 51-78.

McCarthy, Justin, *Death and Exile*: *Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995.

McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, and Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2006.

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press, 1983.

McCarthy, Justin, *Turks and Armenians*, *Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire*, Madison, Wisconsin: Turco-Tatar Press, 1915,

Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations*, London, Boston and New York, 1922.

Űngőr, Uğur Űmit and Mehmet Polatel, *Confiscation and destruction*, London and New York, Continuum, 2011.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BİR NEDENİ OLARAK BÜYÜK GÜÇ SORUMLU(SUZ)LUĞU

Caner Kur*

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin yüzüncü yıl dönümünü yaşadığımız 2018 yılı itibariyle "Büyük Savaş" belki de hiç olmadığı kadar canlı bir çalışma ve araştırma konusu haline gelmiştir. Barışı bile bir dünya savaşına yol açan "Büyük Savaş" ile ilgili uluslararası literatürdeki çalışmalara bakıldığında savaşın başlangıcından itibaren taraf devletlerin kendilerini haklı çıkarma mücadelesine girmelerine benzer şekilde araştırmacıların mücadelesinin başladığı görülmüştür. 1918'de savaşın bitişinin hemen ardından kurulan yeni devletlerin veya hükümetlerin ilk giriştikleri işlerin başında eldeki diplomatik belgeleri ve yazışmaları yayınlayarak kendilerini haklılaştırmaya çalışmaları gelmiş, daha sonraki süreçte tarihçiler ve araştırmacıların önemli bir kısmı kendi ülkelerinin suçsuzluğunu kanıtlama gayreti içine girmişlerdir.

Savaşın galiplerinin meşhur Versailles Antlaşmasının 231. maddesinde savaş suçunu başta Almanya olmak üzere müttefiklerine yıkması günümüze kadar gelen dinamik bir tartışma sahası yaratırken Almanya'nın 1922-1929 yılları arasında hazırladığı ve hakkındaki suçluluk iddialarına karşı yayınladığı otuz dokuz ciltlik koleksiyon diğer devletleri de kendilerini haklılaştırma çabalarına girmek durumunda bırakmıştır.[1] Buradan hareketle müttefiklerin haklılık tezleri genel olarak İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in savunduğu şekilde Almanya'nın savaşa uzun yıllardır hazırlandığı ve savaş hazırlıklarını tamamlamasıyla birlikte Avrupa'nın özgürlük ve eşitlik ilkelerine meydan okuduğunu savunan liberal değerler üzerine inşa edilmiştir. Grey ve ABD Başkanı Wilson'la birlikte

* İstanbul Üniversitesi (caner.kur@ogr.iu.edu.tr)

1 James Joll ve Gordon Martel, *Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2016, ss. 4-5.

demokrasilerin tiranlıklara karşı mücadelesi ve "savaşlara son veren savaş" tezleri müttefik devletlerin temel meşruiyet aracı haline gelmiştir.[2]

Müttefik savaş tezlerinin karşısındaysa Alman Genelkurmay Başkanlığı yapmış Erich Von Ludendorff 'un "Topyekûn Harp" isimli eserinde dile getirdiği ve Almanya'nın kuşatılması neticesinde bir beka mücadelesi verdiği argümanı yer almaktadır. Ludendorff'a göre Almanya bir saldırı değil, savunma savaşı vermiş ve varlığını korumaya çalışmıştır. Almanya'nın kademeli şekilde tecrit edilerek yok oluşa sürüklenmesinin sorumlusu da bu sebepten dolayı müttefik devletlerdir.[3]

I. Dünya Savaşı çalışmaları bu suretle tarafların ideolojilerinden, sistemsel algılarına ve ulusal onurlarına kadar geniş bir yelpazeden etkilenerek bir anlamda savaşın neden çıktığı sorunsalı üzerine konumlanmıştır. Doğal olarak mevcut konumlanma devletlerin haklılık tezlerinden araştırmacıların vardığı sonuçlara kadar üzerinde yüzyılı geçmesine rağmen bir uzlaşmanın sağlanamadığı ancak oldukça dinamik şekilde tartışmaların devam ettiği geniş bir literatürün meydana gelmesine katkı sağlamıştır. Böylece I. Dünya Savaşı çalışmaları hangi perspektiften bakıldığında diğer perspektifin çürütülebildiği "*sosyal bilimler alanında aşılamamış olan bir problematik olarak olgusallığını devam ettirmektedir*".[4]

I. Dünya Savaşı sadece tarihçiler için değil aynı zamanda kurulmasına vesile olduğu uluslararası ilişkiler disiplininin de başlıca araştırma konusu olmuştur. Kurulu düzenin neden düzensizliğe geçtiği ve barışın neden sona erdiği sorunsalı 1919'da Aberystwyth Üniversitesi'nde Woodrow Wilson Kürsüsü Uluslararası İlişkiler Bölümünün Kurulması'na vesile olurken barış çalışmaları disiplinin özünü teşkil etmiştir. Gelecekte böylesine büyük bir çatışmanın çıkmaması için uygun fikirsel altyapının kurulması ve bu doğrultuda araştırmalar yapılması arzusu her ne kadar II. Dünya Savaşı'nın çıkışıyla birlikte idealizmin naifliğine yapılan saldırılarla güç kaybetmişse

2 Edward Grey "*Why Britain is At War*", The Rt. Hon. Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, Addressed to the Representatives of the Foreign Press in London, ,London: Fisher Unwin, Ltd Adelphi Terrace 1916, ss. 5-18.

3 Erich Von Ludendorff, *Topyekûn Savaş*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017, ss. 22-25.

4 Burak Gülboy, "Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak", *Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak: Uluslararası İlişkiler Teorileri Çerçevesinden Analizler*, ed. B.S. Gülboy ve Akkuş, İstanbul: Milenyum Yayınları 2017, s. 7.

uluslararası ilişkiler teorisyenlerinin konuya ilgisi sonraki yıllarda artarak devam etmiştir.

1945'ten sonra I. Dünya Savaşı çalışmalarının her ne kadar Soğuk Savaşın gerçekçi düşünce ortamından etkilenmediğini söylemek mümkün olamasa da I. Dünya Savaşı uluslararası ilişkiler disiplinin teorizasyon çalışmalarının ayrılamaz şekilde başlıca konularından birisi olmuştur.[5] Gelinen noktada belki tarih bilimi, siyaset bilimi veya sosyoloji gibi sosyal bilimlerin alt kollarının olmasa dahi uluslararası ilişkiler disiplininin I. Dünya Savaşı'yla doğrudan varoluşsal ve kavramsal bağları olduğu açıktır. Bu çerçevede I. Dünya Savaşı'nın neden çıktığı, kurulu düzenin neden düzensizliğe geçerek barışa son verildiğiyse barışın asgari ölçüde ideal bir ortak nokta olmaktan çıktığı tanımıyla eşleşmektedir.[6] I. Dünya Savaşı'nı diğer savaşlardan farkı savaşın çıkışıyla birlikte tarafların kısa bir süre sonra savaşın siyasetin başka araçlarla devamı olmaktan çıkarak bir amaç haline gelmesine engel olamaması ve şiddet maksimizasyonu sarmalına girmeleridir.[7]

Savaşın çıkışıyla birlikte devlet perspektifli haklılık tezleri ve savaşın nedenlerinin karşı tarafa yıkılmaya çalışıldığı fenomeni literatürün oluşmasına önemli katkılar sağlamışsa da aslında I. Dünya Savaşı çalışmaları daha bağımsız bir temele 1960'lardan itibaren oturmaya başlaşmıştır.[8] Araştırmacıların yeni çalışmalar neticesinde elde ettikleri bulgular savaşın nedenlerine, kökenlerine ve dahası kendi içinde özel anlık sebeplerine

5 Richard Ned Lebow, "What can International Relations Theory learn From the Origins of World War I", *International Relations,* Vol: 28, No:4, 387-410, s. 387.

6 Barış, içinde bulunduğu sistemik birimlerin çatışma olgusunu asla dışlamadığı ancak asgari ölçüde ortak bir ideal noktası olarak devletler tarafından arzulanan bir olgudur; Oliver Richmond, *Peace in International Relations*, New York: Routledge Studies in Peace and Conflict Resolution 2008, ss. 8-9

7 Gülboy, I. Dünya Savaşı'nın Clausewitz'in savaşı, politikanın başka araçlarla devamı olarak nitelendirdiği ve asla siyasetten bağımsız olmadığı önermesinin aksine savaşın amaç haline geldiğini ve "mutlak savaş" evresine ulaştığını öne sürmüştür; Burak Gülboy, *Mutlak Savaş: Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme*, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, Röle Yayıncılık 2015, ss. 2-9.

8 Örneğin Edward Grey'in savaşın nedenini Prusya militarist ruhunun Almanya'ya sirayet etmesine bağlaması veya Alman haklılık tezlerini bir araya getirip derleyen sosyalist teorisyen Karl Kautsky'nin derlemesi devlet perspektifine bağımlı kalınmışlığın birer örneği olarak önümüzde durmaktadır. Diğer yandan Çarlık Rusya'sının yerini alan Sovyetler Birliği'nin selefini savunmak şöyle dursun, kendisince yozlaşmış ve emperyalist olarak gördüğü yönetimle ilgili elindeki belgelerin çoğunu açıklaması diğer ülkelerden farklı bir durum teşkil etmiştir; James Joll ve Gordon Martel, a.g.e. , s. 4.

kadar inerek literatürün önemli ölçüde gelişmesini sağlamış ancak savaşın çıkışına dair tartışmalar sona ermemiştir. Böylece I. Dünya Savaşı tarihi literatürü dahi kendi başına bir araştırma konusu olmuş, günümüzde de aktif bir araştırma sahası olarak güncelliğini korumuştur.

I. Tarihçilerin Savaşı Olarak I. Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşı'nın çıkışı meselesi bahsedildiği üzere uzun yıllar tarihçilerin üzerinde anlaşamadıkları bir konu olmakla üzerinde uzlaşılan belki de tek husus savaşın tek bir baskın sebep ve kökenden çıkmadığıdır.[9] Devlet mekanizmalarının rolü, devlet adamlarının yetersizliği, zihinlerin askerileşmesi, genelkurmayların sahip olduğu mahfuz alanların rolü, sivil-asker iletişim eksikliği, saldırının savunmaya üstünlüğüne olan inanç gibi yeni argümanlar geleneksel nedenselliklerin yanındaki yerini almıştır.[10] Savaşın çıkışına dair geleneksel nedenler genel olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan siyasal, diplomatik gelişmeler ve krizler olurken, kökenler çok daha çeşitli ve sayısı arttırılabilecek başlıklara sahiptir. Bu bağlamda milliyetçilik, militarizm, emperyalist rekabet, İngiliz-Alman donanma yarışı, savaş planları, gizli ittifaklar, gizli antlaşmalar ve 1815'e kadar olan sistemin dinamiklerine dair analizler kökenlerin en bilineni olarak öne çıkmıştır.[11] Dolayısıyla gelinen noktada araştırmacılar arasında savaşın neden 1914'te çıktığı veya 1914'te değil de başka bir tarihte çıkmadığı konusunda da ortak bir uzlaşı olduğunu söylemek mümkün değildir.[12]

Kökenleri ele alırken bir diğer dikkat edilmesi gereken husus ise analiz seviyelerinin tespit edilmesidir. Singer'a göre analizin mikro veya makro seviyede yapılması ilk bakışta bir metodolojik uygunluk meselesi gibi gözükse de çok farklı çıktılar verebileceği için oldukça önemlidir.[13] Uluslararası ilişkiler disiplini araştırmacıları bazen sınırları belirsiz dikey seviyeler arasında gidip gelebilir ancak tek bir analiz seviyesinin doğru olup

9 Richard Ned Lebow, a.g.m. , s. 388.
10 Stephen Van Evera, "The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War", *International Security*, Vol. 9, No. 1,1984, ss. 58-107
11 Burak Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul:Altın Kitaplar 2004, ss. 15-108.
12 Richard Ned Lebow, a.g.m. , s. 389.
13 J. David Singer, "The Level-of-Analysis Problem in International Relations", *World Politics,* Vol. 14, No. 1, 1961, 77-92, s. 77.

olmadığını söylemek mümkün değildir. Analiz seviyeleri Singer'in deyişiyle tıpkı Mercator Projeksiyonunda olduğu gibi belirli parametreler ölçüsünde doğrudur, önemli olansa araştırmacının kullanışına uygunluğudur.[14] Böylece Singer'ın ünlü analiz düzeylerini açıklamaya çalıştığı eserinde odaklandığı uluslararası sistem ve ulusal devlet düzeyinde analiz seviyelerinin olumlu ve olumsuz yanları kendisinin belirttiği üzere gözden kaçırılmamalıdır.

Analiz düzeylerine üçüncü bir analiz seviyesi olan birey-toplum eklendiğinde elde edilen sonuçlar ise çok farklı gerçekliklere ulaşılmasıyla sonuçlanır. Örneğin uluslararası sistem analiz düzeyi tercih edildiğinde görece bütüncül ve homojen bir yapının ortaya çıkması araştırmacıyı ulusal devlet ve birey-toplum seviyesindeki alt karmaşadan uzak tutar. Uluslararası sistem analiz düzeyinin tehlikesiyse bütün birimlerin homojen olduğu düşüncesi altında diğer seviyelerin etkisinin yadsınması ihtimalidir.[15] Ancak devlet veya birey-toplum analizinin içine düşebileceği risk sistemin kendi gerçekliğinin reddedilerek her bir aktörün farklı yapısının taşıdığı ağırlığın abartılması riskidir.[16]

Buradan hareketle I. Dünya Savaşı araştırmalarında önemli bir kilometre taşı Alman suçluluğu tezlerine Almanya'nın içinden bir destek, Fritz Fischer'in Almanya'nın "*Birinci Dünya Savaşı'ndaki Hedefleri*" (Germany's Aims in the First World War) isimli eseriyle gelmiştir.[17] 1961'de yayınlanan eser blok halde I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın suçsuzluğu tezlerini benimseyen Alman akademi dünyasında bir anlamda gedik açmış ve Fischer ekolü adı verilen bir ekolün oluşmasına katkı sağlamıştır. Fischer ekolü böylece Almanya'nın hegemonik güç arayışının I. Dünya Savaşının "*causa causan*" yani esas nedeni olduğunu öne sürmüştür.[18] Ulusal seviyede bir analiz düzeyi olarak nitelendirilebilecek Fischer'ın eseri meselenin sadece bir yönünü biraz da taraflı ve seçici şekilde aktararak özellikle dikkatleri Anglo-Sakson araştırmacılarında benimsediği Almanya'nın saldırganlığı

14 A.g.m. , s. 79.
15 A.g.m. , s. 80.
16 A.g.m. , s. 83.
17 Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, New York: Norton&Company1967
18 Paul W. Schroeder, "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3, 1972, 319-345. , s. 320.

ve suçluluğu tezini dayandırdığı Aralık 1912 Alman İmparatorluk Konseyi toplantısında önleyici savaş kararı alınmasına çekmiştir. Hatta 1914 Eylül'ünde Alman sanayicilerin hükümete savaş hedefleri listesi vermeleri ve savaşın sonunda endüstriyel çıkarların azami ölçüde geliştirilmesine dair bir yol haritası Almanya'nın hegemonik çıkarlarının takibi sonucu savaşı istediği ve uygun zamanı beklediği görüşlerini ikna edici bir şekilde destekler.[19]

Fischer'ın haricinde savaşın suçluluğunu sadece Almanya'ya yüklemeyip diğer ülkelerin ele alındığı çalışmalarda mevcuttur. Özellikle Sırbistan ve Avusturya-Macaristan'ın savaşın çıkışında büyük paya sahip olduğunu öne süren çalışmalar ortaya çıkmıştır. Margaret MacMillan'ın Avrupa'nın savaş öncesinde devlet adamları, devlet mekanizmaları, toplumsal algı ve görüşlerinden devletlerin politikalarına kadar geniş bir yelpazede I. Dünya Savaşı'nın değerlendirildiği "*Barışa Son Veren Savaş*" isimli eseri bu çalışmaların önde gelenlerindendir. Mamafih MacMillan'ın eserine dikkatle bakıldığında Almanya'nın suçluluğu tezine ince atıflarla yaklaşılır gibi yapılmakta ancak daha sonra suçlulukta pay dağıtımının oransal ağırlığı Avusturya ve Sırbistan'a doğru kaymaktadır. Bu bakımdan MacMillan'ın eseri Avrupa'nın savaş öncesi düşünce biçimini, siyasi durumunu ve tarafların algılarını anlamada önemli katkılar sunmakla birlikte ne Almanya'nın suçluluğu iddialarından tam anlamıyla kurtulabilmiş, ne Anglo-Sakson bakış açısının suçu diğerlerinde arama eğiliminden sıyrılabilmiştir. Dolayısıyla MacMillan'ın son tahlilde Avusturya ile Sırbistan'a doğru ağır basan suçluluk oranlamasının altı ister istemez boş kalmıştır.[20]

Savaşın herhangi bir ülkenin suçu olmasından ziyade devlet adamlarının iç dünyaları, toplumların genel durumu ve eğilimleri, devlet içinde başta Genelkurmay Başkanlıkları olmak üzere "*mahfuz alanlar*" ortaya çıkması ve iletişim bozukluklarının politika yapımına etkisi gibi öğeleri detaylı bir şekilde alan Christopher Clark'ın "*Uyurgezerler*" isimli eseriyse bu anlamda bir dönüm noktasıdır. Clark'a göre savaşın çıkışından sorumlu başlıca bir devlet veya yönetici yoktur. Savaşın çıkışı Avrupalı devletlerin askeri

19 Richard Ned Lebow, a.g.m. , s. 390
20 Margaret MacMillan, *Barışa Son Veren Savaş*, İstanbul :ALFA Yayıncılık 2014

liderlerinden devlet adamlarına, devlet bürokrasisinin kritik mevkilerinde oturanlara kadar paylaşılan siyasi kültürün bir sonucudur. Şöyle veya böyle devlet adamları genel gidişatın farkında olsalar dahi attıkları adımların yaratacağı etkilerin-algıların bir trajediye yol açabileceğine dair derin bir anlayıştan uzaktırlar.[21] Kısacası I. Dünya Savaşı öncesinde yetisiz ve yetersiz devlet adamlarının hesapsız kararları ve yanlış algılamaları önlenebilir bir krizi tırmandırmış, trajik bir savaşın başlamasına yol açılmıştır. Bu nedenle attıkları adımların yaratacağı etkinin ve yol açabileceği sonuçların farkında olmayan devlet adamları "*uyurgezer*"lere benzetilmiştir.[22]

Clarke'ın Avrupa devletlerinin ve devlet adamlarının iç yapılarına ve düşünce dünyalarının savaşa giden yolda önemli kilometre taşları olduğuna dair düşüncelerine rağmen Uyurgezerler'de Avrupa siyasi sisteminin ve devlet arası ilişkilerinin dengesiz bir durumda olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. İngiltere'nin 1907'de imzaladığı Antant'tan itibaren ilişkilerini sıklaştırdığı rakip ortağı Rusya'nın Balkanlar'da kendi politikalarını uygulamaya koymasına karşı müdahale etmemesi ve onu desteklemesi Avrupa Sisteminin temelini sarsacak gelişmeleri tetiklemiştir.[23] Böylece Clarke'ın eserine detaylı şekilde bakıldığında İngiltere ve Rusya eksenli sistemsel dengeyi bozacak hareketlerin devletleri götürebileceği genel çatışmanın işaretleri gözlemlenebilmiştir.

Clarke'tan hareketle diğer bir çalışma Sean McMeekin'in Rusya'nın savaştaki rolü üzerinde durduğu "*I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*" isimli eseridir. McMeekin'e göre savaşın başlıca sorumlusu 1914 öncesi Avrupa devletler sisteminin yapısını aşındırma pahasına emperyal hedefler izleyen Çarlık Rusya'sıdır. McMeekin, Rusya'ya savaşın çıkışına dair biçilen rolün Almanya ve Avusturya'nın rolüyle karşılaştırıldığında kendi deyişiyle oldukça pasif bir rol olduğunu ve literatürdeki eser sayısındaki artışa rağmen Almanya'nın suçluluğu tezinden hala vazgeçilemediğini ifade etmiştir.

21 Nigel Biggar, "In Defence of Just War: Christian tradition, Controversies, and Cases", *Vabljeno predavanje na znanstveni konferenci, Bogoslovni vestnik, Vol:* 74, No:4, 2017, 551-563, s. 559.

22 Örneğin Rusya'da 1914'te temkinli adımlar atılmasının gerekliliğini savunan maliye kökenli Başbakan Vladimir Kokovtsov'un istifası, Avusturya-Macaristan'ın yapısal reformlara ivedi şekilde ihtiyacı olduğunun bilincinde olan Veliaht Franz Ferdinand'ın suikaste uğraması sistemi muğlak ve tahmin edilemez hale getirmiştir; Christopher Clarke, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Penguin Books 2013, s. 557.

23 A.g.e. , s. 558.

Buna göre McMeekin, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Boğazlar ve Balkanlar özelinde izlediği politikalar ile süreci tırmandırıcı politikalar izlediğini savunmuştur.[24] McMeekin'e göre Osmanlı İmparatorluğu ve I. Dünya Savaşı arasındaki ilişki tıpkı Amerikan İç Savaşı'nın herkesin bildiği üzere köleliğin savaşın esas nedeni olduğu görüşleri kadar tutarlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonundan itibaren çöküşe geçmesi ve dengesiz bir grafik çizmesi Avrupa'nın hemen bitişiğinde yer alan bir bölgede yaşanan gelişmelerin kıtaya sirayet etmemesini imkânsız kılmıştır. Rusya'nın 1877-1878 Rus-Türk savaşından itibaren Balkanlarda yol açtığı karışıklık ve dengesizlik bundan sonraki otuz yılın gidişatını da belirlemiştir. McMeekin böylece tezlerini 1914'te başlayan savaşın Almanya'nın savaşından ziyade aslında tamamen Rusya'nın savaşı olduğunu ve Osmanlı'dan ayrı düşünülemeyeceğine dayandırmıştır.[25]

McMeekin ve Clarke'tan hareketle gelinen noktada Paul Schroeder'in I. Dünya Savaşı'nın herhangi bir devletin suçundan veya devlet adamlarının yetersizliğinden ziyade bir sistem sorunu olduğuna dair görüşler somutlaşarak anlam kazanmaya başlamıştır. Schroeder'e göre I. Dünya Savaşı'nın çıkışını bir "*causa causan*" yani başlıca nedene bağlamak doğru değildir. Schroeder, mevcut Avrupa devletler sisteminin devletler üzerinde yarattığı davranışsal etkiyi ve devletlerin sistemin etkilerine gösterdikleri tepkinin öncelikle anlaşılması gerektiğini öne sürmüştür. [26] Schroeder'e göre Avrupa'nın 1914'te savaşa gitmesi Saraybosna Krizi'nin katalizör rolü veya Haziran krizinin kendine mahsus durumuna konulan rezerve rağmen kaçınılmaz bir sondur çünkü sistemi ayakta tutan taşıyıcı etkenlerin her biri ortadan kalkmıştır. Nitekim Avrupa'nın önceki krizleri

24 Avusturya-Macaristan ve Rusya arasındaki mücadele Osmanlı'nın gerilemesi ve bölgedeki etkinliğinin yok olmasıyla doğru orantılıdır. Hatta Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmesiyle birlikte Rus yöneticiler bir asır boyunca Avrupa Sisteminin engelleyici teamülleri ve tek taraflı hareketleri soğurmaya endeksli yapısının getirdiği sınırlamalardan kurtulduklarını hissetmişler ve Osmanlı'ya yönelik emperyal hedeflerini gizleme ihtiyacı dahi duymamışlardır; Sean McMeekin, *Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık 2011, ss. 17-22.

25 Hatta McMeekin daha da ileri giderek I. Dünya Savaşı'nı "Osmanlı Veraset Savaşı" olarak nitelendirmiş, Sykes-Picot paylaşım anlaşmasının eksik olduğunu ve Fromkin'den hareketle bunun Sykes-Picot-Sazonov olarak adlandırılması gerektiğini öne sürmüştür; Sean McMeekin, a.g.e. , ss. 22-62.

26 Paul W. Schroeder, "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", a.g.e., ss. 319-345

atlatmış olması Schroeder'e göre sistemin içeriden erozyona uğratıldığı ve nihayetinde çökeceği olgusunu değiştirmemiştir. Schroeder bu durumu Tacoma Köprüsü'ne benzetmiş ve mühendislik hatasından dolayı ABD'de 1930'larda inşa edilen köprünün sonunda yıkıldığını söyleyerek Avrupa'nın 1914'teki durumunu metoforik biçimde ele almıştır.[27]

Schroeder'in teziyle önemli kesişim noktaları bulunan Joachim Remak'ın I. Dünya Savaşı'nı III. Balkan Savaşı olarak nitelendirdiği argümanı da meselenin sistem boyutunu öne çıkarması açısından önem arz etmektedir. Remak'a göre Balkan Savaşları ile bölgede ortaya çıkan dengesizlik Avrupa Sisteminin büyük güçlerinin gerek kendi aralarındaki diplomatik-siyasi sorunlar ve de gerek kendi iç siyasi yapılarından kaynaklanan nedenlerden ötürü yeni bir krizi soğurulamaz hale getirmiştir.[28] Avusturya-Macaristan'ın büyük güç statüsünden düşüşü ve bunun getirdiği dengesizlik bu ülkeyi zayıf halka haline getirmiş ve büyük güç statüsünün bir güç gösterisi ile kanıtlanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Avusturya-Macaristan'ın büyük güç aktörlüğünden düşüşü ve onun Orta ve Doğu Avrupa'daki istikrar sağlayan rolüne ilişkin varsayımların diğer devletlerce yadsınması Viyana'nın dış politika seçeneklerini sınırlamıştır.[29] Gülboy ise Remak'ın III. Balkan Savaşı tezinden hareketle Osmanlı'nın bölgesel rolü ve işlevinin I. Dünya Savaşı'nın çıkışındaki önemine değinmiştir Gülboy, Osmanlı'nın Makedonya'da üstlendiği dengeleyici ve denetleyici rolün Bismark tarafından bilinçli bir şekilde tasarlandığını, Osmanlı'nın bölgeye bir misyon ile yeniden yerleştirildiğini öne sürmüştür.[30]

Buradan hareketle I. Dünya Savaşı'na ait modellemelerin kendi doğrusunu ürettiği veya savaşın çıkışına dair diğer argümanların yanlış olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak 1914 Avrupa'sında devletler arası ilişkilerin sistemsel sıkıntılardan kaynaklanacak şekilde sorunlu hale gelmeye başladığı da inkâr edilemeyecek bir olgudur. Özellikle sistemik baskıların devletlerin davranışlarında oluşturduğu etki ve sistemi oluşturan

27 A.g.m. , ss. 319-345.

28 Joachim Remak, "1914-The Third Balkan War: Origins Reconsidered", *The Journal of Modern History* , Vol. 43, No. 3, 1971, 353-366, ss. 358-366.

29 Burak Gülboy, "Bandwagoning vs Chain Ganging: the Failure of Great Power Diplomacy in the Balkans before the First World War", *International Journal of Turcologia*, vol.9, 2014, 7-37, ss. 7-16.

30 Burak Gülboy, "Birinci Dünya Savaşının Başlangıcına Makedonya Üzerinden Bir Bakış", *Türkiye-Makedonya İlişkileri*, ed. Y. Okay, T. Babalı, İstanbul: Doğu Yayınevi 2012, 41-59, ss. 52-58.

aktörlerin yine sistem tarafından kendilerine düşen rolleri ifa etmemesi veya edememesi Avrupa'da çıkabilecek ilk krizin büyük bir savaşa evrilmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Gelinen noktada başlıca sorunsal MacMillan'ın *Barışa Son Veren Savaş* eserinde ele aldığı gibi Avrupa'nın görece çok daha derin krizler yerine neden 1914'te hızlıca barıştan vazgeçip savaşmaya başladığıdır.[31] Eldeki çalışma böylece Avrupa'da 1815'te kurulan ve 1878 Berlin Kongre'siyle revize edilen sistemin ayakta kalmasını sağlayan düzenlemelerin 1914 öncesinde çöktüğünü öne sürmektedir. Sistemin devamlılığını sağlayacak olan büyük güçlerin sorumluluklarını üstlenmemeleri ve içinde bulundukları sistemin dinamiklerine aykırı hareket etmeleri nihayetinde denge-fren mekanizmalarını ortadan kaldırmış ve çatışma yolu açılmıştır.

II. 1914 Öncesi Avrupa Devletler Sistemi'nin Yapısı ve Oluşturulan Güvenlik Mekanizmalarının Aşınması

I. Dünya Savaşı'nın çıkışı Singer'in analiz düzeylerinden uluslararası sistem seviyesinde ele alındığı noktada 1914 öncesinde Avrupa devletler sisteminin içeriğinin ne olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Avrupa devletler sisteminin denge-denet mekanizmalarının çöküşü, sistemik aktörlere biçilen roller ve düzenlemelerin işlevsizleşmesi 1914 Haziran'ında krizin çatışmaya evrilmesinin önündeki engelleri kaldırırken 1815'ten itibaren süregelen değerler yapısı ve anlayışını da sona erdirmiştir. 1914 Avrupa devletler sistemi böylece tıpkı sistemin kavramsal tanımında olduğu gibi belirli sınırlar içerisinde yer alan, belirli birimlere sahip, düzeni sağlayan birimler arası ilişki biçimlerinin olduğu, norm ve kurallara göre hareket edilen bir üst değerler bütününden oluşmuştur. Sistemin tanımlarına değerler atfedildiği, birimlere roller biçildiği ve normlar ile kuralların belirlendiği bir sistem yapısında kurallara uyulmadığı ve değerlerin yozlaştığı noktada sistem hastalık belirtileri göstermiş ve 1914 anomalisine giden yol açılmıştır.

Bu bağlamda 1914 Avrupa devletler sisteminin kökenleri 1815 Viyana Kongre'sinde yeni bir düzen arayışında atılmış, Fransız Devrimi'nden Napolyon Savaşlarının sonuna kadar neredeyse sürekli bir çatışma

31 Margaret MacMillan, a.g.e. , ss. 23-25.

ortamının varlığı, savaşmaktan yorgun düşen devletleri asgari çıkarların tespit edilmesi noktasında barışı arzulanabilir kılmıştır. O halde 1815 Viyana Kongre'si Richmond'dan hareketle asgari ölçüde ideal bir ortak nokta olarak 1914'e kadar sürecek olan sistemin temelinin atılmasında kritik önem arz etmiştir. Viyana'da devletlerin bir araya gelerek sistemin temel dinamiklerini ve üst değerlerini belirleyerek attığı adımların neticesinde "Avrupa Ahengi" denilen düzen meydana getirilmiştir. Avrupa Ahengi kendi içerisinde tartışmalı bir konsept olmakla birlikte ortak denge arzusunun ürünü olması açısından bir sistemin kurulması için asgari müşterekleri karşılamaktadır. Mamafih bu durum yanıltıcı olmamalıdır. Her ne kadar 19. yy Avrupa devletler sistemi mükemmel bir güç dengesi olarak tasvir edilmekteyse de aslında Napolyon Savaşları güç kapasitesi bakımından Schroeder'in belirttiği üzere İngiliz ve Rus çatışmasına açık bir şekilde bitmiştir. Ancak sistemin iki ayakta kalan Doğu ve Batı hegemon güçleri olan Rusya ve İngiltere sistemin yeniden düzenlenmesi ihtiyacını diğer bütün birimler gibi hissetmiş ve diğer birimleri de kapsayan bir büyük güçler hiyerarşisi yani pentarşiyi kurmuşlardır.[32]

Avrupa Ahengi'nin kurulmasıyla birlikte hanedanlıkların korunması, monarşilerin işbirliği, devrim karşıtlığı, nasyonalist hareketlere karşı birliktelik gibi değerler birer üst değer haline gelmiş ve taraflar ortak çıkar ekseninde işbirliği içerisine girmişlerdir. İşbirliği kendisini Kutsal İttifak ve Dörtlü İttifak gibi organizasyonlarla gösterirken tarafların çıkar birliği yine asgari müşterekler üzerinden belirlenmiştir. Bu durum sistem içindeki bütün birimlerin harmoni içerisinde hareket ettiği ve kendi çıkarlarını takip etmediği anlamına gelmemekle birlikte ortak asgari çıkarlara saygı gösterilmesi herkesin çıkarına geldiğinden sistem belirli bir süre sorunsuz işlemiş gibi gözükmüştür. Bununla birlikte bir tarafta liberal değerlerin savunucusu İngiltere ve diğer tarafta Avusturya, Rusya ve Prusya gibi katı monarşist değerlere sahip Doğu Monarşileri arasındaki ayrışma 1822 Verona Kongre'sinden itibaren belirgin hale gelmiştir.

Yunan Bağımsızlık Savaşı ve 1830 İhtilalleri'yle birlikte özellikle Belçika örneğinde görüldüğü gibi taraflar kendi çıkarlarını kademeli

32 Paul Schoeder, "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?", *The American Historical Review,* Vol. 97, No. 3, 1992, 683-706, ss. 688-690.

şekilde takip ederek sistemi aşındırmaya başlamışlardır. Ayrışmanın ana hatları İngiltere'nin Viyana Düzeninin kıtada tek taraflı hareketlerden, toprak değişikliklerinden kaçınma ve hukuki-diplomatik mekanizmaların açık tutulması olarak asgari düzeyde bir uzlaşı olarak görmesiyle kıta monarşilerinin devrim karşıtlığı ve büyük güç hiyerarşik üstünlüğünden yana tavır almasıdır.[33] Gerçek anlamda kriz Metternich'in kurulan düzen açısından haklı olarak çekindiği ve başlıca tehdit olarak gördüğü Yunan Bağımsızlık Savaşı'na ahenk devletlerinin bireysel çıkarları bağlamında müdahaleleri olmuştur.[34] Yakındoğu bölgesi Viyana Kongre'sinden itibaren büyük güçlerin etkin şekilde ilgi ve çıkar alanı haline gelirken "Doğu Sorunu" ahenk güçlerini diplomatik ve siyasi anlamda karşıtlıklara itmiş, Osmanlı İmparatorluğu ve coğrafyası kademeli şekilde ahengin içine dahil edilmeye başlanmıştır.

Yakındoğu'daki muğlak ilişkilerin diğer tarafında ise İngiltere ve Rusya, her ne kadar çeşitli konularda birbirleri ve Avusturya ile anlaşmazlıklara düşse bile Orta Avrupa'da güçlü bir dengeleyici gücün varlığının gerekliliğini yadsımamışlardır. Avusturya'nın merkezde istikrarsızlıkları önleyici bir güç olarak desteklenmesi Avrupa'nın tamamında düzenin sağlanmasını olanaklı kılacağından Castlereagh, Metternich ile karşıt düşüncelere sahip olsa bile "*Avrupa kaderinin nihai olarak bağlı olduğu en önemli dayanak noktası*" görüşünde birleşmişlerdir.[35]Avusturya'ya atfedilen güç imitasyonu ve dengeleyici aktör rolüne benzer bir statünün Yakındoğu bölgesinde Osmanlı'ya kısmen uygulanması içinse yarım asrın geçmesi gerekmiştir. Bu süreçte bireysel çıkar takibi özellikle 1830'lar sonrasında daha açık hale gelirken Doğu Sorunu gerilimleri tetikleyen esas mesele olmuş, büyük güçlerin çıkar çatışmalarının ağırlık merkezi doğuya kaymaya başlamıştır. İngiltere'nin Balkanlarda ve Akdeniz'de Rusya'nın artan etkisini engelleme politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesel istikrarının önemini arttırmıştır. Avrupa Ahengi'yle birlikte benimsenen düzen ve işleyiş,

33 Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, Ankara:Dost Kitabevi 2014, ss. 50-53.

34 Metternich açısından Avrupa'daki monarşilerin ne pahasına olursa olsun Osmanlı hanedanı dahil olmak üzere korunması birincil ödem arz etmektedir. Nitekim 1822-1825 arasında Rusya'nın Balkanlara ve Yunanistan'a müdahalesini geciktirmeyi başarmışsa da İngiltere ve Rusya'nın müdahaleleri sonsuza kadar geri bırakılamamıştır; Stephen J. Lee, a.g.e. , s. 54.

35 Rusya ve İngiltere arasındaki mücadelede Avusturya'nın bir anlamda siper konumu bu ülkenin kritik rolünü gösterirken Habsburg hanedanlığının gücünün muhafaza edilmesi Avrupa'daki güçler dengesi açısından *sine qua non* niteliğindedir; A.g.e. , s. 54.

1840'lara kadar her ne kadar tarafların bireysel çıkar takiplerinin sonucu olarak sistemin aşınmaya başlamasına neden olmuşsa da işbirliği ortak asgari çıkarın tarafları tatmin ettiği ölçüde devam etmiş ve Yakındoğu'daki anlaşmazlıklar önemli ölçüde soğurulmuştur. İşbirliğinin hala devam ettiğini gösteren örneklerin başındaysa 1841 Boğazlar Sözleşmesi gelmiştir. J. Lee'ye göre konvansiyon Rusya ve İngiltere'nin 19.yy boyunca gerçekleştirdiği en büyük diplomatik işbirliği başarılarından birisi olmuş, "*Avrupa İttifakı'nın, Kongre Sistemi çöktükten çok sonra bile hayatta olduğu görüşünün temelini oluşturmuştur.*"[36]

Ahengin 1815'te ortaya çıkmasının ardından tarafların "kolektif sorumluluk alanları" genişletme faaliyetleri böylece geri durmazken ortak işbirliği 1841 konvansiyonu örneğinde olduğu gibi taraflarca sürdürülmeye çalışılmış, ancak kıta Avrupa'sının toplumsal ve iktisadi sorunlarının kendisini siyasal alanda göstermeye başlamasıyla düzenin sürdürülebilirliği kaybolmaya başlamıştır. Özellikle 1848 Devrimleri sonrasını izleyen çalkantılı dönem ne 1841 Boğazlar Sözleşmesini ne de Avrupa'da asgari ölçüde benimsenen ahengin olduğu gibi kalmasına izin vermiştir. 1848 Devrimleri sonucunda Avrupa'nın merkezinde düzenin ve istikrarın sağlayıcı aktörü Avusturya'nın çökme noktasına gelmesi, Fransa'nın bu süreçten III. Napolyon'un bu devleti kıtada tekrar etkin bir aktör yapmak istemesi (ahenk ve Avusturya aleyhine) ve Rusya'nın öngörülen sınırları aşan ve dengeyi bozan güçlenişi Kırım Savaşı'yla sonuçlanmıştır. Kırım Savaşı, böylece Avrupa'da büyük güçlerin birbirleriyle en uzun süreli barış dönemini sağlayan ancak sürekli aşındırılan Avrupa Ahengi'nin fiilen sonu olmuştur. Savaş tekrar Doğu Sorununun kontrolsüz şekilde tırmanarak, ikincil sayılabilecek gerginliklerin çatışmaya dönüşmesi potansiyelini gösterirken krizin Doğu Avrupa'ya ve Avusturya'ya sıçramasının ne kadar kolay olduğunu da göstermiş, 1856 Paris Antlaşmasında görüldüğü üzere Osmanlı'nın ahenk sorumluluk alanına eklenmesini zorunlu kılmıştır.[37]

Kırım Savaşı'yla birlikte uzun süreden beri aşınan Viyana düzeni Bridge ve Bullen'a göre çökmüş, ahenk işlevini kaybetmiştir. Kurulu düzen gerek normlar ve değerler gerekse merkezde Avusturya'nın artık merkez

36 A.g.e. , s. 58.
37 Stephen J. Lee, a.g.e. , ss. 57-58.

dengeleyici-istikrarlaştırıcı aktör rolünü ifa edememesiyle sona ermiştir.[38] Diğer yandan Kırım'da 1815 Viyana Düzeni'nin Doğu kanat dengeleyicisi Rusya'nın uğradığı güç kaybı onu dengesiz hale getirmiş, hegemon büyük güç statüsünü sorgulamaya açmış, Avusturya'yı sürekli bir güvensizlik haline sokarak kendi iç dinamiklerine dayanmak zorunda bırakmıştır. Fransa, Rusya'nın Avrupa'daki etkisinin azaldığını fırsat bilerek kıtaya düzensiz şekilde müdahalelerini arttırırken her müdahale Avusturya'nın aleyhine sonuçlanmıştır.

1815'te İngiltere ve Rusya'nın Avusturya'ya merkez Avrupa'da biçtiği ve imite ettiği istikrarlaştırıcı aktör kimliğine olan desteklerinin kesilmesiyse olaylar silsilesini başlatmıştır. Merkez Avrupa'daki güç boşluğu 1871'e kadar savaşlar, harita değişiklikleri ve iki ulusal birlik savaşının yaşanmasına neden olurken kıtada çeyrek asra yakın bir süre düzen kurulamamıştır. Buradan hareketle coğrafyanın büyük rol oynadığı ve konumları belirlediği 1815 Avrupa sisteminin kanatlarda donanma, kara ordusu, kaynaklar, nüfus, ticari güç ve benzeri güç unsurları kapsamında kendi öz kapasitesine dayanarak diğer devletlere bağımlı kalmadan hareket edecek yegâne devletleri İngiltere ve Rusya'dır. Hegemonik bir "güç dengesi" uzlaşısı başta Avusturya olmak üzere diğer aktörlere biçilen rollerin önemini azaltmamakla birlikte kanat güçlerinin şu veya bu şekilde hegemon aktör kimliğini kaybetmesi ve sorumluluklarını yerine getirememesi merkezinde uzun süre dayanmasını imkânsız kılacaktır. Avusturya, Napolyon Savaşlarından büyük güç aktör kimliğini kaybetmiş şekilde çıkarken onu güç kapasitesi ve coğrafi konum bakımından kıtanın güç dengesinin dengeleyicileri İngiltere ve Rusya yeniden yapılandırmıştır.[39]

Yeni düzeni eskisinin yıkıntıları üzerine dikkatli bir şekilde inşa eden ve Avrupa'da bozulan dengeleri tekrar tahsis edense Bismark'tan başkası olmamıştır.[40] Bismark, Almanya'nın kıtada güvenlik tanımlamalarını

38 F. R. Bridge ve Roger Bullen, *Great Powers and European State System: 1815-1914*, New York: Longman Group Limited 1980, ss. 81-112.

39 Sistemin düal bir hegemonik güç dengesine dayanması aslında içindeki dengesizliklerinde başlıca sebeplerinden birisidir çünkü Fransa'nın ağır bir yenilgi ile sistem içindeki indirgenmiş rolü onu ileride potansiyel istikrarsızlıklar yaratmaya muktedir konuma sokarken gerçek bir güç dengesinin yaratılmasını engellemiştir

40 Prusya'nın güvenliğinin birleşik bir Almanya'dan geçtiğini bilen Bismark, birleşik bir Almanya'nın güvenliğininse Avrupa'da barışın sürmesine bağlı olduğunun bilincindedir. Alman

yaparken III. Napolyon Fransa'sının aksine kolektif güvenliği öne çıkarmıştır. Başta Almanya'nın dengeleyici rolü herkesçe kabul edilirken diğer aktörlere biçilen roller İngiltere'nin ve Rusya'nın katılıp onayladığı yeni bir paylaşılmış değerler dağılımıyla biçimlendirilmiştir. Bismark sistemi, Berlin Düzeni veya diğer adıyla II. Avrupa Ahengi böylece Richmond'un barışın temelinin kolektif güvenliğe dayandığı yedinci maddesinin doğrudan tatbiki olarak da görülebilmesi açısından ortak referans noktası ve rol dağılımlarının herkesçe kabul edildiği bir sistemdir.[41]

Alman Birliği'nin kurulmasının ardından Bismark için gerekli olan artık 1856 Kırım Savaşı sonrası fırsatlar yaratan çatışmacı düzen değil ancak istikrar ve kolektif güvenliktir. Bismark, Fransa'yı izole ederek ilgisinin kıta dışına (Tunus ve Güneydoğu Asya örneğin) yönelmesini teşvik ederken Orta ve Doğu Avrupa'da Avusturya ve Rusya arasındaki savaş tehdidinin ortadan kaldırılması için bir dizi ihtilaflı diplomatik manevralar ve önlemler için harekete geçmiştir.[42] Avusturya ile imzalanan ikili savunma antlaşması bu devletin güvenlik kaygılarını önemli ölçüde azaltırken kontrol altında tutulması ve Alman desteğinden aldığı cesaretle Balkanlarda riskli politikalar izlemesinin önüne geçilmesi de gerekmiştir. Bismark'ın Rusya ile reasürans anlaşması böylece Rusya'nın güvenlik kaygılarını giderirken sistem açısından kritik roller üstlenen ancak istikrarsızlar üreten Avusturya ile Rusya'nın doğrudan çatışmaya girmesinin önüne geçilmek istenmiştir.[43] Sorumluluk kapasitesi düşük büyük güçlerin doğrudan birbirleri ile çatışmaya girmesini çeşitli denge-denet mekanizmaları ile kontrol altına alan Bismark, düzenlemelerden sonra dolaylı meselelerin ve alt sistemlerin büyük risk oluşturduğunu görmüştür.[44] Rusya'nın 1877-1878 Türk-Rus Savaşı ertesinde Ayestefanos Antlaşması'yla Balkanlarda yol açtığı dengesiz durum ise Bismark'ın korkularının özellikle Yakındoğu'dan doğan krizlerin Avrupa'ya sirayet etme potansiyel noktasında yersiz olmadığını göstermiştir.

İmparatorluğu'nun kuruluş sürecinde Bismark, Kırım Savaşı'ndan itibaren Avrupa siyasal sisteminin girdiği istikrarsızlığın aynı zamanda yeni fırsatlara da açık olduğunu görmüş ve birliği oldukça kırılgan ve bir o kadar da girift bir diplomasi ile kurmuştur.

41 Oliver Richmond, a.g.e. , ss. 7-8.

42 Stephen J. Lee, a.g.e. , ss. 156-157

43 Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2009,

44 Jonathan Steinberg, *Bismarck*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2015, ss. 426-427.

Bismark, Ayestefanos'ta ortaya çıkan Büyük Bulgaristan'ı tıpkı Talleyrand'ın Saksonya Krallığı'nın Prusya'ya devri örneğinde olduğu kıtadaki *just equillibre* bozacak bir gelişme olarak nitelemiş, Berlin Kongre'si aracılığıyla risk teşkil eden Balkan alt sistemini yeniden düzenlemeye girişmiştir.[45] Bu bağlamda Bismark tıpkı 1815 Viyana Düzen'inde olduğu gibi Batı ve Doğu'da kanat güçleri İngiltere ve Rusya'nın, merkezdeyse gücü imite edilmiş Avusturya'nın bulunduğu denge-denet sistemini Balkanlara uygulamıştır. Balkanların Batı'sı yani Sırbistan'ı kapsayan bölge Avusturya'nın etki alanına bırakılırken Bulgaristan'ı kapsayan Doğu bölge Rusya'nın çıkar alanı olarak tanımlanmıştır. Merkezdeyse Ayestefanos'ta Makedonya'dan çıkarılan Osmanlı devleti, küçük güçlerin istikrarsızlaştırıcı faaliyetlerini denetlemek ve bölge kaynaklı sorunların doğrudan büyük güçleri içine çekmesini engellemek üzere bölgeye yeniden yerleştirilmiştir. Osmanlı'nın küçük güçlerin üzerinde bir orta güç olarak emniyet mekanizması işlevi gördüğü sistemde Avusturya'ya 1815'te biçilen imitasyon güce benzer bir güç biçilmiştir.[46]

1878'de Berlin Kongre'sinde kurulan denge-denet mekanizması 1815 Viyana Sistemi'nin minimal bir versiyonu olmuş, Viyana'da belirlenen düzende Avusturya ve Rusya'ya biçilen rollere ek roller verilerek 1848-1853 arasında çöken I. Avrupa Ahengi'nin güçsüz yanları takviye edilmiştir. Avusturya böylece artık Almanya'nın hayati desteği altında ancak İngiltere ve Rusya'nın da ortak katılımıyla tekrar Orta Avrupa denge gücü haline getirilmiştir. Almanya'nın desteğine bağımlı bir şekilde gücü bir kez daha imite edilen Avusturya, kıtanın merkezinde sahip olduğu rolün yanı sıra Balkan alt sisteminin Batı kanat dengeleyicisi rolünü üstlenmiştir. Sistemin 1815 Doğu hegemon dengeleyicisi olan ancak üstlendiği rolün altını dolduramayıp, izlediği politikaların sonucunda güç boşluklarına yol açıp yeni düzen kurma yetisinin olmadığı ortaya çıkan Rusya'ya da çifte rol verilmiştir. Rusya, istikrarsız yapısı ve dalgalı güç projeksiyonlarına rağmen Avrupa'nın Doğu kanat dengeleyici rolünün yanı sıra Balkan alt sisteminin Doğu kanat dengeleyicisi olmuştur.

45 Paul Schroeder, "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?, a.g.m. , ss. 696-697.

46 Burak Gülboy, "Birinci Dünya Savaşının Başlangıcına Makedonya Üzerinden Bir Bakış", a.g.e, ss. 42-49.

Berlin Kongresi böylece Rusya olmak üzere tarafların ancak işbirliği ve ortak asgari çıkarlarda birleşmek suretiyle Balkan alt sisteminin Avrupa üst sistemini içine çekebileceği bir çatışmadan sakınmasının Bismark eliyle yansımasıdır. Avusturya'ya Bosna-Hersek'i yönetme hakkı verilirken bu devletin büyük gücü imite edilmiş, ancak Viyana'nın Balkanlaşmaması ve olduğundan daha fazlasını olma ihtirasına kapılmaması için hükümranlık hakkı Osmanlı'ya bırakılmıştır. Avusturya'ya benzer şekilde Osmanlı'nın Balkan alt sistemindeki orta güç rolünü ifa edebilmesi içinde yine gücü imite edilmiştir.[47] Osmanlı'ya biçilen bir anlamda emniyet supabı rolünün ve sembolik statüsel üstünlüğün belki de en net görüldüğü örnekse Doğu Rumeli meselesinde Berlin Antlaşması imzacı devletlerinin Osmanlı merkezli düzenin bozulmaması yönünde hareket etmeleridir.[48] Hatta bir süre sonra Sırbistan ve Bulgaristan arasında çıkan savaşın sona erdirilmesi sürecinde Bükreş'te varılan antlaşma ve antlaşmanın imzalanma şekli Berlin düzeninin Balkan alt sisteminin en açık örneklerinden birisidir.[49]

Bu yönüyle Bismark Sistemi agresif politikalar izleme eğiliminde olan birimlerin örneğin Avusturya veya diğer Balkan devletlerinde olduğu gibi saldırganlığın sonunda faydadan ziyade zararla çıkma ihtimalinin veya olası saldırgan politikaların mükâfatlandırılmadığı bir yapı ortaya çıkarmıştır. 1880'ler boyunca Avusturya-Rusya işbirliği ve Rusya'nın Balkanlarda bazı haklarını Avusturya'ya devrederek Doğu Asya politikalarına odaklanması, Avusturya-Sırbistan ittifakı, II. Üç İmparatorlar Ligi gibi gelişmeler Bismark sisteminin işler gözükmesini sağlamıştır.[50] Bismark'ın büyük güç üst sistemi Rusya ve Avusturya'nın dost olmaktan ziyade rakip ancak düşman olmayacak bir rekabet yürütmelerine dayanırken Yakındoğu'da ve Balkanlar alt sisteminde her iki devletin çıkarlarını koruyarak statükonun

47 Örneğin Bulgar Kralı'nın halk tarafından seçilmesi ancak Osmanlı Sultanı tarafından onaylanması veya Bulgaristan'ın Osmanlı devletine bağlı vassal bir krallık haline getirilmesi bunların başında gelmektedir; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih: 1789-2012*, İstanbul: Der Yayınları 2013, ss. 417-422.

48 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri: 1876-1907*, VIII, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi 1962, ss. 104-105

49 Bükreş Antlaşması'nda Bulgaristan adına Osmanlı devletinin imza atması ve küçük Balkan devletlerinin aşağılandıkları algısını güçlendiren hadise 1885 itibariyle Osmanlı'ya biçilen rolün hala devam ettiğinin göstergesidir; Libraire Larousse**,** *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş Yayınları 1986, s. 2050.

50 Norman Rich, *Great Power Diplomacy: 1814-1914*, United States: McGraw Hill 1992, ss. 242-243

devamlılığına çalışılmıştır.[51] Bu bazen birbiriyle çelişen anlaşmaları içermiş, Rusya'nın Yakındoğu'daki ve özellikle Bulgaristan ve Boğaz'lardaki çıkarları inkâr edilmemiş, ancak diğer kollardan statükonun korunması için dengeleyici politikalar izlenmiştir.[52]

Bismark'ın öncülüğünde Viyana düzeninin yeniden ancak ortaya çıkan koşullara uygun bir şekilde formüle edildiği II. Avrupa Ahengi uğradığı bütün aşınmalara rağmen 19. yy sonuna kadar bölgede oluşabilecek çatışmaları lokalize etmeye muvaffak olmuştur. Küçük birimlerin Balkanlarda sistemi tırmandırıcı hareketlerine karşı Osmanlı devletinin bölgedeki varlığı desteklenirken 1896-1897 Türk-Yunan Savaşı gibi krizler büyük güçlerin olaya müdahale etmesiyle daha fazla büyümeden önlenmiştir. Yakındoğu'da Bismark sisteminin işlerliği Bismark'ın kendisi olmasa dahi işlevini aktif olarak 1904'e kadar sürdürmüştür. Bu çerçevede Osmanlı devletinin Makedonya'da yaşadığı sorunlar ve başta İlinden Ayaklanması olmak üzere devlet otoritesinin bölgede kısmen kaybı, Avrupa devletlerinin müşterek hareket ederek müdahale etmesiyle sonuçlanmıştır.

Mürzsteg Programı [53] böylece her ne kadar Osmanlı devleti tarafından olumsuz karşılansa da Avrupa büyük güçlerinin Berlin'de Viyana düzeninin üzerine inşa edilen sistem doğrultusunda hala ortak hareket edebildiklerini gösteren son başarılı müşterek hareket olmuştur. Mürzsteg ile gösterilen işbirliği eğilimiyse gerek Makedonya'da yaşanan sorunların devam etmesi ve sorunlara kesin bir çözüm bulunamaması ve de bölgede yer alan küçük revizsyonist Balkan devletlerinin faaliyetleri neticesinde aşınmaya devam etmiştir. Sırbistan'da 1903 yazında yaşanan darbe ile Avusturya-Macaristan ile iyi ilişkileri olan Obrenovic Hanedanı'nın iktidardan kanlı bir darbe ile indirilmesi bölgesel seviyede Bismark'ın Viyana üzerine inşa ettiği sisteme karşıt bir Sırbistan ortaya çıkmıştır. Sırbistan'ın haricinde Bulgaristan ve

51 Örneğin 1897'de Avusturya ve Rusya Dışişleri Bakanları arasında Balkanlarda statükonun korunması ve eğer korunamayacak duruma gelirse iki devletin birbirlerine danışacakları ve tek tarafları işgal hareketlerini kabul etmeyecekleri beyan edilmiştir; Burak Gülboy, "Birinci Dünya Savaşının Başlangıcına Makedonya Üzerinden Bir Bakış", a.g.m. , ss. 49-53.

52 Akdeniz'de istikrarı korumayı (Rusya'nın aşırı güçlenmesinin engellenmesi) ve revizyonist politikalara karşı hareket etmeyi öngören İtalyan- İngiliz 1887 Akdeniz Anlaşmalarına Avusturya, Alman arabuluculuğuyla dahil olmuştur; Norman Rich, a.g.e. , ss. 243-245

53 Ali Dikici, "Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı", *Karadeniz Araştırmaları*, VI, Sayı: 24, 2010, ss.75-108.

Yunanistan'ın Makedonya üzerindeki faaliyetleri karşısında Osmanlı'nın orta güç denge-denet sistemine meydan okumalar artmıştır.

Bununla birlikte Bismark sistemi veya II. Avrupa Ahengi'nin 1878'de oluşturulan yapısı küçük Balkan devletlerinin sistemi sürekli aşındırmaya çalışacağı üzerinden tasarlanmıştır. Sistemin kritik noktası Balkanlar'da Osmanlı'nın orta güç konumunu bir şekilde sürdürüp küçüklerin büyükleri içine çekmesinin yani Avusturya ve Rusya'yı karşı karşıya getirmesinin engellenmesidir. Osmanlı'nın Makedonya başta olmak üzere bölgede içine girdiği güç gerilemesi doğrudan birinci emniyet mekanizmasına tehdit oluşturmakla birlikte bu da beklenen bir sonuçtur. Sorun, Osmanlı'nın gücünü imite edecek olan Balkan alt kanat dengeleyicilerinin içine girdiği güç gerilemesine bağlı dengesizliklerdir. Avusturya-Macaristan'ın içine girdiği güç gerilemesine bağlı olarak 1903 Sırbistan Darbesi'nin de etkisiyle büyük güç statüsünü kanıtlama ihtiyacı ve güç gösterileri Balkan alt sisteminin Batı kanat dengeleyicisini dengesiz bir aktör yapmıştır. Bu devletin aynı zamanda üst Avrupa orta güç aktörü olması merkez Avrupa'da da sistemi istikrarsızlaştırırken Alman-İngiliz donanma mücadelesi ve Berlin-Londra arasında yaşanan gerilimler Almanya'nın Avusturya-Macaristan üzerindeki kontrolünü gevşetmiştir. Avusturya-Macaristan'ın güç imitasyonunun Almanya üzerinden yeniden inşa edildiği düşünüldüğünde Almanya'nın Avusturya-Macaristan'a bağımlı hale gelmeye başlaması Berlin'in güç kapasitesinin Viyana'nın istediği çizgiye gelmesi riskini doğurmuştur.

Üst Avrupa sisteminin merkez dengeleyici ve alt Balkan Batı kanat dengeleyici aktör Avusturya-Macaristan kaynaklı sorunların karşısında Rusya'nın 1904-1905 Rus-Japon Savaşı yenilgisiyle odak noktasını Doğu Asya'dan Avrupa'ya çevirmesi bir diğer kritik gelişme olmuştur. Rusya'nın ortalama her 20-25 yılda bir içine girdiği güç fazlalaşması ve ardından kurmaya çalıştığı düzenin altını doldurmada gösterdiği yetersizlik bu devletin periyodik dengesizlikler gösterdiği bir durum ortaya çıkarmıştır. İngiltere ile girdiği mücadelede İngiltere'nin müttefiki Japonya'ya yenilen ve büyük güç statüsü ağır bir şekilde tekrar sarsılan Rusya'nın savaş sonrasında sadece Doğu Asya'da değil aynı zamanda Avrupa'daki büyük güç statüsü de tartışmaya açılmıştır. Büyük güç statüsü sarsılan Rusya böylece Japonya karşısında uğradığı aşağılanmayla birlikte Balkanlarda durumu telafi etme

ve Karadeniz üzerinden Boğazlarda etkinlik kurulması politikasına öncelik vermeye başlamıştır. Ayrıca Rusya'nın Doğu Asya'yı dış politikasının merkeze alındığı çeyrek asrı aşkın süreçte Balkanlarda uğradığı zemin kaybı St. Petersburg'daki Panslavistleri tekrar karar alım süreçlerine dahil etmiştir.[54]

Rusya'nın böylece 1905 sonrasında İngiltere ile girdiği mücadelede geri adım atmasını müteakip Balkanlara dönüşü Bismark'ın Fransa ve Rusya'yı kıta dışına kanalize ederek Berlin düzeni üzerindeki yükü dağıtma politikasının sona ermesi anlamına gelmiştir. Rusya'nın uğradığı güç kaybına bağlı dengesizleşmesi ve odak noktasını Balkanlara kaydırması Avusturya-Macaristan ile rekabetini ivmelendirirken Rusya tekrar üst Avrupa ve Balkan alt sistemi Doğu kanat dengeleyici rolünü ifa etmemeye başlamıştır. Sistemsel sorumluluklarını üstlenmeyen ve Osmanlı üzerindeki eski emperyal politikalarını hızlandıran Rusya böylece hem Balkan alt sisteminin aşındırılmasını hızlandırmış hem de Fransa ile girdiği ittifakın da etkisiyle Orta Avrupa dengeleyici aktörü Avusturya-Macaristan'ı ve müttefiki Almanya'yı güvenlik paradoksuna sokmuştur.[55]

1878 Berlin düzenine merkezden, doğudan ve Balkan alt sisteminden gelen darbelere İngiltere'nin içine girdiği güç gerilemesine bağlı olarak kendisine meydan okumalara karşı agresifleşmesi eklenmiş ve Avrupa üst sisteminin Batı kanat dengesi de böylece sarsılmıştır. Fransız-Rus bloğunun meydan okumasına Faşoda ve Rus-Japon Savaşı'yla cevap veren ve bir süre daha meydan okumaları boşa çıkarmaya muvaffak olan İngiltere, kısa bir süre sonra bu iki devletle özellikle sömürgeler konusunda uzlaşmaya çalışmıştır. İngiltere'nin hegemon gücünün içine girdiği gerileme imparatorluğun korunması politikasının başlıca politika haline

54 Georges Castellan, *Balkanlar Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 380-382.

55 McMeekin'e göre "Doğu Sorunu" meselesinde ne İngiltere'nin ne de Fransa'nın acil çıkarları mevcuttur. Osmanlı coğrafyası üzerindeki emperyal hedefleri de Rusya'nın konjonktürel işbirliklerine rağmen hep baki kalmış, Rusya'nın "empryal iştahları" Balkanlardan İran'a ve Mançurya'ya kadar bütün orta-büyük güç aktörler ile çatışma anlamına gelmiştir. Ayrıca Rusya'nın stratejik kırılganlığı onu güvenlik meselelerinde daha hassas yaparak yayılmacı bir politika izlemeye itmiş ve Rusya'nın güvenlik paradoksları kendisini aşarak sistemin tamamını tehlikeye atmaya başlamıştır. Kendisine biçilen rolleri yine dış zorlamalarla bir süre taşıyan Rusya, Alman-İngiliz rekabeti ile başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere kıta Avrupa'sında istediği emperyal hedefler ve düzeni elde etmek amacıyla I. Dünya Savaşı'nı sanılanın aksine bir fırsat olarak görmüştür; Sean McMeekin; a.g.e. , ss. 31-45.

getirirken Fransa ve Rusya'yla sömürgeler konusunda anlaşmalar yapılarak etki alanlarının belirlenmesi Londra'nın artık Berlin'i yeni rakip olarak belirlemesiyle sonuçlanmıştır. İngiltere bu süreçte büyük güç statüsünü eşleştirdiği donanma gücüne olan tehditleri kendi hegemonyasına karşı bir girişim olarak tanımlamış ve güç gösterilerine dayanan bir davranış kalıbı geliştirmiştir. Fransa ve Rusya'nın kendi geliştirdiği davranış kalıpları ile uyumlu hale gelmesi artık bu tanım ile uyumlu olmayanların hedef alınacağı stratejik bir modelin uygulanacağını kesinleştirmiştir.[56]

Schroeder 'e göre Almanya ile 1896'dan itibaren yürütülen ittifak görüşmelerinin başarısızlığı İngiltere açısından kendisinin kıtaya bağımlı hale gelerek somut kazanımlar elde edilmesi mümkün olmayan taahhütlere sokacağından oldukça doğaldır ancak sistem oldukça sorunludur. İngiltere'nin Fransız-Rus ittifakına geri adım attırdığı andan itibaren bu ikili ile işbirliğine gitmesi kendi çizdiği rasyonalite doğrultusunda oldukça normal olmakla birlikte kıtasal dengelerin gözetilmesi bakımından üstlendiği kanat güç rolünü ve sorumluluklarını yerine getirmemesi Avrupa düzeninin Batı kanadının zayıflaması anlamını taşımaktadır.[57]

İngiltere, Fransa (1904) ve Rusya (1907) ile uzlaşmasına rağmen bu devletlerin kendisi ile kurduğu ilişkiden hareketle Almanya üzerinde baskılama yapmaması için herhangi bir garanti vermemesi gerektiğinin de farkındadır. Bununla birlikte İngiltere'nin bilinçli veya bilinçsiz yol açtığı husus kendisinin Fransa ve Rusya ile salt gayesi imparatorluğu korumak olan bir işbirliğine gitmesinin dahi Avrupa'da son kalan dengeleyici anlayışı ortadan kaldıracağıdır.[58] İngiltere açısından Almanya, sadece Avrupa'ya kapalı kaldığı ölçüde işbirliğine gidilebilecek bir aktördür. Almanya'nın

56 İngiltere'nin kendi geliştirdiği donanma üzerinden büyük güç tanımlaması ve tanım yapma, bahşetme otoritesi, Almanya'nın büyük güç statüsünün İngiltere tarafından tanınması amacıyla da bir donanma inşasına oldukça yanlış bir söylem üzerinden girmesiyle sonuçlanmıştır; Burak Gülboy, *Mutlak Savaş: Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme*, a.g.e. , ss. 34-39.

57 Dolayısıyla 1887'de Akdeniz'deki uzlaşıda Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ortak hareket etmek Avrupa'daki dengenin korunması açısından önemliyse de İngiltere içine girdiği güç gerilemesi neticesinde artık imparatorluğu üzerindeki tehditlere cevap verememektedir; Paul W. Schroeder, "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", a.g.m. , ss. 325-327.

58 Entente Cordiale'in imzalandığı 1904 yılında İngiltere'deki genel sevinç havasını paylaşamayan tecrübeli devlet adamı Lord Roserbery'nin tespiti bu açıdan ilgi çekicidir. Lloyd George'un anlaşma ile ilgili sevincine katılmayan Roserbery, George'a: "Aslında bu, sonunda Almanya'yla savaşmak demek" şeklinde cevaplamıştır; Margaret MacMillan, a.g.e. , s. 268

kendisine biçtiği büyük güç rolünü tanımayan ve bu devletin gücüne kıtada arzu ettiği saygıyı göstermeyen İngiltere, Almanya'nın imparatorlukçu siyasetini hedef almaya başlamıştır.[59] Açıktır ki İngiltere, Fransa ve Rusya ile daha sonra oluşturduğu antantın devamı için Almanya ile sürdürdüğü donanma yarışını ve rekabeti devam ettirmeyi tercih etme eğilimindedir çünkü bu imparatorluğun muhafazası noktasında kaldırılabilecek bir bedeldir. İngiltere'nin imparatorlukçu siyasetinin devamı noktasında Fransa ve Rusya ile ortak hareket ederek Almanya'nın gelişen gücüne rağmen bu ülkeyi Avrupa sınırlı bir devlet haline getirme stratejisi ve Almanya'nın kendisine biçilen bu rolü reddetmesi Avrupa'da düzenin devamı noktasında Batı kanat dengesini çökertmiş, üst sistemdeki son kalan dayanak noktasını ortadan kaldırmıştır. Schroeder'e göre İngiltere kendisine göre Avrupa'daki dengeyi korumaya çalışmışsa da 20. yüzyılın başından itibaren en yanlış tercihleri yaparak bozulmasına birincil elden katkı sağlamıştır.[60]

III. Sistemin Çöküşü ve Sonuç

Bismark'ın Berlin'de Viyana düzeninin yıkıntıları üzerine inşa ettiği ve kanat aktörlerinin de onayladığı düzen 1815 Viyana'nın önemli değer yapılarını ve anlayışını benimsemenin yanı sıra yine Viyana sisteminin hastalanarak anomaliye girdiği gerçeği üzerine kurgulanmıştır. Bismark, 1848 sonrasında Avusturya'nın içine girdiği kriz neticesinde çökme noktasına gelmesinin kısa bir süre sonra Avrupa'nın büyük devletlerinin çoğunluğunu içine katan bir çatışmaya dönüştüğünü farkına varmış ve çatışma potansiyelinin merkezden ziyade çevre bölgelerden yani Osmanlı'nın kontrol ettiği bölgelerden geldiğini görmüştür. Bismark'ı doğrular şekilde Kırım Savaşı ve 1877-1878 Rus-Türk Savaşı aslında Yakındoğu'da devam eden ikincil çıkar mücadelelerinin sistemin tamamını ne kadar kolay ve hızlı bir şekilde içine çekebileceğini göstermiştir. Bu bakımdan 1815'de Viyana'da Rusya ve İngiltere'nin düzeni merkez Avrupalı bir güce yani Avusturya'ya kurdurması ve Avusturya'nın gücünün imite

59 Burak Gülboy, "Mutlak Savaş: Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme", a.g.e., ss. 39-48.

60 Schroeder, Almanya'nın kullanmadığı gücü nedeniyle İngiltere'den saygı i ve büyük güç statüsü doğrultusunda tanımlanmayı beklediğini ancak karşılığında ne saygının ne de tanımlanmanın gösterilmemesi noktasında Avusturya'ya bağımlı hale gelerek dengesizleştiğini ifade etmiştir; Paul Schroeder, "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", a.g.m. s. 334.

edilmesi sistemin devamlılığının başlıca unsuru olmuştur. Sistemin kanat hegemon güçleri yani İngiltere ve Rusya tarafından neden kurulmadığıysa aslında cevabın soruda görüldüğü bir tablo ortaya çıkarmıştır.

Coğrafi açıdan konumlarının yanı sıra sahip oldukları güç unsurları açısından diğer hiçbir gücün sahip olmadığı potansiyeller barındıran İngiltere ve Rusya'nın bir diğerinin aleyhine hareket ettiği noktada hegemonik bir savaşa yol açma riski çok büyüktür.[61] Ayrıca bir diğerinin kıtada üstünlük kurma yönünde adım atması diğerinin onu bütün kapasitesini kullanarak dengeleyeceği anlamına geldiğinden doğal bir çift kutuplu denge kendiliğinden oluşmuştur. Kırım Savaşı, Rusya'nın diğer aktörler aleyhine düzen kurma girişimi olarak değerlendirildiği noktada Batı'dan ve merkezden dengelenmesinin sonucuyken merkez Avrupa'nın sürekli bir kriz halinde bulunmasının getirdiği dalgalanmalar yine merkezde kanat güçlerinin desteğini alan bir gücün bulunmasını zaruri kılmıştır.

Nitekim merkez Avrupa'da sistemin kanat güçlerinin desteklemediği bir güç bulunmadığında diğer bir güç ki genelde bu Fransa'dır merkezden kanatlara doğru sistemi dengesizliğe sokmaktadır. Bu bağlamda Avrupa'da bir güç dengesi ve sistemsel istikrar sağlanmak istenildiği noktada merkezin yani 1815'te Avusturya'nın gücünün imite edilmesi gereklidir. Avusturya, tek başına hegemon bir güç olamayacak kadar güçsüz ancak merkez Avrupa'nın istikrarını sağlayabilecek kadar da kanatların desteğini alarak büyük güçler liginde bulunmalıdır. Bununla birlikte 1848'de Avusturya'nın dengesizliğe girmesi merkez Avrupa'nın istikrarını bozarken Doğu kanat dengeleyici Rusya'nın kendi düzeninin kurmaya kalkmasıyla birlikte sistemsel bir savaş ortaya çıkarmış ve 1871'e kadar kıtada düzen tekrar restore edilememiştir. Merkezin çöktüğü noktada ortaya çıkan güç boşluğu kanatları tıpkı bir girdap gibi içine çekerken birbirine çarpmalarına yol açmıştır.

Bismark, Berlin Kongre'sinde merkezde Almanya üzerinden Rusya ve İngiltere'nin onayı ile bir güç dengesi, istikrar kuşağı kurarken Avusturya

61 Robert Gilpin, "The Theory of Hegemonic War", *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, ss. 591-613.

önemini ve aslında rolünü hala korumuştur. 1878'de Berlin'de Almanya'nın Bismark ile kurduğu düzen 1815 Viyana'da Avusturya'ya biçilen imitasyon rolün aslında Almanya üzerinden yeniden inşası anlamına gelmiştir. Berlin düzeninin 1815 Viyana'ya yaptığı eklemeyse çevre bölgelerden gelen ikincil çıkar meselelerinin merkezi içine çekmesi noktasında Viyana düzeninin minimal bir versiyonunun Balkan alt sistemine entegre edilmesidir. Burada bulunan küçük devletlerin yaratacağı istikrarsızlıklar merkeze bir orta güç yani Osmanlı devletinin yerleştirilmesi ile soğurulurken Osmanlı'nın gücü tıpkı Avusturya örneğinde olduğu gibi imite edilmiştir. Berlin'de oluşturulan Balkan alt sisteminde merkezin devamlılığı noktasında kanat güçler Avusturya ve Rusya olurken bu iki devlet üst ve alt sistem çerçevesinde çifte roller üstlenmişlerdir.

Buradan hareketle bir önceki bölümde bahsedildiği üzere aktörlerin sistemsel sorumlulukları noktasında 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Rusya'nın tekrar kıtaya ve özelinde istikrarsız ve güç kapasitesi gerilemiş bir şekilde Balkanlara dönmesi sistemi Doğu'daki kanadından sarsmıştır. 1903'te Sırbistan'daki darbe Sırbistan'ı yani Balkan alt sisteminin Avusturya-Macaristan etki alanını Rusya'ya açarken güç gerilemesi içinde olan Avusturya-Macaristan'ı güç gösterileri düzenlemeye, büyük güç statüsünü taşıdığını kanıtlamaya itmiştir. Diğer yandan Avrupa üst sisteminin Batı kanat dengeleyicisi İngiltere'nin Japonya aracılığıyla Rusya'nın meydan okumalarını başarıyla savuşturması ve Faşoda Krizi'nde Fransa'yı sindirmesi bu iki devleti Avrupa'ya odaklanmaya yönlendirmiştir. İngiltere böylece ortalama 20-25 yıllık döngülerle güç fazlalaşmasına giren Rusya'yı imparatorluğuna tehdit olmaktan çıkarmış, bu devletin müttefiki Fransa'yı da benzer iç dengeleme ile kendi çizgisine çekmiştir. İngiltere'nin bu noktadan sonra içine girdiği güç gerilemesini durdurmak adına imparatorluğunu güvence altına almak için Rusya ve Fransa ile anlaşmaya varması bu iki devletin Almanya'nın güçlenmesinden algıladıkları tehditle birleştiğinde merkezin üzerine ağırlık binmesiyle sonuçlanmıştır. Almanya kuşatılmışlık algısına kapılıp üzerindeki yük arttıkça aslında sistemin merkezi yani Avusturya-Macaristan üzerindeki baskı artmıştır.

Fransız-Rus ikili ittifakının karşısında kemikleşmiş bir Avusturya-Macaristan ve Almanya ittifakının bulunması George Kennan'a göre I.

Dünya Savaşı'na giden yolu açmakla birlikte burada son kritik unsur üst sistem Batı kanat dengesinin sürmesidir. Ancak İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile bu sefer sömürgeler konusunda uzlaşmaya gitmesi Fransız-Rus bloğunu Alman-Avusturya-Macaristan bloğu karşısında serbest bırakmıştır. Sömürgeler üzerinden yapılan anlaşmalar İngiltere'nin imparatorluk temelli güvenlik kaygılarını önemli ölçüde azaltmakla ve kendi içerisinde oldukça rasyonel olmakla birlikte aynı durumun Avrupa devletler sistemi açısından geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. İngiltere özellikle Fransız ve Rus tehditlerini bertaraf ettikten sonra Almanya'nın gelişen güç kapasitesinin doğrudan kendine yönelik olduğu şeklinde yorumlamış, Almanya'yı kendi çizgisine bu devletin ulaştığı gücü göz ardı ederek çekmeye çalışmıştır. Donanma yarışı, Dretnot devrimleri gibi doğrudan Almanya'yı muhatap alarak bir rekabet sürecinin oluşmasına Almanya kadar katkı sağlayan İngiltere her ne kadar Almanya'yı çevrelemeyi ilk hedef olarak belirlememişse de kıtasal dengelerin sarsıldığı noktada Berlin'de Viyana Sistemi'nin yıkıntıları üzerine oluşturulan sistemin çöküşe geçmesinin önünü açmıştır.[62]

Berlin düzeninin üst denge sisteminin kanatları olan İngiltere ve Rusya'nın girdikleri güç gerilemesine bağlı olarak sistemsel rollerini üstlenmeyi bırakmaları çöküşün merkezde Almanya'nın üzerinde yaratılan baskıdan ama esasında Avusturya-Macaristan üzerinden çıkacağı bir durum ortaya çıkmıştır. İngiltere, 1905 Fas Krizi'nden itibaren Almanya'yı doğrudan kendisine dengelenmesi gereken bir muhatap olarak alırken Rus-Fransız-İngiliz yakınlaşması Rusya'nın tarihsel emperyal hırslarının önünü açmış, bu devleti Balkanlar özelinde Yakındoğu bölgesinde serbest bırakmıştır. I. Fas Krizi'nde Almanya'nın, Fransa'nın yanında yer alan İngiltere tarafından beklemediği bir tepki alması onu Avusturya-Macaristan'a bağımlı hale getirirken II Fas Krizi'nde bu durum daha da belirginleşmiştir. Bu durum Almanya'nın kendi güvenliği açısından birincil önemde gördüğü güney kanadının çöküşüne izin vermesini de imkânsız hale getirmiştir.

62 Paul W. Schroeder, "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", a.g.m. , ss. 325-328.

Avusturya-Macaristan'ın güç gerilemesinin önünü almak için gireceği güç gösterisinin sistem içindeki aktörleri zincirleme biçimde içine çekmesinin önündeyse Bismark'ın Berlin'de inşa ettiği sistemin son güvenlik mekanizması, Osmanlı'nın Balkanlar'daki dengeleyici-denetleyici biçilen rolü ve devamlılığı kalmıştır. Avusturya-Macaristan'ın 1908'de Bosna'yı ilhakı neticesinde süreç Osmanlı'nın dengeleyici aktör kimliğini kaybederek orta güç konumunun indirgenmesine yol açmıştır. Rusya'nın bu krizde kaybettiği prestijini restore etmek için Balkan devletlerini Osmanlı'ya karşı bir araya getirerek bölgede izlediği politikalar ise sonun başlangıcını hazırlamıştır. Böylece 1908 Bosna Krizi, Yakındoğu'nun ve Balkanların Avrupa üst sistemini çatışmaya doğru çekme potansiyelini göstermiş, Osmanlı devletinin iç etkenlerden de kaynaklanan zayıflığı İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasını teşvik etmiş, Bulgaristan Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanmıştır. Akdeniz'de ortaya çıkan durum ve İtalya'nın bölgedeki etkinliğini arttırması, Balkan devletlerinin Rusya tarafından organize edilmesi gibi gelişmeler Avusturya-Macaristan'ın çevrelendiği algısını güçlendirmiş, bu devleti önleyici müdahaleler gerçekleştirmeye itmiştir.

Bu bağlamda sistemin 1904'ten itibaren aşınmalarla 1912'de geldiği dengesiz durum Rusya'nın organizasyonu altında oluşturulan Balkan Ligi'nin Osmanlı devletine karşı harekete geçmesiyle bir anlamda son sert darbesini almıştır. Savaşı kaybeden Osmanlı'nın Balkanlar'dan 1913'te teritoryel olarak çekilmesiyle birlikte oluşan güç boşluğu Avrupa büyük güçler üst sistemini başta küçük devletlerin büyükleri içine çekebilecek faaliyetleri olmak üzere dış etkenlere açık bırakmıştır. Rusya'nın tıpkı 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrasında Balkanlarda kurmaya çalıştığı düzeni tekrar kuramayarak küçük devletler üzerindeki orta güç emniyet mekanizması Osmanlı'yı bölgeden çıkarmasının doğrudan sonucu Avusturya-Macaristan'ın yüksek tehdit algısının ivmelendirilmesi olmuştur. Avusturya-Macaristan'ın Schroeder'den hareketle içine girdiği güç gerilemesini ve etrafında gelişen güvenliğine doğrudan tehdit olarak algıladığı gelişmelere sessiz kalmamayı tercih etmesiyse Avrupa'da büyük güçlerin birbirleriyle çatışmasının bir anlamda fitilini ateşlemiştir.[63]

63 A.g.m. , ss. 343-344.

Buradan hareketle sistemin temeli Avusturya-Macaristan'ın imite edilmiş gücünün diğer aktörler tarafından korunarak merkez-orta Avrupa'da istikrarın ve dengenin sağlanmasıdır. Bunun sağlanması içinse Osmanlı devletinin Balkanlar'daki varlığı üstlendiği rolü ifa etmesi birincil derecede önem arz etmektedir. Avrupa büyük devletleri arasında savaşlara neden olan veya savaşa yaklaştıran Yakındoğu gerilimlerinin merkeze ve oradan sistemin tamamına sirayet etme potansiyeli 1914'te savaşın neden çıktığı sorusuna neden olmasın cevabının verilebilmesine olanak sağlar.[64] Bu bakımdan Balkan Savaşları, Yunan Bağımsızlık Savaşı, Kırım Savaşı, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı, 1908 Bosna Krizi'nin ardından altıncı büyük "Doğu Sorunu" krizidir. Doğu Sorunu krizleri ve özelinde Osmanlı'nın rolü her bir hadisede olduğu gibi büyük güçleri karşı karşıya getirmiş, Kırım Savaşı ve I. Dünya Savaşı gibi örnekler düzenin çöküşü noktasında sistem savaşlarına yol açmıştır. Dolayısıyla Schroeder'in Avusturya'ya biçtiği kritik role giden yol Osmanlı'nın Balkanlarda taşıdığı son derece kritik rolden geçerken, İngiltere ve özellikle Rusya'nın sistemi aşındıran faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nın çıkışında bu iki devletin büyük sorumluluk taşıdığını göstermiştir. Osmanlı'nın Avrupa üst sistemi için taşıdığı rol ve işlevin öneminin yadsınması ve sistemin merkezinin çöküşünün yaratabileceği büyük çatışma riski İngiltere ve Rusya tarafından görmezden gelinmiştir. Böylece Haziran 1914 Krizi'nin daha önce görülmemiş ölçekte büyük bir Avrupa Savaşı'na yol açması bu çerçevede sistemsel denge-denet ve güvenlik mekanizmalarının tamamen çökmesi ve kanat dengeleyicilerin kendilerine biçilen rolleri ifa etmemeleri noktasında tesadüf olmamıştır.

64 A.g.m. , s. 322.

Kaynakça

Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2009.

Biggar, Nigel, "In Defence of Just War: Christian tradition, Controversies, and Cases"**,** *Vabljeno predavanje na znanstveni konferenci, Bogoslovni vestnik, Vol:* 74, No:4, 2017, 551-563.

Bridge, F. R. ve Roger Bullen, *Great Powers and European State System: 1815-1914*, New York: Longman Group Limited 1980.

Castellan, Georges, *Balkanlar Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992.

Clarke, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Penguin Books 2013.

Dikici, Ali, "Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı", *Karadeniz Araştırmaları*, VI, Sayı: 24, 2010, s. 75-108.

Evera, Stephen Van, "The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War", *International Security*, Vol. 9, No. 1,1984, 58-107.

Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, New York: Norton&Company1967.

Gilpin, Robert, "The Theory of Hegemonic War", *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, 591-613.

Grey, Edward, "*Why Britain is At War*", The Rt. Hon. Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, Addressed to the Representatives of the Foreign Press in London, ,London: Fisher Unwin, Ltd Adelphi Terrace 1916.

Gülboy, Burak, "Bandwagoning vs Chain Ganging: the Failure of Great Power Diplomacy in the Balkans before the First World War", *International Journal of Turcologia*, vol.9, 2014, 7-37.

Gülboy, Burak, "Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak", *Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak: Uluslararası İlişkiler Teorileri Çerçevesinden Analizler*, ed. B.S. Gülboy ve Akkuş, İstanbul: Milenyum Yayınları 2017.

Gülboy, Burak, "Birinci Dünya Savaşının Başlangıcına Makedonya Üzerinden Bir Bakış", *Türkiye-Makedonya İlişkileri*, ed. Y. Okay, T. Babalı, İstanbul: Doğu Yayınevi 2012, 41-59.

Gülboy, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul: Altın Kitaplar 2004

Gülboy, Burak, *Mutlak Savaş: Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme*, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, Röle Yayıncılık 2015.

Joll, James ve Gordon Martel, *Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?* , İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2016.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri: 1876-1907*, VIII, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi 1962

Lebow, Richard Ned, "What can International Relations Theory learn From the Origins of World War I", *International Relations,* Vol: 28, No:4, 387-410.

Lee, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, Ankara:Dost Kitabevi 2014.

Libraire Larousse**,** *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş Yayınları 1986.

MacMillan, Margaret, *Barışa Son Veren Savaş*, İstanbul :ALFA Yayıncılık 2014.

McMeekin, Sean, *Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık 2011.

Remak, Joachim, "1914-The Third Balkan War: Origins Reconsidered", *The Journal of Modern History* , Vol. 43, No. 3, 1971, 353-366.

Rich, Norman, *Great Power Diplomacy: 1814-1914*, United States: McGraw Hill 1992.

Richmond, Oliver, *Peace in International Relations*, New York: Routledge Studies in Peace and Conflict Resolution 2008.

Schoeder, Paul, "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?*", The American Historical Review,* Vol. 97, No. 3, 1992, 683-706.

Schroeder, Paul W., "World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3, 1972.

Singer, J. David, "The Level-of-Analysis Problem in International Relations*", World Politics,* Vol. 14, No. 1, 1961, 77-92.

Steinberg, Jonathan, *Bismarck*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2015.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih: 1789-2012*, İstanbul: Der Yayınları 2013.

Von Ludendorff, Erich, *Topyekûn Savaş*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.

İSPANYA VE I. DÜNYA SAVAŞI: SORUNLU BİR TARAFSIZLIK

María Jesús Horta*

Giriş

İspanya, Birinci Dünya Savaşı'na katılmayan az sayıdaki Avrupa ülkesinden biriydi. Daha ilk andan itibaren tarafsızlığını ilan etti ve bu tavrını savaşın sonuna kadar korumasını bildi. Peki, onu böyle bir karar almaya iten sebepler nelerdi? Tarafsızlığı sadece insani hassasiyetlerden mi kaynaklanıyordu, yoksa başka bir nedeni daha var mıydı? Savaşın hiçbir tarafı, İspanya kralının ya da politikacılarının ilgisini çekememiş miydi? Kimse İspanya'nın savaşa girmesini desteklememiş miydi? Bu makalenin amacı, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği sırada İspanya'nın içinde bulunduğu şartları açıklamak ve tarafsızlığının gerçek sebepleri ile bu kararından doğan sonuçları aktarmaktır.

XX. yüzyılın başlarında İspanya, daha çok, Avrupa'nın ikinci sınıf güçlerinden biriydi ve özellikle 1898'de Amerika ve Asya'daki son kolonilerini de kaybettikten sonra uluslararası arenadaki rolü neredeyse yok denecek kadar azalmıştı. Diğer yandan, ülkenin politik sistemi de çatırdamaya başlamıştı. 1876'da İspanya, çok sınırlı sayıda politik oluşuma imkân tanıyan liberal-anayasal bir monarşiye dönüştürülmüştü. Hükümet, iki siyasi parti olan Muhafazakâr Parti ve Liberal Parti'nin tekeli altındaydı. İdeolojik tanımları çok açık olmayan ve yönetim şekilleri arasında çok az fark bulunan bu iki parti, oyları manipüle ediyor ve kralın keyfine göre dönüşümlü olarak iktidarı ellerinde bulunduruyordu. Kral 13. Alfonso (1902-1931), ordunun başı konumundaydı ve kendisine meclis ile hükümetin çalışmalarına müdahale etme olanağı tanıyan çok geniş yetkilere sahipti (zaten meclisin yönetime yaptığı katkıların da gerçekte hiçbir hükmü yoktu). Elbette bu politik sistem, dönemin Avrupası'ndaki

* İstanbul Üniversitesi (hortamj@istanbul.edu.tr). ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-4146-005X

diğer ülkelerin sistemlerinden pek de farklı değildi ve XIX. yüzyılın sonuna kadar da çok büyük sorunlar yaşamadan mevcut durumunu koruyabildi.

Ancak, yeni yüzyıla başlarken, sistemin dışında kalmış siyasi partiler, ülkeyi değiştirecek ve onu daha demokratik, daha modern ve uluslararası arenada saygın bir ülkeye dönüştürecek reform talepleri konusunda baskıyı arttırmaya başladılar. Kamuoyunun önemli kesimleri tarafından desteklenmeleri, çok çeşitli eğilimleri olan yönetimdeki partiler arasında fikir ayrılığını tetikledi ve asıl önemlisi, konumlarının tehlikeye girmesinden korkmaları, başka bir belirleyici güç olan Ordu ile ittifak kurmalarına yol açtı. İspanyol ordusu, XIX. yüzyılın başlarından itibaren ülkenin politik yaşamının kilit unsuru haline gelmişti. Önde gelen siyasi parti liderlerinden birçoğu önemli generallere dönüşmüştü ve liberal-milli modern devlet inşaasında belirleyici rol oynuyorlardı. Diğer Avrupa ülkelerinde bu görev yüksek burjuva sınıfının elindeydi. Ancak endüstrileşmenin gecikmesi, İspanya'da burjuva sınıfının oluşumunu da geciktirmişti ve oluştukları zaman da bazı sınırlı bölgelerde (Katalunya, Bask Bölgesi, vb) ve toprak soylularıyla yoğun ilişkiler içinde oluştular; bu durumsa çoğu kez bölgesel milliyetçiliğin oluşumunu tetikledi ya da varolan siyasi grupların desteklenmesini sınırladı. Ordunun egemenliği, o sırada yönetimi elinde bulunduranlardan farklı bir politik görüşü savunanların hatırısayılır sıklıkta darbe teşebbüsünde bulunmasına ortam hazırladı ve yüksek rütbeli subayları, politik yaşam için sürekli bir istikrarsızlık kaynağına dönüştürdü. Ayrıca bu yüzyılın büyük bir bölümünde sivil irade üzerinde bir askeri hegemonya kurulmasını da beraberinde getirdi.

1876'dan itibaren ordu, politikadan uzaklaştırıldı ve genç Kral 13. Alfonso ile dönemin önemli generalleri arasındaki iyi ilişkilerle bir istikrar dönemine girildiği görüldü. Ama, 1898'de kolonilerin kaybedilmesi ile askerlerin tekrar sahneye çıkışı çok daha korkunç oldu. Ayrıca Afrika'nın kuzeyinde yeni başlayan savaş (bkz.: aş.) tahmin edilenden daha zorlayıcı olmaya başlamıştı. İki savaşta da ordunun tavrı çok eleştirildi, ülkenin büyük kesimlerinin desteklediği bir antimilitarizm yükselişe geçti. Öte yandan, eski kolonilerin kaybedilmesi ve Afrika'daki savaş, hâlihazırda var olan ekonomik ve sosyal sorunları arttırıyordu.

I. Diğer güçlerle yapılan uluslararası antlaşmalar

1898 yenilgisinden sonra İspanya, uluslararası gayretlerini Cebelitarık Boğazı'nın diğer yakasında yeni bir koloni kurmaya ayırarak Avrupa diplomasisi içinde daha etkin bir rol oynamaya karar verdi. Bu durum, İngiltere ve Fransa'ya daha çok yaklaşmayı gerekli kılıyordu ve 1904 yılında bu iki güçle bir ortaklık anlaşması imzalanması sonucunu doğurdu. Bu ortaklığın en önemli sonucu, Alman İmparatorluğu'nun da orada bir bölgeyi kontrol etme konusundaki yoğun baskılarına rağmen, Algeciras Konferansı'nda (1906) Fas'ın Fransa ve İspanya arasında bölünmesi konusunda anlaşılmasıydı.[1] İspanya'ya verilen bölge (Rif Bölgesi) ekonomik açıdan pek de cazip olmayan dağlık ve dar bir şeritti.

1909'dan itibaren İspanya tüm askeri gücüyle bölgeyi işgale başladı. Ancak, en başından itibaren fetih hareketinin ağır ilerleyeceği ve bu yeni sömürge savaşının, ordunun 1898'de kaybettiği prestijini yeniden kazanmasına yardım etmeyeceği belliydi. Rif Savaşı, ordumuzun yetersizliklerini günyüzüne çıkardı: kötü organizasyon, kısıtlı teçhizat, korkunç bir yolsuzluk ve hepsinden öte, erler ve yüksek rütbeli subaylar arasındaki aşırı eşitsizlik. 1912 yılında Fransızlarla İspanyollar arasındaki yeni bir antlaşma, her ne kadar İspanya kendi bölgesinin yarısını dahi kontol altında tutmayı başaramıyor olsa da, her iki ülkeyi de bu bölgenin mandacı devletlerine dönüştürdü.

II. Tarafsızlığın nedenleri

Muhafazakâr Parti hükümeti Başbakanı Eduardo Dato tarafından 7 Ağustos 1914 tarihli *Resmi Gazete*'de bir kararname yayınlanarak, İspanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda resmi olarak tarafsız bir ülke olduğu beyan edildi.[2] Ancak bu kararı alan tek Avrupa ülkesi İspanya değildi: İsviçre, Danimarka, İsveç, Norveç, Arnavutluk, Hollanda, Belçika, İtalya, Portekiz ve Yunanistan de aynısını yaptı. Ancak, çok geçmeden Belçika, Almanlar tarafından işgal edildi; ve İtalya Mayıs 1915'te, Portekiz Mart 1916'da ve

1 Javier Tusell, "Edad Contemporánea", *Historia de España*, ed. J. Tusell, Madrid: Taurus-Grupo Santillana 1998, s. 565.

2 Feliciano Páez-Camino, "España ante la Primera Guerra Mundial", *Cuadernos UMER*, Sayı 87, 2015, s. 4.

Yunanistan da Haziran 1917'de İtilaf Devletleri'ne katıldı.[3] Böylece İspanya, nüfusunun fazlalığı ve büyük ekonomik gücüyle, jeostratejik olarak en güçlü tarafsız Avrupalı ülkeye dönüştü.[4]

Gerek bağlı olduğu uluslararası güçler gerekse jeostratejik konumu (İtilaf Devletleri tarafından çevrelenmişti ve hem Akdeniz'e hem de Atlantik'e çıkışı vardı) İspanya'yı İtilaf Devletleri safında savaşa girmeye sevkedebilirdi. Ancak, diğer tüm sebeplerin yanında, savaş, Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'daki toprak kazanma amacının ve Fransa-Almanya arasındaki düşmanlığın sonucuydu[5] ve bu durumla İspanya'nın hiçbir ilgisi yoktu. Diğer taraftan, imzalanmış antlaşmalar sadece sömürge politikası ile ilgili sorunlarla sınırlıydı ve bir Avrupa savaşı çıkması halinde herhangi bir yardım ya da ortaklık kurmayı kapsamıyordu. Bu nedenle ne kral ne de hükümet, kendilerini savaşa müdahil olmak, hem de bunu gözü kapalı bir şekilde İtilaf Devletleri'nin safında yapmak zorunda hissetmediler.

Kral, ilerde İspanya aleyhine oluşabilecek bir anlaşmazlık olma ihtimalini araştırmak ve bilgi toplamak için 1913 yılında birçok ülkeyi kapsayan bir Avrupa seyahatine çıktı.[6] 13. Alfonso, savaşın iki tarafının da İspanya'nın desteğini almak karşılığında bazı önemli imtiyazlar sağlamaları gerektiğini düşünüyordu, örneğin, Cebelitarık'ın iade edilmesi, Kuzey Afrika'daki kolonisinin Fransız tarafına doğru genişletilmesi, Tanca şehrinin kontrolünün kendilerine verilmesi ya da (monarşinin henüz yıkıldığı) Portekiz'in içişlerine müdahale etme hakkı gibi. Ancak ne o zaman ne de savaş başladıktan sonra savaşan iki taraf da taviz vermekten kaçındı.[7] Böylece İspanya tarafsızlığını ilan etmeyi ve en azından bu şekilde başka türlü bir fayda sağlamış olmayı tercih etti.

Kral ayrıca savaşın ilk aylarında, tarafların düşmanlığa son verecekleri ve bir anlaşmaya varacakları inancıyla, arabuluculuk konusunda

3 A. e., s. 3-4.

4 Juan Carlos Pereira, "España y la Primera Guerra Mundial: una neutralidad impotente", ed. Y. Gámara Chopo ve C. Fernández Liesa, *Los orígenes del Derecho internacional contemporáneo. Estudios conmemorativos del Centenario de la Primera Guerra Mundial*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico 2015, s. 276.

5 Fernando García Sanz, "España en la Gran Guerra. Neutralidad y beligerancia", *Nueva Revista*, Sayı 150, 2014, s. y.

6 Javier Tusell, a.g.e., s. 576.

7 Fernando García Sanz, a.g.e.

birçok girişimde de bulundu.[8] Böylece hem İspanya hem de kralın bizzat kendisi, ivedi bir şekilde savaşa son verilmesini sağlamış olma ve herkesin takdirini kazanma onurundan istifade edebileceklerdi. Fakat bu olasılık gerçekleşmedi ve savaşın uzayacağının anlaşılmasıyla kesin olarak son buldu.[9] Ancak, örneğin Aralık 1916'da İttifak Devletleri'nin barış görüşmelerine hazır olduklarını ilan ettikleri zamanda olduğu gibi 13. Alfonso'nun başka girişimleri de oldu. Hatta bu sefer ABD Başkanı Wilson tarafından bile destek aldı.[10] Ancak, İttifak Devletleri'nin sunduğu şartlar İtilaf Devletleri'ni ikna etmedi. Ayrıca kısa bir süre sonra Almanya tarafından denizaltı savaşının başlatılması, İspanya'yı bu ülkeye karşı daha sert bir pozisyon almaya zorladı.[11]

Öte yandan kral, çok önemli ailevi bir sorunla da yüzleşmek zorundaydı, çünkü annesi Habsburg Hanedanı'na mensuptu ve eşi de bir İngiliz prensesiydi. Ancak Avrupa'nın diğer kraliyet ailelerindeki durum da pek farklı değildi. Sonuç olarak, çabalarını daha hayırsever bir çalışmaya yönlendirmeye karar verdi: *Savaş Esirlerine Yardım Ofisi* (*Oficina Procautivos*). Bu kurum, kralın bizzat kendisi tarafından kurulmuş (ki kendi kişisel hazinesi tarafından finanse edilmekteydi) ve savaşın yaralarını olabildiğince sarmayı amaçlamıştı. Kurum, 137.000'den fazla esire yardım etti; 21.000 yaralı asker ve 70.000 kadar sivilin evlerine dönmesini sağladı; mektup, yiyecek ve ilaç dağıttı ve ayrıca savaşta kaybolan birçok kişinin bulunmasına yardım etti.[12]

Ancak, savaşın taraflarının İspanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişine ilgi duymamalarının temel sebebi, İspanyollar'ın toprak talepleri değil, Rif Savaşı'ndaki kötü ilerleyişinde olduğu gibi ordumuzun durumuydu. Az sayıda profesyonel askeri, kötü silahları ve modası geçmiş savaş taktikleriyle[13], silahlı kuvvetler, o sırada hiçbir İspanyol hükümetinin

8 Javier Tusell ve Genoveva Queipo de Llano, *Alfonso XIII. El rey polémico*, Madrid: Taurus-Grupo Santillana 2001, s. 288.

9 Feliciano Páez-Camino, a.g.e., s. 5.

10 Francisco J. Romero Salvadó, *España, 1914-1918. Entre la guerra y la revolución*, Barcelona: Editorial Crítica 1999, s. 87.

11 Javier Tusell ve Genoveva Queipo de Llano, a.g.e., s. 292.

12 Juan Carlos Pereira, a.g.e., s. 284-5; Carlos Seco Serrano, *Alfonso XIII*, Madrid: Alianza Ediciones 2001, s. 175.

13 Juan Carlos Pereira, a.g.e., s. 277.

konuşmaya cesaret edemeyeceği acil bir reforma ihtiyaç duyuyordu. Tüm taraflar bu ordunun gerçek bir yardımdan ziyade daha çok bir yük olacağının farkındaydılar. Bu sebeple, İtilaf devletleri, ihtiyaçlarını sağlayacak tarafsız bir İspanyayı yeğlediler; öte yandan İttifak Devletleri de aynı tarafsızlığı her ne pahasına olursa olsun sürdürmekten yana bir politika izlediler (çünkü İspanya'nın savaşa girmesi durumunda İtilaf Devletlerini tercih edeceğini düşünüyorlardı).

III. Gerçek bir tarafsızlık mı?

Bununla birlikte, resmi açıklamaya ve her iki tarafa da dâhil olmamalarına rağmen, ne hükümet ne de İspanyollar'ın büyük bir kısmı gerçek anlamda tarafsız davrandı. Hatta bunun tam tersine, Fernando García Sanz'ın da dediği gibi (2014) "ülke ekonomik olarak savaşa müdahil oldu ve katkısı, İtilaf devletlerinin savaşa devam edebilmeleri için önemli bir güç haline dönüştü", öyle ki en çok ticari işlem Müttefik ülkelerle yapıldı. Öte yandan, Almanlar, kamuoyunu ustaca kendi lehlerine yönlendirerek ya da en azından müdahalede bulunmamayı teşvik ederek, neredeyse tüm İspanyol medyasına sızmayı başardılar. Bu şekilde İspanya, esas bir ikmal üssüne dönüşerek ve bir karşı bilgi ve propaganda yuvası haline gelerek savaşın iki tarafının kontrolü altına girmiş oldu.[14]

Birinci Dünya Savaşı sırasında İspanya'yı yöneten farklı hükümetler, bankacılık, sanayi ya da basın gibi ülkenin diğer pek çok temel sektörüne benzer bir şekilde, Müttefikler ile Almanya destekçisi olmakla tarafsız olmak arasında gidip geliyorlardı. Toplumun tamamı nadiren başlangıçtan itibaren gerçekten tarafsız bir tutum sergiledi ve çoğu durumda İspanyollar ya tek başlarına ya da toplu olarak taraflardan birini desteklemeyi seçtiler. Bir blok hakkındaki fikirlerini, başından sonuna kadar aynı şekilde nadiren muhafaza ettiler. Belki de mantığa en aykırı örnek[15], devrimci ve laik Fransızlara karşı "savaşan" (ve çoğu Protestan olan) Almanlar'ı 1914'ten 1918'e kadar destekleyen İspanyol Katolik Kilisesi'ydi.

1916'nın ilk aylarına kadar resmi tarafsızlık gayet netti. Ancak siyasi kriz, (Alman denizaltılarının neden olduğu sıkıntı ve ciddi kayıpların

14 Fernando García Sanz, a.g.e.
15 A.e.

sonucu olan) ekonomik sorunlar ve sosyal çatışmanın artması, dönemin hükümetini savaşa girme konusunda planlama yapmaya itti. Ama İtilaf Devletleri bu fikre çok sıcak bakmadılar ve sonuç olarak fikir rafa kalktı.[16] 1918 başlarında, Rusya'nın savaştan ayrılışıyla, bir deneme daha yapıldı. Ancak bu sefer de, Müttefikler yıllar süren zorlu çatışmalardan sonra elde ettikleri zaferin kazançlarını, savaşa yeni katılan ülkelerle paylaşmayı kesin bir biçimde reddettiler.[17]

Bazı İspanyollar, Fransız Yabancı Lejyonuna girerek, Balkanlar ve Fransa'da kişisel olarak savaşa katıldılar. Kaynakların 2.000 ila 12.000 arasında verdiği rakamlarla ilgili kesin bir sayı söylemek mümkün değildir. Kesin olarak bildiğimiz tek şey, farklı cephelerde yaklaşık 3.000 yaralı ile 940 ölünün olduğudur.[18] Ayrıca İtilaf Devletleri tarafını destekleyen, savaşı (içinden veya uzaktan) takip eden ve konuyla ilgili yazılar yazan birçok ünlü gazeteci ve yazar da bulunmaktadır.

IV. Tarafsızlığın Sonuçları

Savaşın İspanya'ya getirdiği en önemli değişimlerden biri, ekonomisinin millileşmesi ve hızlıca modernize edilmesi oldu. O zamana kadar ülkede orta ölçekte bir sanayi faaliyeti bulunuyor, fabrikaların ve şirketlerin büyük bir çoğunluğunu ise yabancı sermaye oluşturuyordu. Birinci Dünya Savaşı, bu sermayenin İspanyollara geçişini sağladı ve o zamana kadar bilinmeyen bir ticari ve finansal büyüme başlattı. İspanya (tarım, tekstil, metalürji gibi) çok sayıda ürünün temel ihracatçısı oldu[19] ve ticari dengesi 1914'teki 144,8 milyon pesetalık bütçe açığından 1917'de 589 milyon pesetalık bütçe fazlasına ulaştı.[20] İspanyol Merkez Bankası'nın rezervi 1914'te 567 milyon pesetayken, 1918'de 2.233 milyona ulaştı. Ayrıca, deniz taşımacılığı gibi bazı sektörlerdeki artış da muazzamdı.[21]

Ancak bu ekonomik kalkınmadan sadece nüfusun küçük bir kısmı faydalanabiliyordu; geri kalanlar, temel tüketim ürünlerinin büyük

16 Francisco J. Romero Salvadó, a.g.e., s. 70-82.
17 A.e., s. 194-205.
18 Feliciano Páez-Camino, a.g.e., s. 13.
19 A.e., s. 16.
20 Carlos Seco Serrano, a.g.e., s. 176.
21 Juan Carlos Pereira, a.g.e., s. 285.

çoğunluğunun ihraç edilmesinden kaynaklanan büyük bir enflasyon, yokluk ve (son dört yılda %223'e kadar çıkan) yüksek fiyatlarla mücadele etmek zorundaydı. Yiyecek ile daha uygun ücret talep eden ve çok geçmeden birer isyana dönüşecek olan halk hareketlerinin 1915'in sonundan itibaren ortaya çıkmasının temel nedeni buydu.[22] Önceki yıllardan artık daha organize bir hale gelmiş olan farklı işçi hareketleri ile sendikalar da[23], özellikle Rus devriminin patlak vermesinden sonra, onlara katıldı. Amaç bir devrim yapmak değil, eski siyasi sisteme son vermek ve çağdaş bir cumhuriyet kurmaktı. O anda başaramamalarının nedeni, taleplerini iletebilecekleri uygun bir yapının henüz bulunmuyor olmasıydı.[24]

Hem ekonomik gelişme hem de büyümekte olan sosyal çatışma, mevcut siyasi sistemi etkileyerek istikrarsızlaşmaya neden oldu. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında liberal rejimin eskimesi ve büyük reformlara ihtiyaç duyulmasının çok açık olmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı, egemen politikacıların sistemi kendi içlerinden dönüştürmesinin olanaksız olduğunu açıkça ortaya koydu. Dönüşümlü parti sisteminin parçalanmasını, (ilk kez azınlık partileri veya bölgesel milliyetçilik partilerinin dâhil edildiği) birçok koalisyon hükümetinin kurulması izledi; ancak bu, derin krizi önlemeye yetmedi. Politikacıların itibarsızlaşması, cumhuriyet talep eden seslerin artmasına neden oldu ve bu da güçlü bir baskıya yol açtı.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa tarihindeki en önemli olayardan biriydi. Hali hazırda varolan büyük imparatorlukların sonunu getirdi ve kalan ülkelerde de o döneme kadar süregelen liberal politik yapıları derinden yaraladı.[25] Bunu, geleneksel partiler için var olan tüm belirsizliklerle birlikte, daha halka hitap eden bir siyasi yapının kurulmasına zemin hazırlayarak yaptı.

Tarafsızlık, savaş patlak verdiği sırada, İspanya için kabul edilebilir tek çıkış yoluydu. Ancak, insani açıdan ve güvenlik açısından iyi bir karar

22 Francisco J. Romero Salvadó, a.g.e., s. 27-29 ve s. 192.
23 A.e., s. 33-50.
24 Javier Tusell, a.g.e., s. 582.
25 Francisco J. Romero Salvadó, a.g.e., s. 211.

olmasına rağmen, karar, menfaatlerini göz önünde bulundurarak değil, eksiklikleri ve savaşan ülkelerin İspanya'nın katılımı konusundaki ilgisiz tavrından dolayı alınmıştı. Elbette öyle bir katliama maruz kalmamış olması olumlu bir şeydi. Ne var ki, İspanya, İtilaf Devletleriyle birlik olma ve Birinci Dünya Savaşı'nın kazanan ülkelerinden biri olma şansını kaçırdı, belki de böylesi bir durum uluslararası camiada önemini arttırmaya yardım edebilirdi. İspanya, tarafsızlığının maliyetini, izole olacağı ve uzun bir süre Fransa'nın işbirliğinden uzak kalacağı Fas'ta görecekti.[26] Öyle ki, ülke, 1648'deki Vestfalya Anlaşması'ndan beri görülmedik bir şekilde[27] Avrupa'nın yeni haritasının tartışıldığı 1918'deki barış görüşmelerine davet dahi edilmeyecekti.[28]

Öte yandan, tarafsızlık içerdeki krizi engellemek bir yana, daha da artmasını sağladı.[29] Endüstrinin hızlı gelişimi ateşkesin ardından büyük ölçüde kesintiye uğradı ve işçi hareketlerinin yoğunlaşması ile kıtlık ve sefaletin devam etmesiyle de gölgelenmiş oldu. O andan itibaren kurulan İspanyol hükümetleri, istikrarsız ve etkisizdi, ayrıca toplumsal baskı arttı. 1898 Felaketinin sonuçlarına bir de, Kuzey Afrika'daki yeni sömürge macerası, bölgesel milliyetçilik ve işçi hareketlerinin yarattığı sorunlar ile Birinci Dünya Savaşı'nın gerginliklerinin eklenmesi çöküşe neden oldu. O zamana dek zor bir denge üzerinde sürdürülen siyasi yapının tamamen çökmesine yol açtı.[30] Ancak, nihai çözülme, ordunun, sivil egemenliğin tamamen yıkılmasına neden olarak, iktidarın zirvesine yeniden yükselmenin zamanının geldiğine karar verdiği 1923 yılına kadar gerçekleşmedi.

Çev. Özlem Şenyıldız

26 A.e., s. 214.
27 Juan Carlos Pereira, a.g.e., s. 286-7.
28 Feliciano Páez-Camino, a.g.e., s. 20.
29 Francisco J. Romero Salvadó, a.g.e., s. 212-3.
30 Raymond Carr, "La Historia de España desde 1700", ed. P. E. Russell, *Introducción a la cultura hispánica. I. Historia, arte, música*, Barcelona: Editorial Crítica 1973, s. 203.

Kaynakça

Carr, Raymond, "La Historia de España desde 1700", *Introducción a la cultura hispánica. I. Historia, arte, música*, ed. P. E. Russell, Barcelona: Editorial Crítica, 1973, s. 175-230.

García Sanz, Fernando, "España en la Gran Guerra. Neutralidad y beligerancia", *Nueva Revista*, Sayı 150, 2014, s. y. (Çevrimiçi) http://www.nuevarevista.net/articulos/españa-en-la-gran-guerra-neutralidad-y-beligerancia, 12.01.2018.

Páez-Camino, Feliciano "España ante la Primera Guerra Mundial", *Cuadernos UMER*, Sayı 87, 2015, s. 3-23. (Çevrimiçi) umer.es/wp-content/uploads/2015/06/umer-Cuaderno-87.pdf, 12.01.2018.

Pereira, Juan Carlos, "España y la Primera Guerra Mundial: una neutralidad impotente", *Los orígenes del Derecho internacional contemporáneo. Estudios conmemorativos del Centenario de la Primera Guerra Mundial*, ed. Y. Gámara Chopo ve C. Fernández Liesa, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2015, s. 275-287.

Romero Salvadó, Francisco J., *España, 1914-1918. Entre la guerra y la revolución*, Barcelona: Editorial Crítica 1999.

Seco Serrano, Carlos, *Alfonso XIII,* Madrid: Alianza Ediciones 2001.

Tusell, Javier, "Edad Contemporánea", *Historia de España*, ed. J. Tusell, Madrid: Taurus-Grupo Santillana, 1998, s. 411-831.

Tusell, Javier ve Genoveva Queipo de Llano, *Alfonso XIII. El rey polémico*, Madrid: Taurus-Grupo Santillana 2001.

SAVAŞIN GÖRGÜ TANIKLARI: CİHAN HARBİ HATIRALARINDA ÇANAKKALE CEPHESİ TASVİRİ

Cemal Can Tarımcıoğlu*

1) Giriş

Birinci Dünya Savaşı, teknolojinin gelişimiyle birlikte kendisinden önceki savaşlarla mukayese edilemez ölçüde zayiata sebep olmuştur. Muharebe meydanlarında makineli tüfek, uçak, tank, zehirli gazlar gibi yıkım gücü yüksek olan silahların kullanılması savaşa katılan askerlerin kolektif hafızalarında önemli bir yer etmiştir. Buna ilaveten cephede yaşanan iaşe yetersizliği, salgın hastalıklar, defnedilemeyen cesetler, sinek ve bit gibi haşereler muharebe meydanlarını askerlerin kendi ifadesiyle birer "cehenneme" çevirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı'na katılan muhtelif rütbeden askerin bırakmış olduğu hatırat, günlük ve mektuplar vasıtasıyla Çanakkale Cephesi'ni tasvir etmektir. Çalışmalarını Birinci Dünya Savaşı ve özellikle savaş hatıratları üzerine yapan tarihçi Jan Winter, hatıratları geçmişi bir yorumlama biçimi olarak tanımlamakta ve tarihçiler ne derse desin savaşın görgü tanıklarının işitilmeyi talep ettiklerini söylemektedir.[1] Savaş hatıratları üzerine çalışmaları olan bir diğer yazar Samuel Hynes ise devamlı savaşların olduğu bir dünyada savaşların hepimizi ilgilendirdiğini söylemektedir. Hynes, askerlerin muharebe ettiği yerleri savaşın gerçekliği olarak tasvir edip, bu gerçekliğe ulaşmamızı sağlayan asker hatıratlarının önemini vurgulamaktadır.[2]

* İstanbul Üniversitesi (cc.tarimcioglu@gmail.com)

1 Jay M. Winter, *Remembering War The Great War Between Memor and History in the Twentieth Century*, London: Yale University Press, 2006, s.9.

2 Samuel Hynes, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, New York: Penguin Books, 2003, s.xi-xiii.

Elbette, Birinci Dünya Savaşı gibi bir olay çok yönlüdür: Askeri kararlar ve harekatlar, diplomatik ilişkiler, savaşın iktisadi boyutu savaşın bir bütün olarak kavranabilmesi için çok önemlidir ve bunlar arasında bir hiyerarşi bulunmamaktır. Ancak bu çalışmanın merkezinde Hynes'in vurguladığı gibi bizzat cephede neler yaşandığı yer almaktadır.

Bu çalışmada örnek olay olarak Çanakkale Cephesinin seçilmesinin iki sebebi bulunmaktadır. Birinci sebep Çanakkale muharebelerinin Dünya Savaşı konseptine uygun olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı bir topyekûn harpti. Her ne kadar topyekûn harplerin prototipleri 19. Yüzyılda yaşanmış olsa da özellikle insan gücü seferberliği ve verilen zayiatlar bakımından Birinci Dünya Savaşı kendisinden önceki savaşlarla mukayese edilemez bir özelliğe sahiptir. Şüphesiz, silah teknolojisindeki muazzam gelişmenin bunda çok büyük bir payı vardı. Bir tarafta devasa insan gücü diğer tarafta ise gelişmiş silah teknolojisi, savaşın asıl cephesi olan Batı Cephesini satranç tabiri ile konuşacak olursak tam bir pata kalma durumu ile karşı karşıya bıraktı. Kilometrelerce uzunluktaki siperlerin içinde askerler aylarca yeni gelen destek kuvvetleri ile birlikte cephede savaşmaya devam ettiler. Bu özellikleri bakımından Çanakkale Cephesi'nin kara muharebeleri tam anlamıyla bir Dünya Savaşı özelliği taşımaktadır. İkinci sebep ise içerikle ilgidir. Çanakkale Cephe'sine ait kişisel anlatıların sayısı diğer cephelere göre daha fazladır. Bu yüzden Çanakkale Cephesi, bu sayısal üstünlüğün sağlamış olduğu zengin bir içeriğe sahiptir.

Bu çalışmada Çanakkale Cephesi'nin tasvirini yapılırken ağırlıklı olarak rütbesiz askerler veya düşük rütbeli subaylara ait hatıratlardan istifade edilmiştir. Bunların tercih edilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi, meslekten asker olmayıp seferberlik süreci içerisinde silah altına alınan insanların o güne kadar gerçekleşmiş en kanlı savaşlardan birini nasıl algılayıp, tasvir ettikleriyle ilgilidir. İlkiyle bağlantılı olmak üzere ikinci sebep ise cephede yaşanan en kanlı, en dramatik ve travmatik hadiselerin, ağırlıklı olarak rütbesiz askerler ve bu askerlerle birlikte ön cephede bulunan düşük rütbeli subayların tecrübe etmiş olmasıdır. Bu yüzden bu kişilerin izlenimleri cepheye dair daha gerçekçi bir tasvir sunmaktadır.

2) Tasvirler

Çanakkale cephesine dair orada bulunmuş askerler tarafından yapılan tasvirlerde birtakım ortak temalar bulunmaktadır. Bunların en başında makineli tüfek ateşi, patlayan şarapneller ve top mermileri gelmektedir. Ancak cephenin karakteristik özelliğini oluşturan yalnızca düşman askeri ile mücadele aracı olarak kullanılan bu savaş aletleri değildir. Bunun yanı sıra, her iki taraftan da ölenlerin uzun süre defnedilememesinden dolayı siperleri dolduran cesetler, bu cesetlerin sebep olduğu sinekler, hastalıklar, hijyen problemleri, psikolojik sorunlar ve haşerelerle mücadele, en başta gelen diğer etmenlerdir.

3) Savaş Aletleri ve Cephenin Genel Durumu

Savaşa ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak katılan Abidin Ege savaş esnasında günü gününe tuttuğu günlüklerinde savaş aletlerinin cephenin rutinini oluşturduğundan söz edip şu ifadelere yer vermektedir:

> "Sabahleyin sükûnetle uyandık. Harp cephesinde gündüz de akşama kadar nispi bir sükûnet sürüyordu. Tek tük atılan toplar, ara sıra siperleri tarayan mitralyöz ateşi, bunlar harbin sıradan olaylarından sayılabilir."[3]

Günler geçtikçe muharebenin kızışması Abidin Ege'nin ifadelerine de yansımaktadır. Anafartalar cephesi, Kanlıtepe sırtlarından şunları yazmaktadır:

> "Ateş anbean şiddetleniyor. Ateş o kadar şiddetli ki ortalık yanıyor, bir cayırtıdır kopuyordu. Artık her taraf kırmızı bir ateş içinde yanıyor, düşen mermiler, havada patlayan şarapneller ortalığı uğultu ve gürültüleriyle dolduruyor, söylenen sözler, verilen emirler işitilemiyordu."[4]

Arıburnu cephesinde bulunan bir başka asker ise Mehmet Halit'tir. Cepheye yedek subay olarak katılan Mehmet Halit tanık olduğu muharebeden aldığı zevk hakkında günlüğüne "O gün müthiş bir muharebe oldu ki bu muharebeyi avcı siperlerinden seyretmek hakikaten bahtiyarlıktı.

3 Abidin Ege, Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.122. Günlükler önce Ölümle Kolkola başlığıyla 1973'te Günaydın gazetesinde tefrika edilmiştir. Defterlerin bir bölümü yayımlandıktan sonra yayın kesilmiştir. Kitap olarak ilk defa 2011'de yayımlanmıştır.

4 A.e., s.152.

Kurşunların geçişi, şarapnellerin patlayışı aksam-ı şikeste ile misketlerin patır patır düşüşleri tanelerin sukutları insana ölümü ihtar etmekle beraber aynı zamanda zevk dahi bahşeder." diye yazmaktadır.[5]

Cephenin bu halini keyif alınacak bir manzara olarak gören askerler olduğunu gibi bunu insanı ürküten korkunç bir manzara olarak görüp cepheyi cehennem olarak tasvir edenler askerler de söz konusudur. Söz gelimi Çanakkale cephesinde yüzbaşı olarak vazife gören Hasan Cevdet Bey savaş esnasında günü gününe tuttuğu günlüğüne 12 Temmuz günü şunları yazmıştır: "Toplar, tüfekler, bombalar her iki taraftan da ölüm yağdırıyordu. Obüs ve havanlar müthiş sedalarıyla insanı ürkütüyor".[6] 17 Temmuz günü muhtemel bir izin durumu için, "siperlerden böyle ateş hattından çıkıp İstanbul'a gitmek, cehennemde yanarken cennete gitmeye benzeyecek" diye yazmaktadır.[7] 8 Ağustos günüyse harbin bütün şiddetiyle devam ettiğini yazarak, bu savaşı cehennemden bir numune olarak adlandırmıştır.[8]

Çanakkale cephesine er olarak katılan daha sonra Filistin cephesine gönderilen ve orada görme yetisini kaybeden Emin Çöl ise savaştaki manzarayı benzetmelere başvurarak anlatmaktadır. Yazdıklarına göre düşman şarapnelleri ağaçları aşırtma yaparak üstlerinde patlamakta, misketler ileri saçılmakta, bakır çemberlerden oluşan şarapneller üstlerine vızlaya vızlaya inmektedir.[9]

Çanakkale Cephesi'nde yaşananlar insan psikolojisinin kolay kolay kaldırabileceği türden şeyler değildi. Nitekim Yüzbaşı Tevfik anılarında Çanakkale cephesini hiçbir yere benzemeyen bir cephe olarak tasvir etmektedir. Askerin top patladığı zaman yaşadığı heyecan ve korkunun çoğunlukla onun ölümüne sebep olduğunu, bu cephede en uzun süre yaşayan bir askerin yaşam süresinin azami üç hafta olduğunu yazmaktadır.

5 Mehmet Halit Bayrı, *Cephe Arkadaşı Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu,* Haz. L. Erdemir, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s.79. Günlükler kitap olarak ilk defa 2015 yılında yazılmasından 100 yıl sonra basılmıştır.

6 Hasan Cevdet Bey, *Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü,* Haz. M. Karakaya, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015, s.49. Günlükler ilk defa yazılışından 100 sene sonra 2015 yılında kitaplaştırılmıştır.

7 A.e., s.50.

8 A.e., s.55.

9 Emin Çöl, Çanakkale-Sina Savaşları Bir Erin Anıları, Haz. C. Kazdağlı, İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009, s.36. Bu hatıratın bir bölümü ilk defa 1964'te Vatan gazetesinde tefrika edilmiştir. Kitap olarak ilk defa 1977'de Ankara'da basılmıştır.

Rüyalarında bile parçalanan insanlar gördüklerini aktaran Yüzbaşı cephe hakkında şunları yazmaktadır:

> "Hepimiz çok geçmeden anlamıştık. Burası bir cehennemdi. İlk günlerden sonra kesinlikle buradan kurtulacağıma ihtimal vermiyordum. Eğer kafamı bir şarapnel veya mermi parçalamazsa mutlaka hastalıktan öleceğimi düşünüyordum. Siperlerde arkadaşlarımızla konuştuktan sonra çok geçmeden vurulup ölebiliyorlardı, paramparça olmuş vücudunu veya tanınmaz halde kafasını gördüğümüzde biraz evvel sohbet ettiğimiz arkadaşımızın ruhuna Fatiha okumaktan başka bir şey yapamıyorduk… Burada bambaşka bir zaman diliminde yaşıyorduk. Bir an vardık ve bir anda yok oluyorduk."[10]

4) Cesetler ve Koku

Zayiatın böylesine çok olduğu bir savaşta hayatını kaybeden askerlerin defnedilememesinden dolayı siperler tamamen cesetlerle dolmakta ve etrafı çok pis bir koku kaplamaktadır. Yüzbaşı Tevfik bu manzara hakkında tüm bir cephe sanki et kızartılıyor gibi bir koku içindeydi diye yazmaktadır. Yazdıklarına göre bu feci durum askerlerin yeme-içmesine de mâni olmaktadır. Ayrıca cesetlerden dolayı milyarlarca sineğin doluşması da cabasıdır. Yüzbaşı bu manzarayı şöyle anlatmaktadır:

> "Mümkün olduğu kadar nefes almamaya çalışıyordum. Hatta ölülerin üzerinde gezinen ve konup kalkan sineklerin vızıltıları o kadar kuvvetliydi ki kulaklarımızı bile kapatamıyorduk, rahatsız edici sesleri bile herkesin tahammül sınırlarının dışındaydı."[11]

Daha önce cephenin genel görümü hakkında günlüğüne başvurduğumuz Abidin Ege de defnedilemeyen cesetler hakkında günlüğüne birkaç satır not düşmüştür. Anafartalar cephesi Kanlıtepe sırtlarında düşman cesetlerinin sebep olduğu fena ortam ve bunlarla başa çıkma yolları hakkında şunları yazmaktadır:

> "Sağ kanat siperleri ilerisinde bir aydan beri kalıp gömülmemiş olan düşman cesetleri fevkalade fena kokuyor. Etleri dökülmeye başlamış

10 Zafer Güler (haz.), *Gelibolu Müfrezesi Yüzbaşı Tevfik'in Ölüm Kalım Mücadelesi,* İstanbul: Truva Yayınları, 2007, s.119. Bu hatırat kitap olarak ilk defa 2007 yılında yayımlanmıştır.

11 A.e., s.140.

> çehreler, cesetler, bacaklar hep çürümüş, kurtlanmış bir halde görünüyorlar. Bu manzara son derece tiksindirici idi. Sıhhiyeler durmaksızın bu bitmek bilmeyen cesetleri örtüyorlar, üzerlerine asitfenik ve kireç döküyorlardı."[12]

Bu manzara ne kadar tiksindirici ve insan psikolojisi için zorlayıcı olursa olsun askerlerin bu duruma alıştıklarını en azından alışmak zorunda oldukları da bir gerçekti. Bu durum hakkında bilgi verenlerden biri Teğmen Mehmet Şevki'dir. Mehmet Şevki hatıratında yazdığına göre cesetleri göstererek bunların toplanmasını istemektedir. Yanındaki asker ise tebessüm ederek o kadar çok ki hangi birini toplatacaksın, zaman geçer sen de alışırsın, benim gibi farkına varmadan geçersin şeklinde cevap verdiğinden bahsetmektedir.[13]

Cepheye yedek subay olarak katılan Mustafa Fevzi ise 1963 yılında kaleme aldığı hatıratında kokmuş cesetler arasında aç ve susuz kalarak mücadele verdiklerini ve bunun yanı sıra gündüzleri ölüler arasında kıpırdamadan yattıklarından bahsetmektedir.[14] Bu anekdot, cesetleri belki de bir kamuflaj olarak kullanan askerlerin ne kadar zor şartlarda mücadele ettiklerini gözler önüne seren çarpıcı bir örnektir.

Defnedilemeyen cesetlerin cephenin sineklerle dolup taşmasına sebep olması hakkında bilgi verenlerden biri de ordunun baş tabip vekili olan Abdülkadir Noyandır. Noyan, ölülerin ağız ve burnunda sineklerin yumurtladığı, buralarda büyüyüp beslenen kurtların tombul ve beyaz birer şekil almış olduğu halde siperlere hücum ettiği iğrenç bir manzaradan bahsetmektedir. Kendisinin tıp eğitimi sırasında kadavralar üstünde birçok otopsi yapmış bir doktor olmasına hatırlatarak, cephenin ilk hattındaki kokunun burnundan çıkmadığını et yiyemez hale geldiğini itiraf etmektedir.[15]

Yedek subay Mucip Kemalyeri ise Çanakkale savaşları ve cephenin durumu hakkında benzer tespitlerde bulunarak şunları yazmaktadır:

12 Abidin Ege, a.g.e., s.146.

13 Mehmet Şevki Yazman, *Bir Subayın Kaleminden "Türk Çanakkale" Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var*, Haz. T. Yılmazer, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, s.5-6. Mehmet Şevki'nin 1930'larda kaleme aldığı bu hatıratı ilk defa gene 1930'larda yayımlanmıştır.

14 Eftal Şükrü Batmaz (haz.), *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.6. 1963-1964 yıllarında kaleme alınan bu hatırat ilk defa 2000 yılında kitap olarak basılmıştır.

15 H. Murat Başbay (haz.), Çanakkale'den Asker Mektupları Anılar ve Gözlemler, İstanbul: Ara Kitap, s.2008, s.72.

> "Bu öyle bir savaştı ki, ilk günlerde yemyeşil otlarla ve fundalıklarla örtülü topraklar, karşılıklı taarruzlar sonunda Türk ve Avustralyalı delikanlıların cesetleriyle doluvermişti. Yine birkaç hafta içinde fena kokular yayan cesetler üzerinde biriken yüz binlerce kara sinek, az zamanda şaşılacak kadar irileşmişler, siperlerimize yayılmağa başlamışlardı. Bulaşıcı bir hastalığa meydan vermemek için olacak, karşı taraftakiler tutuşturulmuş paçavraları cesetlerin üzerine atarak yaktılar."[16]

5) Sinekler ve Haşereler

Hatıratlardan anladığımıza göre sinekler askerler için yemek yemeği oldukça zorlaştırmaktaydı. Cepheye er olarak katılan Hidayet Özkök anılarında nöbetleşe yemek yediklerini yani bir kişinin sinekleri kovarken, diğerinin yemeğini yediğini, yoksa bütün sineklerin yemeklerin içerisine doluştuğundan bahsetmektedir.[17]

Son olarak bir dış gözlemci tarafından bu atmosferin nasıl tasvir edildiğine de değinmek de fayda var. İngiliz Reuter Haber Ajansı'nın Çanakkale Cephesi'ne yolladığı özel bir muhabir cephedeki sinekler hakkında şunları yazmaktadır:

> "Gelibolu'daki yaşamın en büyük belası sinekler. Bu memleketin tanrısı ne Allah, ne Muhammed ne de Şeyhülislam. Asıl Tanrı, baş şeytan, yani sineklerin tanrısı! Yemekler masaya konur konmaz sinekler tarafından simsiyah kaplanıyor. Çadırlara ve siperlere doluşan bu yaratıklar, aptal vızıltılarıyla, öğlen sıcağında yarım saat için kestirmeye çalışanları deli ediyorlar."[18]

Cepheye musallat olan tek haşere sinek değildi. Askerler uzun süre yıkanamadıklarından dolayı sık sık bitlenmekteydi. Emin çöl anılarında Çanakkale Cephesi'ndeki temizlik durumu hakkında "Bu durum suya bağlı idi. Aylar geçerdi de ne giyen ne de giyilen yıkanırdı. Bu yüzden kıl biti türedi."[19] şeklinde yazmaktadır. Yüzbaşı Tevfik ise askerlerin hemen

16 Metin Martı (haz.), Çanakkale Hatıraları, Haz. M. Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 2005, s.314.
17 Hüseyin Cömert (haz.), Çanakkale'den Hicaz'a Harp Hatıraları "Hidayet Özkök'ün *Hatıraları",* Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005, s.17. Bu hatırat kitap olarak ilk defa 1992 yılında basılmıştır.
18 A. Mete Tuncoku, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik,* Ankara: TBMM Basımevi, 2005, s.84.
19 Emin Çöl, a.g.e., s.50.

hepsinde onları rahatsız edecek miktarda bit ve pire olduğunu, ancak onlarla yaşamak zorunda kaldıklarını kabullendiklerini yazmaktadır.[20]

Özetlemek gerekirse Birinci Dünya Savaşı ile birlikte savaşın doğasının kökten bir değişime uğradığını ve buna bağlı olarak savaşın onu tecrübe edenler üzerinde bıraktığı etkinin büyük ölçüde arttığını söylemek mümkündür. Belki de hiçbir zaman birbirleriyle karşılaşmamış olan bu askerlerin ortak bir noktası bulunmaktadır: Zorlu savaş şartlarında mücadele ederek hayatta kalmak ve bu tecrübelerini aktarmak.

20 Zafer Güler, a.g.e., s. 165.

Kaynakça

Başbay, H. Murat, Çanakkale'den Asker Mektupları Anılar ve Gözlemler, İstanbul: Ara Kitap, 2008.

Batmaz, Eftal Şükrü (haz.), *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Bayrı, Mehmet Halit, *Cephe Arkadaşı Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu,* Haz. L. Erdemir, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Cömert Hüseyin (haz.), Çanakkale'den Hicaz'a Harp Hatıraları "Hidayet Özkök'ün *Hatıraları",* Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Çöl, Emin, Çanakkale-Sina Savaşları Bir Erin Anıları, Haz. C. Kazdağlı, İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009.

Ege, Abidin, Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Güler, Zafer (haz.), *Gelibolu Müfrezesi Yüzbaşı Tevfik'in Ölüm Kalım Mücadelesi,* İstanbul: Truva Yayınları, 2007.

Hasan Cevdet Bey, *Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü,* Haz. M. Karakaya, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Hynes, Samuel, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, New York: Penguin Books, 2003.

Martı, Metin (haz.), Çanakkale Hatıraları, Haz. M. Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 2005,

Tuncoku, A. Mete, (haz.), *Anzakların Kaleminden Mehmetçik,* Ankara: TBMM Basımevi, 2005.

Winter, Jay M., *Remembering War The Great War Between Memor and History in the Twentieth Century*, London: Yale University Press, 2006.

Yazman, Mehmet Şevki, *Bir Subayın Kaleminden "Türk Çanakkale" Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var*, Haz. T. Yılmazer, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.

BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK ÇANAKKALE SAVAŞLARI

E. Zeynep Suda*

Giriş

Ülkemizde ve dünyada savaşlara dair çeşitli dönemlere, ülke ve kültürlere yayılmış geniş bir toplumsal hafıza ve hafıza mekânları ve bunlara dair literatür mevcuttur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın 100.yılı etkinlikleri kapsamında bu alanlar arasındaki farklılıkları inceleyen, karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar yapılmıştır (Suda, 2017a, 2017b).

Bu çalışmanın amacı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze en önemli kurucu toplumsal hafıza mekânı olan Çanakkale savaşları ve Gelibolu yarımadası üzerine inşa edilmiş bulunan toplumsal hafızanın değişimini incelemektir. Bu kapsamda Pierre Nora ve arkadaşlarının geliştirmiş olduğu "hafıza mekânı" (*les lieux de memoire*) kavramından yararlanacağız.[1] Hafıza mekânları yalnızca maddi unsurlardan, mekâna dair özelliklerden oluşmaz. Sosyolojik açıdan bakıldığında hafızanın kişisel ve psikolojik olduğu kadar aile, din ve toplumsal sınıfa dair, kültürel, edebi ve efsanevi yönleri de bulunmaktadır.[2] Toplumsal hafıza doğal ve kendiliğinden oluşan bir alan değildir. Bu kapsamda imparatorlukların modern dönemlerine dair ileri sürülen geleneğin icadı[3] ve ulus devletlerin kuruluş ve gelişim dönemleriyle yakından ilgili, zamanla değişen, şekillenmesi doğrultusunda ideolojik ve kültürel alanda çalışmalar yapılan,

* İstanbul Üniversitesi (zeynep@istanbul.edu.tr)

1 Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, Çeviren: Mehmet Emin Özcün, Ankara: Dost Kitabevi 2006.

2 Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel 1994. (Birinci Basım: Librairie Alcan 1925). Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, Türkçe söyleyen: Banu Barış, Heretik Yayıncılık 2017.

3 Eric Hobsbawm-Terence Ranger (derl.), *Geleneğin İcadı*, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı 2006.

uğruna mücadeleler verilen "siyasi" bir alandır. Anmalar, arşivler, anıtlar bu amaçla tarihe düşülmüş notlar, hatırlamada bize yardımcı olan izlerdir.[4]

Makalede savaşın henüz devam etmekte olduğu günlerden başlayarak anılar, raporlar, notlar, edebi çalışmalar ve mekâna dair inşa faaliyetleri ve sembolizmi incelenerek bu savaşa dair toplumsal hafızanın nasıl oluştuğunu, geliştiğini ve değiştiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Önceleri Büyük Savaş olarak adlandırılan Birinci Dünya Savaşı'nın 100. yılına denk gelen 2014-2018 arasında batı cephelerinde, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve entelektüeller arasında konuyla ilgili birçok anma, belgeleme ve tarih, toplumsal tarih çalışmaları, çok sayıda yeni yayın yapıldı. Bu ve benzeri çalışmalar daha önceleri savaşın 80 ve 90.yıllarında da farklı boyut ve kapsamda yapılmıştı. Düzenlenen sempozyumlar, bilimsel toplantı ve konferanslarda savaşın diplomatik, insani, ekonomik ve kültürel boyutları etraflıca tartışıldı.

Hiç kuşkusuz savaş bir bütün olarak düşünülse de çatışmaların yaşandığı yıllarda da, günümüzde de farklı cephelerin, farklı bölge ve ülkelerin farklı bağlamlar içinde ele alınmasını gerektirecek özgül koşullar mevcuttu. Aslında bu çerçevede batılı deneyimlerin doğu hakkında, doğuda da bizlerin batılı ülkelerde, batı cephesinde yaşananlar hakkında yalnızca yüzeysel ya da daha çok diplomatik, savaş sanatına dair yönleriyle öne çıkan bir bilgilenim ve ilgiye sahip olduğumuz doğrudur. Savaşın insani boyutları, gündelik hayatta yarattığı travma ve yıkımlar, kültürel yönler ya da toplumsal tarihe dair daha az bilgiye sahibiz. Bu konuların geçtiğimiz yüz yıl içinde giderek artan ve derinleşen araştırma alanlarına dönüştüğü bilinmektedir. Savaşın yüzüncü yılında ilgi çekici konulardan biri de savaşa dair sonradan oluşturulan öykü ve anlatılar, yaratılan mitolojiler, imgelem ve oluşturulan toplumsal hafıza ve hafıza mekânlarıdır. Bunların nasıl, hangi ihtiyaçlar ve siyasal/ideolojik bağlamlarda ortaya çıktığı, zaman içinde nasıl değişimlere uğradığı, dönemin çelişki ve imkânlarından nasıl etkilendiği giderek daha çok ilgi çeken araştırma konuları olmaktadır.

4 Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Çeviren: M.Emin Özcan, İstanbul: Metis Yayınları 2012; Paul Ricoeur, "Mémoire, Histoire", *Revue de Métaphysique et Morale*, Janvier-Mars (1) 1998, s.7-31.

Büyük Savaş ve toplumsal hafıza

Birinci Dünya Savaşı'na dair tarih çalışmaları olayla tarihsel mesafesi ve yaklaşım farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda birkaç şekilde tasnif ediliyor. Öne çıkan bir dönemleme çalışması Antoine Prost ve Jay Winter tarafından yapıldı: Bunlardan ilki tarihsel aktörler ve profesyonel tarihçilerin yazdığı, askerin durumu ve sesinin duyulmadığı askeri ve diplomatik çalışmalar. İkinci olarak savaş, sosyal bağlamın ve dışlananların geri döndüğü sosyal tarihin parçası olarak inceleniyor. Ve üçüncüsü, savaş kütürel ve sosyal tarih olarak inceleniyor. Üçüncü yaklaşım yalnızca dışta kalan alanların içerilmesi değil, farklı bir paradigmanın ortaya konulması anlamına da geliyor. Yani 1920 ve 30'larda hikaye karar alıcı, üst düzey görevler üstlenen bireysel aktörlerin, kahramanların, devlet adamları ve komutanların kararları, ikincisi sosyal grupların ve sınıfların konumları üzerinden anlatılmışsa, üçüncü yaklaşım kültürü tarihin yönlendirici gücü olarak ele alıyor; bu etapta temsiller bilgi veriyor ve harekete geçirici bir etkide bulunuyor.[5] Tabii buradan her yöne uzanan, güncel ideolojik, kültürel ve siyasal paradigmalarla melezlenen ayrıca gerçeklikten hem maddi hem de düşünsel olarak uzaklaşan postmodern bir tarih anlayışı ve temsilinden söz etmek gerekir. Batı deneyiminde ikinci ve üçüncü türden derinlemesine çalışmaların yayılmasında bir etmen olarak bu toplumları derinden yaralayan ikinci savaşın yaşanmış olması gösteriliyor.

Ortak geçmişimize dair toplumsal hafızanın oluşumunda maddi ve siyasal/ideolojik, kültürel bileşenlerden söz edilir. Maddi kaynaklar arasında somut çevre, maddi/görsel kültür ürünleri, resmi ya da sivil kayıt ve belgeler yer alır. Siyasal, ideolojik ve kültürel kaynaklar, yorumlar, yeniden üretimler ise çeşitlilik gösterir. Ayrıca olaydan uzaklaştıkça, ya da tarihsel olarak geçmişe uzandıkça siyasal, ideolojik ve kültürel kaynakların değerlendirilmesinde başka sorunlar ortaya çıkar. Bilgilenme amacıyla günümüze ulaşan seçilmiş kaynaklara, seçili arşivlere dayanırız ya da geçmişi günümüze ait değer, kavram ve bilgiler ışığında değerlendiririz. Anakronizm diyebileceğimiz bu sorun, birçok hatıratta karşımıza çıkar. Üstelik toplumsal belleğin oluşumunda karşılaştığımız tek sorun

5 Jay Winter-Antoine Prost, *Penser la Grande Guerre: Un essai d'historiographie,* France: Éditions du Seuil 2004, s.15-50.

bu değildir. Toplumsal belleğe tek tek kişilerin deneyimleri, anıları ve hatırladıkları, kaydettikleri etkide bulunur. Ama aynı zamanda grupların da kendi geçmişlerine dair seçilmiş, rafine edilmiş, standart hale getirilmiş anlatı öbekleri vardır. Bunlar zaman içinde çeşitli biçimlerde sergilenerek, anılarak ya da yeni kayıtlar tutulmak suretiyle oluşur, gelişir, değişir ve yeniden oluşur. Toplumsal hafızanın bu yönüyle siyasi olduğundan, hatırlama ve unutma biçimlerinin siyasallığından söz edilebilir. Ve siyaset denildiği anda rekabet ve mücadele, eldeki verileri farklı biçimlerde yoğurma ve yorumlama çabaları akla gelir.

Toplumsal hafıza denildiğinde kastedilen nedir? Geçmişimize dair her şeyi hatırlayamayız. Kişisel hafızamız, maddi ve söylemsel kalıntılar, fotoğraflarımız, yakın çevremizle paylaştığımız ortak anılarımız bize geçmişimize dair, öne çıkan olaylar ya da kişilerden oluşan bir anlatı, bir bütünlük duygusu sağlar. Bunlar içinde bile bazılarını daha fazla hatırlar, bazılarını tümüyle unuturuz. Bazı anı öbekleri ihtiyaç duyulduğunda geri çağırılır. Benzer biçimde toplumsal hafızamız da böyle seçici ve günümüze ait bir alandır. Kolektif hatırlama bir kamusal anımsama biçimidir; aşağıda da örneklerini göreceğimiz gibi tek tek insanların bireysel anılarının toplamından daha büyük bir toplam oluşturur. Hafızadan söz ettiğimiz zaman, siyasal amaçlarla harekete geçirilen, geçmişe dair bir söyleme atıfta bulunuruz.[6] Kişisel hatıralar, resmi girişimler ve anma nesneleri şeklini alan siyasal müdahaleler aracılığıyla kolektif hatıralara dönüşür.[7] Kolektif hafıza günümüz koşullarında oluşturulur ve hepsinden önemlisi kişisel anılarımız sosyal bir bağlam içinde anlam kazanır.[8] Bu konu üzerinde çalışan Maurice Halbwachs hafızanın bireyselliğini eleştirerek tüm bireysel hafızanın sosyal olarak yapılandırıldığını ileri sürmüştür.

Halbwachs'ın hafızaya dair bireysel, psikolojik yaklaşımların yerine sosyolojik bir yaklaşımı yerleştirir. Hafızanın sosyal belirlenimleri üzerinde çalışan Halbwachs bu konunun bireysel ve psikolojik temelde ele alınmasını

6 Jonathan Boyarin, "Spece, Time and Politics of Memory", *Remapping Memory: Politics of Time and Space.* der.Jonathan Boyarin, University of Minnesota Press 1994.

7 Tadhg O'Keeffe, "Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology", *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape.* derl.Niamh Moore ve Yvonne Whelan, Ashgate 2007.

8 Jay Winter, "Setting the Framework", *War and Rememberence in the Twentieth Century*. derl. Jay Winter-Emmanuel Sivan, Cambridge University Press 1999, s.6.

eleştirir ve tüm bireysel hafızanın sosyal olarak yapılandırıldığını, çerçevelendirildiğini ileri sürer. Hafıza, bilinç, bilinçaltı gibi alanları psikoloji açısından inceleyen, rüya analizlerine yönelmiş Freud'un yaklaşımlarına, Bergsoncu sezgiciliğe karşı hafızanın hem yapıcı ve hem de rasyonel bir faaliyet gerektirdiğini, geçmişi yeniden yaşatmadığını, onu yeniden inşa ettiğini ileri sürer. "*Bu faaliyet yalnızca, genel planını ve temel yönlerini her an ayırt ettiğimiz düzenli, tutarlı, doğal ve toplumsal bir ortamda gerçekleşir.*" (…) "*Yani ait olduğumuz ya da ait olmuş bulunduğumuz toplumların tüm maddi ve ahlaki yaşamlarıyla ilişki içindedir.*"[9] Anılar söz konusu olduğunda tamamen dışsal bir gözlemden söz edilemez, ama diğer yandan tamamen içsel olabilen, yani sadece bireysel hafızada muhafaza edilebilen anı da yoktur.

Bu devasa çalışmada sosyal ve kolektif hafızanın farklı düzeyleri olduğunu ileri sürer. Hatırlamak, yeniden bilince çıkarmak ve hafıza kişisel/bireysel değildir; kökeni ve yapılanması sosyal bir bağlam içinde, ailede, dinsel grup ve sosyal sınıf içinde ortaya çıkar, gerçekleşir. Kişisel hatıralar bu sosyal çerçevede biçim ve mekân, yer boyutu kazanır ve bu süreç içinde kolektif hafızanın bir parçası hâline gelir.[10] Bugünümüz, geçmiş üzerinde egemenliğini kurar ama daha geniş bir çerçevede çok sayıda grup ve grupsal aidiyet geçmişi şekillendirme konusunda rol oynar.

Halbwachs'ın bu alana yaptığı katkılar arasında anıların nasıl konumlandığı konusu da bulunmaktadır. Hafıza kişilerde tek tek imajlar yoluyla saklanır. Objeler, insanlar, sözler, izlenimler, hepsi toplumsal olandan gelir. Tabloyu bütünsel hale getiren, ona bağlam kazandıran, toplumsal olandır. Kolektif hafıza, kişisel olana etkide bulunur; görüp işittiklerimiz, deneyimlerimiz, objeleri, insanları bir bütün içinde ele almamızı sağlar. Bunun mantık çerçevesini, bağlantılarını oluşturur, değerini verir. Bunları temsil eden imajları, somut olayları ya da kişileri zaman ve mekân içinde yerine oturtur. Anıları bir yerde istiflemeyiz. Uzak ya da yakın, onlardan uzaklaştıkça anıları yeniden inşa ederiz. Hatırlamak kişiden kişiye, mekândan mekâna değişiklik göstermiş olsa da, bireysel değil, toplumsal bir süreç olarak gerçekleşir, toplumun şekillendirici etkisiyle oluşur. Toplumsal

9 Halbwachs, *age.*, s.64.
10 Halbwachs, *age.*

hafıza içine anıların dışarıdan gelip yerleştiği basit, boş formlar değildir. Tersine, her dönemin hâkim toplumsal düşünme biçimlerine uygun olarak toplumsal hafızanın geçmişin bir imajını oluşturduğu ileri sürülür. Anılar böylece bir içerik, form, mekân, yerellik kazanır.

Kolektif hafıza ve hafıza mekânları, anmalar hakkında geniş ve yaratıcı bir tartışma Pierre Nora ve bir grup araştırmacı tarafından *Hafıza Mekânları* (*Les Lieux de Mémoire*) çalışmasında bir araya getirildi.[11] Cumhuriyet, Ulus ve Fransa(lar) başlığını taşıyan üç ciltten ve çok sayıda değerli makaleden oluşan bu büyük derleme 1978-1984 ve ardından 1992'de yayınlanan ciltleriyle dev bir koleksiyon oluşturdu. Fransa tarihini yeniden yazma girişimi olarak da görülen bu büyük eser üzerine çok sayıda yayın, eleştiri ve değerlendirme yayınlandı. Bu geniş çalışmanın temel sorusu, ulusun birleştirici büyük anlatısının nasıl inşa edildiği konusundadır. Yenilgiler (1870), büyük acılar (1914-18), gizli acılar (sömürge savaşları), iç savaşlar, işgal ve direnişler nasıl bir araya getirilir? Nora ve arkadaşlarının hazırladığı bu büyük çalışma tarih yöntemi ve hafıza mekânlarına ilişkin önemli tartışmalar ve alan araştırmaları içerir. Nora'ya göre hatırladığımız olaylardan uzaklaştıkça, tarih ve hafıza birbirinden ayrıldıkça bize bunları hatırlatan semboller, hafıza mekânları, anıtlar ve tarihsel anlatılar ortaya çıkar. Hafızamız ve tarih duygumuz semboller ve bir dizi seçiş üzerinden şekillenir. Hafıza mekânları bir başka dönemin kalıntıları ve şahitleridir; âdetlerini, törenlerini, anma geleneklerini kaybetmiş bir toplumun ritüelleri, kutsallığını kaybetmiş bir toplumun anlık kutsallığıdır. Nora ve arkadaşlarına göre anmalar bir ulusal "*anma terapisi*"dir.

Bu tartışmanın bir diğer önemli tezi, hafıza mekânlarının ulus düzeyinde geniş ve etkili bir grubun kaybettiği hafızasına ilişkin semboller içeriyor olmasıdır. Kaybedileni hatırlamak ve sembolik anlamda hatırlatmak amacıyla arşivler, yıldönümleri, seremoniler, cenaze merasimleri düzenlenir. Bunların tümü ulus olarak adlandırdığımız bir gruba ait olmanın kaleleri, yapı taşlarını oluşturur; onları tarihten uzaklaşmış, kopmuş ve tarihe yeniden iade edilmiş halde ulusal kimliği oluşturmak ve korumak amacıyla farklı biçimlerde kullanırız.

11 Pierre Nora, *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Editions Gallimard 1986-1992. (I.La Republique, II.La Nation, III.Les France).

Nora'ya göre modern tarihin toplumsal hafızayla ilgisi bağlamında şöyle özellikler göze çarpar: Tarih ve hafıza modern dönemde birbirlerinden ayrılmışlardır ve bizler bir takım imgeler, hafıza mekânları, anıtlar ve uyarlanmış tarihsel anlatılar aracılığıyla hatırlar hâle geliriz. Hafızamız ve tarih duygumuz imgeler arasından yapılmış bir dizi seçme sonucu oluşur.[12] Hafıza mekânları kalıntılardır; bir başka geçmiş dönemin şahitleridir; mitlerini, kutsallıklarını kaybeden toplumun ritüellerini, kutsallıklarını oluşturur. Hafıza mekânları modern dönemde oluşan topluluk hafızasının kaybı ile bağlantılıdır, ulusal ölçekte gruba bağlılığın sembollerini ortaya koyar. Böylece ulusal arşivler, yıldönümleri, seremoniler, cenaze törenleri bir gruba, bir ulusa ait olmanın yapı taşlarını ve güçlü kalelerini inşa eder. Biz onları birbirinden farklı amaçlarla, ulusal bir kimlik oluşturmak ve bunu korumak için kullanırız. Onlar "*tarihin hareketinden kopmuş ama tarihe iade edilmiş tarih anları"dır. "Artık ne tamamıyla hayat, ne de ölüm vardır, canlı hafıza deniz çekildiğinde kıyıda kalan deniz kabukları gibidir.*"[13] Nora'ya göre modern hafıza esas olarak arşivlere, tümüyle bırakılan izin maddiliğine, kaydın güncelliğine ve imajın görünürlüğüne dayanır.[14]

Toplumsal hafıza bugüne ait bir şeydir. Ancak hafızayı oluşturan dönemlerden, bağlamlardan söz edilebilir. Örneğin ulus devletler tarihi zaman ve toprak üzerine inşa ederler. Tarihsel hafızamız geçmiş ve bugün arasındaki boşluğu doldurur, sürekliliği sağlar, bu amaçla geçmişi bugünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden inşa ederiz. "*Ulusal hafıza bir diğerini hiç görmemiş ya da duymamış ama yine de ortak bir tarihleri olduğuna inanan insanlar tarafından paylaşılır. Bu insanlar birbirlerine hatırlamak kadar unutmak üzerinden de bağlıdır (…).*"[15]

12 Nora, *age.*, 2006.
13 Nora, *age.,* s.23.
14 Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations*, No: 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, s.7-24.
15 John R. Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", *Commemorations: The Politics of National Identity*. edt.John R.Gillis, Princeton University Press 1994, s.7.

Bir hafıza mekanı olarak Çanakkale savaşı

"Yine bir şey yapabildim diyemem hatırana.."[16]

Büyük Savaş bağlamında 1915 tarihinde yaşanan Çanakkale savaşları o günlerden başlayarak Cumhuriyetin kuruluşuna devrolan büyük bir tarihsel ve efsanevi miras bıraktı. Savaşın son yılından itibaren oluşan anlatılar ve onlara kaynaklık eden anılar aslında savaş sonrasında, Cumhuriyetin kurucu ideolojisinin parçası olan bir 'kurucu mit' oluşturdu. Bu miti besleyen kahramanlık öyküleri, maddi yokluklar karşısında insan gücünün öne çıkartılması ve en önemlisi bir komutan olarak Mustafa Kemal'in yükselişi savaşla bağlantılı olarak toplumsal hafızamızda önemli bir yer edindi. Çanakkale savaşları zaman içinde Türk milliyetçiliği açısından bir tarihsel imge, Gelibolu yarımadası bir hafıza mekânı haline geldi. Bölge Türk ulusunun doğuşu ve ayağa kalkmasıyla, ulusa atfedilen niteliklere gönderme yapan önemli bir anma yeri oldu.

Çanakkale Savaşı'na dair resmi tarihte yazılanlar, kayıtlar ve belgeler hariç tutulursa, savaşa dair anlatı ve efsaneler, bu savaşın geride bıraktığı maddi, somut izler, hafıza mekânları ve savaşa dair toplumsal hafıza zaman içinde oluştu ve yine zamanla değişime, daha sonraki olay ve konularla melezlenmelere uğradı. Aslında başlangıçta oluşturulan malzemenin yorumlanması konusunda bile bir yaklaşım değişikliği yaşandığı ileri sürülebilir. Anılar ve mekânlar Osmanlı Devleti'nin son günlerinden Cumhuriyetin kuruluşuna ve sonrasına uzanan tarihsellik içinde, dönemlerin siyasal ve kültürel atmosferinden etkilenerek biçim değiştirdi. Yalnızca maddi kalıntılar, izler ve coğrafya değil, Halbwachs'ın deyimiyle hatırlamanın sosyal çerçevesi değişti.

Savaşın devam ettiği aylardan başlayarak bu cepheye ve orada yaşananlara dair çok etkili olmasa da bir hafıza oluşturulmaya çalışıldı. Cepheyi ziyaret eden aydınlar, yazar ve sanatçılar grupları burada gördüklerini yazmaya teşvik edildi, ancak yazıların bir kısmı 1918'de basılabildi.[17] Bu derlemede savaşa dair bilgiler, rakamlar, listeler de yer almaktadır. Ama derlemeye

16 Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, 23.Basım, İnkılap Kitabevi 1991, s.425-427.

17 *Yeni Mecmua Nüsha-yı Fevkalade*, İstanbul: Hilal Matbaası, 18 Mart 331. Yeni Mecmua (Latin harfleriyle tıpkıbasım) *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, Haz. Albayrak- Özyurt, Yeditepe Yayınları 2006.

asıl özelliğini kazandıran bu sayısal, askerî, resmî vurgudan çok toplam edebî niteliğidir. Fotoğraflar ve röportajlar da eserin bu niteliğine katkıda bulunur. Çanakkale savaşına dair böyle başlayarak, daha başlangıcından itibaren edebî bir dile ve üslûba sahip biçimde oluşturulan mitler, öyküler ve toplanmış anı parçaları açıkça ve amaçlı bir şekilde 1923'te Cumhuriyetin kurulması sonrasında ulusal kimlik inşasıyla bağlantılandırılmıştır. Bunların toplamında ulus devlet kuruluşuna dair kurma, bütünleştirme, birleştirme, ulusu oluşturma ve aynı anda dışlama, ötekileştirme, düşman tarif etme işlevlerinin tümü yerine getirilmektedir.[18]

Ülkede büyük bir altüst oluşun yaşandığı Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda ve özellikle 1930'lardan itibaren konu yeniden ilgi çekmeye başlamıştır. Çanakkale savaşları, Gelibolu cephesi ve yukarıda sözünü ettiğimiz yayında yer alan Ruşen Eşref tarafından gerçekleştirilen Mustafa Kemal mülakatı yeni ve ayrı bir baskı olarak yayınlanmış, Cumhuriyetin kurucu öykülerinin başına yerleşmiştir.[19] Bu savaş Türk ulusunun doğuşu ve ayağa kalkmasıyla, ulusa atfedilen niteliklerle bağlantılandırılan önemli bir savaştı: "*Türkiye açısından yakın tarihi belirleyen olay ve insanların temeli Çanakkale'de atılmıştır. Balkan savaşından ve uzun süren bir askeri yenilgiler döneminden sonra iyice küçülen ve moral olarak dibe çöken Türkiye, Çanakkale muharebeleri sonucu ilk kez yeniden ayakları üzerinde doğrulmuştur. Çanakkale savaşı aynı zamanda gerileme dönemindeki ülkenin kazandığı ilk ve son cephe savaşı olma özelliği taşır.*"[20]

Sınırı koruma iradesi (bu cephede son kaleyi biz savunduk), boğazdan geçit vermedik, öldük ama geçemediler/geçit vermedik, çok şehit verdik, bu topraklar şehit kanıyla yoğruldu türünden temalar Çanakkale savaşı

18 1934 yılında Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığı kabul edilen ve düşmanı bağra basma vurgusu taşıyan ünlü alıntı "Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve rahat uyuyacaklardır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır" söylem olarak Avrupa'da faşizmin yükselişe geçtiği bir dönemde İngilizlerle uzlaşma çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Hatırlama ve unutma, yeni kimliğin oluşmasında kurucu rol oynayabilir. Paul Connerton, "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, 1 (1) 2008, s.63.

19 "Mustafa Kemal Paşa", 18 Mart 331, *Yeni Mecmua* Nüsha-yı Fevkalade, s.130-145. Ruşen Eşref (Ünaydın), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Üçüncü Basım, İstanbul Devlet Matbaası 1930. (Şişli, 28 Mart 1334).

20 Gürsel Göncü-Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan: Türk Cephesinden 1915 Deniz ve Kara Muharebeleri*, İstanbul: MB 2006, s.150.

ile bağlantılı anlatı ve efsanelerde geniş yer tutmaya devam ediyor. Aynı zamanda Türk askerinin, 57.Alayın fedakârlıklarına ve Mustafa Kemal'in bir siyasî kişilik olarak yükselişine dair anlatılar da savaşın hemen ardından başlayarak günümüze ulaşmıştır.[21] Günümüzde kendini siyasal merkezle bağlantılandıran, ulusun kurucu öğesi olarak gören her kesim ulusun kurucu mücadelesinde, savunmasında "*biz de vardık*", "*biz de oradaydık*" demektedir. Bu aynı zamanda "*biz de bu bütünün bir parçasıyız*" demenin, "*kan bedeli ödediğini*" ispat etmenin bir başka ve etkili yoludur. Türkiye'de savaşı izleyen ilk yıllarda yayınlanan anılar ve kayıtlar, asker arasında okuryazarlığın neredeyse sıfıra yakın olmasından ötürü sayıca azdır.[22] Mevcut sivil hatıratın büyük bölümü o dönemde hızla askere alınmış yedek subaylar tarafından kaleme alınmıştır. Bu kesimden doktor, mühendis, çevirmen, veteriner, imam gibi mesleklere sahip okuryazar insanların anıları, sosyal tarih açısından son derece kıymetlidir. Olayın sıcaklığından uzaklaştıkça, daha sonraki yıllarda yayınlanan hatırat dönemin anlayış ve ruh haline uygun tarzda kaleme alınmıştır.[23] Bu yalnızca komutan hatıratında bulunan bir özellik değildir. Anıları geleneksel tarzda ele almak, öfke, kızgınlık ya da umutsuzluktan çok yaraları iyileştirmeye yarar, bu açıdan güçlüdür. Daha sonra yayınlanan anıların içinde eskiden yayınlanmış, paylaşılmış anılardan parçalara da yer verilmiştir; birçoğu uzun alıntılar ve tekrarlarla doludur. 1980'li yıllardan başlayarak savaş anıları tek tek insanların hatıraları, anılarına dayanan, daha sivil bir anlatıya dönüşmüştür. Farklı bakış açılarını, anlatı ve anıları içeren kaynakların, örneğin mektup, kartpostal, hatırat ve güncelerin tarih yazımına eklenmesi

21 Mustafa Kemal'in Genel Karargâh Harp Tarihi Şubesi tarafından istenen Arıburnu ve Anafartalar harekâtı ve savaşlarına dair hatıralarını ve görüşlerini içeren yazıları için, bkz.Mustafa Kemal, *Arıburnu Savaşları*, İstanbul: Örgün Yayınevi 2005 (günümüz Türkçesi Nurer Uğurlu). Metnin önsözü 12.11.1332 (15.11.1916) tarihlidir. Mustafa Kemal hakkında daha sonraki yıllarda yazılmış biyografiler de bu esere atıfta bulunur. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, c.1, İstanbul: Remzi Kitabevi, 18.Basım, 1999, s.214-229. (Birinci Baskı 1963) A.Mete Tunçoku, "Mustafa Kemal, Çanakkale ve Atatürk", s.122-127, *Çanakkale 1915: Buzdağının Altı* içinde, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2005.

22 1909 Piyade talimnamesi 1325, Zabitin Harb Çantası 1332, Piyade Neferi 1329 genç subaylar ve astsubaylardan ceplerinde küçük günlük (muhtıra) taşımalarını, her gün karşılaştıkları önemli olayları, emirleri not etmelerini ve üstlerine bildirmelerini ister. Mesut Uyar. "A Note on Turkish Sources: Memoirs and Diaries", *Ottoman Defence Against the Anzac Landing: 25 April 1915*. (Austuralia Army Campaign Series Book 16 2015)

23 E.Zeynep Güler, "Anılardan Tarihe Hafıza ve Mekan", *İşgale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce, 100 Yıl Sonra* içinde, Der.E.Zeynep Güler, İstanbul: Yazılama Yayınevi 2015.

gündemdedir.[24] Savaşın insani yönleri, esirler, sağlık sorunları, hastalıklar, hastaneler, travmaya bağlı ruh hastalıkları, acıları, gömü törenleri ve yas tutma biçimleri, dini ritüeller akademik ve yarı akademik, popüler yazında ele alınmıştır.[25]

Daha sonraki yıllarda, özellikle 1950'lerden itibaren, bölgedeki en büyük anıt olan Şehitler Abidesi bir "meçhul asker anıtı" olarak, bu savaşta yaşamını kaybetmiş, mezarı ve gömüldükleri yer tam olarak bilinemeyen tüm askerlerin anısına boğazın girişini süsleyecek büyüklükte inşa edildi; anıtın açılışı 1960 yılında yapıldı. Bu dönemde de bölgeye ve savaşa dair toplumsal hafıza, ulus devletin kurucu mitlerini, kökenlerini bu savaşta aramaktaydı. 1980'li yıllardan başlayarak savaş anılarının tek tek insanların hatıraları, anılarına dayanan, daha sivil bir anlatıya dönüştüğünü görüyoruz. Bunun yararı, büyük toplumsal olaylar olarak savaşların katılan, yaşamını yitiren insanlar gözünde nasıl görüldüğü ve nasıl yaşandığına dair geniş bir kaynak oluşturmasıdır. Ancak bu kişisel anıların ve savaşın dramatik yönlerinin öne çıkartılması bir noktadan sonra savaşın içinde yer aldığı uluslararası ve ulusal bağlamı, ekonomik ilişkileri, dünyayı savaşa götüren nedenleri, kısacası savaşın içinde oluştuğu sosyal ve siyasal yapıları görmememize; anlatıların yalnızca kişisel deneyimlere ve dolayısıyla dar bir bakış açısına sıkışmasına neden olmaktadır. Mikro tarihçiliğin sakıncaları ortaya çıkmakta; savaş içinde oluştuğu tarihsel ve toplumsal bağlamdan bağımsız sanki bir doğa olayı gibi yalnızca insanları yıkıma ve ölüme sürükleyen, dostu düşmana kırdıran bir büyük facia olarak görünmektedir.

---

24 Çanakkale savaşına dair anılara örnek vermek gerekirse bkz. Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal Paşa, Selahattin Adil Paşa, Miralay Şefik Aker, Sokrat İncesu*, I, İstanbul: Arma Yayınları 2001,
Metin Martı, Çanakkale Hatıraları: Cemil Conk Paşa, Liman von Sanders Paşa, Fahrettin Altay Paşa, II, İstanbul: Arma Yayınları 2002. Metin Martı, Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal ile Mülakat Ruşen Eşref, Mahmut Sabri Bey, Şakir Tunççapa, Şükrü Fuad Gücüyener, Münim Mustafa, III, İstanbul: Arma Yayınları 2003.
Hidayet Özkök, *Çanakkale'den- Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri Kültür Müdürlüğü, 1992. Ali Osman Koçkuzu, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris: Abdullah Fevzi*, İz Yayınları 2010.
Selahattin Âdil Paşa'nın Hatıraları, Zafer Matbaası, 1982. Tolga Örnek'in Selahattin Âdil Paşa'nın eşine yolladığı mektuplar ve aile fotoğraflarından yararlanan 2005 tarihli belgesel filmi hatırlanmalı. Gelibolu Belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=NrgecDfU6z8. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

25 Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, Edinburgh University Press, 2013; ayrıca bkz.Uğural Vanthoft, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye Saldırısı Bir Haçlı Seferi Miydi?: Kiliseler ve Çanakkale Cephesi", *Çanakkale 1915*, Sayı: 20, Yıl: 5, Haziran 2014, s.44-49.

1990'lardan itibaren Mustafa Kemal'in orada yaşamını kaybetmiş tüm uluslardan askerlerin bizim evlatlarımız olduğuna dair sözleri öne çıktı ve 24-25 Mayıs'ta Anzac anmaları, şafak törenleri başladı; her yıl bu tarihlerde yarımadaya çok sayıda misafir, çoğunluğu bu savaşta yaşamını yitirmiş insanların torunları olan Avustralya ve Yeni Zelandalılar geldi. Aynı zamanda bu yıllardan itibaren bölgeye ve savaşa ilişkin bir yayın patlaması yaşandı. Bu yayınların büyük bölümü herhangi bir bilimsel ya da edebi değeri olmayan, bir somut kaynağa atıfta bulunmaksızın kafa karıştırıcı anlatılara, efsanelere, doğaüstü kahramanlık olaylarına dayanıyordu. Yayınların birçoğu ayrımcılığı, yabancı düşmanlığını körükleyen, milliyetçi bir söylemi dinci ideolojilerle bileştiren bir üsluba sahipti. Savaşa dair yeni nesil çizgi romanlar, yaygın dağıtılan manga'lar üretildi. Bunlarda bile ayrımcılık ve düşmanlık üretilmiş, '*onu sırtından hançerleyen iç ve dış güçler, düşmanlar*' söylemi '*Türk kahramanlığı*'yla karşı karşıya konulmuş, eski öykü ve edebi ürünler yeni ve radikal bir milliyetçiliğin ana maddesini oluşturmuştur.[26]

2000'li yıllarda birkaç farklı eğilimin bir arada etkide bulunduğu söylenebilir: toplumsal hafızada ve yarımadada hafıza mekânlarına yapılan müdahalelerde, yaratılan sembolizmde bölge bir ulus coğrafyasından (savunulan son kale, sınır vb.) çok bir ümmet coğrafyası olarak düşünüldü. Savaşın bir Osmanlı savaşı olduğu, katılan askerlerin etnik ve ulusal kökenleri ama bunun da ötesinde İslam vurgusu, savaşın bir din savaşı olduğu düşüncesi her şeyin önüne geçti. Bir yandan da savaşın gerçekliğini koruyan maddi izler neredeyse tamamen silindi; üzerlerine yollar, otoparklar ve "temsili" şehitlikler, yeni sembolik yapılar, anıtlar inşa edildi. Bölge aynı zamanda belediyeler ve diğer kuruluşların düzenlediği geziler sayesinde bir tür "hac mekânı", bir "ziyaret" halini aldı. Profesyonel rehberler yerine bu konuda uzman olmayan kişilerin rehberliğinde tur otobüsleri yarımadayı doldurdu, sosyal sorumluluk projeleri ile özel şirketlerin reklamları daha sık görülmeye başlandı. Gelibolu Yarımadası'nın yasal statüsü de zaman içinde değişerek Milli Park olma özelliğini kaybetti, böylece alan giderek daha fazla imara açılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Günümüzde kamuya ait

26 Ömer Seyfettin'in *Kahramanlar (Bir Çocuk Aleko)* eserinden esinlenerek oluşturulan *Küçük Kahraman Aleko* bu tipte yayınlara örnek gösterilebilir. *Küçük Kahraman Aleko*, Türk Tarihi Gerçek Öyküler Çizgi Romanları, Çanakkale Destanı 10, Ajans 2013.

alanlar, köy çevreleri ve tarım alanlarının mülkiyet yapısı değişmekte, bu gelişmelere yapımı devam eden boğaz köprüsü ve yan yolları nedeniyle artan ilginin dönüştürücü etkisi eklenmektedir. Bu noktada koruma/kullanma ilişkisinin doğru kurulup kurulmadığı tartışılması gereken bir konudur. Bölgenin yönetimi açısından Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı oluşturulmuş, ancak çalışmaların sürekli, tutarlı ve bütünlüklü bir biçimde ele alınmadığı konusunda eleştiriler yapılmıştır. Bölgede ticari mekânlarda satılan kiç (yoz beğeni) özelliği taşıyan anı malzemeleri, kültürel açıdan savaş hatırasının postmodern biçimde ele alınmasına örnek gösterilebilir. Görülen en önemli sorunlardan biri de Gelibolu Yarımadası'nda Çanakkale kentinin sosyal dokusu ile hiç uyum göstermeyen bir etkinlik, anma ve hafıza mekânı oluşturulmuş olmasıdır.[27]

Yeni kuşak hafıza mekânlarında olduğu gibi Gelibolu'da da çağdaş kültürel atmosfer ve popüler kültür baskın görsel kültürel efektler kullanarak gerçeklik duygusunu ortadan kaldırmaktadır. Gerçeklik yerini temsile, savaş sırasında ve sonrasında askerlerin gömülmüş olduğu mezarlar yerlerini temsili şehitliklere, anıtlara, hafıza mekânlarına, dua yerlerine, oyun alanlarına bırakıyor. Popüler ve milliyetçi yazında tarihsel gerçeklerin gösteri nesnelerine dönüştüğü, gösteri toplumu ile bütünleşmiş biçimler, postmodern formlar kullanıldığı görülüyor. Burada kişiler, olaylar, kahramanlar, hatta sıradan insanlar tek tipleştirilmekte, nesneleştirilmekte ve şeyleştirilmektedir: "*İster hamâset retoriğiyle kuşatılmış grotesk tarih imgesi olsun, ister karşı-tez olma iddiasındaki eleştirel yeniden inşa olsun, bir kez medya söylemine eklemlendiğinde, artık yalnızca kendi totolojik ve parıltılı imge düzeninden başka bir şey olma şansını yitirir.*"[28] Tarihsel olgular bağlamlarından kopartıldıkları gösteri nesnelerine, kabuk anlatılara, eklektik mimari öğelere, anıtlar Miniatürk'te olduğu gibi oyun parklarının bir parçasına dönüşür. Çeşitli Anadolu il ve ilçelerinde bulunan temsili Çanakkale şehitleri anıtları, temsili hafıza mekânlarına örnek olarak gösterilebilir.[29] Gelecek nesillere miras bırakmak ve eğitim amacıyla belgeleme ve özgün kalıntı ve eserleri sergileme amacı gütmesi

27 E.Zeynep Güler, "Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*. derl.Kerestecioğlu, İ.Ö. - Öztan, G.G., İstanbul: İletişim Yayınları 2012.

28 Ali Ergur (yayına hazırlayan), *Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası*, İstanbul: Bağlam Yayınları 2006, s.50.

29 Örnek olarak vermek gerekirse, "Tokat'ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı", 17 Mart 2011.

gereken müzelerin özgünlükleri tartışmalı ve bağlamı güncel, pratik amaçlarla düşünülmeden ve tarihçilerin görüşleri alınmadan, özensizce oluşturulduğunu ve kullanıldığını görmekteyiz.

Bu cephe ülkemiz için popüler ve siyasi bir konu, bir ilgi alanı olmayı sürdürüyor. Bu nedenle yaşanan önemli olaylar hep bu savaşa ve burada yaşanan kahramanlıklarla birlikte anılmak isteniyor. Türkiye'nin hemen tüm şehir ve büyük kasabalarına gezici müzeler götürülüyor. "Canlı", "tarih", "sergi" kelimelerini ve bunların içinde sergilenen çeşitli, karmaşık tasnif edilmemiş malzemeyi bir müze malzemesinden ayırt edecek ölçütler, nitelikler üzerine düşünülmüyor. Gezici müzeler ve sergilerde sunulan malzeme bir bütün oluşturmuyor, böyle bir amaçla bir araya getirilmemiş, kolaj parçalardan oluşuyor. Birkaç top mermisi, mermi, madalya, tüfek, kafatası, muhtelif matara ve giderek azalan miktarda İngilizlerden kalma SRD şişeler, tuğralar, bir iki canlandırma savaş anısı, sahnesi, komutanlardan biri, ikisi ve bazılarında cepheye ya da cephe gerisine dair canlandırma balmumu heykeller ve sahneler, hatta mezar taşları... Bu sergilerin artık gerçek olmayan materyallerin bir araya getirilmesi ile oluşturulduğu biliniyor. Gerçeklik duygusu yerini postmodern toplama malzemenin karmaşık bir şekilde bir araya getirilmesine bırakmış. Burada sergilenen "şeyler" insanda bütünlük duygusu uyandırmıyor, pedagojik, eğitime dair bir işlevleri de yok. Gezilere katılan insanların otobüslerden bile inmediği, Çanakkale'de temsili Troya atı önünde fotoğraf çektirdikten sonra geri dönmeleri sık görülen davranışlar. Son yıllarda süpermarketlerden çarşılara uzanan farklı mekânlarda sayısı hızla artan bu müze/sergilerde savaşın neden ve sonuçlarına uzanan pedagojik bir bütünlüğün kurulamadığı, bundan ziyade değerli bir hatıranın hızlı tüketilen bir gösteri nesnesine dönüştüğü dikkat çekiyor.

Doğuda ve Batıda, her dönemde kutlama ve anmaların dönemin ruhuna, siyasi tercihlere göre şekillendiği bilinmektedir. Batı ülkelerinde özellikle Fransa-Almanya sınırında, savaşın yoğun olarak geçtiği, kanlı cephelerin oluştuğu yerlerde, inşa edilmiş anıtlar, mezarlıklar kısacası hafıza mekânlarında siyasal liderlerin, devlet başkanlarının buluştuğu, barışı vurgulayan çok sayıda etkinlikten söz edilebilir. Her lider bu anılara kendince bir anlam kazandırmaya, dönemin ruhuna uygun bir gösteri

düzenlemeye çalışmıştır. Yukarıda ileri sürdüğümüz tez savaşa dair temsillerde 1950'lerde Soğuk Savaş bağlamında Amerika Birleşik Devletleri ve müttefik orduların etki ve katkılarının öne çıkarılmasında görülebilir. Aynı şey 1980'lerde, Almanyaların birleştiği ve Avrupa Birliği düşüncesinin öne çıktığı bir dönemde Mitterand ve Kohl'u el ele gösteren, geçtiğimiz yıl 11 Kasım anmalarında benzer biçimde Fransız ve Alman devlet başkanlarını kol kola gösteren fotoğraflarda izlenebilir. Benzer yaklaşımların izleri farklı dönemlerde, farklı siyasal bağlamlar çerçevesinde de, örneğin 1936'da yeni bir savaşın yaklaştığı dönemde yükselen militarist gösterilerde, anma mekânlarının biçim ve içeriğinde yaşanan değişikliklerde de sürülebilir.[30]

Ülkemizde de son yıllarda 18 Mart deniz zaferi kutlamalarının giderek artan biçimde siyasi çekişmelerin alanı haline geldiği bir gerçektir. Güncel siyasal ihtiyaçların 100.yıl nedeniyle oluşturulan programda ciddi eksikliklere yol açtığı söylenebilir. Konuyla ilgisiz kimi konferansların ve minyatür, maket sergisi gibi etkinliklerin yapıldığı, derinlemesine üzerinde çalışılmamış, pedagojik ve sanatsal yönleri üzerinde yeterince durulmamış biçimler aldığı görülmektedir. Bu tür etkinliklerin bolluğu anıtların harap, bakımsız, yarımadanın tamamlanmamış, 100.yıla yetiştirilememiş ya da hakkı verilmemiş yenileme işlerine anlamsız bir tezat oluşturuyor. Sözgelimi Anadolu yakasında Kumkale Şehitliği ve çevre tarlalarda, köy merkezinde çürümeye terk edilmiş savaşa dair kalıntılar bu özensizliğe örnek olarak gösterilebilir. Cephede siperler bakımsız, yok denecek kadar az, anıtlarda taşlar, harfler dökülmüş, yönlendirme insanda doğru bir tarih algısı yaratma amacına hizmet etmiyor… Tüm alan ve anma etkinlikleri, hafıza oluşturma çabaları Cumhuriyet'in kurucu öğeleri arasında yer almış bu savaş anısını bir Osmanlı tarihi, coğrafyası ve kültürü bağlamına oturtmayı, bir din savaşı olarak göstermeyi hedefliyor. Aynı zamanda içinde yer aldığı tarihsel dönemin bütününden kopartarak, bir fedakârlık ve zafer abidesi olarak görme ve gösterme güdüsü ağır basıyor.[31] Daha çok mezarlık, daha çok bayrak, daha yüksek anıtlar, daha görkemli binalar… Bütün bunlar savaşın içinde gerçekleştiği dönemin diğer olaylarını,

30 E.Zeynep Suda, *Büyük Savaşın Hafıza Mekânları, Gelibolu ve Alsace Lorraine Cepheleri, Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme*, İstanbul: Yazılama Yayınları 2017.

31 E.Zeynep Güler, "Politics of Time, Space And Memory for The Centenary of Dardanelles Campaign: A Neoliberal Agenda for a Memory Space", *Political Science Conference: New Opportunities and Impasses* 1, 10-11 Aralık 2014.

bu savaşı oluşturan siyasal, tarihsel ve toplumsal bağlamı, farklı bakış açılarını, yaşanan acıları gizemlileştiriyor. Yalnızca derinlemesine bir bilgi ve yaklaşımdan uzaklaştırmakla kalmıyor, tarihsel gerçekleri büyük bir suskunluk tülü arkasına saklayarak görünmez ve etkisiz kılıyor.

Kaynakça

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, c.1, İstanbul: Remzi Kitabevi, 18.Basım, 1999.

Boyarin, Jonathan, "Spece, Time and Politics of Memory", *Remapping Memory: Politics of Time and Space,* der. Boyarin, University of Minnesota Press 1994.

Connerton, Paul, "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, 1 (1) 2008.

Ergur, Ali (yayına hazırlayan), *Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası*, İstanbul: Bağlam Yayınları 2006.

Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, 23.Basım, İstanbul: İnkılap Kitabevi 1991.

Gelibolu Belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=NrgecDfU6z8. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

Göncü, Gürsel, Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan: Türk Cephesinden 1915 Deniz ve Kara Muharebeleri*, İstanbul: MB 2006.

Güler, E.Zeynep, "Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri.* derl.Kerestecioğlu, İ.Ö. - Öztan, G.G., İstanbul: İletişim Yayınları 2012.

Güler, E.Zeynep, "Politics of Time, Space And Memory for The Centenary of Dardanelles Campaign: A Neoliberal Agenda for a Memory Space", *Political Science Conference: New Opportunities and Impasses* 1, 10-11 Aralık 2014.

Güler, E.Zeynep, "Anılardan Tarihe Hafıza ve Mekan", *İşgale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce, 100 Yıl Sonra* içinde, Der.E.Zeynep Güler, İstanbul: Yazılama Yayınevi 2015.

Halbwachs, Maurice, *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri*, Türkçe Söyleyen: Büşra Uçar, Ankara: Heretik 2016.

Halbwachs, Maurice, *Kolektif Hafıza*, Türkçe söyleyen: Banu Barış, Heretik Yayıncılık 2017.

Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel 1994. (Birinci Basım: Librairie Alcan 1925).

Hobswam, Eric, Terence Ranger (derl.), Geleneğin İcadı, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı 2006.

Koçkuzu, Ali Osman, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris: Abdullah Fevzi*, İstanbul: İz Yayınları 2010.

Küçük Kahraman Aleko, Türk Tarihi Gerçek Öyküler Çizgi Romanları, Çanakkale Destanı 10, Ajans 2013.

Martı, Metin, Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal ile Mülakat Ruşen Eşref, Mahmut Sabri Bey, Şakir Tunççapa, Şükrü Fuad Gücüyener, Münim Mustafa, III, İstanbul: Arma Yayınları 2003.

Martı, Metin, Çanakkale Hatıraları: Cemil Conk Paşa, Liman von Sanders Paşa, Fahrettin Altay Paşa, II, İstanbul: Arma Yayınları 2002.

Martı, Metin, *Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal Paşa, Selahattin Adil Paşa, Miralay Şefik Aker, Sokrat İncesu*, I, İstanbul: Arma Yayınları 2001.

Mustafa Kemal, *Arıburnu Savaşları*, İstanbul: Örgün Yayınevi 2005 (günümüz Türkçesi Nurer Uğurlu)

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları*, Çeviren: Mehmet Emin Özcün, Ankara: Dost Kitabevi 2006.

Nora, Pierre, *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Editions Gallimard 1986-1992. (I. La Republique, II. La Nation, III. Les France).

O'Keeffe, Tadhg, "Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology", *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape.* derl.Niamh Moore ve Yvonne Whelan, Ashgate 2007.

Özkök, Hidayet, *Çanakkale'den- Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri Kültür Müdürlüğü 1992.

Ricoeur, Paul, "Mémoire, Histoire", *Revue de Métaphysique et Morale*, Janvier-Mars (1) 1998, s.7-31.

Ricoeur, Paul, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Çeviren: M.Emin Özcan, İstanbul: Metis Yayınları 2012.

Ruşen Eşref (Ünaydın), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Üçüncü Basım, İstanbul Devlet Matbaası 1930. (Şişli, 28 Mart 1334).

Selahattin Âdil Paşa'nın Hatıraları, Zafer Matbaası 1982.

Suda, E.Zeynep, *Büyük Savaşın Hafıza Mekânları, Gelibolu ve Alsace Lorraine Cepheleri, Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme*, İstanbul: Yazılama Yayınları 2017.

Tunçoku, A.Mete, "Mustafa Kemal, Çanakkale ve Atatürk", *Çanakkale 1915: Buzdağının Altı* içinde, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları 2005.

"Tokat'ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı", 17 Mart 2011

Uyar, Mesut, "A Note on Turkish Sources: Memoirs and Diaries", *Ottoman Defence Against the Anzac Landing: 25 April 1915*. (Austuralia Army Campaign Series Book 16, 2015).

Vanthoft, Uğural, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye Saldırısı Bir Haçlı Seferi Miydi?: Kiliseler ve Çanakkale Cephesi", *Çanakkale 1915*, Sayı: 20, Yıl: 5, Haziran 2014, s.44-49.

Winter, Jay, "Setting the Framework", *War and Rememberence in the Twentieth Century*. derl. Jay Winter-Emmanuel Sivan, Cambridge University Press 1999.

Winter, Jay, Antoine Prost, *Penser la Grande Guerre: Un essai d'historiographie,* France: Éditions du Seuil 2004.

Yanıkdağ, Yücel, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, Edinburgh University Press 2013

Yeni Mecmua Nüsha-yı Fevkalade, İstanbul: Hilal Matbaası, 18 Mart 331. Yeni Mecmua (Latin harfleriyle tıpkıbasım) *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, Hazırlayan: Muzaffer Albayrak-Ayhan Özyurt, Yeditepe Yayınları 2006.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ORDUSUNDA EVLİ VE NİŞANLI ASKERLER

Semih Sefer*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için geniş bir coğrafyaya yayılan farklı cephelerde, ülkenin bütün kaynaklarının kullanıma açıldığı uzun soluklu bir savaştı. Bu durum, yaş ve cinsiyete bakılmaksızın toplumun tüm üyelerinin kapsamlı bir şekilde seferber edilmesini ve askeri kaynaklara yönelik geniş kaynakların tahsis edilmesini gerektirmekteydi.

Sürekli insan seferber edebilmek aynı zamanda nüfus takibini düzenli bir biçimde yapabilen ve hukuki düzenlemeler ile hem kamu hukukunu hem de şahsi hukuku güvence altına alan bir sistemi gerekli kılmaktaydı. Fakat 19. yüzyılda gerçekleştirilen askerî reformların uygulanmasında işlerlik kazanamayan nüfus takibi ve hukuksal düzenlemeler Birinci Dünya Savaşı öncesinde de paralel bir işleyişe sokulamamıştır.[1] Neticede devletin sürekli seferberlik sağlamaya çalıştığı bir süreçte ani refleksler şeklinde çeşitli hukuksal düzenlemeler ve uygulamalar ile ortaya çıkan problemler önlenmek istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilân etmesinin ardından savaş boyunca seferber edilen 2.500.000 askerden yaklaşık 3/4'ü evli ve nişanlı askerlerden oluşmaktaydı. Savaş sırasında ve sonrasında tutulan bazı kayıtlardan evli ve nişanlı asker sayısı hakkında bilgi edinilebilmektedir. Osmanlı ordusundaki askerlerin medeni durumları hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan birisi *Vefâyâta Mahsus Vukuat Defterleri*'dir. Ölen kişilerin kayıtlarının tutulduğu ve 1900'lü yıllarından başından itibaren emsallerine rastlanan defterlerde kaydedilenlerden birisi

* İstanbul Üniversitesi (semihseferr@gmail.com)

1 Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. G. Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 205-226.

de müteveffanın "*müteehhil ise kimin zevci veya zevcesi olduğu*"dur. Birinci Dünya Savaşı sırasında tutulan kayıtlar üzerinden Nuri Köstüklü'nün yayımladığı ve Çanakkale'de şehit olan Bodrumlular üzerinde yaptığı araştırmada 192 şehidin 100'üne ait evlilik kaydına rastlanmıştır.[2] Silahaltına alınan askerlerin medeni durumlarına dair bilgi veren kayıtlara dair diğer bir örnek Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'ya mensup 1869-1898 doğumlu askerler üzerinde yapılan ankettir. Tutulan kayıtlarda askerlere sorulan sorulardan birisi de evli olup olmadıkları olmuştur. Burhan Sayılır'ın 3110 asker üzerinden analizini yaptığı kayıtlarda, %71.3'ünün evli oldukları anlaşılmıştır.[3] Savaş sırasındaki evli asker mevcudu hakkında 1927 senesinde yapılan seçimlerde ortaya çıkan savaşta kocası ölmüş kadın sayısı önemli bir ipucudur. Bu seçime göre yaklaşık 13 milyona sahip Türkiye'de 2.797.916 kadından 1.062.916'sının kocası savaşlardan geri dönmemiş bulunuyordu.[4]

Savaş süresince seferberliğe katılımın ve cepheye bağlılığın yüksek olması beklenmekteydi. Fakat ordu içerisindeki nişanlı ve evli asker sayısının fazla olması ardında bıraktığı ailesini zihninden çıkaramayan nişanlı, koca ve baba sıfatı taşıyan askerlerin ortaya çıkmasına neden olmaktaydı. Bu nedenle, askerin savaşmak için şevkinin ön planda tutulmasında evi ile olan bağı, propaganda ve motivasyon gibi konular üzerine yoğunlaşmaktaydı. Merkezinde ise askerlerin zihinlerinde, geride bıraktıkları ailelerinin devlet tarafından korunduğu düşüncesinin var olması bulunuyordu. Nitekim Harbiye Nezareti'nin öncelikli konularından birisi askerinin eviyle olan ilişkisini teminat altına almak olacaktır.

Mehmet Beşikçi'ye göre bu korunma programı sayesinde devlet, yokluk içerisindeki asker ailelerini mali olarak desteklerken cephedeki asker ile arasında bir sözleşmeyi de ortaya çıkarmıştır. Bunlar askerin ve ailesinin temel ihtiyaçlarının hizmetleri karşılığında sağlanması, devletle olan işbirliği sayesinde sosyal statüsünün yükselmesi, savaşta gösterdiği

2 Nuri Köstüklü, "Çanakkale'de Şehid Olan Bodrumlular", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 62, Temmuz 2005, s. 22.

3 Burhan Sayılır, "1917 yılında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'ya Mensup 1869-1898 Doğumlu Askerler Üzerinde Yapılan Ankete Göre Askerlerin Aile Yapısı ile İlgili Bazı Bilgiler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı 15, 2013, ss. 129-144.

4 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press 1983, s. 120.

çaba ve kendisini feda etmesinin değerli olduğundan emin olmasıydı. Bu sözleşmeyi, askerlik süresi ve yükümlülüğünün değişmeyen şartlarında, devletin verdiği teminatları gerçekleştirmemesi bozabilir ve seferberliğe karşı direnci arttırabilirdi.[5]

Savaş sırasında ortaya konmaya çalışılan tedbirlere rağmen evli ve nişanlı askerlerin zihinlerinde ailelerinin korunduğu düşüncesinin gerçekleştirilemediği yaşanan vakalar ile ortaya çıkmıştır. Geçmiş dönemlerde görülen ve savaş sürecinde de devam ettiği şekilde askerlerin nişanlılarının ve nikâhlılarının başkalarıyla evlendirildiği haberleri gelmeye devam etmekteydi. Asker eşleri sadece yoksulluk ve açlık gibi sorunlar ile mücadele etmiyor aynı zamanda tecavüz ve gasp gibi şiddet olaylarına da maruz kalıyordu.

Halihazırda zorunlu askerlik sistemiyle pek çok kez örtüşmeyen hukukları nedeniyle sorunlar yaşayan, savaşın gittikçe uzayan görünümü karşısında tarlada çalışıp ailesinin geçimini sağlayamayacak olmalarından dolayı Müslüman köylülerin seferberliğe direnç gösterdiği bir ortamda,[6] yaşanan vakaların duyulmasıyla cepheye gitmeye karşı isteksizliğin arttığı görülmüştür.

Diğer yandan devletin seferberlik propagandalarında, korunması vurgulanan konulardan birisi de "namus" olgusuydu. Bu propagandaya göre, düşman sadece İslâm dinine saldırmıyor aynı zamanda Osmanlı kadınlarının namusunu da tehdit ediyordu. Böylelikle vatanın savunması kadınların savunulması ile bir tutulurken seferberliğe olan katılımın gerekliliğine de çağrı yapılıyordu.[7] Fakat asker eşlerinin ve nişanlılarının başkalarıyla evlendiriliyor olması ve maruz kaldıkları tecavüzler bu düşüncenin yerini tereddüte bırakmasına yol açacağı malûmdur. Bu

5 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, Leiden/Boston: Brill 2012, s. 8.

6 Mehmet Beşikçi, "Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 8, İstanbul 2009, s. 74.

7 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War*…, s. 81; Propagandanın yayılmasında önemli araçlardan birisi olan Harp Mecmuasında namus olgusunun ön plana çıkarıldığı bir dörtlük şöyledir; "*Karşındadır varlığını kemirmeye yeltenen, odur senin namusuna karına göz diken, vatan, anan, karın emin sen sağ iken var iken*" Manastırlı M. Hasip, "Galiçya Romanya Cephelerinde Osmanlı Ordularına," *Harb Mecmuası,* Sayı 17, 4 Mart 1917, s. 266.

nedenle Harbiye Nezareti tarafına gönderilen, askerlerin veya yakınlarının arzuhalleri ve şikayetnamelerinden[8] sonra meseleler Dahiliye Nezareti'ne "*acilen*" sevk edilirken cephedeki askerde ortaya çıkaracağı "*su-i tesir*" ve "*firar*" gibi hallerden "*ahz-ı sar*" yani intikam almak gibi adli vakalara kadar yol açabileceği öngörülmekteydi. Toplumda infiale yol açabileceği ve cinayet vakalarının ortaya çıkacağı bahsedilen diğer bir problemdi.

Harbiye Nezareti'ne nişanlı veya nikâhlı eşinin bir başkası ile evlendirildiğinden bahseden olayı haber alan asker, asker yakını veya mülki idareden gelen şikayetnameler Dahiliye Nezareti'ne sevk edilmesinin ardından ilgili idare tarafından müdahale edilmekteydi. Silahaltında bulunan askerin cepheyle olan bağını ve motivasyonunu korumak isteyen Harbiye Nezareti, yaşanan vakaları öncelikle islamiyete ve insaniyete aykırı görmekle beraber, vatanı için cansiperane mücadele eden askerin firarına yol açacağından endişe etmekteydi. Savaş boyunca silahaltına alınan yaklaşık 2.500.000 askerden 500.000 kadarı firar etmişti. Yaşanan firarlar sadece savaş alanındaki tecrübelerden dolayı olmayıp aynı zamanda askerlerin evlerinden ayrı kaldıkları sürenin uzaması sonucu sevdiklerinden haber alamamalarından kaynaklanıyordu. Savaşın ilk iki yılında askerlerin eve dönmelerine izin verilmediği sıkı koşullarda askerlerin evleri ve sevdikleriyle ilgili endişeleri artmaktaydı.[9] Bu şartlarda memleketlerinden gelen mektuplarda eşlerinin maruz kaldığı kaçırılma ve tecavüz gibi vakalar ile başkalarıyla evlendirilmeleri haberinin alınmasının cephedeki askerde oluşturduğu tesirler askerin cephedeki motivasyonunu olumsuz etkilemekteydi.

Savaş koşullarından en fazla etkilenen aile kurumuydu. Seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte kadın, çocuk ve yaşlı nüfus, evde kalırken onların geçimini ve korunmasını sağlayan erkekten de mahrum kalıyordu. Asker ailelerinin karşılaştığı bu zor koşullar yoksulluğu arttırırken diğer taraftan asayişin eksikliği ile maruz kaldıkları şiddet vakaları meseleyi büyük bir

8 Askerlerin, eşlerine karşı gerçekleşecek her türlü tecavüz, gasp vesaire saldırılardan başkalarıyla evlendirilmelerine veya evlenmelerine kadar olaylarda kumandanlıklara ve mahkemelere verecekleri dilekçelerin şikâyetname olarak kabul edileceği 1913 ve 1914 senesinde yayımlanan iki karar ile ifade edilmiştir. BOA, DH.İD 192/32; BOA, DH.İ.UM.EK. 86/25.

9 Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. İ. Akça, E. B. Paker, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010, s. 155.

problem haline getirmekteydi. Birinci Dünya Savaşı, o zamana kadarki kamu ahlâkı ve toplumda bozulan aile kurumunun yeniden düzenlenmesi süreci olarak ön plana çıktı. Özellikle aile kurumunun bozulmasını tetikleyen suçlar hakkında kanun koyma, ceza verme konusundaki bürokratik süreçler savaş boyunca devam etti. 20. yüzyılın başında Osmanlı aydınları tarafından tartışılan toplumdaki ahlak olgusunun zayıflaması, topyekûn seferberlik şartlarında artmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında cephe gerisinde süren hayatın sosyo-ekonomik düzeninin bozulması etkili olmuştur. Bu yeni ahlaki ve sosyal düzensizlik "babasız aileler" denilen yeni bir toplum düzeniyle de alâkalı olmuştur. [10] Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı toplumdaki aile olgusunun yeniden tanımlanmasına yol açmıştır.

Savaşın getirdiği koşullarda aile kurumunun bozulması, savaşa katılan diğer devletlerde de ortaya çıkan bir gelişmeydi. Savaş boyunca vefat eden yaklaşık 9 milyon askerin 1/3 kadarı evli olup savaş sonrası eşi dönmeyen kadınların sayıları üzerinden ordularda yer alan evli asker sayısı hakkında tahmin yapabilmek mümkündür. Bunlardan yaklaşık olarak Fransa'da 600.000, İtalya ve İngiltere'de 200.000 ve 1.8 milyon askerini kaybeden Almanya'da ise 600.000 kadın dul kalmıştı.[11] Nitekim, savaş süresince evlilik kurumunu korumak için Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere benzer biçimde uygulamalara gidilmiştir. Bu doğrultuda, dul kalan kadınların yeniden evlenmeleri ve boşanmalarının belirli şartlara bağlanması gibi yasalar çıkartılırken asker aileleri, ayrılan yardımlarla desteklenmiş, kadınların istihdamı arttırılmaya çalışılmıştır.[12]

Osmanlı Devleti'nde savaş sırasında bozulan malî durum, seferberliğe katılanların sayısının daha evvel görülmemiş seviyelere gelmesi, aile

10 Çiğdem Oğuz, "The Struggle Within: "Moral Crisis" on the Ottoman Homefront During the First World War", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, Leiden University, Faculty of Humanities Isntitute for Area Studies, Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 192.

11 Erika Kuhlman, *Off Little Comfort: War Widows, Fallen Soldiers and the Remaking of Nation after the Great War*, New York, London: New York University Press 2012, s. 3; Fransa, savaş boyunca 7.9 milyon askerini seferber ederken ordusunun yaklaşık 4 milyon kadarı evli askerlerden oluşmaktaydı. Fransa'da Birinci Dünya Savaşı sırasında eşlerin ayrılması sonucu oluşan problemleri çalışmasında değerlendiren Clémentine Naquet, oluşan durumu, "aile felaketi" *catastrophe maritale* veya "duygusal yıkım" *catastrophe sentimentale* şeklinde açıklar. Clémentine Vidal-Naquet, *Couples dans la Grande Guerre, La tragique et l'ordinaire du lien conjugal*, Paris: Les Belles Lettres 2014, s. 41.

12 Susan R. Grayzel, Women and the First World War, New York, London: Longman 2002.

kurumunu etkileyen en önemli sebeplerden olmuştur. Bununla birlikte savaşın uzayan görüntüsünde problemler, sadece sosyo-ekonomik krizlere maruz kalan kadın üzerinde yoğunlaşmayacaktır. Devletin üzerinde özellikle durduğu konu, askerin cephedeki motivasyonunu korumak olacaktır. Geçmişte benzer vakalar ile karşılaşan devlet, daha evvel geliştirdiği uygulamalardan yararlanma yoluna giderek bunları devam ettirmiş veya değişikliğe gitmiştir. Özellikle Harbiye Nezareti, askerlerin motivasyonunu etkileyecek ve seferberliğe karşı olan direnci arttıracak her türlü gelişmeyi dikkate alarak ivedi çözümler ararken, ortaya konan düzenlemeler vakalar üzerinden değerlendirilmiştir.

I. Başkasıyla Evlendirme

Cephede bulunduğu sırada kendisinden esareti nedeniyle haber alınamayan, kayıp hükmünde olan, cephede ölen askerlerin evlerinde onları bekleyen eşleri bilhassa çocukları ile birlikte zor bir hayat şartına girmekteydi. Bu şartlarda nişanlı olan askerlerin namzetleri veya eşleri, cephede haber beklediği eşinden haber alamayınca başka bir kişiyle evlendirilmeye sevk edilmekteydi veya kendi iradesiyle yeni bir aile kurma yoluna gitmekteydi. Bu durum askerin yalnızca kendisinden haber alınamayan durumlarda değil uzun süren askerlik süresi ile de ortaya çıkmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte seferber edilen asker sayısının artmasıyla benzer vakaların yaşanılması geçmiş dönemlerden alınan önlemlerin sürdürülmesi yoluyla önlenmek istenmiştir. Vakaların önünü almak isteyen devlet, tüm vilayetlere gönderdiği yazılarda silahaltında bulunan askerlerin nişanlılarının bir başkası ile evlendirilmelerini yasaklamak ve askerin evine dönme süresine riayet etmek emirlerini uygulamıştır. Bu emirlere uymayanlar hakkında ceza kanunundan işlemler uygulanarak aynı zamanda kayıt tutma usûlleri, evlilik izinnameleri ve son olarak 1917 senesinde çıkartılan Hukûk-ı Âile Kararnamesi ile yeni vakaların önü alınmak istenmiştir.

A. Evlilik İzinnameleri

Nişanlı askerlerin namzetlerinin bir başkasıyla evlendirilmesini önlemek adına başvurulan yollardan birisi de evlilik izinnamelerine erkeğin silahaltında olup olmadığı şartının eklenmesi olmuştur. İslâm tarihinde Dört halife devrinden itibaren uygulanan nikâhların resmi kayıtlarının tutulması geleneği, kadıların nikâhları kıyması uygulamasının yerleşmesiyle bürokratik sürecini tamamlamıştır. Bu gelenek, Osmanlı Devleti'nde de devam etmiş ve kadı huzurunda veya izniyle resmi nikâhların kıyılması hükmü kanunnamelerde yerini almıştır.[13]

Nikâh izinnameleri usûlü, 1859 tarihli Mehakim-i Şer'iyyeler ve 1874 tarihli Sicillat-ı Şer'iyye talimatında mahkemelerin takip edecekleri usûl ve talep edecekleri harç belirlenmekle beraber izinname usûlüne 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesinde de yer verilmiş ve Müslümanların mahkeme-i şer'iyyeden, gayrımüslimlerin ise ruhani reislerinden alacakları izinnamelerden sonra nikâh akdini gerçekleştirebileceklerine dair hüküm teyid edilmiştir.[14] Ayrıca nizamname gereğince nikâh akdini resmiyete kavuşturmayan imamlar ve ruhani reislerin yarım Osmanlı altını nakdî ceza vermeleri hükme bağlanmıştır. Nikâhı kıyan imam veya ruhani reisin yapılan akdi sekiz gün içerisinde sicill-i nüfus memuruna bildirmesi istenmiştir.[15]

Diğer taraftan şer'i hukukta nişanlamanın bir hükmü yoktur. Bunun yerine daha çok örf ve geleneklere göre şekillenmiştir. Osmanlı toplumundaki özelliklerine değinecek olursak evliliğe hazırlık dönemi olan namzetlik (nişanlılık) kadının erkeğin evlenme teklifini kabul etmesinden sonra olmaktaydı. Bu sözleşme, vaatten ibaret olup kişiye evlenmek

13 Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2006, s. 47; Şer'i hukukta nikâhların bir imam huzurunda akdedilmesi zorunlu değilken kendilerine toplumda olan güvenden, dini ve hukuki hükümleri bilmelerinden dolayı nikâhları imamlar kıymaktaydı. Bununla birlikte kadının resmi nikâhlardaki rolü hükme bağlanmışsa da uygulamada kadının verdiği izin ile nikâhlar imamlar tarafından da kıyılabilmiştir. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul: Pınar Yayıncılık 2018, s. 70; Böylece içerisinde nesep, nafaka, mehir, iddet, veraset gibi pek çok hukukî hükmü bulunan nikâh akdinin icrası ve resmiyeti önemli görülerek devletin denetimi altına alınmıştır. Ekinci, a.g.m., s. 47.

14 Ekinci, a.g.m., s. 48-49.

15 Ekinci, a.g.m., s. 54; 19. yüzyılda merkezileşme çabalarının bir neticesi olarak aile, iktisadi bir yapı şeklinde değerlendirilerek denetim altında tutulmak istenmiştir. Bu doğrultuda aileye ait doğum, ölüm ve evlilik gibi kayıtlar tutulmuştur. İlber Ortaylı, "Ottoman Family Law and the State in the Nineteenth Century", *OTAM*, I, 1990, s. 324.

mecburiyeti yüklememekteydi. Namzetlik süresi üç ay ile altı sene arasında olup farklılıklar, evlenecek çiftlerin yaş hadlerini doldurmalarına veya gurbette olan namzedin dönme süresine göre değişmekteydi. Fakat beklemek konusunda kesin bir hüküm olmayıp bunun için tayin edilmiş bir süre de olmamıştır.[16]

Evlilik öncesi izinnamelerin alınması elzem görülürken belirtilen şartlara uymayanlar hakkında da cezalar verilmiştir. Bunlardan, mahkeme-i şer'iyyeden izinname almadan bir başkası ile evlendiren imamların 1 ilâ 5 mecidiyye nispetinde nakdî cezaya çarptırılmaları 1883 senesinde Şura-yı Devlet'te teklif olunmuştur. 1887 tarihinde Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nde suçlu bulunanların iki çeyrek mecidiyye cezasına çarptırılmaları hükmü yürürlüğe konmuştur.[17] 1900 ve 1902 senelerinde çıkarılan nizamnamelerde aynı usûlün teyid edilmesinin ardından 1914 tarihli Sicill-i Nüfus Kanunu ile izinname usûlünde bazı değişiklikler hükme bağlanmıştır. Buna göre nikâhı nüfus dairesine bildirmek keyfiyeti imam veya ruhani reisten alınarak kocaya devredilmiştir.[18] 1913 tarihinde ceza kanununda yapılan değişiklik sonrasında izinnamesiz nikâh kıyanlara üç aydan iki seneye kadar hapis cezası verilirken ertesi sene nikâh kıydıranlar da hapis cezasına dahil edilmiştir.[19]

Evlilik izinnameleri usûlü Birinci Dünya Savaşı süresince de devam ettirilmiştir. İzinnamelerde silahaltında nişanlısı veya nikâhlısının bulunması evlilik için yasak görülen bir hüküm olarak kabul edilmiştir. 1914 tarihinde İzmir Pirinççi Mahallesi imamına gönderilen izinnamede nikâh akdi talep edilen tarafların "*bakirenin silk-i askeride nişanlısı yoğise*" nikâh akdinin gerçekleştirilmesi istenmiştir.[20]

Savaş süresince izinnamelerde yaşanacak suiistimallerin de önünü almak isteyen devlet, bu konuda titiz davranmıştır. Yaşanacak görev suiistimallerini önlemek adına şeri mahkeme tarafından verilen evlilik izinnamelerinde muhtarların beyanları esas alındığından kasten yanlış

16 Arzu Karaslan, Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, V, Sayı 2, 2015.
17 Ekinci, a.g.m., s. 53.
18 Ekinci, a.g.m., s. 48-49.
19 Ekinci, a.g.m., s. 53.
20 Ekinci, a.g.m., s. 54.

beyanatta bulunulursa evlilik akdinin gerçekleşmesinden dolayı geri dönülemeyecek bir durumun ortaya çıktığı 5 Nisan 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne bildirilerek geniş bir tahkik ve tetkikin ardından şeri mahkemelerce izinname verilmesi için konunun Meşihat Makamı'na yazılması gerektiği belirtilmiştir.[21]

İzinnameler, devam eden süreçte evlilikler öncesinde yürürlükte olmaya ve askerde nişanlısı olup olmadığı şartı aranmaya devam etmiştir. "Bakire İzinnamesi" adı ile anılan 11 Nisan 1920 tarihli bir izinnamede "*asker-i Osmâniyyede nişânlısı yok ise*" ibaresiyle evlilik akdinin gerçekleştirilmesi istenmiştir.[22]

İzinnamelerde askerlerin nikâh ve nişanlıları hakkında izlenen usûl, vilayetlere ve ordu merkezlerine gönderilen benzer talimatlar içeren emir, yasak ve cezalara da konu olarak, izinnameler ile birlikte bir önlem olarak kullanılmıştır.

B. Emir ve Yasaklar

Evli ve nişanlı askerlerin eş ya da namzetlerinin kendilerinin yokluğunda yeniden evlilikleri veya velileri tarafından başkasıyla evlenmeye sevk edilmeleri hususunda 19. yüzyılda karşılaşılan problemler karşısında vilayetlere gönderilen emirler ve kanun düzenlemeleri yoluyla çözüm uygulamalarına gidilmiştir. Bunlardan ilki askerlerin vefat haberlerinin memleketlerine ivedi bir biçimde ulaştırılması ve bağlı bulunulan ordu merkezlerinde askerlik vazifesinin gerçekleştirilmesine yönelik kararlar olmuştur. Nitekim Makam-ı Seraskeri'den Sadarete yazılan tezkirede askerlerin vefat haberlerinin ulaşmaması ile eşlerinin bir başkasıyla evlendikleri, eğer hayatta ise de evine döndüğünde evlendiği kişiyle münakaşaya girdikleri belirtilmiştir. Yaşananlar, cinayet vakalarından mal paylaşımına kadar adli vakalara da sebebiyet vermekteydi. Bunun üzerine 29 Temmuz 1844 tarihinde yayınlanan iradede askerlerin ikamet ettikleri bölgenin ordu merkezlerinde vazifelerini yerine getirmeleri ve vefatlarının kayıt tutularak ailelerine ulaştırılması kararlaştırılmıştır.[23]

21 BOA, DH.İ.UM.EK., 85/2.
22 İsmail Ünver, "Bakire İzinnamesi", *OTAM*, V, Sayı 5, 1994, s. 530.
23 BOA, İ.MSM 11/226.

Devletin şer'i olarak uygunsuz olarak değerlendirdiği vakaların devam etmesi üzerine uygulanan diğer bir yöntem ise evli ve nişanlı askerlerin eş veya namzedlerinin askerlik süreleri bitinceye kadar "*ahara verilmemesi*" yönündeki emirler olmuştur. Vakaları haber veren asker ve yakınlarından gelen dilekçeler neticesinde farklı tarihlerde vilayetlere ve ordu merkezlerine bu emirler gönderilmiştir. 13 Nisan 1871 tarihinde tüm vilayetlerde gönderilen Sadaret'in yazısında askerde nişanlısı olan kızların silahaltında bulunan eşleri askerlik sürelerini bitirinceye kadar başkasıyla evlendirilmemesi istenmiştir. Bu noktada kendilerinin ve velilerinin "*teşvikat-ı lâzime*" ile ikna edilmesi, nişanlı olduğu asker, nizami süresini doldurduktan sonra memleketine dönmediği takdirde bağlı bulunduğu taburun zabiti ile mahalli idare arasında yapılan haberleşmeden sonra memleketine gitmemiş olduğu anlaşılırsa bekleyip beklememesi kızın ve velisinin rızasına bırakılması hususu ifade edilmiştir.[24]

Nişanlı askerler hakkında izlenen bu usûl devam eden süreçte yaşanacak vakaların önüne geçilmek adına tekrar edilmiştir. Bunlardan 23 Ağustos 1882 tarihinde Seraskerlik makamından tüm ordu merkezlerine gönderilen emirde daha önceki karar tekrarlanmakla birlikte kurası isabet ettikten sonra bir askerin görev yapacağı yere sevkine kadar geçen sürede ve memleketleri dahilinde nişanlanmaları yasaklanmıştır. Ayrıca bu nişanlar muteber tutulmayıp nişanlanan kızın bir başkası ile evlenmesi ise serbest bırakılmıştır.[25] Alınan kararın sonrasında Bahriye askerleri ve tersane fabrikalarında görev yapan ameleler hakkında da uygulanması istenmiştir.[26] Bu karar, Dahiliye Nezareti'nden 29 Mayıs 1890 tarihinde tüm imam, muhtar, mülki ve adli memurlara asker nişanlılarının başkasına evlendirilmemesine dair gönderilen emirde tekrar edilmiştir.[27]

---

24 *"…efrâd-ı askeriyyeye resmen nişanlı olan kızların bi'l-fiil hizmet-i askeriyede bulunan namzedleri* müddet-i nizamiyesini tekmil edinceye kadar ahire *tezvic olunamayıp ceraimleri* zımnında kendilerini ve velilerini *tergibât ve teşvikat-ı lazıme ile irzâ etmek …, …nişanlı bulunan asker müddet-i nizamiyesi tekmil olup da ruhsat verildikten sonra memleketine avdet etmez veyahut kayıp hükmünde bulunur ise bu makulelerin mensub olduğu tabur zabıtanıyla* hükümet-i *mahaliye beyninde bi'l-muhâbere ruhsat-ı resmiyesini alıp da memleketine gitmemiş olduğu anlaşılır ise o halde nişanlısı olan kızın bekleyip beklememesi kendisinin ve velisinin bed'-i ihtiyarına bırakılması…"* BOA, BEO 154/11483.

25 BOA, BEO 154/11482.

26 Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen umumi karar, 12 Ekim 1887 tarihinde Karesi Gazetesi'nde neşredilmiştir. "Evamir-i Umumiye ve Nizamat", *Karesi*, Sayı 80, 24 Muharrem 1305.

27 BOA, DH.MKT 1733/118.

Devletin yerel idarelere gönderdiği nişanlı ve evli askerler ile ilgili hükümlerin uygulanmaması neticesinde ceza verilme yoluna gitmiştir. Askerlik vazifesini yapmakta olanların nikâhlılarını ve nişanlılarını bir başkası ile evlendiren imamlar ve memurlar hakkında verilecek cezalar, Meşihat Makamı ve Adliye Nezareti ile birlikte yürütülen çalışmalar neticesinde 26 Haziran 1890 tarihinde Şura-yı Devlet'te karara bağlanmıştır. Buna göre "*mugayir-i şer'-i âli*"[28] olarak değerlendirilen meselede suçlu bulunanların bu türlü evlilikler hakkındaki yasaklara karşı gelmiş kabul edilecekleri ve davalarının da Mehâkim-i Nizâmiyye Mahkemesi'nde görüleceği ifade edilmiştir. Cezalarda nikâhı yapılan kadının askerin nikâhlısı veya nişanlısı olmasına göre iki farklı yol izlenmiştir. Cephede bulunan bir askerin nikâhlı eşini bir başkası ile nikâh akd edenlerin "*vazife-i me'murîyetlerini sû-i istimâl etmiş demek olacakları*" yorumunun yapıldığı kararda ceza kanunun 99. maddesinin 1. fıkrası verilecek ceza için uygun bulunmuştur. Bu maddeye göre; "*büyük ve küçük bi'l-cümle me'murînden evâmir-i devlet ve ahkâm-ı kavânîn ve nizâmâtın icrâsına muhâlefet* için sarf-ı nazar ve kuvve-i müessire edecek ve ettirecek olanlar muva*kkaten hapis cezasıyla mücazat olunur*" hükmünün uygulanması kabul edilmiştir. Askerde bulunanların nişanlısını bir başkası ile nikâhlayanlar hakkında ise ceza kanununun 102. maddesinin 2. fıkrası gereğince memuriyetten uzaklaştırılmaları veya sürgün edilmeleri teklif edilmiştir. Sonrasında Şura-yı Devlet'in bu kararı tüm vilayetlere tebliğ edilmiştir.[29]

Mesele ile yakından ilgilenen Makam-ı Seraskeri ve Serasker Rıza Paşa, bu sürede nişanlananlar hakkında pek de yeterli cezaların uygulanmadığından bahseden ve daha ağır cezaların tayinini talep ettiği yazısını 18 Eylül 1892 tarihinde Sadaret'e göndermiştir.[30] Bunun üzerine cezalar hususunda Şubat 1893 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsusa'da değişikliğe gidilmiştir. Buna göre nikâh akdini gerçekleştirenler hakkındaki geçici hapis cezası uygulamasının devamına karar verilmiştir. Fakat

28 İslam tarihinde örfi geleneklere bağlı ve kutsal kabul edilerek dini hükümlerle koruma altına alınan aile müessesesi, Osmanlı Devleti'nde de hukuki düzenlemelerle muhafaza edilmiştir. Şer'i hukuka göre "hakku'l-gayr" olarak nitelendirilen hükümde evli bir kadının başkasıyla evlenmesi ve evlendirilmesi gayr-ı caiz veya fasid olarak kabul edilmiştir. Ancak kocası ölmüş veya boşanmış ise iddet süresi geçtikten sonra yeni bir evlilik yapması uygun görülmüştür. Ekinci, a.g.m., s. 42.

29 BOA, BEO 154/11483.

30 BOA, BEO 154/11482.

askerlere nişanlı olan kızların nikâhlarının yasaklanması ve bu kadınları başkalarıyla evlendirenler hakkında ceza tayininden vazgeçilmiştir. Bunun yerine bu kızların askerdeki nişanlıları dönünceye dek başkalarıyla evlendirilmemesi için kendilerinin ve velilerinin "*tergibât ve teşvikât*" ile razı edilmesi yönündeki kararın devam ettirilmesinin tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bildirilmesi istenmiştir.[31]

Askerlerin nişanlılarının bir başkası ile evlendirilmesi hususunda devam eden şikayetlerin önünü almak isteyen devletin uygulamak istediği bir diğer usûl ise nişanlanmaların kayıt altına alınması olmuştur. Buna göre askerde nişanlısı olanların isimleri kaydedilecek ve beyanları doğru kabul edilerek kendilerine imza veya mühürletilecekti. Fakat askerdeki nişanlılarının tahkikini ve kayıt işlemlerini uygulayacak sevk memuru zabitler, imamlar ve muhtarların meseleyi suistimal edebileceğinin Makam-ı Seraskeri'den bildirilmesi üzerine bu uygulamada değişikliğe gidilmiştir. Buna göre kayıt tutma uygulaması devam etmekle birlikte askerlerin nişanlı olup olmadıklarının askere alma şubeleri tarafından araştırılması, nişanlılık durumlarının askerlerin defter künyelerine yazılması ve tarafların pederlerinin veya velilerinin şehadetlerinin de kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Mayıs 1892 tarihinde kabul edilen bu uygulama tüm ordu merkezlerine, vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilmiştir.[32]

Diğer yandan bazı nişan merasimleri erkeğin askerde bulunmasından ötürü velisi tarafından gıyaben gerçekleştirilmiştir.[33] Benzer bir olayın yaşanması üzerine Hüdavendigar Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne yapılacak muamele sorulmuştur. 4 Kasım 1901 tarihinde verilen cevapta, bu tür nişan merasimlerinin daha evvelki yasaklar kapsamına dahil edilmesi düşünülmüşse de "*asâkir-i* şâhâ*ne nişanlılarının taaruzdan vikâyesi maksad-ı aliyyesiyle buyurulan irade-i seniyye-i hazret padişahîye müstenid*"

31 BOA, BEO 154/11483; BOA, BEO 154/11483.

32 BOA, DH.MKT, 1959/30; Silahaltında bulunan askerlerin nişanlılarının bir başkası ile evlenmesi farklı problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu kızların kendilerinin bikrini izale eden adamlarla evlendirilmesi yasak olması ve evliliklerin izinnameye bağlı bulunması imamların nikâh akdini yapmaktan geri durmaları sonucunu doğurmuştur. Bu ise devlet tarafından hem bu kızlara musallat edenlerin cesaretini arttıracağı hem de nişanlısı olan askerin artık evlenmek istememelerine yol açacağı şeklinde değerlendirilmiştir. Nitekim böyle bir vakanın askerde bulunan nişanlısına bildirilmesi ve ardından kime isterler ise "*varabilmelerine*" izin verilmiştir. BOA, BEO 154/11483.

33 Şer'i hukukta nikâhların gerçekleştirilmesinde bizzat nikâhta bulunmadan veli ve vekil yoluyla evliliklere de müsaade edilmiştir. Beydilli, a.g.e., s. 70.

olduğu yorumu yapılarak "*gıyâben icrâsıyla huzuren ifası arasında bir fark*" olmadığı ve tereddüt edilecek bir durumun olmadığı ifade edilmiştir.[34]

Yaşanan vakaların önünü almak adına ortaya konan uygulamalar, cezalar ve ardından gıyaben nişanlanmaya izin verilen karar nişanlanmaların düzensiz bir biçimde yapılmasına yol açmıştır. Bu durum pek çok genç kızın evlenmelerinde zorluklara sebebiyet vermiştir. Bunlardan biri de askerlik vazifesini yapmakta olan erkekler, daha evvel kızlarla kendi aralarında yaptıkları söze istinaden, zengin olması nedeniyle mal hırsıyla veya aralarındaki husumetten ötürü intikam emeline düşerek kızların kendilerine nişanlı oldukları iddiasında bulunmuşlardır. Genç kızların evlenmelerinde zorluklara sebebiyet veren diğer bir neden ise kızların askerde nişanlıları olabileceği için evliliklerinden önce bir takım muhaberat ile nişanlılık durumlarının araştırılmasıydı. Bu durum evlilik merasimini geciktirmekle beraber aynı zamanda gereksiz masrafa da yol açmaktaydı. Yaşananların önünü almak isteyen Dahiliye Nezareti, farklı uygulamalara gitmek istemiştir.[35]

Bunlardan askere alınan delikanlıların sevk sürecinde nişanlı veya nikâhlı olup olmadığının sorulması ve kaydedilmesi düşünülmüştür. Buna göre asker, eğer nişanlı veya evli ise taraflardan delil sunmaları, muhtarların ve velilerinin de ifadelerinin asker defterlerine ve nüfus idarelerindeki defterlere kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu uygulama, askerlerin sevkinde yaşanacak gecikmelerden dolayı uygun görülmemiştir. Hem kızların evlenmelerinde yaşanan gecikmeler hem de askerlerin nişanlı veya nikâhlı olup olmadıklarını kaydedilmesinin getirdiği zaman yükünü kaldırmak isteyen Dahiliye Nezareti, farklı bir uygulamaya geçmiştir. Buna göre henüz buluğ çağına erişmemiş ve hatta beşikte bulunan çocukların ebeveynleri tarafından nişanlandırılması yasaklanmıştır. Kızlar için 9 erkekler için ise 12 yaş nişanlanmak için sınır kabul edilmekle birlikte bu yaşların aşağısında nişanlananların resmiyetlerinin kabul edilmesi uygulaması kaldırılmıştır. Ayrıca belirlenen yaşa ulaşanların nişanlanmaları sırasında velilerin ve muhtarların da hazır bulunmasıyla ifadeleri deftere kaydedilerek alt tarafının ise yine veli ve muhtarlara mühürletilmesi

34 BOA, DH.MKT 2558/53.
35 BOA, DH.HMŞ 23/61.

usûlü kabul edilmiştir. Böylelikle askere alınacak erkeklerin nişanlı olup olmadıklarının önceden bilinmesi ile sevkte ve kızların izdivaçlarında yaşanan gecikmelerin önlenmesi ön görülmüştür. Bu yeni uygulamanın faaliyete konması tüm vilayetlere Ocak 1903'te tebliğ edilmiştir.[36]

Devletin, vilayetlere gönderdiği tüm emir ve yasaklara rağmen askerlik vazifesini yapan nişanlı ve evli erkeklerin Harbiye Nezareti'ne gönderdikleri şikayetler devam etmiştir.[37] Vazifesini sürdürmekte olan askerlerin yaşadıkları sıkıntılar Harbiye Nezareti tarafından yakından takip edilerek çözüm bulunmak istenmiştir. Yaşanan vakalar hakkında *"askerlik nokta-i nazarınca pek ziyade tesirât-ı hasen ve fevâid-i matlubeyi* müstelzim olacağı gibi a*ksi halin vukuu dahi su-i tesirât hasıl ederek ekser efradın karar ile nişanlılarını alanlar hakkında ahz-ı sâr ve irtikab-ı cinayete kadar vardıkları emsal-i delaletle müsbittir"* denilerek meselenin cephedeki askerin maneviyatında aksettikleri açıklanmıştır. Bu doğrultuda gelecekte benzer vakaların devam etmesinin önlenmesi adına daha evvelki "*askerin namzedlerinin ahara tezvic ve tenkih edilmemesi*" yönündeki kararın devamı vurgulanmıştır. Ayrıca askerlerin memleketlerine avdet etmedikleri takdirde mensup olduğu tabur zabitanıyla mahalli idare memuru arasında muhaberenin gerçekleşmesi istenmiştir. Neticede mesele, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne 13 Nisan 1911 tarihinde havale edilmiştir.[38] Bunun üzerine 16 Nisan 1911 tarihinde tüm vilayetlere gönderilen emirlerde özellikle askerlerin nişanlı ve nikâhlı eşlerinin başkalarıyla evlendirilmemesi için akraba ve yakınlarına öğütlerde bulunulması istenmiştir.[39]

Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere emirler gönderilmekte ise de tatbikatta yaşanan sıkıntılar emirlerin tam anlamıyla gerçekleştirilmesine

36 BOA, DH.HMŞ 23/61.

37 Kavala Redif Taburu askerlerinden Kocaoğulları Köyü'nden Ali oğlu Hasan, 30 Nisan 1903 tarihinde Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya hitaben "*bir askerin feryadnamesi*" başlıklı arzuhalini göndermiştir. Arzuhalinde nişanlısının köyünden Kadıoğlu Hüseyin oğlu Hasan'ın kızı Emine olduğunu ve babasının askerliğinden istifade ederek başkasına vermek istediğini belirtmiştir. Bununla birlikte "*hükûmet-i seniyyenin* lütfen vazife-i mukaddes hizmetini ifa eden benim gibi bir askerin *zâyi edilecek hukukunun vikâye buyurulmasını*" şeklindeki ifadesiyle gerekli emrin gönderilmesini istemiştir. Aynı gün Mitroviçe Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda nişanlısının başkasıyla evlenmesine izin verilmemesi emredilmiştir. BOA, TFR.I.KV 14/1316.

38 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2-3.

39 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2-2; BOA, DH.HMŞ 23/61.

mani olmuştur. Bu sıkıntılardan bahseden İstanbul Şehremaneti'nden gönderilen yazıda genellikle yasaklanan nikâh akdini gerçekleştirenlerin davalarının mahkemeye düştüğü belirtilerek bundan böyle askerlerin sevki sırasında nişanlı veya nikâhlı olduklarını beyan edecekleri bir ilmühaberi hükümete teslim etmeleri istenmiştir. Ayrıca askerde bulundukları müddetçe aleyhlerinde vuku bulacak davaların da geciktirilmesi 18 Mayıs 1911 tarihinde talep edilmiştir.[40] Dahiliye Nezareti'nden 24 Mayıs 1911 tarihinde gönderilen cevapta müdafaa-i şer'iyenin geciktirilmesinin caiz olmayacağından bahisle askerlerin namzetlerinin evlendirilmemesi emrinin "*temîn-i maksada daha ziyade hâdim*" olacağı belirtilmiştir.[41] Fakat, devletin öngördüğü şekilde, meseleye sadece gönderilen yasaklar ve cüzi görülebilecek cezalar ile müdahale etmenin yetersiz kaldığı açıktır. Nitekim, 18 Aralık 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından tekrardan gönderilen yazıda askerlerin zevce ve nişanlılarının bazı bölgelerde başkalarıyla evlendirilmelerinin devam ettiğinin belirtilerek, "*bu gibi ahvalin ordu üzerinde pek büyük bir tesir edeceği*" vurgulanmıştır. Askerlerin vazifeleri sona erinceye kadar eşlerinin evlendirilmemesi ve bu gibi durumların önlenmesi için öğütlerin verilmesi emri tekrarlanmıştır.[42]

Evli ve nişanlı askerlerin nişanlı veya nikâhlılarının başkalarıyla evlendirilmesine dair yaşanan vakalar, silahaltına alınan asker sayısının arttırılmasına bağlı olarak Balkan Savaşları sırasında fazlalaşmıştır. 1 Ekim 1912 tarihinde ilan edilen seferberliğin ardından silahaltına alınan Osmanlı askeri sayısı yaklaşık 340.000 rakamına ulaşmıştır.[43] Savaş süresince askerler tarafından Harbiye Nezareti'ne gerekli önlemlerin sağlanması adına askerler ve yakınları tarafından pek çok şikayetnameler gönderilmiştir.

Bu şikayetnamelerden Çankırı'nın Korgun karyesinden Preveze'de askeri erzak anbarında müstahdem olan biraderi Şaban'ın askere alınmadan evvel nişanlandığı Emine'nin Kaftanoğlu Hasan ile evlendirilecek olmasından ötürü biraderi İbrahim, Harbiye Nezareti'ne şikayette bulunmuştur. Dahiliye Nezareti'ne havale edilen mesele, 6 Haziran 1911 tarihinde tahkik

40 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2-5.
41 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2-4.
42 BOA, DH.HMŞ 23/61.
43 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkan Wars, 1912-1913,* Westport: Praeger 2003, s. 329.

edilmek üzere Kastamonu Vilayeti'ne bildirilmiştir.[44] Diğer bir vakada, Ankara Vilayeti'nden İbrahim imzasıyla 30 Aralık 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta redif askerinden Molla Osman'ın nikâhlı eşinin köyünden Habib Çavuş ve Muhtar Süleyman tarafından aldatılarak başka biriyle evlendirildiği bildirerek şikayette bulunulmuştur.[45] Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'ne havale edilen mesele, "*kabil-i çirkin*" olarak değerlendirilirken gerekli muhakemenin yapılması istenmiştir.[46]

Balkan Savaşları sırasında başkasıyla evlendirme vakalarının devam etmesi üzerine Dahiliye Nezareti, geçmiş dönemde uygulanan emirlerin tekrar edilme yoluna gitmiştir. Nitekim 31 Temmuz 1912[47] ve 1 Ağustos 1912[48] tarihlerinde, askerler nizami sürelerini dolduruncaya kadar nişanlılarının başkalarıyla evlendirilmemesi vilayetlere tebliğ edilmiştir. Ayrıca evlilik akdini gerçekleştirenler hakkında ceza uygulamasına devam edilmiştir. Bunlardan, Gümülcine'de İmam Hacı Mümin Efendi'ye, evli bir askerin eşinin bir başkasıyla nikâh akdini gerçekleştirmesinden dolayı 254. madde gereğince bir mecidî ceza verilmiştir.[49] Bunun üzerine Edirne Vilayeti'ne gönderilen emir ile gerekli cezanın acilen icrası istenmiştir.[50]

Alınan tüm önlemlere rağmen şikâyetlerin devam etmesi ve Harbiye Nezareti'ne ulaşmasının ardından vilayetlerde etraflıca tahkikatının yapılarak hükmün uygulanmasına dikkat edilmiştir.[51] Bunlardan Başkumandanlık Vekâleti tarafından 20 Haziran 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Bolu'nun Devrek Kazası'nın Berhanoğlu köyünden silah altında bulunan Ömeroğlu Halit'in köyündeki nişanlısının Osmanbeyoğlu Osman'ın oğlu ile evlendirildiği belirtikten sonra "*vatan uğrunda hududlarda bulundurulan efradın türlü hukuklarının taarruzdan*

44 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
45 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
46 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
47 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2-20.
48 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.19.
49 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.22.
50 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.21.
51 Tahkikatta bulunulmasının önemli sebeplerinden birisi de askerlerin şehit oldukları haberinin ailelerine ulaşmasındaki gecikmelerdi. Benzer bir vakada, bu mesele "*İzmir Seferihisar kâim-makamlığından bu kere alınan tahriratta uzak mahallerde vefat eden asker efradı vukuatı muntazam olarak bildirilmediğinden bu gibilerin nikâhı altında bulunan kızlar ilâ nihâye izdivaç edemediklerinden*" şeklinde ifade edilerek ortaya konmuştur. *Bu nedenle şehadet* haberlerinin hızlı bir biçimde ailelerine ulaştırılması istenmiştir. BOA, DH.İD. 63/16.

masuniyeti hakkında fiilen ve delâil irâe edilebilmek üzere" gerekli takibatın yapılması istenmiştir. Bunun üzerine bu vaka, Bolu Mutasarrıflığı'na haber verilmiştir.[52]

Tahkik edilen meselelerde bazı vakalarda iddiaların asılsız çıktığı da görülmüştür. Bunlardan Kala-i Sultaniye'de redif taburunun üçüncü bölüğünde asker olan Silifkeli Hacıağaoğlu Nuri tarafından 24 Nisan 1913 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen şikayetnamede nikâhlı eşinin kendisinin yokluğundan istifade edilerek Kadıoğlu Hacıaliefendioğlu Vehbi ile evlendirildiğini bildirmiştir.[53] Fakat Dahiliye Nezareti tarafından yapılan tahkikat sonucunda iddia edildiği gibi bir nikâhlısı veya nişanlısının olmadığı ve mahkeme-i şer'iyeden de böyle bir evliliğe dair izinname verilmediği anlaşılmıştır.[54] Benzer bir vakada Hüdavendigar Vilayeti'nden Söğütlü Süvari İkinci Alayı onbaşılarından Ömer oğlu Ali Harbiye Nezareti'ne başvurarak köyündeki nişanlısının başka biriyle evlendirileceğini bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir. Meselenin 19 Ağustos 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne sevk edilmesinin ardından bağlı bulunduğu Ertuğrul Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikat sonucunda iddia ettiği gibi bir nişanlısı olmadığı 8 Ekim 1913 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir.[55]

Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan diğer bir sorun ise benzer problemlerle gayrımüslim askerlerin de karşılaşması durumda uygulanacak usûller olmuştur. 7 Ağustos 1909 tarihinde askere alma kanununda yapılan değişiklik ile kura sistemine dahil edilen gayrimüslim askerler hususunda evlilik ve nişanlılık konusundaki hukuklarının muhafazası için bir karar alınması gerekliliğinin ortaya çıkması üzerine Harbiye Nezareti konuyu Şura-yı Devlet'e havale etmiştir. Harbiye Nezareti'nin yazısında Müslüman askerlerin nişanlılarının başkasıyla evlendirilmemesine dair bir kararın bulunduğu ve erkekler için 12, kızlar için ise 9 yaş olarak nişanlanma haddi belirlenmekle birlikte bu yaşın altındaki nişan merasimlerinin muteber tutulmadığı, haddin üstünde nişanlananların ise mülki memurlar ve velilerince mühürlenen kayıtlarının tutulduğu fakat gayrimüslim askerler

52 BOA, DH.H 65/56.
53 BOA, DH.H 9/72.
54 BOA, DH.H 9/72.
55 BOA, DH.H 67/84.

için böyle bir uygulama henüz mevcut olmadığından papazların erkeklerin askerde olup olmadıklarını tahkik etmeden nikâh akd ettikleri ifade edilmiştir. Bunun üzerine 19 Temmuz 1913 tarihinde toplanan Şura-yı Devlet'te öncelikle Adliye Nezareti'nin tüm gayrimüslim mezheplerin dinî idarelerine meseleye dair görüşlerini sorduğu tezkiresi okunmuştur.[56]

Dinî idarelerden alınan cevaplarda Rum ve Ermeni cemaatleri, halihazırda nişanlanan taraflardan birinin nişan akdini fesh ve bir başkasıyla evlenmesinin uygun görülmediği, evlenmesi halinde ise eski nişanlısı ve kendisinden birer ilmühaberin talep edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca silahaltında bulunan bir askerin nişanlısın başkasıyla evlenmesi kendilerince de kabul edilemez olup nişan akdi devam ettikçe bir başkasıyla evlenmesine hiçbir dinî temsilcinin izin vermeyeceği belirtilerek bir evlenme yasağı kararına gerek olmadığı bildirilmiştir. Latin cemaatinden gönderilen cevapta ise halihazırda nişan akdi yapıp bir başkası ile evlenmek isteyenler için iki tarafın da gerekçeli dilekçelerinin gerektiği fakat gençler arasındaki nişan merasimlerin kilisenin bir kuralı çerçevesinde yapılmamasından ötürü aralarında feshetmelerine de müdahale edilemeyeceği belirtilerek Müslümanlar hakkındaki kararın cemaatleri için de uygulanmasında bir fayda olmadığı ifade edilmiştir.[57]

Musevi cemaatinden gönderilen cevapta ise gençlerin 17 yaşından sonra nişan akdinin icrasının ikamet ettikleri mahalde bulunan hahamlar tarafından vekillerinin huzurunda gerçekleştirildiği vurgulanmıştır. Sonrasında akdi yapan haham, nişanlanan taraflar ve şahitler tarafından imzalanan mukavelenin hazırlandığı ifade edilmiştir. Bu akdin feshi için ise tarafların ve vekillerinin Hahamhane ruhani meclisi huzurunda iddia ve müdafaalarının alındığı, akd feshedilirse de yine buna dair bir kaydın tutulduğu ve taşradan olup da İstanbul'da nişanlanmak isteyenlerin de yine tahkikatının yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca her ne kadar Bağdat, Beyrut ve Yemen Vilayetlerinde daha erken yaşlarda nikâh akdi yapılıyorsa da tarafların buluğ çağına ermiş olmalarının beklendiği ifade edilerek silahaltında bulunan Musevilerin hukuklarının korunduğu belirtilmiştir. Dinî idarelerden gönderilen cevaplar üzerine Şura-yı Devlet, gayrimüslim

56 BOA, BEO 4195-314595.
57 BOA, BEO 4195-314595.

askerlerin nişanlılarının bir başkasıyla evlendirilmesine dair bir hükmün verilmesine gerek olmadığına karar vermiştir.[58]

Gayrimüslim askerler ile ilgili ortaya çıkan diğer bir problem, eşlerinin ihtida edip edemeyecekleriyle ilgili olmuştur. Nitekim 8 Şubat 1912 tarihinde Bitlis Vilayeti'nden gönderilen telgrafta 14 Kasım 1911 tarihinde silahaltındaki askerlerin din değiştiremeyeceklerine dair kararın asker eşleri için de uygulanıp uygulanamayacağı sorulmuştur. Buna sebep de Siirt'te Hristiyan neferin zevcesinin ihtida etmek isteğinde bulunması üzerine icrasında tereddüt edilmesi olmuştur.[59] 7 Aralık 1912 tarihinde Ermeni Milleti Patriği Eldai tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şikayetnamede Şirvanlı aşiretinden Şaki Mehmed Emin'in askerde bulunan Onnik Yaranos'un zevcesi Abro'yu kaçırdığını haber verilmiştir. Fakat yapılan tahkikat ve kadının Siirt'e getirilmesinin ardından kendi arzusuyla kaçtığı ve ihtida etmek istediğini ifade ettiği bildirilmiştir. Yapılacak muamelenin sorulması üzerine tereddütte bulunan Dahiliye Nezareti, mesele hakkındaki mütalaasını Adliye Nezareti'nden sorması üzerine kadının ihtida etmesiyle Hristiyan eşiyle aralarındaki nikâhın düşmüş olduğu ve İslamiyete kabulünün tasdikinde bir mahzur olmadığı belirtilmiştir.[60]

Evli ve nişanlı askerlerin başkasıyla evlendirilmesi hususunda geçmiş dönemde yaşanan vakalar, Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmiştir. Buna paralel olarak alınan önlemlerde de geçmiş dönemdeki tecrübelerden yararlanma yoluna gidilmiştir. Savaş sırasında benzer vakalar, idare-i örfiyye dahilinde Divan-ı Harb-i Örfi tarafından ele alınmıştır. Nitekim asker nişanlılarının evlilikleriyle ilgili devam eden yargılamalarda, Bandırma Divan-ı Harb-i Örfisi, Dahiliye Nezareti'nin mükerreren vilayetlere gönderdiği asker nişanlı ve nikâhlılarıyla evlenmenin yasaklandığı tebligata göre karar verdiğini Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Harbiye Nezareti, daha evvel vilayetlere yapılan tebligatların bir kopyasını 16 Ağustos 1916 tarihli yazısıyla Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir.[61] 13 Nisan 1911 ve 17 Nisan 1911 tarihlerinde vilayetlere gönderilen tebligat

58 BOA, BEO 4195-314595.
59 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
60 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
61 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.

Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 21 Ağustos 1916 tarihinde gönderilmiştir.[62]

Savaş sırasında Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti'ne asker eş ve nişanlılarının bir başkasıyla evlendirildiğine dair pek çok şikayetname gönderilmiştir. Bunlardan 2 Nisan 1917 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne sevk edilen vakada, cephede bulunan Abdullah isimli asker, nişanlısının rızası dışında evlendirildiğini haber vermekteydi. Dahiliye Nezareti, 5 Nisan günü gönderdiği cevabında pek çok benzer vakanın ulaştığını fakat muhtarların bu tarz evliliklere izin vermesinin önüne geçilemediğinden bahsetmiştir.[63] Benzer bir vakada Poyraz isimli askerin annesi Elif, beş sene evvel oğluyla nişanlanan kızın, başka biriyle evlendirildiğinden şikâyet etmiştir.[64] Görevini suiistimal eden mülkiye memurlarıyla ilgili diğer bir vaka ise Aydın Vilayeti'nden 24 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'a bildirilmiştir. Buna göre Jandarma ikmal askerlerinden Bornovalı Hasan oğlu Bekir'in nişanlısını bir başkası ile nikâhlandıran Bornova heyet-i ihtiyarının görevlerini suiistimal ettikleri gerekçesiyle mahkemelerine karar verilmiştir.[65]

Savaş sırasında Dahiliye Nezareti'nin yazısında vurgulandığı üzere yasaklı nikâh akdinin önlenmesinde muhtarın suiistimalleri sürmekteydi. Bunun üzerine nikâh akdini gerçekleştirenler hakkında verilen cezalar savaş sırasında getirilen düzenleme ile arttırılmıştır. 1917 tarihinde ceza kanununun 200. maddesinde yapılan değişiklik ile başkasının nikâhında bulunan bir kadınla kasten evlenen, nikâhta velilik yapan ve akdi gerçekleştiren memurlar hakkında altı aydan üç yıla kadar hapis cezasının verilmesi kararlaştırılmıştır.[66]

Diğer taraftan önceki dönemlerde görülen asılsız iddialar savaş sırasında da görülmüştür. Asılsız iddialardan biri olan vakada silah altında bulunan Alikoz oğlu Mehmed'in nikâhlı eşi olan Azize'nin bir başkası ile evlendirildiğine dair Harbiye Nezareti'ne gelen şikâyet üzerine Dahiliye

62 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
63 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
64 BOA, DH.İ.UM 19-6/1-18.
65 BOA, DH.İ.UM 78/1.
66 M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Klasik Yayınları 2018, s. 187-188; *Ceza Kanunu*, Tashih Eden: Karakoç Serkis, Mihran Matbaası, 1335, 1919, s. 120.

Nezareti tarafından meselenin tahkikatı yapılmıştır. Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen cevapta iddia edildiği gibi Azize'nin askerde nikâhlı veya nişanlısın bulunmadığı ve karyenin ihtiyar heyeti tarafından verilen şahadetname üzerine şer'i mahkeme tarafından izinname verilerek kararın Divan-ı Harb-i Örfi tarafından da onaylandığı bildirilmiştir.[67]

Tüm önlemlere rağmen asker nişanlılarının ve nikâhlılarının başkalarıyla evlendirilmelerine dair gelen şikâyetler devam etmiştir. Malatya Arapkir'den Sadaret'e 31 Mart 1919 tarihinde telgraf gönderen Elif Hanım, oğlunun seferberlikle birlikte orduya katıldığını ve bu yüzden izdivacının ertelendiğini belirtmiştir. Oğlunun nişanlısının istemediği halde başka biriyle evlendirilmesini haber verdikten sonra "*vatan uğruna feda-i can etmekte olan oğlumun henüz avdet etmemesi ve nişanlısının cebren elimizden alınması vicdanları teshîl edemeyecektir. Kanlı yaş düşerek merhametinize dehaletle icra-i muadelet buyurulmasını istirham ederim*" ifadeleriyle duygularını beyan etmiştir.[68]

Diğer bir örnekte, askerde bulunan oğlu Edhem'in nikâhlı hanımının ibtidai mektepleri müfettişi Ahmed Efendi ile evlendirilmek istediğine dair memleketi Karahisar'da bulunan babası Daverzade Halil tarafından Harbiye Nezaretine mektup gönderilmiştir.[69] Dahiliye Nezareti'ne sevk edilmesinin ardından soruşturmasının yapılması için mesele, 16 Haziran 1919 tarihinde Karahisar Mutasarrıflığı'ndan sorulmuştur.[70] Bunun üzerine Halil Efendi tarafından mahkeme-i şer'iyeye başvurulduğu fakat verilen hükmün temyiz edildiği, böylelikle mülki idarece yapılacak bir muamelenin kalmadığı Dahiliye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir.[71] Başka bir örnekte Mısır'da Kuvve-i Sina esir karargâhında hesap memuru olarak görev yapan Ahmet Nuri Efendi'nin üç buçuk sene evvel nişanlandığı Akhisar'ın Efendi mahallesinden Okkalıoğlu Ahmed Ağa'nın kızı Emine Hanım'ın babasının vefatının ardından amcası Halil Ağa tarafından başkasına verilecek olduğunu biraderi Mehmed Rıza, Harbiye Nezareti'ne

67 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
68 BOA, DH.İ.UM 19/1.
69 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
70 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
71 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.

bildirmiştir.[72] Bunun üzerine bu evlilik akdine müsaade edilmemesi için Dahiliye Nezareti'ne havale edilmiştir. Aydın Vilayeti'ne yazılan tebligatta daha evvelki umumi tebligat üzerine 5 Ekim 1919 tarihinde bu hadisenin önüne geçilmesi ve kızın akraba ve yakınlarına öğütlerde bulunulması istenmiştir.[73]

C. Aile Hukuku Kararnamesi

İslam tarihinde aile hukukunu ilk kez kanunlaştıran Hukuk-ı Aile Kararnamesi, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarında Müslüman ve gayrimüslimlerin aile hukukuna dair hükümler getirmiştir. Kararnamenin hazırlanmasında silahaltında bulunan erkeğin evinden ayrılması ile kadınların kaldığı zor durumlar sonucunda ortaya çıkan sosyal problemler etkili olmuştur.[74] Birinci Dünya Savaşı süresinde artan asayişsizlik ortamında asker ailelerine karşı yaşanan vakaların ve asker eş ve nişanlıların maruz kaldığı vakaların kararnamenin hazırlanmasındaki etkisi açıktır. Nitekim kararnamedeki bazı hükümler doğrudan bu vakaların önlenmesine yöneliktir. Bunlar, nişanlanma, başkasının nikâhlısıyla evlenme, kayıplık halinde boşanma süreleri ile ilgili hükümlerle belirlenmiştir. Bu yönüyle kararname cephedeki askerlerin hukuklarını güvence altına almıştır.

Kararname ile ilk kez İslam hukuk tarihinde nişanlanmaları hükme bağlanmıştır.[75] Buna göre, kararnamenin 1. maddesindeki "nişanlanmak veya vaad ile nikâh mün'akid olmaz" hükmü ile nişanlanmanın kesin bir evlilik vaadi olmayacağı ifade edilmiştir. Aynı şekilde ölüm de nişanlanma akdini bozan sebeplerden sayılmıştır.[76]

Kararnamede nişanlı kızın evliliği hakkında bir hüküm bulunmazken evli kadın hakkında kararnamenin 13. maddesine göre "başkasının menkuha veya muteddesiyle izdivaç memnû'dur" denmiştir. Kararnamenin nikâhın geçerli olmayacağı durumlar ile ilgili olan dördüncü bölümünde

72 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
73 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
74 Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI, Sayı 1-2, 2003.
75 Yurtseven, a.g.m., s. 223.
76 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, Dersaadet Matbaası, 1336, s. 8.

ise 13. maddede belirtildiği üzere başkasının nikâhlısı ile yapılacak evliliğin yasaklanması da yer almıştır.[77]

Kararnamede nikâh öncesi verilen izinnamelere de yer verilmiştir. Buna göre 33. madde ile nikâhın önceden ilânı şartı konurken 37. madde ile de taraflardan birinin ikamet ettiği kazanın hakimi veya bu işe memur kılınan naibin izinname tanzim ve tescil etmesi hükmü getirilmiştir. Böylelikle nikâh akdinin gerçekleştirilmesi ve tescillenmesinde imamların etkisi azalarak muhtarlarınki arttırılmıştır.[78] Ayrıca Kararnamenin 8. maddesi ile nikâh için yapılan başvurunun ardından hakimin velinin rızasını almasının şart olduğu da belirtilmiştir.[79]

Kararnamede yer alan diğer bir konu ise nikâhların tetkik ve tescili ile ilgili olmuştur. Buna göre 33. madde ile "*akd-ı nikâh*ın icrasından evvel keyfiyet ilan olunur" denerek nikâhın ilânı hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte 37. madde gereğince "*esna-i akidde hatip ve mahtubeden birinin ikametgahı bulunan kaza hakimi veya bunun izinname-i mahsus ile mezun kıldığı sabit-i hazır bulunan akidnameyi tanzim ve tescil eder*" ifadesiyle nikâhın ilânı için mahalli idare memur kılınmıştır.[80] Ayrıca 110. madde gereğince eşini boşayan erkeğin bu durumu hakime bildirmesi zorunluluğu getirilmiştir.[81]

Kadına boşanma hakkının verildiği durumlar da kararnamede yer almıştır. Buna göre kararnamenin 127. maddesinde kocanın kayıplık hali dikkate alınmıştır. Fakat kayıplık halleri bazı şartlara bağlanmıştır. Kayıp olan kocadan haber alınamıyorsa hakimin boşanma kararını verebilmesi için dört yıl beklemesi gerekecekti. Eğer koca savaşta kaybolmuşsa, terhis tarihleri veya esaretten kurtulma tarihleri esas alınarak bir yıl süre içinde koca evine dönmezse boşanma kararı uygulanabilecekti. 128. ve 29. maddeye göre boşanmasına kaybolma hali nedeniyle karar verilen kadın, başka bir erkekle evlenirse ilk kocasının dönmesi halinde yeni evliliği fesh

77 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, s. 9.
78 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, s. 12; Ekinci, a.g.m., s. 49.
79 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, s. 9.
80 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi,* s. 12.
81 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi,* s. 21.

edilmeyecekti. Fakat ölüm sebebiyle boşanmasına karar verilen kadının yeni evliliği ilk kocasının dönmesi durumunda fesh edilecekti.[82]

II. Kaçırılma ve Tecavüz Vakaları

Birinci Dünya Savaşı sırasında evli ve nişanlı askerlerin karşılaştığı problemlerden bir diğeri ise savaşın getirdiği asayişsizlik ortamında ailelerinin maruz kaldığı tecavüz, gasp ve kaçırılma gibi vakalar olmuştur. Asker eş ve nişanlılarının maruz kaldığı vakalar "on yıllık savaş"[83] olarak adlandırılan ve Balkan Savaşları ile başlayan süreçte artarak Birinci Dünya Savaşı sırasında genel bir asayiş problemine dönüşmüştür.

Savaş sırasında asker eşlerinin ve nişanlılarının maruz kaldıkları şiddet vakaları geçmiş dönemlerde de adli makamlara sevk edilen konulardan olmuştur. Mayıs 1890 tarihinde Aksaray'da yaşanan bir vakada, asker nişanlısını dağa kaçıran üç şahsın mahkeme azasından Hazinedarzade Mehmed Efendi'nin evinde saklandığı ve bunların tutuklanmalarının ardından Mehmet Efendi'nin iltimas ve himaye edilerek beraat ettiği Kayseri'den Ordu-yı Hâssa-i Hümayûn'a bildirilmekteydi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, 29 Mayıs 1890 tarihinde tüm imam, muhtar, mülki ve adlî memurlar için asker nişanlılarının başkasına evlendirilmemesine dair olan emrini yinelenmiştir.[84]

Silahaltında bulunan askerlerin nikâhlı veya nişanlılarının kaçırılma vakaları sonraki süreçte de devam etmesi üzerine 10 Kasım 1897 tarihinde Sadaret'ten gönderilen yazıda "süfeha" olarak nitelendirilen suçluların ceza kanununa göre yargılanmalarına ve icrasının Seraskeri'ye bırakılmasına dair karar tüm vilayetlere gönderilmiştir.[85] Ayrıca meselede "*ahval-i mü'essife ve faciaya imkan kalmaması için*" tüm tedbirlerin alınması, gönderilen emirlerle hatırlatılmaktaydı. Nitekim askerlerin ailelerinin tecavüzlere maruz kalmasının "*diyaneten ve insaniyeten*" uygun olmadığına

82 *Hukuk-ı Aile Kararnamesi,* s. 24.

83 Trablusgarp Savaşı ile başlayıp Mudanya Mütarekesi'ne yani 29 Eylül 1911'den 11 Ekim 1922'ye kadar geçen sürede Osmanlı-Türk orduları sürekli savaş dönemi içerisinde olmuştur. Zorunlu askerlik sistemi dahilinde bu on yıllık savaş döneminde bir asker hayatta kalabilmiş ise seferberliğe defalarca dahil edilmiştir. Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik"…, s. 205-206.

84 BOA, DH.MKT 1733/118.

85 BOA, DH.MKT 2087/28.

vurgu yapılan yeni tarihli tebligat, 6 Aralık 1897 tarihinde tüm vilayetlere gönderilmiştir.[86]

Asker nişanlı ve nikâhlılarının maruz şiddet vakalarının önlenmesi amacıyla yapılan tebligatlara rağmen ilerleyen süreçte benzer vakalar devam etmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen kesin emirlere rağmen 7 Aralık 1911 tarihinde Nefer Ali imzasıyla ve "*Nazar-ı Merhamet ve İnsafa*" başlığı ile Sabah Gazetesi'nde yer alan haber meselenin tekrar üzerinde durulmasını gerekli kılmıştır. Bu haber, "*Kat'iyen ümit ederiz ki ulyâ-i umûr-ı hüzerâtı bu gibi hadisât-ı elemiyenin tekrarına meydan vermeyecek tedâbir ittihazını te'hir etmez*" temennisi ile yayımlanmıştır. Harbiye Nezareti'nce benzer vakaların ordu üzerinde çok büyük tesirlerde bulunacağı ve "*bu gibi ahvalin tevali etmekte idüğü* müracaat-ı vakıa ile beraber işbu açık mektup münderecatından *ma-teessüf anlaşılmış*" olduğu şeklinde değerlendirilen meselede yayımlanan mektup, yaşananların cephede bulunan askerde oluşturduğu tesirin anlaşılması bakımından önemlidir. Memleketi Kilitbahir'de nikâhlı eşinin kaçırılmasından bahseden Ali isimli asker, "Şu mektubu ağlayarak yazıyorum. Herkes *bayram yapıyor, ben ağlıyorum*" şeklinde başladığı mektubunda memleketi Afyon Karahisar'da bulunan nikâhlı eşinin İsmail ve rüfekası tarafından kaçırıldığını belirtmiştir. Bu haberin "*düşman mermisinden daha müessir olarak*" kalbine saplandığını vurgulayarak ve "*izzet-i namusunu, evlad ve* ıyalini*, emval ve akarını bir askerin kime terk edip emin durması lâzım gelir?*" ifadesiyle de devletin rolüne atıf yapmıştır. Mensup olduğu kumandanlığa vakayı haber verdiğini bildirmesine rağmen aldığı yeni bir haberde eşinin halen kurtarılmadığından bahseden Nefer Ali, *"bir mecburiyet-i elîme-i fevkalade feryadımı bütün aktar-ı cihana işittirmeye beni sevk etti. Umarım ki Allah rızası için gazetenizin bir köşeciğine şunu sıkıştırır ve birkaç söz de ilave edersiniz."* sözleriyle gazeteye başvurmasının sebebini açıklamıştır.[87]

Mektubun gazetede yayımlanmasının ardından meseleyi ele alınan Harbiye Nezareti "*emsaline bir garibe-i müessire olmak üzere en* şedid *ceza ile mücazat edilmeleri*" isteği ile Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun

86 BOA, DH.MKT 2087/28.
87 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.

üzerine Harbiye Nezareti'nin talebi aynı şekilde Hüdavendigar Vilayeti'ne havale edilmiştir.[88]

Asker nişanlı ve nikâhlılarının maruz kaldığı şiddet vakaları, Balkan Savaşları sırasında devam etmiştir. Harbiye Nezareti'nden 27 Temmuz 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yeni tebligatta askerlerin silah altında bulunmasından istifade ederek nikâhlı ve nişanlılarını bazı şahısların "*nişanlı ve nikâhlarını bazı eşhasın iğfal veya bunları su-i kasd veya canları ihrak ve malları gasp edilmek gibi tehdidat ef'aliyle ahara tezvic*" etmekte oldukları ve bu kadınlar korktuklarından hükümete müracaat edemedikleri belirtilerek haklarında hüküm verilmediğinde de ceza almadıkları ifade edilmiştir. Benzer bir vakanın Bolu'da yaşanması üzerine Bolu Alay Kumandanlığı tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda, hadiselerde mahkemeye müracaat olunuyorsa da askerin ifadesini beyan edemeyeceği gıyabında veya vekalet yoluyla görülecek davaların ise uygun olmayacağı vurgulanmıştır. Bunun üzerine Bolu ahalisinden Hacı Emin Ağazade Vehbi imzasıyla şikayet edilen hadisenin Dahiliye Nezareti tarafından tahkik edilmesi istenmiştir.[89]

Diğer bir örnekte, 3. Kolordu Cephane Taburu 4. Bölüğünde bulunan Balıkesir Sancağı'nın Akçaköy Köyü'nden Kırca İsmail oğlu Ali, nişanlısı Cennet'in İncirli karyesinden Hacıosmanoğlu Mehmed ve kardeşi Mustafa'nın kaçırıldığını Harbiye Nezareti'ne 5 Temmuz 1913 tarihinde bildirmiştir. Dahiliye Nezareti'ne sevk edilen meselede "*muhafaza-i vatan maksad-ı mukaddesiyle taht-ı silaha alınıp her an feda-i cana müheyya olan bu gibi evlad-ı vatanın memleketlerinde kimsesiz bıraktıkları ailelerinin namus ve mallarının daima taht-ı muhafazada bulundurulması hükümetin uhdesine mürettib vezaif-i cümlesinden bulunmasına binaen*" gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.[90] Bunun üzerine Karesi Mutasarrıflığı'na havale edilmesinin ardından suçluların zaten 7 Şubat 1913 tarihinde yakalanarak adliyeye sevk edildiği öğrenilerek Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir.[91]

88 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
89 BOA, DH.İ.UM.EK 85/2.
90 BOA, DH.H 67/71.
91 BOA, DH.H 67/71.

Asker ailelerinin maruz kaldığı şiddet vakaları, Birinci Dünya Savaşı'nın önemli konuları arasındadır. Bu nedenle daha savaşın ilk günlerinde, Osmanlı meclisinden ordu ve donanmaya yapılan bildiride, askerlerden cesurca ve azimle savaşmaya devam etmelerini isterken geride bıraktıkları ailelerinin devlet tarafından korunduğu "*arkada bıraktığınız evlad ve ıyalinizi, ocaklarınızı hiç düşünmeyiniz. Onlar bize vediatullahtır*" sözleriyle vurgulanmıştır.[92] Bununla birlikte, 3 Ocak 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, tüm vilayetlere gönderdiği bildiride, bazı bölgelerde din ve devlet için savaşan askerlerin ailelerinin saldırılara uğradıkları haber verilerek bu tür vakaların cephede duyulmaması gerektiğinden gerekli önlemlerin alınması ve suçluların ağır cezalara çarptırılması istenmiştir.[93] Ayrıca Dahiliye Nezareti, benzer bir emri 27 Mart 1915 tarihinde tüm vilayetlere göndererek asker ailelerinin emlak ve emvalinin her türlü taarruz ve tecavüzden korunmasını istemiştir.[94]

Savaş sırasında gönderilen şiddet vakalarıyla ilgili dilekçeler iki türlüdür. Bunlar kadınlar tarafından gönderilmiş olan şikayet dilekçeleri ve askerlerin vakaları haber almasıyla Harbiye Nezareti'ne gönderilen dilekçelerdir. Kadınların gönderdikleri dilekçelerde eşlerinin veya oğullarının "*din ve devlet için*" savaştıkları vurgulanırken maruz kaldıkları tecavüz ve şiddet olayları ağırlıktadır. Askerler ise haberin kendilerine gelmesinin ardından gönderdikleri dilekçelerde silahaltında bulunmalarından dolayı bu konuda yaşadıkları çaresizlikten bahsederek gerekli cezaların verilmesi ve ailelerinin korunması istenmiştir. Bazı durumlarda ise ahz-ı asker şubeleri asker eşlerinden ve askerlerden herhangi bir şikayet olmadan saldırılarla ilgili soruşturma başlatmıştır. Olayları ortaya çıkaran diğer bir kaynak ise jandarma kuvvetlerinin bölgelerindeki idari yetkililere bildirilmesi ile oluşmuştur.[95]

Birinci Dünya Savaşı sırasında idâre-i örfiyyenin ilân edilmesiyle beraber davalar, Divan-ı Harb-i Örfiler tarafından ele alınmıştır. Halihazırda sıkı

92 "Ordu ve Donanmamızın İbraz Ettiği Şecaat ve Besaretten Dolayı Meclisi Mebusanın Tebrik ve Teşekkürlerine Dair Başkumandanlık Vekaletine Keşide Olunan Telgraf", *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3. devre, 1. sene, I, 8 Kanunuevvel 1330 (21 Aralık 1914), s. 26.

93 BOA, DH.EUM.MTK 79/34; BOA, DH.HMŞ 23/113.

94 BOA, DH.SN.M 36/49.

95 Oğuz, a.g.t., s. 196-204.

yönetim dahilinde askeri ceza kanunu veya mülki kanunlara göre hüküm verebilme yetkisi ile donatılmış olan Divan-ı Harpler,[96] askerlerin nikâhlı eş veya nişanlılarına yaşanacak şiddet olaylarında mülki ceza kanununun genellikle 198. ve 200. ve 206. maddeleri uyarınca hüküm vermiştir.[97] Verilen cezalar mahkemenin tüm masraflarının karşılanmasının yanı sıra, medeni hakkın düşürülmesi, yedi yıla kadar varan kürek cezası, zimân-ı bikr tazminatı ve sonunda idam olmuştur. Failin asker olduğu durumlarda ise Askeri Ceza Kanunu devreye sokulmuştur.

Bu yönde hüküm verilen bir örnekte Çubuk Nahiyesi'nin Kışlacık Köyü'nden silahaltında bulunan Musa'nın nişanlısı Necibe'ye tecavüz eden aynı köyden Hacıoğlu Hamza suçlu bulunmasının ardından Divan-ı Harbi Örfi tarafından yargılanarak 198. Madde gereğince 5 sene küreğe konulması ve 10 lira mağdureye zimân-ı bikr olarak para cezası verilmiştir. Başkumandan Vekaleti tarafından Mabeyn'e gönderilen karar 10 Ağustos 1915 tarihinde tasdik edilerek cezanın icrasına Harbiye Nazırı memur kılınmıştır.[98]

Divan-ı Harb-i Örfilerin asker aileleriyle ilgili davalara bakma yetkisi, 8 Eylül 1915 tarihinde çıkarılan "*Seferberlikte erkan, ümera ve zabitan ve efrad ve mensubin-i askeriyenin zevcât ve meharimine taarruz edenlerin merci-i takib ve muhakemesi*" hakkındaki kanun-ı muvakkatle resmileşmiş ve suçluların ceza kanununun 206. Maddesi uyarınca cezalandırılması şart konmuştur.[99] BunlardanAnkara Vilayeti'nin Büglüm karyesinden

96 Osman Köksal, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM*, Sayı 12, 2015.

97 200. madde: "*cebren fiil-i şeni henüz bir ere tezvic olunmamış kız hakkında vukubulur ise buna mütecasir olan kimse muvakkat kürek cezasından başka tazmin-i bikr vermeğe dahi müstehak olur*", 198. Madde: ""Bir adam bir kimseye cebren fiil-i şeni icra eder yani ırzına geçer ise muvakkaten küreğe konulur."; 206. madde: "Her kim zükûr ve inâsdan bir şahsı cebr veya hile ile bir tarafa kaçırır ise bervech-i ati mücazat olunur: bu suretle kaçırılan şahıs zekurdan olup da on beş yaşını ikmâl etmemiş ise faili iki seneden üç seneye kadar hapis olunur. Kaçırılan çocuk inâsdan olur ise faili muvakkaten küreğe konulur ve kaçırılan şahıs zükûrdan olsun inâsdan olsun fiil-i şeni vuku bulmuş ise faili on seneden ekall olmamak üzere kürek cezası tertip olunur. Kaçırılan şahıs gerek zükûrdan ve inâsdan olsun on beş yaşını ikmal eylemiş ise faili iki seneden üç seneye kadar hapis olunur..." *Ceza Kanunu*, Tashih Eden: Karakoç Serkis, Mihran Matbaası, 1335, (1919).

98 BOA, İ.HB 172/51.

99 "*Seferberlikte örfi idarenin devamı müddetince bilcümle kara ve deniz, erkan ve ümera ve zabitan, onbaşı ve neferat ile mensubin-i askeriyenin zevç ve evladlarına ve* ıyallerinde *bulunan sair meharimine karşı kanun-ı umumi-i cezanın ikinci babının üçüncü faslıyla kânun-ı mezkurun iki yüz altıncı maddesinde münderiç ef'alden birini irtikab edenlerin ta'kib ve muhâkemesi divân-ı harblere aiddir.*" *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 716-717.

askerliğini yapmakta olan Sarı Ahmet oğlu Arif'in nişanlısı Havva'nın bikrini izale ettiği muhakeme sonucu anlaşılan Sarı Ahmet oğullarından Satılmış bin Hüseyin ve kendisine yardım ettiği tespit edilen Ayşe, Ankara Divan-ı Harb-i Örfiye'de yargılanmıştır. Buna göre Satılmış bin Hüseyin'in ceza kanununun 200. maddesi uyarınca 197. maddesine göre üç sene, kendisine yardımda bulunan Ayşe'nin ise 45. madde uyarınca 197. maddeye göre iki sene küreğe konulmasına ve mağdur olan Havva'ya 15 lira "zimân-ı bikr" olarak ödemelerine karar verilmiştir.[100] 22 Şubat 1916 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfî'den verilen karar, irade-i seniyye ile tasdik edilerek icrasına Harbiye Nezareti memur kılınmıştır.[101]

Harbiye Nezareti, savaş süresince yaşanan vakaların devam etmesi üzerine cezaların caydırıcılığını ve kapsamını arttırmak üzere bazı kanun teklifleri hazırlamıştır. Bunlardan ilki asker ailelerine karşı oluşacak saldırılarda idam cezasının getirilmesiyle ilgilidir. Seferberlik süresince tecavüz vakaları hakkında yürürlükte bulunan 206. madde hakkında Harbiye Nezareti kanunda düzenleme teklifi hazırlayarak Meclis-i Mahsusa'ya sunmuştur. Buna göre yapılacak değişiklik ile "*Seferberlikte idare-i* örfiyenin *ilan ve devamı müddetince asker zevce ve evlatlarıyla ailelerinde bulunan sair-i mahremane cebren fill-i şen'i icra edenler idam olunurlar*" maddesinin eklenmesi, kanunun icrasına Harbiye ve Adliye Nazırlarının memur olması ve kanunun neşrinden itibaren muteber kılınması teklif edilmiştir. Böylelikle 15 Eylül 1915 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela kararıyla maddede düzenleme yapıldıktan sonra,[102] 16 Eylül günü yayımlanmıştır.[103]

Harbiye Nezareti tarafından yapılmak istenen bir başka kanun değişikliği ise "*seferberlikte erkan ve ümera ve zabitan ve efrad ve mensubin-i askeriyenin zevç ve evlad ve ailelerinde*" bulunanlardan zina edenler hakkında olmuştur. Nisan 1916'da değişiklik yapılması teklif edilen 8 Eylül 1915 tarihli kanunun Harbiye Nezareti'nce gösterilen gerekçesinde öncelikle ceza kanununun 201. maddesi uyarınca "*bir hatunun bir* şahs-*ı ahar ile rızaen icra eylediği*

100 BOA, İ.HB 181/38.
101 BOA, İ.HB 181/38.
102 BOA, MV 241/123.
103 "Kanun-ı Ceza'nın 206. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kanun-ı Muvakkat," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 725.

fi'il-i şen'iden *dolayı aleyhinde ta'kibat icrası zevcinin ve zevci olmadığı takdirde velinin iştikasına* mütevakkıf" olduğundan bahisle herhangi bir şikayet olmadığı takdirde ise divan-ı harplerin vaka hakkında takibat başlatmasının yasak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca "*sahne-i harbde bulunan veyahut duçar-ı esâret olan zâbitan ve efrâd ve mensûbin-i askeriyenin zevce ve evlâd ve saire mahreminden bi'r-rıza fi'il-i şen'i icra edenler hakkında zevç veya velilerinin hakk-ı iştikalarını isti'male ve ikâme-i da'vaya imkân bulamamaları*" sebebiyle bunun silahaltındaki asker üzerinde zararlı tesirleri olacağı ifade edilmiştir. Bundan dolayı "*namus-ı askeriyi*" korumak adına ikamet ettikleri yerin en büyük kumandanı ve askere alma şubesi reisleri tarafından verilecek şikayetnamelerin silah altındaki koca veya velisinin hakkı hükmünde kabul edilmesi teklif edilmiştir.[104]

Harbiye Nezareti tarafından verilen ve kanun değişikliğini teklif eden layihasının Şura-yı Devlet'e havale edilmesinin ardından Adliye Nezareti'nden teklif hakkındaki görüşü sorulmuştur. Adliye Nezareti tarafından 19 Temmuz 1916 tarihinde verilen cevaba göre; şikayetname verilmediği takdirde mahkemece resen dava açılması aile hukukuna müdahale demek olacaktır. Bu ise böyle hassas meselelerde şahsi hukukun kamu hukukunun üstünde olmasından ileri gelmektedir. Bu nedenle Harbiye Nezareti'nin teklif ettiği değişikliğin evvela müddei-i umumilerin yetki alanına müdahale demek olacağından pek çok içtimai sakıncayı doğuracaktır. Teklif olunan dava yetkisinin kumandan ve askere alma şubesi reislerine de verilmesinin şahsi hukuku genel hukuka açmış olması ve eşinin "iffet ve izzetine" sarsılmaz bir güveni olan kocanın davadan sonradan feragat etmesi hakkını da elinden alması demek olacaktır. Ayrıca zina suçunun bir anda gelişen bir vaka olmamakla beraber planlı ve uzun bir sürede ortaya çıktığı düşünülürse yegane salahiyet sahibinin de yine zevç veya velisinin olması gerekmektedir.[105]

Adliye Nezareti'nin değerlendirmesinin devamında yaşanacak vakalarda en fazla zarar görecek kişinin yine kocanın kendisi olacak olmasından dolayı hassasiyetle meseleye yaklaşması gerektiği "*aileye ettirilecek her darbenin aynı zamanda lai-i saadetini esasından harap edeceğini yakinen*

104 BOA, BEO 4430-332225.
105 BOA, BEO 4430-332225.

bilmesi lazım gelen zevcin en zayıf bir teşebbüse girişmezden en muhterizâne ifşaata kıyam etmezden evvel ariz ve amik muhakeme-i usûl edeceğinden ve bi'n-netice zevce aleyhine ikame-i deavi keyfiyetinin pek büyük ihtiyat ve basiretle muhat olacağından şüphe edilemez" ifadeleriyle vurgulanmıştır. Bu noktada suçlanacak kadının "*hafif meşrebane takibat ile zina gibi her veçhile makduh bir cürmün bar-ı ithamı altında bulundurulmaması*"nın da altı çizilmiştir. Böylelikle kocanın veya velisinin şikayetnamelerde salahiyet sahibi olması gerekliliği açıklanırken Harbiye Nezareti tarafından bu gibi hassasiyetlere dikkat edilmediği ifade edilmiştir.[106]

29 Ağustos 1916 tarihinde Harbiye Nezareti'nden teklif edilen kanunun süratle icraya konulmasının gereklilik olduğunu bildiren yazısının Sadaret'e gönderilmesinin ardından 7 Eylül'de toplanan Şura-yı Devlet, Adliye Nezareti'nin değerlendirmesini dikkate alarak teklifin uygun bulunmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine toplanan Meclis-i Vükela'da yapılmak istenen kanunda değişiklik gerekçeye ve değerlendirmelere bakılarak ret edilmiştir.[107]

Alınan tüm tedbirlere rağmen savaş süresince asker eş ve nişanlılarının maruz kaldıkları şiddet vakaları sürmüştür.[108] Bu durum savaşın getirdiği malî kriz ortamında açlık ve yoksulluk problemleri ile katlanmıştır.

III. Açlık ve Yoksulluk

Seferberliğe karşı direnişin azaltılması ve cephedeki motivasyonun sağlanması gibi konular, devletin askerin arkasında bıraktıklarının iyi koşullarda ve güvende olduğuna onları ikna etmesi ile mümkündü. Fakat savaş süresince evin geçimini sağlayan erkeğin silahaltında bulunuyor olması nedeniyle aileler, yoksulluk ve açlık ile mücadele etmek durumunda kalmaktaydı.

Askerin geride bıraktığı ailesinin maruz kaldığı maddi yoksunluklar bir propaganda aracı olarak düşman tarafından kullanılmaktaydı. Uçaklardan atılan bildirilerde ailelerinin vergilerden dolayı sefalet içinde bulunduğu, eşlerinin sefaletten fuhuşa yöneldiği ve bu koşullarda savaşmanın ailelerini

106 BOA, BEO 4430-332225.
107 BOA, BEO 4430-332225.
108 Asker eşlerinin maruz kaldığı şiddet vakaları EK-1'de listelenmiştir.

açlıktan ölecek duruma getireceği ifade ediliyordu.[109] Askerlerin cephedeki motivasyonunu düşürmeye ve firarı arttırmaya yönelik bu propaganda, devlet tarafından karşı propaganda şeklinde önlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Harp Mecmuası yoluyla asker ailelerinin iyi durumda olduklarına dair yayınlar yapılmaktaydı.[110]

Savaşın, Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerinden en önemlisi dış ticaretin durmasıyla beraber enflasyonun yükselmesi, stokçuluk ve karaborsanın artması ile bunun sonucunda temel tüketim mallarının alım gücünü aşmasıydı.[111] Diğer taraftan küçük kâr marjları ve savaş şartlarının getirdiği pazarlama fırsatlarının azalması sonuç olarak köylünün tarlasını ekmemesine, sanayide üretimin yavaşlatılmasına ve tüccarların mallarını toplamasına yol açmaktaydı. Bununla birlikte üretimin durması, endüstriyel ve tarımsal iş gücünü sağlayanların silahaltında bulunmasından kaynaklanmaktaydı.[112] Savaşın getirdiği olumsuz ekonomik koşullarında temel gıda maddelerinin temininde sıkıntı yaşayan siviller için seferberlik sırasında konan vergiler, bu durumu daha da ağırlaştırmaktaydı.[113]

Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği seferberlik durumunda kadınlar tarafından verilen arzuhaller, genellikle sosyo-ekonomik durumlarının yetersizliği ile ilgili olmuştur. Bu dilekçelerde vurgulanan oğulları, kocaları ve babaları aracılığıyla aldıkları maaşlarda yaşanan düzensizlikler veya

109 Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri" Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 297-299.

110 Yiğit Akın, "The Ottoman Home Front Durind World War I: Everyday Politics, Society and Culture", The Ohio State University, Graduate Program in History, Doktora Tezi, Ohio 2011, s. 163. Yaşanan fuhuş vakaları Osmanlı toplumunda ahlak kavramının savaş süresince sorgulanmasının ana sebeplerinden olmuştur. Çiğdem Oğuz, "The Struggle Within: "Moral Crisis" on the Ottoman Homefront During the First World War", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, Leiden University Faculty of Humanities Isntitute for Area Studies, Doktora Tezi, İstanbul 2018.

111 Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I," *The Economics of World War I*, ed. S. Broadberry, M. Harrison, London: Cambridge University Press 2005, s. 115-116.

112 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, *Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Kaynak Yayınları 2016, s. 3-23.

113 Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan vergilerden ilki *Tekalif-i Harbiye* vergisidir. Balkan Savaşları sırasında ilan edilen *Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun,* Birinci Dünya Savaşı'nda da uygulanmıştır. Böylece ahalinin ihtiyacına yetecek miktar belirlendikten sonra kalanı yani ordunun gerek duyduğu her türlü mal ve malzeme, kurulan komisyonlar yoluyla toplanmıştır. "Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, V, s. 48-49. Uygulanan vergilerden bir diğeri *Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeri Kanunnamesi*'ne bağlı olarak alınanlardır. Bu kanuna bağlı olarak ordunun ihtiyaç duyduğu taşımacılık ve ulaşımda kullanılacak her türlü hayvan ve araç ordu tarafından vergi olarak alınmıştır. "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeri Kanunnamesi", *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VI, s. 430-444.

maaş temini talebi olmuştur.[114] Kadınların dilekçelerinde savaş boyunca maruz kaldıkları yoksulluk, açlık, yiyecek dağıtımındaki aksaklıklar, istihdam edildikleri alanlardaki zorluklar yer alan diğer unsurlardır. Bu doğrultuda 18 Kasım 1916 tarihinde Beypazarı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tüm asker eşlerinin adına telgraf gönderen Hatice, o yılki kuraklık nedeniyle tahıl fiyatlarının artmasıyla aç kaldıklarını belirtmiştir. Üstelik kendilerine tohum sağlanmasının sözünü veren yerel idare bunu iptal etmekle beraber tohumların da taşınmasında kadınları çalıştırmıştı. Kendilerine tohumların verilmesini ve taşıma işinin dışında tutulmalarını talep etmişlerdir.[115] Benzer bir telgraf, 1 Ekim 1918 tarihinde Yozgat'tan Dahiliye Nezareti'ne kendilerini "asker hanımları" olarak tanıtan Şükriye, Refika, Ayşe, Saliha, Adile, Suadiyye, Munise, Cennet ve Nazik tarafından gönderilmiştir. Burada, eşleri ve çocukları cephede savaşırken ve hatta şehit olurken, açlık ve yoksulluk dolayısıyla kendilerinin eşyalarını satmak zorunda kaldıklarını, çocuklarının açlıktan ağlamakta olduğunu ifade ederek haklarının korunmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine mesele, ihtiyaçlarının karşılanması için Ankara Vilayeti'ne sevk edilmiştir.[116]

Bu düzensizlikler, ödeneğin dağıtımında yaşanan usûlsüzlükler, görevli memurların suistimalleri nedeniyle ortaya çıkmaktaydı.[117] Bu gibi durumların cephedeki asker tarafından öğrenilmesiyle firar vakalarının artmasından çekinen Harbiye Nezareti, 24 Ekim 1916 tarihinde suçluların "*firarı teshil suçuyla*" idam cezasına çarptırılmasını teklif etmiştir.[118]

Asker ailelerinin yaşam koşullarını olumlu yönde teminat altına almak isteyen devlet bazı stratejiler geliştirilmiştir. Alınan önlemlerden birisi en azından evde bir erkeğin nizamiye birliklerine alınmasından muaf tutulmasıydı. Askere alındığında eve bakacak kimsesi olmayan ve "muinsiz" olarak adlandırılanlar düzenli nizamiye birlikleri yerine

114 Oğuz, a.g.t., s. 74-75.

115 BOA, DH.İ.UM.EK 24/35. Elif Mahir Metinsoy, "Poor *Ottoman Turkish Women During World War I; Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923",* Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü*, Doktora Tezi, 2012,* s. 170.

116 BOA, DH.İ.UM 20/4, 2/72, Metinsoy, a.g.t., s. 157.

117 Nicole Van Os, "Taking Care of Soldiers Families: The Ottoman State and the Muinisiz Aile Maaşı", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, ed. Erik J. Zürcher, London, New York: I.B Tauris Publishers 1999, s. 102.

118 BOA, DH.İ.UM.E 23/51; Akın, a.g.t., s. 160.

"redif" olarak görevlendirilirlerdi. Ancak sonrasında "mustahfız" sınıfına dahil olmalarıyla seferberliğe dahil olmalarının önü açılmıştır. Balkan Savaşları sırasında muinsizler silah altına alınırken ailelerine de aylık 30 kuruş maaş bağlanmıştır. Aynı zamanda yapılacak ödemelerden sadece redif askelerinin aileleri değil muinsiz ihtiyat askerlerinin ailelerinin de yararlanması sağlanmıştır. Nitekim 1913-1914 senesi bütçesinde yapılacak ödemeler için 10 milyon kuruş tahsis edilmiştir. Mayıs 1914'te ilan edilen *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu Muvakkatı* ve ardından gelen düzenlemeler ile muinsiz ailelerin, terhis süresinin sonuna kadar finansal destek almaları garanti altına alınmıştır. Yeniden 30 kuruş olarak belirlenen aylık ödemeler *efrad-ı mezune, ihtiyatiye ve mustahfıza* için de uygulandı.[119]

Asker ailelerinin maruz kaldıkları yoksulluk ve açlık, savaşın uzayan seyrinde artmakla beraber bu durum ailelerin devlete gönderdikleri arzuhallerde daha fazla ifade edilmiştir. Bu doğrultuda 1917 mali yılı bütçesinde muinsiz aileler için ayırılan paya 200 milyon kuruş, 1918 mali yılı bütçesine ise 100 milyon kuruş daha ilave edilmesi kabul edilmiştir.[120] Bununla birlikte savaşta esir düşen, kaybolan veya şehit olan askerlerin ailelerine de maaş bağlanması yoluna gidilmiştir.[121] Fakat hem devletin içerisinde bulunduğu mali kriz hem de paranın dağıtımındaki aksaklıkları ailelere dağıtılan paranın yarısının ellerine ulaşabilmesine neden olmuştur. Çoğu kez açlığı önlemek adına para dağıtımı yerine temel besin maddelerinin dağıtımı yoluna gidilmiştir.[122] Diğer taraftan 12 Nisan 1915 tarihinde yayımlanan "*seferberlik müddetince efrad ve zabitanın taht-ı isticarında bulunan meskenlere ve hukuk-ı tasarrufiyelerinin teminine dair kanun-ı muvakkat"* ile asker ailelerinin kiraladıkları konutlardan çıkarılması yasaklanırken, gerekli durumlarda devlet tarafından kira yardımı yapılması öngörülmüştür.[123]

---

119 Van Os, a.g.m., s. 97.

120 "Muinleri Taht-ı Silâha Alınan Ailelere Muavenet İçin 1332 Maliye Bütçesine 200,000,000 Kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VIII, s. 1237; "1333 Senesi Maliye Bütçesinin Kırkıncı Muînleri Taht-ı Silâha Alınan Ailelere Muâvenet-i Nakdiyye Faslına '100 000 000' Kuruş İlâvesi Hakkında Lâyiha-i Kanuniyye," *1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye*, 3. Devre, 4. Sene, Ankara: TBMM Basımevi 1992, s. 279-280; Metinsoy, a.g.t., s. 182.

121 Metinsoy, a.g.t., s. 192-199.

122 Metinsoy, a.g.t., s. 182-183.

123 "Seferberlik Müddetince Efrad ve Zabitanın Taht-ı İsticarında Bulunan Meskenlere ve Hukuk-ı Tasarrufiyelerinin Teminine Dair Kanun-ı Muvakkat," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 530.

Erkeklerin ayrılışı ile zor savaş zamanı koşulları ve buna bağlı gelişen ekonomik sıkıntılar, birçok kadını ailelerinin geçimini sağlama görevini üstlenmeye zorlamıştır. Özellikle büyük şehirlerde kadınların iş gücüne katılımında artış görülmekteydi. Fakat Sanayileşmiş ülkelerden farklı olarak daha çok kırsal kesimde yaşayan Osmanlı kadınlarının fabrikalar veya atölyelerde çalışma şansız azdı. Bu ortamda devlet, onlara maaş sağlamak ve temel gıda maddelerini tesis etmek durumunda kalıyordu.[124] Erkeklerin yokluğunda kadınlar sadece tarlada çalışmakla kalmıyor, isteyerek ya da zorla askeri iş gücüne de dahil ediliyordu.[125] Kadınların yoksullukla baş etme yollarından birisi de ellerindeki eşya ve kıymetli eşyaları satmaktı. Pek çok kadın evindeki mobilyalarından kıymetli takılarına kadar eşyasını günlük ekmeklerini satın alabilmek uğruna satıyordu.[126]

Savaş sırasında askerlerin ailelerine maddi destek sağlamak amacıyla çeşitli sivil toplum örgütleri oluşturuldu. "*Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti*"[127] ile *"Müdafaa-i Milliye Cemiyeti"*[128] bunların arasında en fazla ön plâna çıkanıdır. Bu hayır cemiyetleri düzenledikleri faaliyetler ile bağışlar toplayarak asker ailelerine yardımlarda bulunmuşlardır. Ayrıca basında yürütülen faaliyetler ile asker ailelerine yardımlar teşvik edilmiştir. Diğer yandan zor durumda kalan kadınların iffetlerini tehlikeye atmadan istihdamlarını sağlamak adına çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Kadınlar, "*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i* İslamiyesi"[129] ve *Amele Taburları*[130] dahilinde, iş gücündeki yetersizliğin giderilmesinde önemli katkılar sunmuşlardır.

124 Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women*, 1916-1923, İstanbul: Ottoman Bank Research Center 2005.

125 Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile," *Tarih ve Toplum, Sayı* 51, 1988, s. 34-38.

126 Akın, a.g.t., s. 127.

127 Nicole A. N. M. Van Os, "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, XXI, Sayı 2, 2011, ss. 255-290.

128 Erol Akcan, Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, *Tarihin Peşinde*, Sayı 13, 2015, ss. 161-183.

129 Toprak, a.g.m., s. 34-38.

130 Cengiz Mutlu, Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2007.

Sonuç

Trablusgarp Savaşı ile beraber devam eden süreçte, uzun soluklu bir savaş sürecine giren Osmanlı Devleti'nde seferberlik, ara dönemleri sayılmazsa neredeyse sürekli hale gelmişti. Bunlardan topyekûn harp olarak adlandırılan Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yaklaşık 2.500.000 asker seferber edilmiştir. Bu doğrultuda toplumun tüm kaynaklarının askeri ihtiyaçlara sevk edilmesiyle Osmanlı toplumu sadece iktisadi değil sosyal bir değişimi de beraberinde yaşamıştır.

Seferberliğe dahil edilenlerin yaklaşık ¾'ünün evli ve nişanlı askerlerden oluştuğu koşullarda, ön plana çıkan konu, cephe gerisinde evde bekleyen eş veya nişanlı, cephede ise zihninde evini ve geride bıraktıklarını düşünmeden edemeyen askerdir. Bu nedenle devletin savaş süresince öncelikli konularından birisi de askerin evi olan ilişkisini, askere alınmasından dönüşüne kadar teminat altına almak olacaktır. Fakat askerlerin eş ve nişanlılarının maruz kaldıkları malî krizler, başkalarıyla evlendirilmeleri ve saldırılara uğramaları bu teminatın sorgulanmasına yol açarken, cephedeki motivasyonu etkilemiş ve firar vakalarını arttırmıştır.

Topyekûn harp koşullarında, silahaltındaki asker sayısının önceki dönemlere göre artışı, askerlerin eş ve nişanlılarına maruz kaldığı vakalarla ilgili şikâyetnamelerin sayısındaki artışa da yansımıştır. Neticede asker ailelerinden gelen şikâyetnamelerde, savaşın getirdiği malî kriz ortamında açlık ve yoksullukla mücadelelerinde uğradıkları suiistimaller veya haksızlıklar yer almaktaydı. Askerlerden gelen şikayetlerde ise eşlerinin ve nişanlılarının saldırıya uğradıkları, başkasıyla evlendirildikleri veya maddi yoksunluk içerisinde oldukları bildirilerek cansiperane bir vaziyette vatanı savunurken geride bıraktıklarının korunması istenmekteydi.

Evli ve nişanlı askerleri ilgilendiren konular propagandanın öne çıkan unsurlarından olmuştur. Bunlardan "namus" olgusu Osmanlı propagandasında yüceltilirken bunu olumsuz yönde etkileyecek olaylar da engellenmek istenmiştir. Bununla birlikte asker eşlerinin maruz kaldıkları şiddet vakaları düşman propagandasının unsurlarından olmuş ve cephedeki motivasyon kırılmak istenmiştir.

Cephe ile gerisi arasında bütünleşmenin sağlandığı topyekûn harp koşullarında, toplumsal düzendeki bozulmanın silahaltındaki askere tesirlerini engellemek Harbiye Nezareti'nin öncelikli görevlerinden olmuştur. Bu nedenle asker ailelerine yapılan maddi yardımların yanı sıra, asker eş ve nişanlılarının saldırılardan korunması ve başkalarıyla evlendirilmeleri önlenmek istenmiştir. Geçmiş dönemde benzer vakaları önlemek adına ortaya konan uygulamalar aynen tatbik edilmiş veya değişikliklere gidilmiştir. Bu doğrultuda asker ailelerinin maruz kaldıkları saldırı vakalarında cezalar arttırılırken son olarak idam cezası getirilmiştir. Ayrıca evlilik izinnameleri uygulaması devam ettirilerek kızın askerde nikahlı eşi veya nişanlısı varsa bu evlilikler önlenmiş veya geçersiz sayılmıştır. Bu yasak, vilayetlere gönderilen yazılarla desteklenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, o zamana kadarki kamu ahlâkı ve toplumda bozulan aile kurumunun yeniden düzenlenmesi süreci olarak ön plana çıkar. Özellikle aile kurumunun bozulmasını tetikleyen suçlar hakkında kanun koyma, ceza verme konusundaki bürokratik süreçler savaş boyunca devam etti. Aile kurumundaki bozulmayı, cephedeki askere ve seferberlik sürecine olan etkisi üzerinden değerlendiren askerî idare, sıkıyönetim şartlarında sert tedbirler almaya yönelmiştir. Bu tedbirler genellikle kabul görürken aile kurumuna yapılacak doğrudan müdahaleler sivil idare tarafından önlenmiştir.

Asker ailelerine yapılan diğer yardımları sıralarsak yoksulluk ve açlık ile olan mücadelede maaş dağıtımının yanı sıra erzak yardımları yapılmıştır. Asker ailelerine yardımlarda suistimale yol açan memurlar cezalandırılmıştır. Kadınlar cephe gerisindeki iş gücü eksikliğinin giderilmesinde kullanılarak istihdam edilmişlerdir. İstihdamı ve yardımları destekleyen cemiyetler kurulmuştur. Fakat tüm girişimlere rağmen asker eş ve nişanlılarının maruz kaldıkları şiddet vakaları, maddî yoksunlukları ve başkasıyla evlendirilme hadiseleri devam etmiştir.

Savaş sırasında yaşanan tecrübeler toplumu etkilerken yaşananlar, savaş sonrasına da tesir edecek düzeye ulaşmıştır. Evli ve nişanlı askerlerin hikayeleri, türkülerle sözlü kültürde yerini almış, bu tecrübeler, sonraki dönemde evlilik öncesinde kız ailelerinin erkekte askerliğini yapmış olmak şartını aramalarında olduğu gibi gelenekleri getirmiştir.

EK - 1

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi

Tahrirat-ı Umumiye

Efrâd-ı askeriyenin memleketlerinde bulunan nişanlılarının âhara *tezvîc edilmekte olduğu* şikâ*yat-ı vakıadan anlaşılmakta olup halbuki memleketini terk ile metaib-i askeriyeyi mütehammil olan efrâdın namzedlerini başkalarının taht-ı izdivâca almamaları askerlik nokta-i nazarından pek ziyade tesirat-ı hasane ve fevâid-i matlube husule getireceği* gibi aksi halin vukuu dahi *sû-i tesir hâsıl ederek ekser efrâdın firar ile nişanlılarını alanlardan ahz-ı sâr* için *irtikâb-ı cinayata kadar varmalarına sebep olacağı emsali dalâletiyle müsbit bulunduğundan bu sû-i tesirat ve mahsurata meydana verilmemek için bi'l-fiil hidmet-i askeriyede bulunan efrâd hidmet-i nizâmiyelerini ikmal edinceye kadar namzedleri* âhara *tezvîc olunmayıp avdetlerine intizâr edilmesi zımnında lazım gelen akraba ve müteallikatına vesâyâ-yı ekîde icrası ve ikmâl-i müddet edip terhisi olunduktan sonra memleketlerine avdet etmekleri mensub olduğu tabur zâbitânıyla hükûmet-i mahalliye beyninde bi'l-muhâbere tahakkuk ederse namzedlerinin emr-i akd ve tezvîcinin kendi ihtiyarlarına bırakılması hususunun* îcâb *edenlere suret-i müessirede tebliği Harbiye Nezareti Celilesinin iş'ârı üzerine tamimen tebliğ olunur efendim.*

17 Rebîülâhir 1329 ve 4 Nisan 1327

Dahiliye Nazırı Namına Müsteşar

(Askerlerin nişanlılarının başkalarıyla evlendirilmemelerine dair Dahiliye Nezareti'nin genelgesidir. BOA, DH.HMŞ 23/61)

EK - 2

"Şu mektubu ağlayarak yazıyorum. Herkes bayram *yapıyor, ben ağlıyorum. Önünde yuvarlanıp gittiğim tuğyân-ı felaket bilemem akıbet* îsâ*l edeceği uçurumdan beni gayyâ-i intihara kadar mı atacaktır? Geçen sene asker oldum. Kilîd'ül-bahrde* yıldız istihkâ*mında ağır topçu sınıfında* î*fa-i vazife ediyorum. Bir bakire ile karyemde akd-ı izdivacımı icra ederek zifaf-ı m*üyessir *olamadan askere geldim. Namus, din, vatan için dakikasının kıymet-i mühimine bahâ kesilmez olan şu günlerde gece gündüz her türlü mihen ü meşakkı iktiham ile düşman-ı vatana karşı g*öğüs germiş, uzatılacak yed-i *hâinânenin* müthiş tırnaklarını kırmağa pek *metinâne durmakta bulunmuş idim. Tarihden birkaç gün evvel karyem bulunan Afyon Karahisarının Sandıklı Kazasının* Çivli *Nahiyesinin Nefs-i Yaka Karyesinden namıma biraderim tarafı*ndan çekilen bir *telgrafname, Hacı Alinin* oğlu İsmail ve refikası taraflarından zevcemin cebren dağa *kaldırıldığı haberi sehm-i belâ gibi düşman mermisinden daha müessir olarak kalbime saplandı. Bu nasıl iştir? Bu katillerin, bu eşkıya gürûhunun hal*â *hadleri bildirilmedi mi? Hayretten, hayrete daldım, perişan oldum, nâmus-ı umumi ve hayat-ı ictimâiyeyi muhafaza uğrunda terk-i diyar ve evlad u* ıyâl *ederek, mal ve menaline* göz ucu bile çevirmeyerek *azm-i cihâd* için silah başını eb*eveyninin aguş-ı nevâzişine tercih edip gelen bir askere bu ne hakarettir? İzzet-i namusunu, evlad u* ıyâlini*, emval u akarını bir askerin kime terk edip emin durması lazım gelir? Tekrar aldığım bir mektupta zevcemin elyevm* mütecasirin taht-ı cebrinde bulunmakta olduğu beyan ediliyor. Şu *devr-i dil*ârâ*-yı meşrutiyyetle bu hareket nasıl kabil-i tevfik olabilir? Neden halâ* göz yumuluyor? Hukuk-ı umumiye *müddeîleri ne yapıyor? Gerçi mensup olduğum kumandanlığa ale'l-usûl istida verdimse de teskin-i alâma tâb* âver*-i mukavemet olamayarak bir mecburiyet elîme-i fevkalade feryadımı bütün aktâr-*ı *cihâna* işittirmeye beni sevk etti. Umarım ki *Allah* rızası için g*azetenizin bir köşeciğine şunu sıkıştırır ve birkaç söz de ilave edersiniz. Ol babda…*" Nefer Ali

(Sabah gazetesinin 7 Aralık 1911 tarihli nüshasında Nefer Ali imzasıyla yayımlanan bir asker mektubu. – BOA, DH.İ.UM.EK 85/2)

EK – 3

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
İzmir[131]	27 Ekim 1914	Tecavüz	198. ve 40. maddeler	1 ve 2 sene küreğe konulmalarına
İstanbul[132]	7 Nisan 1915	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Mamuratülaziz[133]	7 Haziran 1915	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmasına
Sivas[134]	17 Haziran 1915	Tecavüz	198. maddesi	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Bandırma[135]	24 Temmuz 1915	Tecavüz	198. madde	6 sene müddetle küreğe konulmalarına
Ankara[136]	29 Temmuz 1915	Tecavüz	198. maddesi	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Ankara[137]	30 Temmuz 1915	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmasına

131 BOA, İ.HB 162/48.
132 BOA, İ.HB 167/49.
133 BOA, İ.HB 169/54.
134 BOA, İ.HB 170/15.
135 BOA, İ.HB 171/59.
136 BOA, İ.HB 171/53.
137 BOA, İ.HB 171/57.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
İzmir[138]	30 Temmuz 1915	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmalarına
Ankara[139]	6 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	3,5 sene küreğe konulmasına
Bandırma[140]	6 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	3,5 sene küreğe konulmasına
Konya[141]	8 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	3 ve 4 sene müddetle küreğe konulmalarına
Bolu[142]	8 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmasına
Konya[143]	8 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	4 sene müddetle küreğe konulmasına
Ankara[144]	9 Ağustos 1915	Nişanlısına Tecavüz	198. madde	5 sene küreğe konulmasına ve 10 lira zimân-ı bikr ödemesine

138 BOA, İ.HB 171/58.
139 BOA, İ.HB 172/24.
140 BOA, İ.HB 172/25.
141 BOA, İ.HB 172/36.
142 BOA, İ.HB 172/40.
143 BOA, İ.HB 172/41.
144 BOA, İ.HB 172/51.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Konya[145]	9 Ağustos 1915	Zevcesini Katl	175. madde	İdamına
Ankara[146]	30 Ağustos 1915	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Samsun[147]	2 Eylül 1915	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Edirne[148]	6 Eylül 1915	Katl	174. madde	İdamına
Bandırma[149]	19 Eylül 1915	Tecavüz	198. madde	10 sene müddetle küreğe konulmasına
Bandırma[150]	19 Eylül 1915	Tecavüz	198. madde	4,5 sene müddetle küreğe konulmasına

145 BOA, İ.HB 172/66.
146 BOA, İ.HB 173/44.
147 BOA, İ.HB 174/1.
148 BOA, İ.HB 174/4.
149 BOA, İ.HB 174/44.
150 BOA, İ.HB 174/50.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Ankara[151]	7 Kasım 1915	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Bolu[152]	24 Kasım 1915	Tecavüz	198. madde	7 sene müddetle küreğe konulmalarına
Konya[153]	18 Aralık 1915	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Edirne[154]	18 Aralık 1915	Darp ve Tecavüz Girişimi	177. madde	15 sene müddetle küreğe konulmasına
Bandırma[155]	2 Ocak 1916	Tecavüz	206. madde ve 200. madde	15 sene müddetle küreğe konulmasına ve 28 lira zimân-ı bikr ödemesine
Edirne[156]	9 Şubat 1916	Tecavüz	198. madde	15 sene müddetle küreğe konulmasına

151 BOA, İ.HB 176/28.
152 BOA, İ.HB 177/28.
153 BOA, İ.HB 178/40.
154 BOA, İ.HB 178/41.
155 BOA, İ.HB 179/39.
156 BOA, İ.HB 180/53.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Ankara[157]	22 Şubat 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene 1 hafta küreğe konulmasına
Bolu[158]	22 Şubat 1916	Tecavüz	198. madde	6 sene müddetle küreğe konulmasına
Bandırma[159]	22 Şubat 1916	Tecavüz	198. madde	4 sene müddetle küreğe konulmasına
Sivas[160]	29 Şubat 1916	Tecavüz ve Katl	174. madde	İdamına
Ankara[161]	30 Şubat 1916	Nişanlısına Tecavüz	197. madde	3 sene küreğe konulmasına ve 15 lira zimân-ı bikr ödemesine
Uşak Kazası[162]	20 Mart 1916	Tecavüz	206. madde	12 Sene Müddetle küreğe Konulması

157 BOA, İ.HB 181/9.
158 BOA, İ.HB 181/12.
159 BOA, İ.HB 181/13.
160 BOA, İ.HB 181/33.
161 BOA, İ.HB 181/38.
162 BOA, İ.DUİT 170/28.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Samsun[163]	26 Mart 1916	Tecavüz	206. madde	5 sene müddetle küreğe konulması
İzmir[164]	30 Mart 1916	Tecavüz	206. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Elazığ[165]	1 Nisan 1916	Kaçırma ve Tecavüz	206. madde	18 yaşını doldurmadığından 2,5 sene hapsine
Sivas[166]	1 Nisan 1916	Tecavüz	206. madde ve 40. madde	Zanlıların ayrı ayrı 5 Sene küreğe konulmasına ve asker olanların rütbesinin düşürülmesine, 18 yaşından küçük olanın ise 2,5 sene hapsine
İzmir[167]	1 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde ve 40. madde	15 Sene müddetle küreğe konulmalarına, 18 yaşından küçük olan zanlının 10 sene müddetle hapsine
Bandırma[168]	10 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde	4,5 sene müddetle küreğe konulmasına

163 BOA, İ.DUİT 170/29.
164 BOA, İ.DUİT 170/30.
165 BOA, İ.DUİT 170/35.
166 BOA, İ.DUİT 170/36.
167 BOA, İ.DUİT 170/37.
168 BOA, İ.DUİT 170/53.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Bandırma[169]	11 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Bandırma[170]	12 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde	4 sene müddetle küreğe konulmalarına
Samsun[171]	12 Nisan 1916	Tecavüz	206. Madde ve 40. madde	5 sene müddetle küreğe konulmalarına, 18 yaşını doldurmamış olanların 2,5 sene hapsine
Ankara[172]	13 Nisan 1916	Tecavüz	206. Madde	Zanlıların 3 ve 5 sene müddetle küreğe konulmalarına
Bandırma[173]	13 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Ankara[174]	21 Nisan 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına

169 BOA, İ.DUİT 170/60.
170 BOA, İ.DUİT 170/62.
171 BOA, İ.DUİT 170/63.
172 BOA, İ.DUİT 170/66.
173 BOA, İ.DUİT 170/67.
174 BOA, İ.DUİT 170/76.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Elazığ[175]	4 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Konya[176]	4 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	10 sene müddetle küreğe konulmalarına
Ankara[177]	7 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3,5 sene müddetle küreğe konulmasına
Konya[178]	10 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmalarına
İzmir[179]	10 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmasına ve rütbesinin düşürülmesine
Elaziz[180]	16 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına

175 BOA, İ.DUİT 170/89.
176 BOA, İ.DUİT 170/93.
177 BOA, İ.DUİT 170/95.
178 BOA, İ.DUİT 170/106.
179 BOA, İ.DUİT 171/7.
180 BOA, İ.DUİT 171/12.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Ankara[181]	23 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Ankara[182]	24 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Kala-i Sultaniye[183]	24 Mayıs 1916	Tecavüz	198. madde	5 sene müddetle küreğe konulmasına
İzmir[184]	22 Temmuz 1916	Tecavüz	198. madde	7 sene müddetle küreğe konulmasına
İzmir[185]	23 Temmuz 1916	Haneye Tecavüz ve Gasp	218. madde	7 sene müddetle küreğe konulmasına
İzmir[186]	11 Ağustos 1916	Tecavüz	206. madde ve 31. madde	7 sene müddetle küreğe konulmasına

181 BOA, İ.DUİT 171/27.
182 BOA, İ.DUİT 171/28.
183 BOA, İ.DUİT 171/41.
184 BOA, İ.DUİT 171/99.
185 BOA, İ.DUİT 171/104.
186 BOA, İ.DUİT 172/19.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
Bolu[187]	14 Ağustos 1916	Tecavüz	198. madde	10 ve 7 sene müddetle küreğe konulmalarına
Konya[188]	14 ağustos 1916	Tecavüz	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
İzmir[189]	14 ağustos 1916	Tecavüz	206. madde ve 31. madde	10 sene müddetle küreğe konulmalarına
Ankara[190]	15 Ağustos 1916	Tecavüz ve Hırsızlık	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
Ankara[191]	22 Ağustos 1916	Tecavüz	198. madde	4 sene müddetle küreğe konulması
Bandırma[192]	16 Eylül 1916	Nişanlısına Tecavüz	206. madde	8 sene müddetle küreğe konulmasına

187 BOA, İ.DUİT 172/22.
188 BOA, İ.DUİT 172/23.
189 BOA, İ.DUİT 172/26.
190 BOA, İ.DUİT 172/32.
191 BOA, İ.DUİT 172/46.
192 BOA, İ.DUİT 173/12.

Askerlerin Eşlerine Yönelik Suçlar ve Cezalar				
Yer *(Divan-ı Harb-i Örfî Merkezleri)*	***Tarih***	***Suç***	***Kanun Maddesi*** *(Mülkiye Ceza Kanunu)*	***Ceza***
İzmir[193]	20 Eylül 1916	Tecavüz ve Gasp	198., 18. ve 19. maddeler	15 Sene müddetle küreğe konulmalarına
Bandırma[194]	25 Eylül 1916	Tecavüz ve Gasp	198. madde	3 sene müddetle küreğe konulmasına
İzmir[195]	27 Eylül 1916	Tecavüz	206. madde	4 sene 8 ay küreğe konulmalarına
İzmir[196]	18 Kasım 1916	Tecavüz	198. madde	7 sene küreğe konulmalarına
Adana[197]	17 Mart 1917	Tecavüz	206. madde (3 Eylül 1331 tarihli geçici kanuna göre)	İdamına
Denizli[198]	30 Nisan 1917	Tecavüz	206. madde (3 Eylül 1331 tarihli geçici kanuna göre)	İdamına

193 BOA, İ.DUİT 173/13.
194 BOA, İ.DUİT 173/17.
195 BOA, İ.DUİT 173/20.
196 BOA, İ.DUİT 173/77.
197 BOA, İ.DUİT 173/116.
198 BOA, İ.DUİT 173/122.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası; 154/11482, 154/11482, 154/11483, 4195-314595, 4430-332225.

Dahiliye, Muhaberat ve Tensikat Müdiriyeti; 79/34.

Dahiliye, Hukuk; 65/56, 67/71, 67/84, 9/72.

Dahiliye, Hukuk Müşavirliği; 23/113, 23/61.

Dahiliye, İdare-i Umumiye; 19/1, 19/6, 78/1, 20/4, 2/72.

Dahiliye, İdare-i Umumiye Ekleri; 24/35, 85/2, 86/25.

Dahiliye, İdare; 192/32, 63/16.

Dahiliye, Mektubi Kalemi; 1733/118, 2087/28, 2558/53, 1959/30.

Dahiliye, Sicill-i Nüfus Müdiriyeti; 36/49.

İrade, Dosya Usulü; 170/106, 170/28, 170/29, 170/30, 170/35, 170/36, 170/37, 170/53, 170/60, 170/62, 170/63, 170/66, 170/67, 170/76, 170/89, 170/93, 170/95, 171/104, 171/12, 171/27, 171/28, 171/41, 171/7, 171/99, 172/19, 172/22, 172/23, 172/26, 172/32, 172/46, 173/116, 173/12, 173/122, 173/13, 173/17, 173/20, 173/77.

İrade, Harbiye; 162/48, 167/49, 169/54, 170/15, 171/53, 171/57, 171/58, 171/59, 172/24, 172/25,172/36, 172/40, 172/41, 172/51, 172/51, 172/66, 173/44, 174/1, 174/4, 174/44, 174/50, 176/28, 177/28, 178/40, 178/41, 179/39, 180/53, 181/12, 181/13, 181/33, 181/38, 181/9.

İrade, *Mesail-i Mühimme*; 11/226.

Meclis-i Valâ; 241/123.

Teftişat-ı Rumeli, Kosova Evrakı; 14/1316.

Resmi Yayınlar

"1333 Senesi Maliye Bütçesinin Kırkıncı Muînleri Taht-ı Silâha Alınan Ailelere Muâvenet-i Nakdiyye Faslına '100 000 000' Kuruş İlâvesi Hakkında Lâyiha-i Kanuniyye" *1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye*, 3. Devre, 4. Sene, Ankara: TBMM Basımevi 1992, s. 279-280.

"Kanun-ı Ceza'nın 206. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kanun-ı Muvakkat," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 725.

"Muinleri Taht-ı Silâha Alınan Ailelere Muavenet İçin 1332 Maliye Bütçesine 200,000,000 Kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VIII, s. 1237.

"Seferberlik Müddetince Efrad ve Zabitanın Taht-ı İsticarında Bulunan Meskenlere ve Hukuk Tasarrufiyelerinin Teminine Dair Kanun-ı Muvakkat," *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 530.

"Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeri Kanunnamesi", *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VI, s. 430-444.

"Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, V, s. 48-49.

"Seferberlikte Erkan ve Ümera ve Zabitan ve Efrad ve Mensubin-i Askeriyenin Zevcat ve Meharimine Taarruz Edenlerin Merci-i Takip ve Muhakemesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" *Düstûr*, Tertîb-i Sânî, VII, s. 716-717.

"Ordu ve Donanmamızın İbraz Ettiği Şecaat ve Besaretten Dolayı Meclisi Mebusanın Tebrik ve Teşekkürlerine Dair Başkumandanlık Vekaletine Keşide Olunan Telgraf", *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3. devre, 1. sene, I, 8 Kanunuevvel 1330 (21 Aralık 1914), s. 26.

Eserler

Akcan, Erol, Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, *Tarihin Peşinde*, Sayı 13, 2015, ss. 161-183.

Akın, Yiğit, "The Ottoman Home Front Durind World War I: Everyday Politics, Society and Culture", The Ohio State University, Graduate Program in History, Doktora Tezi, Ohio 2011.

Avşar, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri" Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Aydın, M. Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Klasik Yayınları 2018.

Beşikçi, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. İ. Akça, E. B. Paker, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010, ss. 147-171.

Beşikçi, Mehmet, "Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 8, İstanbul 2009, ss. 49-92.

Beşikçi, Mehmet, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. G. Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 205-226.

Beşikçi, Mehmet, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, Leiden/Boston: Brill 2012.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul: Pınar Yayıncılık 2018.

Ceza Kanunu, Tashih Eden: Karakoç Serkis, Mihran Matbaası, 1335.

Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2006, ss. 41-60.

Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkan Wars, 1912-1913,* Westport: Praeger 2003.

Grayzel, Susan R., Women and the First World War, New York, London: Longman 2002.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Dersaadet Matbaası, 1336.

Karakışla, Yavuz Selim, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women*, 1916-1923, İstanbul: Ottoman Bank Research Center 2005.

Karaslan, Arzu, Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, V, Sayı 2, 2015, ss. 186-199.

Köksal, Osman, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM*, Sayı 12, 2015, ss. 157-171.

Köstüklü, Nuri, "Çanakkale'de Şehid Olan Bodrumlular", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 62, Temmuz 2005, ss. 19-29.

Kuhlman, Erika, *Off Little Comfort: War Widows, Fallen Soldiers and the Remaking of Nation after the Great War*, New York: New York University Press 2012.

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press 1983.

Metinsoy, Elif Mahir, "Poor *Ottoman Turkish Women During World War I; Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923",* Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Mutlu, Cengiz, Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2007.

Oğuz, Çiğdem, "The Struggle Within: "Moral Crisis" on the Ottoman Homefront During the First World War", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, Leiden University Faculty of Humanities Isntitute for Area Studies, Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Ortaylı, İlber, "Ottoman Family Law and the State in the Nineteenth Century", *OTAM*, I, 1990.

Sayılır, Burhan, "1917 yılında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'ya Mensup 1869-1898 Doğumlu Askerler Üzerinde Yapılan Ankete Göre Askerlerin Aile Yapısı ile İlgili Bazı Bilgiler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı 15, 2013, ss. 129-143.

Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I," *The Economics of World War I*, ed. Broadberry, S., M. Harrison, London: Cambridge University Press 2005.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, *Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Kaynak Yayınları 2016.

Ünver, İsmail, "Bakire İzinnamesi", *OTAM*, V, Sayı 5, 1994, ss. 321-332.

Van Os, Nicole A. N. M., "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, *Türkiyat Mecmuası*, XXI, Sayı 2, 2011, ss. 255-290.

Van Os, Nicole, "Taking Care of Soldiers Families: The Ottoman State and the Muinisiz Aile Maaşı", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, ed. Erik J. Zürcher, London, New York: I.B Tauris Publishers 1999, ss. 95-106.

Vidal-Naquet, Clémentine, *Couples dans la Grande Guerre, La tragique et l'ordinaire du lien conjugal*, Paris: Les Belles Lettres 2014.

Yurtseven, Yılmaz, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI, Sayı 1-2, 2003, ss. 199-250.

Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile," *Tarih ve Toplum,* IX, Sayı 51, 1998, ss. 34-38.

Gazete ve Dergiler

Harb Mecmuası

Karesi Gazetesi

Sabah Gazetesi

DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ŞEHBENDERLERİNİN EVE DÖNMESİ

Mustafa Yeni*

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Rusya ve İran topraklarında bulunan Osmanlı diplomatlarının Rusya'da karşı karşıya kaldıkları durum ve Osmanlı Devleti'nin kendilerini kurtarmak amacıyla yaptığı faaliyetler üzerinde durmaktadır. Çalışmada ayrıca söz konusu diplomatlar tarafından kaleme alınan raporlara dayanarak diplomatların ülkeye dönme sürecindeki serencamlarından bahsedilecektir.

Amiral Souchon idaresindeki Osmanlı donanması 27 Ekim 1914 akşamı Rus limanlarını bombardıman yapmak amacıyla Karadeniz'e açılmıştır. Osmanlı harekât planına göre *Midilli* kruvazörü Kerç'e, *Yavuz* kruvazörü Sivastopol'a, *Berk* Noworossisk'e, *Hamidiye* Yalta ve Kefe'ye, *Gayret* ve *Numune* Odesa'ya saldırmakla görevlendirilmiştir. Samsun ismindeki ufak bir torpil gemisi ise Sivastopol limanının ağzına torpil dökmek üzere donanma Karadeniz'e çıkmadan önce hareket etmiştir. Diğer gemiler görev yerlerine giderlerken Yavuz, Sivastopol ağzının torpillendiği haberini almış ve 29 Ekim sabahı Sivastopol'a ulaşmıştır. Yavuz tabyalarla ateş düellosu yaptıktan sonra şehri de bombardıman etmiştir. Ayrıca Pirot ismindeki Rus nakliye gemisini batırmıştır.[1] Bir gün sonra da Odesa'yı bombardıman etmiştir.[2]

Bu olay üzerine Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, İstanbul'daki büyükelçi Girs'ten kendisinin, elçilik görevlilerinin ve konsoloslarının Osmanlı topraklarından ayrılmalarını istemiş ve Rus menfaatlerinin korunması işinin İtalyan büyükelçisine bırakması talimatı vermiştir.[3] Bu talimat üzerine Rus büyükelçisi 31 Ekim'de, İngiliz ve Fransız büyükelçileri ise 1

* İstanbul Üniversitesi (mstfyeni@gmail.com).

1 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 237-238.

2 Bayur, *aynı eser*, s. 240.

3 Bayur, *aynı eser*, s. 245.

Kasım'da İstanbul'dan ayrılmışlardır ve devletler arasında savaş resmen başlamıştır.[4]

İtilaf devletlerinin elçilerinin ayrılmasından sonra Said Halim Paşa, Petersburg'daki sefir vekili Rumbeyoğlu Fahreddin Bey'e 2 Kasım 1914'te bir telgraf göndermiştir. Fahreddin Bey'e Rus sefirinin, devletiyle ilişkilerin kesilmesini müteakip İstanbul'u terk ettiğini, kendisinin de Osmanlı tebaasının ve sefaret evrakının himayesini İtalya elçisine bırakarak, sefaret memurları ve konsoloslarla birlikte İstanbul'a dönmesi emredilmiştir.[5] Fakat bu emrin yerine ulaşmasından önce Ruslar, Osmanlı şehbenderlerini tutuklamaya başlamışlardır. Nitekim Erzurum'a gelmesi için emir alan Kars şehbender vekili Rauf Bey, 3 Kasım 1914 tarihinde henüz Erzurum'a ulaşmamıştır. Buna karşılık bölgedeki Rus konsolosu ayrılmak için gerekli hazırlıkları tamamlamıştı.[6]

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğu sırada Rusya ve İran topraklarında bulunan Osmanlı diplomatik misyonlarında görevliler aşağıdaki tabloda verilmiştir.[7]

I. Dünya Savaşına Girilirken Rusya ve İran'da Bulunan Osmanlı Diplomatları	
İsmi	**Görevi**
Kâmil Bey	Odesa (Hocabey) Başşehbenderi (Consul Général)
Tahir Bey	Odesa Başşehbenderlik Kançıları (Chancelier)
Cemil Bey	Sivastopol Şehbenderi (Consul)
Simon Yorgiyadis (Yorghiadis) Efendi	Sivastopol Şehbender Vekili (Secrétaire)
Kemâl Efendi	Kerç (Kertch) Şehbender Vekili (Vice Consul)
Merodis Efendi	Kerç Şehbender Katibi
Atıf Bey	Novorosisk Şehbenderi
Mihaliki Kalcidi (Michaliki Kaldjidi) Efendi	Novorosisk Şehbender Katibi
Derviş Bey	Rostov Şehbenderi
Hafız İsmail Efendi	Rostov İmamı (Imam du consulat)
Nizameddin Bey	Batum Kançıları (Chancelier-Gérant)
Hasan Efendi	Batum Katibi
Münir Süreyya Bey	Tiflis Başşehbenderi
Rauf Bey	Kars Vekil Kançıları
Bedros Efendi	Taygan (Taganrog) Şehbenderi

4 Bayur, *aynı eser*, s. 258.
5 BOA, HR.SYS. 2119/3: Said Halim Paşa'dan Fahreddin Bey'e.
6 BOA, DH.ŞFR. DH.ŞFR. 443/9: Erzurum Vali Vekili Cemal'dan Dahiliye Nezareti'ne.
7 BOA, HR.SYS. 2978/20.

I. Dünya Savaşına Girilirken Rusya ve İran'da Bulunan Osmanlı Diplomatları	
Mehmed Efendi	Taygan İmamı
Kemâl Bey	Bakü Şehbenderi
Mehmed Ziyaeddin Efendi	Bakü Şehbenderlik Katibi
Atıf Bey	Tebriz Başşehbenderi
Muzaffer Bey	Tebriz Başşehbenderlik Katibi
Ragıb Bey	Rumiye Şehbenderi
Necati Bey	Rumiye Şehbenderlik Katibi
Nail Bey	Hoy Şehbenderi
Mehmed Rıfat Bey	Reşt Şehbenderi
Meşhudî Rıza Efendi	Selmas Tacirbaşı

Şehbenderleri Kurtarma Teşebbüsleri

Diplomatlarının Ruslar tarafından tutuklanması üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti, ilk tedbir olarak Rus diplomatik misyonlarının serbest bırakılmamasını emretmiştir. Nitekim Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzalı tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 31 Ekim 1914 tarihli tahriratta "Rusya, Fransa ve İngiltere elçilerinin, devletlerinin Osmanlı ile harp haline geçtiklerini bildirdiklerini, münasebetlerin kesilerek ayrılmaya hazırlandıklarını, Rusya'nın dışındaki devletlere mensup konsolos, viskonsolos ve konsolato memurlarının ayrılmalarına engel olunmaması" emredilmiştir.[8] Aynı gün Bağdat Vilayeti'ne gönderilen diğer bir tahriratta ise "İngiliz ve Fransız konsolos ve konsolato memurlarının ayrılmalarına engel olunmaması, fakat Rus konsolosunun ayrılmasından son alınan emre uygun olarak hareketine müsaade edilmeyeceğinin tebliğ edilmesi" bildirilmiştir.[9] 2 Kasım'da Bağdat Valisi Cavid Paşa, Rusya tebaasının dönmesine müsaade olunmayarak diğer devletler tebaasının serbest bırakılmasının bildirildiğini, hâlbuki Başkumandanlık Vekâleti'nden Irak ve Havâlisi Umûm Kumandanlığı'na gelerek Bağdat-Basra Kumandanlığı'na da yazılan telgrafta *İtilaf-ı Müselles* nezdindeki siyasî memurların dönüşlerine kadar adı geçen ülkelerin konsoloslarıyla siyasî memurlarının hareketlerinin tehiri emredildiğinden ne yapılacağının bildirilmesini talep

8 BOA, DH.ŞFR. 46/109: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Umûm Vilayetlere ve Mutasarrıflıklara.
9 BOA, DH.ŞFR. 46/120: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Bağdat Vilayetine.

etmiştir.[10] Buna bir gün sonra verilen cevapta, son gönderilen emre göre hareket edilmesi ve Dahiliye Nezareti'nin kararının uygulanması için Harbiye Nezareti'nin kumandanlıklara emir verdiği de eklenmiştir.[11] Basra Vilayeti ise Dahiliye Nezareti'nin emrini teyit ettirmek istemiştir. Bunun üzerine kendilerine gönderilen cevapta, "Şifre tebligatımız sârihdir. Düvel-i selâse tebaasıyla Rus konsolos ve konsoloshane memurlarının azimetine müsaade olunmaması ve yalnız İngiltere ve Fransa konsoloslarıyla konsoloshane memurlarının serbest bırakılması" bildirilmiştir.[12]

Osmanlı Devleti, Ruslara karşı göstereceği tepkiyi hazırlarken Ruslar bir hamle daha yaparak Tebriz Başşehbenderliği ve Rumiye, Hoy şehbenderliklerini 2 Kasım Pazartesi günü basmışlardır.[13] Şehbenderliklere giren Rus askerleri resmî evrakı, şifre anahtarlarını, şehbender memurlarının kişisel eşyalarını gasp etmişler, şehbenderlik memurlarına zulmetmişler ve şehbenderliklerini koruyan askerlerin üzerlerini aradıktan sonra paralarına el koymuşlardır. [14]

Bağdat Valisi Cavid Paşa'nın belirttiği ve daha önceden ordulara gönderildiği anlaşılan yazışma, 3 Kasım'da Enver Paşa imzasıyla Başkumandanlık Vekâleti II. Şubesi (İstihbarat Şubesi) tarafından bu defa Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Rus konsoloslarının ayrılması, tarafından bütün ülkenin güvenlik problemi hâlinde görülmüş ve "İtilâf-ı Müselles devletleri nezdindeki şehbenderlerimizle memurîn-i siyasiyemizin avdetlerine kadar oldukları yerlerde bir tecavüze dûçâr olmamalarını temin için düvel-i mezkûre konsolosları ile memurîn-i siyasiyenin tehir-i hareketleri ve kezâlik memâlik-i Osmaniye'den memâlik-i ecnebiyeye seyahatin sûret-i katiyyede men'i; çıkacak ecnebi ailelerinin de taharrisiyle 10 liradan fazla nakde müsaade olunmaması ve fazlasına mukabil kağıt para verilmesi münasip görülmekte idüğünden evâmir-i şâyia ve mukteziyyesinin memurîn-i aidesine tebliğ rica olunur." denilmiştir.[15]

10 BOA, DH.EUM.5.ŞB. 2/65: Bağdat Valisi Cevad'tan Dahiliye Nezaretine.
11 BOA, DH.EUM.5.ŞB. 2/65: Dahiliye Nezaretinden Bağdat Vilayetine.
12 BOA, DH.ŞFR. 46/125: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Basra Vilayetine.
13 BOA, HR.SYS. 2158/2: Stockholm Sefaretinden Hariciye Nezaretine.
14 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezaretine.
15 Belgede şu şekilde bir not bulunmaktadır: *"Dahiliye Nezaretince tedâbir-i lâzıme ittihâz edilmiş olduğu İsmail tarafından beyân edilmiş olduğu. Bu bâbda Meclis-i Vükelaca mukarrerât ittihâz ve*

Bu talimata uygun olarak hareket eden Osmanlı taşra idarecileri Rus diplomatlarını toplamaya başlamışlardır. Nitekim 15 Kasım'da Bağdat Vilayeti'nde Rus konsolosunun tutuklanmasının haber alınması üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, "Rus konsolosları hakkında hükûmetçe tatbik edilen muamelenin şimdilik merkumların kasabalardan uzaklaştırılmasından ibaret olduğundan oradaki konsolos hakkında da bu suretle hareket edilerek başka bir sebep yoksa tevkifinden sarf-ı nazar olunması" şeklinde bir emir göndermiştir.[16]

Dahiliye Nezareti'nin bu yazısından sonra devlet kurumları arasında eşgüdüm sağlamak isteyrn ve uluslararası hukuktan kaynaklanan hakkını kullanan Osmanlı Devleti, ülkesinde bulunan yabancı devlet vatandaşlarına ve müesseselerine karşı bir dizi kararlar almıştır. Sadaret tarafından 16 Kasım'da alınan bu kararları ihtivâ eden bir zabıtnâme[17] yayınlanmıştır. Zabıtnamenin ilk bölümü "Düvel-i muhasama memurîn ve tebaası hakkında ittihâz edilecek tedâbir" ismini taşımakta ve 6 maddeden oluşmaktadır. Bunlardan 1., 2., 5. ve 6. maddeleri Osmanlı ülkesinde bulunan konsolosların durumuyla ilgilidir. Buna göre;

> "1-Rusya'da ve hatta İran'da tebaa-i Osmaniye ve şehbenderlerimize Rusya hükûmeti tarafından her türlü kavâid-i hukukiyye ve insaniyyeye muhâlif sûret-i muâmele edilmekde olduğundan bu muâmelâtın ıslâh ve tamirine ve tebaamızın salimen avdetlerine kadar memâlik-i Osmaniye'de bulunan Rusya tebaasının memâlik-i Osmaniye hâricine çıkmalarına müsaade edilmeyecek ve bilumûm sevâhilden ve hudûd ve menâtık-ı memnûa civarında hükûmetin dâhil-i memâlik-i Osmaniye'de tâyin edeceği mahallere azimete ve orada ikamete mecbur edilecekdir.
>
> 2-Kezâlik Rusya hükûmetinin memâlik-i Osmaniye'de bulunan konsoloslarının da şehbenderlerimizin avdetlerine kadar memâlik-i Osmaniye hâricine çıkmalarına müsaade olunmayarak hükûmetin dâhil-i memâlik-i Osmaniye'de tâyin edeceği mahallerde ikamete mecbur tutulacaklardır.

tamim buyrulmuşdur" (BOA, HR.SYS. 2968/10: Enver Paşa'dan Hariciye Nezaretine, 14 Zilkade 1332).

16 BOA, DH.ŞFR 47/31: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Bağdat Vilayetine.

17 Zabıtnâme "Düvel-i Muhasama memurîn ve tebaası ve müessesât-ı maliyesi ve şirketleri ve tâbiyeti ve gümrük resmî ve tebaa-i merkume ile süferâ ve konsoloslarının posta ve telgraf münasebât ve muharebâtı hakkında mukarrerât" ismini taşımaktadır (BOA, HR.SYS. 2975/25).

> 5-Şimdiye kadar Ruslar tarafından tevkif edildikleri malûm olan Osmanlı şehbenderlerine mukabil aynı sınıfa mensub Rus konsoloslarından iki misli mevkuf bulunacakdır.
>
> 6-Memleketlerine gitmek üzere vilâyât-ı dâhiliyeden sahile gelmekde olan Fransa ve İngiltere devletleri konsoloslarının devleteyn-i mezkûreyn memâlikindeki Osmanlı şehbenderleri hakkında icrâ edilen muamele anlaşılıncaya kadar memleketden çıkmalarına müsaade edilmeyecekdir.[18]

Osmanlı Devleti bu kararları uygulamaya koyduktan sonra her iki ülkede de Osmanlı ve Rusların hukuklarını deruhte eden İtalya elçilikleri devreye girmiştir. İtalya elçiliği, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek ve teminat vererek Rusların Osmanlı şehbenderlerine karşı hukuk dışı muamelelerinin sonlandırılarak ülkelerine dönmelerine müsaade edilmesi şartıyla Osmanlı hükûmetince önce bir Rus konsolosunun hareketine müsaade olunmasını teklif etmiştir. Bu teklifin kabul edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin iyi niyetinin bir göstergesi olmak üzere İzmir Rus Konsolosu 18 Kasım'da serbest bırakılmıştır.[19]

Buna rağmen diğer Rus konsoloslarının gözaltına alınması ve güvenilir şehirlere sevkleri devam etmiştir. Nitekim Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin 19 Kasım 1914 tarihli şifresinde, Rize'de bulunan Rus konsolos vekili ile Rus vapur acentesi ve diğer bir kaç Rus'un Lazistan Mutasarrıflığı'nın gösterdiği lüzum üzerine vilayet merkezine getirtilerek serbest bırakıldıklarını bildirmiştir.[20]

Osmanlı Devleti'nin iyi niyet göstermesine karşılık diplomatlarına karşı Rusların yaptıkları hukuk dışı muameleleri haber alan Dahiliye Nezareti, 19 Kasım'da Hariciye Nezareti'ne başvurmuştur. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Van Vilayeti ve Rusya içinden gönderilen telgraflardan[21] Rumiye, Tebriz, Novorssisk ve Odesa'daki şehbenderlerin Rusya hükûmeti tarafından tevkif edildiklerinin anlaşıldığını, diğer diplomatik görevliler hakkında malumat bulunmadığını, bu konuda malumat olduğu takdirde paylaşılmasını, *mukabele-i bil-misl* olmak üzere tutuklanan şehbenderlerin

18 BOA, HR.SYS. 2975/25 (3 Teşrinisani 1330).
19 BOA, HR.SYS. 2167/31: Dahiliye Nazırı Talat'tan Hariciye Nezaretine (29 Zilhicce 1332).
20 BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/12: Trabzon Valisi Cemal Azmi'den Dahiliye Nezaretine.
21 Anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti, Rusya içinden istihbarat toplayacak ağlara sahiptir.

sınıflarının bildirilmesini Hariciye Nezareti'nden talep etmiştir.[22] Hariciye Nezareti sadece adı geçen şehbenderlerin değil İran'da tutuklanan diğer şehbenderlerin kurtarılması için de faaliyete geçmiştir. Nitekim Bakü'de kalan Bakü ve Reşt şehbenderlerinin kurtarılması amacıyla Tahran Sefareti'ne 19 Kasım'da bir emir gönderilmiştir. Fakat Tahran Sefareti, şehbenderleri kurtarmak için bir şey yapılamadığını belirterek Petersburg İtalya Elçiliği vasıtasıyla harekete geçilerek şehbenderlerin kurtarılması gerektiğini bildirmiştir.[23]

Olaylar hızlı bir şekilde gelişirken Hariciye Nezareti konuya daha farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Nitekim Nezaret, sadece Osmanlı diplomatlarının değil Rusya'da bulunan Osmanlı tebaasının da kurtarılması için ellerindeki kozun daha etkili kullanılması gerektiğini düşünmüş ve 21 Kasım'da Sadaret'e başvurmuştur. Buna göre, Reval'den 9 Aralık 1914 tarihiyle Novoye Vremya gazetesine gönderilen telgrafta Büyük Petro namındaki kale kumandanının Reval askerî mıntıkasında bulunan 17'den 50 yaşına kadarki müslüman Osmanlı tebaasının hemen toplanarak savaş esiri olarak Tobosk Vilayeti'ne sürgünlerini emrettiği ve Osmanlı tebaasından Rum, Ermeni ve Slav unsurundan olanların hâlihazırda bulundukları yerlerde kalmalarına müsaade edildiğinin kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İtalya elçiliği, Osmanlı topraklarındaki Rusya konsolosları ve maiyetlerinin dönmelerine müsaade edilmesinden sonra Rusya'daki Osmanlı diplomatlarının dönmelerini ve tarafların ülkelerinde bulunan Osmanlı tebaası ve Rus vatandaşlarının ülkelerine iadeleri konusunun daha sonra kararlaştırılmasını teklif etmişti. Osmanlı topraklarındaki Rus konsoloslarıyla maiyetlerinin Rusya'daki Osmanlı diplomatlarından daha fazla olmasına rağmen Rusya'da yerleşmiş, muhtelif sanayi işleriyle meşgul Türk anasırına mensup müslüman Osmanlı tebaası yüzbinlere ulaştığı halde, sonradan Rus vatandaşlığını alanlar istisna edilirse Osmanlı topraklarındaki gerçek Rus vatandaşlarının cüzi sayıda bulunmasının Osmanlı hükûmetinin menfaatine uygun olmamasının yanında Rusya'da bulunan müslüman Osmanlı tebaasının canlarının ve mallarının muhafazası noktasından da caiz görülmediği belirtilmiştir. Bunun yanında Rusya'nın en mühim gazetelerinden biriyle de itiraf eylediği gibi müslüman Osmanlı

22 BOA, HR.SYS. 2158/2: Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezaretine.
23 BOA, HR.SYS. 2158/2: Tahran Sefaretinden Hariciye Nezaretine.

tebaası Sibirya'ya sürgün edilmekte olup hukuka ve insanlığa aykırı bu muamelenin müslüman tebaanın yok edilmesi maksadıyla olduğu ve Rusya konsoloslarıyla maiyet memurlarının Osmanlı ülkesinden ayrılmalarından sonra Rusya'nın güneyinde bulunan Osmanlı tebaasının dönmelerinin çok zor olacağı açıklanmıştır. Müslüman Osmanlı tebaasının sağ olarak dönmelerinin iki tarafın şehbenderlik memurları ile vatandaşlarının durumlarının ayrılmasına ve bunların aynı zamanda mübadelesi hususunun temin edilmesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Hariciye Nezareti son olarak, Osmanlı topraklarındaki Rus konsoloslarıyla maiyet memurlarının Rusya'da bulunan diplomat ve müslüman Osmanlı tebaasının dönmelerine kadar Osmanlı ülkesi dışına çıkmalarına müsaade edilmemesini, özellikle Müslüman Osmanlı tebaasının dönmeleri için Rusya hükûmetinden izin alınması konusunda İtalya elçiliğine tebligatta bulunulmasının uygun görüldüğünü bildirilmekteydi.[24] Hariciye Nezareti'nin bu tedbirinin uygulamaya konulmadığı veya konulamadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi hakkında belgelerde herhangi bir kayıt bulunamamış olmakla birlikte Osmanlı Devleti diplomatlarını kurtarmak için tebaasının ikinci planda kalmasına razı olmak zorunda kalmış olmalıdır.

Merkezde bu tarz tedbirlerin tartışıldığı sırada Osmanlı diplomatlarının Rusya'yı terk etmeye başladığı haberleri de geliyordu. Nitekim 23 Kasım'da Tiflis Başşehbenderi ve Batum Şehbender vekilinin Viladikova-Petrograd-Finlandiya yoluyla ülkeye dönmek üzere hareket etmiş olduklarını İtalyan elçiliği bildirmiştir.[25]

Kasım sonuna gelindiğinde Osmanlı şehbenderleri Rusya'dan çıkmaya devam ediyorlardı. Tebriz, Novorossisk Kerç, Sivastopol, Rostov ve Bakü'deki şehbenderlerin Petrograd'a doğru hareket eyledikleri ve Odesa'daki başşehbenderin de yola çıkabilmesine gayret edildiği İtalya elçiliği tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Rusya'da bulunan şehbenderlik görevlilerinin dönmeleri hususundaki Rusya'nın verdiği sözü tutmaya başladığı için Osmanlı topraklarındaki Rusya konsoloslarının da ülkelerine dönmelerine müsaade edilmesi kararını vermiştir.[26]

24 BOA, HR.SYS. 2116/3: Hariciye Nezaretinden Sadarete.
25 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti.
26 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (25 Kasım 1914).

Bakü, Reşt, Novorossisk şehbenderleriyle Batum kançıları 26 Kasım 1914 tarihinde Stockholm'e ulaşmışlardır. Bunların şehbenderhane evrakları, Türkçe ve Fransızca şifre anahtarlarına Ruslar tarafından el konulmuştur. Hariciye Nezareti "mukabele-i bil-misl" olarak Osmanlı ülkesindeki Rus konsolosluklarının evraklarıyla şifre anahtarlarının zapt edilmesini Dahiliye Nezareti'nden 30 Kasım'da talep etmiştir.[27]

Bu sırada İstanbul'daki İtalya elçiliği, Rus konsoloslarının ülkelerine dönmesi için çalışmalarına devam etmiştir. Nitekim Kayseri'ye sevk edilen Rus konsoloslarının orada tutuklandıklarını bildirdikten sonra Rusya'da bulunan Osmanlı şehbenderlerinin ülkelerine dönmek üzere yola çıktıklarını belirterek, Rus konsoloslarının da serbest bırakılarak memleketlerine dönmelerine müsaade edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Rusya'daki Osmanlı diplomatlarının Rusya'dan çıktıklarına dair İsveç'ten malumat alınıncaya kadar Rus konsoloslarının dönmelerine müsaade edilmemesinin uygun olduğunu fakat Rusya'dan çıkmamış ve kendilerinden haber alınamayan Osmanlı şehbenderlerine Rusların şiddetli muamele yapmasına sebep olacağından bunların tutuklanmalarının önlenmesi gerektiğini 26 Kasım'da Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.[28] İki gün sonra ise İtalya elçisi, Osmanlı diplomatlarının Rusya'dan çıkmak üzere İsveç hududuna doğru yola çıktıklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı memurları İsveç hududunu geçince Rus memurlarının salınması uygun olacağından bu yönde muamele edilmesi istenmiştir.[29] Bir gün sonra İtalya elçiliği, Mersin'deki Rus viskonsülünün Konya'da gözaltında tutulması emri alındığını belirtmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Osmanlı şehbenderlerinin yola çıktıklarını ve Rusya'nın bu konudaki taahhüdü sebebiyle Mersin Rus viskonsülü hakkındaki tedbirin kaldırılması ve şahsın ülkesine dönmesine müsaade edilmesini Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir.[30] Gerçekten de Osmanlı diplomatları Rusya'dan çıkmaya devam ediyorlardı. Son olarak Bakü ve Reşt şehbenderleri, 30 Kasım 1914'te Rusya'dan çıkmışlardır.[31] Tebriz şehbenderlik mahkemesi katibi Muzaffer ve Hoy şehbenderi Nail ve Rumiye şehbenderlik katibi Necati

27 BOA, HR.SYS. 2116/3: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine.
28 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti.
29 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti.
30 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti.
31 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezareti'nden Tahran Sefaretine.

Bey, Selmas Tacirbaşısı Rıza Efendilerin Berlin'e gelmiş oldukları 5 Aralık'ta bildirilmiştir.[32]

Osmanlı ülkesindeki Rusların ülkelerine dönmesi için faaliyetlerine devam eden İtalya elçiliği bir kez daha Hariciye Nezareti'ne başvurmuştur. Daha önceden Şam'a sevk olunmuş olan Rus konsolosların 27 Kasım'da Halep'e ulaştıklarını, bunların Kayseri'de gözaltında bulundurulması için yola çıkmak üzere olduklarını, Halep'e gitmek için yola çıkan Bitlis ve Van konsoloslarının ise Diyarbakır'da bir handa tutuklandıklarını belirtildikten sonra, bunların Kayseri'ye sevk edilmeyerek ülkelerine kolaylıkla dönmelerini ve İtalya konsolosunun bulunduğu bir şehre gönderilmelerini, ayrıca Kastamonu Rusya konsolos memuru Mösyö Ceyodiçi'nin (?) hasta olmasından dolayı Kastamonu'da kalması ve tutuklanmak üzere Çorum'a gönderilmesinden vazgeçilmesini talep etmiştir. İtalyan elçiliği, Osmanlı hükûmetine verdiği ikinci bir tahriratta, Osmanlı ve Rus diplomatik misyonlarının ülkelerine dönmeleri hakkında bir antlaşmadan dolayı İzmir Rusya konsolosunun ayrılmasına izin verildiği takdirde Rusya'daki Osmanlı diplomatlarının hemen hemen tamamının ülkelerine dönmelerine Rusya tarafından müsaade olunduğunu, belki de onların Rusya sınırlarından çıkmış bile olduklarını bildirmekteydi. Buna rağmen Osmanlı topraklarındaki Rusya konsoloslarının serbestçe ayrılmasına müsaade olunmadığı gibi tutuklanmak üzere liman ve hudutlardan uzak yerlere sevk edildiklerinin haber alındığına vurgu yapmıştır. Bu yaklaşımın diplomatların ülkelerine dönmeleri vazifesini deruhte eden İtalya'yı müşkül bir mevkide bıraktığı, bunun ise Odesa'daki Osmanlı şehbenderinin dönmesine yönelik çalışılmanın yanında Rusya'da olması muhtemel diğer memurların dönüşü konusunda harcanan mesainin boşa çıkmasına sebep olacağından Rusya konsolosları hakkında uygulanan sert tedbirlerin hafifletilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, bu tedbirin uygun olduğunu Dahiliye Nezareti'ne yazmıştır.[33]

Rus konsolosları hakkındaki müracaatlarına devam eden İtalya elçiliği iki gün sonra yeniden Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Buna göre; Edirne Rusya Konsolosu Mösyö Yakamof'un ailesi ve konsoloshane katibi

32 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine.
33 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti (1 Aralık 1914).

ile birlikte Dersaadet'e ulaştığını, Kayseri'ye gitmek için maiyetiyle beraber seyahatine devam ettirilmesi ve Mersin Rusya konsolosunun Kayseri'de tutuklanması için memurlara emir verildiğinin haber alındığını belirttikten sonra Mersin Rusya konsolosunun Kayseri'ye gönderilmemesi ve Mösyö Yakamof'un Dedeağaç yoluyla gönderilmesi şartıyla ikisinin de ülkelerine dönmesini talep etmiştir. Hariciye Nezareti de gerekli emirlerin verilmesi için durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.[34]

İtalyan Elçiliği, Rus konsolosları hakkında Osmanlı Devleti'ne başvurmaya devam etmiştir. Nitekim Osmanlı topraklarında bulunan Rusya konsoloslarının memleketlerine dönmeleri konusundan taşra memurlarının işi zorlaştırmaya devam ettiklerini, hatta bazı mahallerde Rus konsolosların tutuklu bulundurulmak üzere memleketin içine sevk edildiklerini iddia etmiştir. Bu durumun Rusya'daki Osmanlı diplomatlarının Rusya'dan hareket ettiklerinin Babıali'ye bildirilmesinden önce verilen talimattan kaynaklanmakta olduğu haber alındığından bu hâlin Rusya'daki Osmanlı memurlarının kurtarılmasına muvaffak olmuş İtalya hükûmetinin mesuliyeti olduğundan bahisle Rusya konsoloslarının memleketlerine dönmeleri hakkındaki müsaadenin hızlandırılması ve bunların en kısa yolla dönmelerinin sağlanmasını talep etmiştir. İtalya elçiliği bu bağlamda, Yafa Konsolosu'nun Yafa'dan ve Haleb'de birleşen konsoloslarla Musul ve Diyarbakır konsoloslarının İskenderun'dan hareketlerine müsaade olunmasına acilen izin verilmesini istemiştir. İtalya elçiliği aynı yazıda Kars Şehbender Vekili Rauf Bey'in ve Rusya'da bulunan Osmanlı şehbenderlerinin hepsinin serbest bırakılarak İsveç yoluyla Osmanlı topraklarına dönmelerine müsaade olunduğu da bildirmiştir. İtalyan elçiliğinin bu taleplerinin yerine getirilmesi Dahiliye Nezareti'nden istenmiştir.[35]

İtalya Elçiliği, 7 Aralık 1914 tarihinde tekrar Hariciye Nezareti'ne başvurmuştur. Buna göre Odesa Başşehbenderi ve ailesiyle şehbender vekilinin Finlandiya yoluyla Osmanlı topraklarına dönmeleri için Petrograd'a doğru yola çıkmış olduklarını, Tebriz ve Hoy şehbenderleriyle Rumiye şehbenderlik katibinin aynı yolla dönmekte olduklarını, bu

34 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti.
35 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti (6 Aralık 1914).

yolun İtalya Elçiliği tarafından ayarlanmış olduğunu bu konuda Rumiye memuriyetine bilgi verilmiş olduğunu, Osmanlı hükûmetinin talep ettiği gibi güzergâhın değiştirilmesinin Osmanlı diplomatlarının seyahatinin uzatılmasına sebep olacağı cevabı alındığını, ayrıca bu yolun şimendiferle takibinin mümkün olan yegane güzergâh bulunduğunu bildirmiştir. İtalya Elçiliği'nden gönderilen diğer bir tahriratta da şehbenderlerin memleketlerine dönmeleri konusunda yapılan anlaşmadan bahsedilmiş ve Rusya'daki şehbenderlerin büyük kısmının Rusya hududunu geçtiği ve hepsinin dönmelerine müsaade edilerek Rusya hükûmetince vaki olan taahhüdün yerine getirildiği belirtilmiştir. Ayrıca İran'daki Osmanlı şehbenderlerinden üçünün dönmesi için izin alınmışken, Osmanlı hükûmetinin yalnız İzmir, Edirne ve Tekirdağı'ndaki Rusya konsoloslarının dönmesine müsaade ettiğinden, Konya ve Mersin konsoloslarının Kayseri'de ve Çanakkale'dekinin ise İstanbul'da tutuklu bulunduğundan yakınmıştır. Bu sebeple Osmanlı ülkesindeki bütün Rusya konsoloslarının serbest bırakılarak hemen dönmelerine izin verilmesi, bunu Rusya hükûmetine taahhüt etmiş olan İtalya hükûmeti tarafından talep olunmuştur.[36] Dahiliye Nazırı Talat Paşa, bu tahrirata bir gün sonra cevap vermiştir. Cevapta bütün Rusya konsoloslarının ülkelerine dönmeleri konusunun 5 Aralık 1914 tarihinde bütün vilayetlere yazıldığı ve konsolosların ayrıldıklarına dair peyderpey cevapların da gelmeye başladığı bildirilmiştir. Bunun yanında İzmir Rus konsolosunun, Osmanlı şehbenderlerinin bırakılması karşılığında 16 Kasım'da serbest bırakıldığı ve memleketine hareket ettiği belirtilmiştir. Edirne ve Tekirdağı konsoloslarına ise daha sonra izin verilmiş olup bunlar da Dersaadet'ten Edirne yoluyla memleketlerine hareket etmişlerdi. Yalnızca, Osmanlı Devleti aleyhinde casusluk yapan Çanakkale'deki Rus konsolosunun İstanbul'a getirilerek Tokatlıyan Oteli'nde gözaltında bulundurulduğu bildirilmiştir.[37]

Buna rağmen Rus konsoloslarının Osmanlı topraklarından çıkarılmadıkları görülmektedir. Nitekim İtalya elçiliği, Mersin İskelesi'ne sevk edilmiş olan Rus konsoloslarının ayrılmalarına Osmanlı askeriyesi tarafından izin verilmediğini, hâlbuki Osmanlı şehbenderlerinin Rusya sınırlarından çıkmış olduklarını belirterek bundan sonra iskeleye gelecek

36 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti.
37 BOA, HR.SYS. 2165/2: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Hariciye Nezaretine (8 Aralık 1914).

olan konsolosların ayrılmalarına izin verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Stockholm Sefareti'nden alınan telgrafta belirtildiği gibi İran'da bulunan şehbenderlik memurlarıyla Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-İran *Tahdîd-i Hudûd Komisyonları*na memur olan kişiler hariç tutularak Rusya'daki 3 şehbenderle bir kançılar Rusya hududundan çıkıp Stockholm'den geçtiklerini ve *Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti*'nin 9 Aralık tarihli tezkiresine göre İzmir, Edirne ve Tekfurdağı Rusya konsoloslarının ayrılmalarına izin verilmiş olduğunu açıklamıştır. Devamında bir Rus konsolosluğu kançılarının daha dönmesine müsaade olunarak Rusya'da bulunan diğer Osmanlı şehbenderlerinin dönmelerinin temin edildikten sonra geri kalan Rus konsoloslarının Osmanlı topraklarından çıkarılmalarının uygun bulunduğunu belirtmiştir.[38]

Aralık ve Ocak aylarında Osmanlı diplomatlarının Rus ve İran topraklarından çıkışı devam etmiştir. Odesa Başşehbenderi Kâmil Bey ve ailesi, Odesa Başşehbenderlik kançıları Tahir Bey ile Rostov Şehbenderi Derviş Bey, 27 Aralık'ta salimen Stockholm'e ulaşmışlardır.[39] Stockholm Sefiri Mustafa Şekib Bey, Tebriz Başşehbenderi ile şehbenderhane mahkemesi katibi ve ailesi, Hoy şehbenderi ve Rumiye şehbender vekilinin 29 Aralık'ta maişetten yoksun bir halde Stockholm'e geldikleri ve ertesi gün Berlin yoluyla gönderildiklerini, bunların Rusya hükûmetince göz altına alınarak şifre, evrak ve paralarının müsadere edildiğini, tutuklu bir şekilde Tiflis'e götürüldüklerini, orada hapis edilmiş olduklarını ve bu konuda daha sonra postayla tafsilat verileceği bildirmiştir.[40] Ayrıca Stockholm Sefareti, 7 Ocak 1915'te Sivastopol Şehbenderi Cemil ve Kerç Şehbenderi Kemâl beylerin ahiren Stockholm'e ulaştıklarını bildirmiştir. Bununla birlikte, Odesa Başşehbenderi Kâmil Bey'in ifadesinden Tiflis Başşehbenderliği kançıları Rauf Bey ile kavasın henüz Petrograd'da bulundukları ve Rostof Şehbenderliği imamı ile Batum Şehbenderliği katibi Hasan Efendi'den malumat alınamadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine adı geçenler ve Sivastopol şehbenderliği katibi Simon Yorgiyadis, Kerç Şehbender vekaleti katibi Merodis, Noworosky şehbenderlik katibi Mihaliki Kalcidi, Rostof şehbenderliği imamı Hafız İsmail, Taygan (Taganrog)

38 BOA, HR.SYS. 2165/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti (20 Aralık 1914).
39 BOA, HR.SYS. 2158/2: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti'ne.
40 BOA, HR.SYS. 2161/22: Stockholm Sefiri Mustafa Şekib'den Hariciye Nezaretine (30 Aralık 1914).

fahri şehbenderi Bedros ve adı geçen şehbenderliğin imamı Mehmed Efendilerin bir an evvel Rusya'dan çıkmalarının temin edilmesi için İtalyan elçiliği nezdinde teşebbüse geçilmiştir.[41] Fakat Taygan fahri şehbenderi Bedros, Sivastopol şehbenderliği katibi Simon Yorgiyades, Kerç Şehbender vekaleti katibi Merodis ve Noworosky şehbenderlik katibi Mihalaki Kalcidi efendiler Rusya'dan ayrılmak istememişlerdir. Bu görevliler Rusya'da kalmak istemelerinde aileleriyle Rusya'da yerleşmiş olmalarını sebep göstermişlerdir. Ayrıca diplomatların harbin devamı müddetince Rusya'da kalmak arzusunda bulundukları hakkında beyannameler tanzim ettikleri ve bunları bulundukları mahallerdeki İtalya konsoloslarına teslim ettikleri anlaşılmaktadır.[42]

Şubat ayına girilmesine rağmen hâlâ Rusya'dan çıkmayan diplomatik misyon görevlileri bulunmaktaydı. Nitekim 7 Şubat tarihli bir yazışmaya göre Taygan Şehbenderliği İmamı Mehmed Efendi bir ay önce Rusya'dan hareket etmiş, Rostof Şehbenderliği İmamı Hafız İsmail Efendi, Kars Şehbenderliği Vekili Ali Rauf Bey ve kavası 3 Şubat 1915'de Petrograd'dan ayrılmışlardır. Bakü Şehbenderliği Katibi Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin Haziran'dan beri Rusya'dan hareket ettiği halde hâlâ Osmanlı topraklarına ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Batum Şehbenderliği Katibi Hasan Efendi'nin Rusya'da bulunduğu Rus memurları tarafından iddia edilmekte ise de Rusya Hariciye Nezareti'nin dönmesine müsaade olunacağı teminatında bulunduğu İtalya Sefareti'nden bildirilmiştir.[43]

Eve Dönen Osmanlı Diplomatlarının Raporları

Osmanlı diplomatları tarafsız ülkelere veya Osmanlı topraklarına gelince maceralarını anlatan birer rapor kaleme almışlardır. Raporların yazılmasındaki amaç harp sebebiyle memuriyetlerinden ayrılan diplomatik misyon görevlilerinin ayrılıklar, düşman devletten gördükleri muameleler ve görev yerlerinden ayrıldıklarında şehbenderliklerin malî durumu hakkında Maliye Nezareti'ni bilgilendirmektir.[44] Birinci elden kaynak olmasından dolayı raporlar, diplomatların sergüzeştlerini takip etme

41 BOA, HR.SYS. 2158/3: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti'ne (7 Ocak 1915).
42 BOA, HR.SYS. 2158/3: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine (7 Şubat 1915).
43 BOA, HR.SYS. 2158/3: Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezareti'ne (7 Şubat 1915).
44 BOA, HR.MTV. 184/22: Said Halim Paşa'dan Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'ya (25 Mart 1915).

imkanı vermektedir. Bugüne kadar hak ettiği değer verilmeyen raporlardan yalnızca bir tanesi yayınlanmıştır.[45]

Raporlarda ilk önce Osmanlı donanmasının bombardımanın yol açtığı etki göze çarpmaktadır. Nitekim Odesa Başşehbenderi Kâmil Bey olayı şöyle anlatır:

> *"16 Teşrinievvel (29 Ekim) 1914 Perşembe sabahı alafranga saat üçde liman tarafından top sadâları işidilmeğe başladı. Bu sadâlar iki saat kadar devam etdi. Herkes uykuda bulunduğundan top sadâlarına rağmen şehirde sukûnet hükmfermâ idi. Ale's-sabah tahkik-i keyfiyet olundukda limanın medhalinde karakol vazifesini ifâ eden ufak bir kruvazörün 60 kişiden ibâret bulunan mürettebatıyla birlikde gark edildiği ve karantina* rıhtımında *bağlı bulunan Mesajeri Martim Kumpanyası vapuruna mermi isabetle rehnedâr olduğu ve iki kişi mecrûh düşdüğü ve Pressip cihetindeki şeker fabrikasının tamamen ve tramvay elektrik fabrikasının kısmen tahrib edildiği ve şeker fabrikası amelesinden kadın ve erkek 20 kişinin mecrûh olduğu ve üç dört kişinin maktûl düşdüğü anlaşıldı.* Şehirde heyecan *başladı. Vakıadan haberdâr olan ahali* dâhile firar etmek üzere şi*mendüfer istasyonlarına tehâcüm etdi. Bütün gün şehirde tramvaylar işlemedi. Gece şehrin fenerleri* söndürüldü. Odesa şehri mâtemengiz bir manzara aldı."[46]

Limanlarının bombalanması üzerine Ruslar Osmanlı şehbenderliklerini basmışlardır. Nitekim Sivastopol Şehbenderi Ahmed Cemil Bey bu olayı şu şekilde aktarmıştır:

> *"Donanma-yı hümâyûnun Sivastopol ve mevâki-i müstahkemesini topa tutması Rusya'nın ağraz-ı kadime ve tarihçesini bir kat daha teşdîd etdiği için top ateşi başlar başlamaz bir jandarma zabitinin taht-ı kumandasında olarak bir bölük piyade müfrezesiyle 8 polis efradı* şehbenderhanemizi derhâl *abluka ve mugayir-i kavanin-i hukuk-ı düvel olarak bendenizi tevkif etdiler. Rusların şu taarruzât-ı bî-insâfânesine karşı protestoya mahal bile kalmadan şehbenderhane ve kançılaryamızdaki kaffe-i evrak ve defâtiri şifre miftâhını zabt ve müsadere ve sene-yi sabıkaya aid evrak-ı resmiyemizin kendi hükûmetlerince vâreste-i ehemmiyet olanlarını ve mülga Ak Mescid*

45 Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı -Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu" *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/2, 2016, s. 113-131.

46 BOA, HR.SYS. 2158/3.

> *şehbenderhanesine müteallik evrakı bade'l-temhir ceblerimdeki resmî ve gayrıresmî kaffe-i evrakı kemâl-i hiddet ve şiddetle istirdâd ederek harb limanında casus ve bombardımanının vuku bulacağından imişim fikr ve hulyâsıyla da esir-i harb olarak âcizlerini ithâm ve bir cânî-i âdi gibi iki müsellâh jandarma refakatinde Sivastopol hapishanesine nakl ettiler."*[47]

Görüldüğü gibi Ruslar, Osmanlı şehbenderliklerini basarak ele geçirdikleri belgelerden Osmanlı istihbarat ağlarını öğrenmeye çalışmışlar ayrıca şifre anahtarlarını elde etmeye çalışmışlardır. Fakat şehbenderler şifre anahtarlarını Ruslardan kurtarmak için büyük gayret gösterirler. Nitekim Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya bu yolda yaptıklarını faaliyeti şöyle anlatır:

> *"Başşehbenderhane şiddetli tarassud altında tutulmakta olduğundan günün birinde polislerin bağteten taharriye kalkışmaları müsteb'id olmadığına binaen evrak-ı mühimmeyi bizzat sobalara koyararak ihrâk eyledim. Yakılan evrak şunlardan ibarettir. 1-Tiflis Başşehbenderliğine aid Türkçe ve Fransızca iki aded şifre miftâhı. 2-Tiflis Başşehbenderliğine aid Dahiliye Nezaretiyle bir adedi Türkçe şifre miftâhı. Bu miftâh zaten alınan emr üzerine kullanılmamakta idi. 3-Batum kançıları Ahmed Nizameddin Bey tarafından âcizlerine tevdi' edilen Türkçe ve Fransızca iki aded şifre miftâhı. 4-Vaktiyle Kars şehbenderliği katibliğinde bulunmuş olup bilâhare terk-i memuriyet etmiş olan erkân-ı harbiye zabitânından Hasan Bey eslâfımdan bir zata bırakmış olduğunu mahtûm iki zarf-ı muhteviye el yazısıyla tertib edilmiş bir şifre miftâhı. O zamana kadar mahtûm olarak kasada hıfz edilmiş olan o zarflar kable'l-ihrâk açılmış ve derunlerinde makamât-ı muhtelifeye yazlmış bazı muharrerât müsveddeleri görülmüşd*ür."[48]

İran'da bulunan Osmanlı şehbenderlikleri de bölgeyi işgal altında tutan Rusların baskınından nasibini almıştır. Nitekim Tebriz Başşehbenderliği, Rumiye ve Hoy şehbenderlikleri Ruslar tarafından 2 Kasım 1914 Pazartesi günü basılmıştır. Tebriz Başşehbenderi Mehmed Atif Bey'in raporuna göre olay şöyle meydana gelmiştir.

> "*Geçen Teşrinievvel-i Rûmînin 20'inci Pazar ertesi günü birer tabur piyade ve süvariden mürekkep Rus kuvve-i askeriyesi başşehbenderhaneye duhûl ederek*

47 BOA, HR.SYS. 2159/2.
48 BOA, HR.SYS. 2159/2.

bendelerini tevkif ile zabt ve müsadere olunan başşehbenderhane evrakı ile beraber Tiflis'e tahte'l-hıfz sevk ve izâm kılınmış ve Tiflis'de tahammül-fersa ezâ ve cefâ*lar tahtında 15 gün habs olundukdan sonra Finlandiya hudûdu üzerinde kain Belostroff istasyonuna gönderilmiş ve mezkûr istasyonda tekrar eşyalarımız muayene edilerek oraya kadar kaçırabilmiş olduğum iki aded Türkçe miftâhlar ile 433 ruble param müsadere edilmiş ve Stockholm şehrine bîtâb ve muhtâc-i iâne bir halde vâsıl olmuş olduğumuz arz olunur*".

Tebriz Şehbenderlik mahkemesi idaresine memur başkatip Muzaffer Bey'in ifadesinde ise "*mahkeme-i şehbenderî Rus kuvve-i askeriyesi tarafından basılarak âcizleri tevkif ve mahkeme-i şehbenderî evrak-ı resmiyesi ile 200 lirayı mütecâviz halı ve zîkıymet eşya-yı zatiyem müsadere ve zabt olunarak Başşehbender Beyefendi ile beraber tahte'l-hıfz Tiflis'e izâm 15 gün mahall-i mezkûrde tevkif olundukdan sonra Finlandiya tarikiyle Stockholm'e perişan bir halde gelindi*." denilmekteydi. Rumiye Şehbenderliği vekili katibi Hüseyin Necati Efendi ise Rusların baskınını şöyle anlatmaktadır:

"*Alafranga saat 10 buçuk raddelerinde Hariciye Nezaretiyle Van vilayetine verilecek malumatı şifre yapmakta iken Rumiye mevkii kumandanı General Afresimohun? yaveri* Mülazımevvel Çernaşof emrinde olduğu halde Rus kıtaatı askeriyesiyle birlikte şehbenderhaneye taarruzla kalem odasına girecekle*ri sırada kendilerini gördüm. Âcizleriyle birlikde Katib Hüseyin efendiyi tevkif etdiler. Hariciye Nezaretiyle Dahiliye Nezaretinin şifrelerini ve tekmîl evrakı zapt etdiler. Rus kuvvetinin şehbenderhaneye taarruzunu malumat alan kavaslarımız tarafından Ruslar üzerine ateş etmeye başladılar. İki saat bilâ-fâsıla devam eden müsademe neticesinde kavaslarımızdan biri şehid ve birisi mecrûh olmuştur. Rusların iki maktûl üç mecrûh ve tasallih edilen Nasturi çetelerinden bir maktûl olduğu şehbenderhanede mülteci bulunan Sünniyü'l-mezheb ahaliden kırk aile o anda tevkif edilerek Rus konsoloshanesine sevk ve içlerinden altısı o gece bilâ-sebep saliben idam edildikleri ve eşyalarımı almaksızın ale'l-acele ailemle beraber askerî kışlasına sevk ve oradan da mahfuzen Tiflis'e götürülüp 12 gün tevkifden sonra Rusya'dan Finlandiya tarikiyle Stockholm'e 6 nefer ailemle geldik*."

Hoy Şehbenderi Nail Bey'in ifadesi ise şöyledir:

"*Pazar ertesi gecesi saat 7 buçuk raddelerinde şehbender etrafı 150'yi mütecâviz Rus kuvve-i askeriyesi tarafından muhasara ve kapılar kırılarak*

*içeriye duhûl edilerek evrak-ı mevcude-i resmiye ve kuyudât ile Hariciyenin atik şifre miftâhı ve Dahiliye şifre miftâhı dahi müsadere ve kendim de tevkif edilerek Tiflis ve Finlandiya tarikiyle Stockholm'e sevk edildim. Zatıma aid eşya ile 180 tumandan ibaret nakid mevcud dahi şehbenderhanede kalmışd*ır."[49]

Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey, savaşın çıkmasından sonra tutuklanması hakkında şunları yazmıştır.

"Karadeniz hadisesiyle hâl-i harbin zuhuru üzerine Teşrinievvel-i Rûmî'nin 18. günü ale's-sabah Üçüncü Daire Polis komiseri başşehbenderliğe gelerek hükûmet namına beni tevkif eylediğini ve maa-mafih başşehbenderhanede ikametime müsaade edildiğini bil-beyân sokağa çıkamayacağımı ve kimseyi kabul edemeyeceğimi söyleyerek evin her iki kapısına adî polis memurları ikame edildiğini ilave etdi ve âcizlerinin Rusya'yı terk etmekliğim hakkında karar ittihâzı Türkiye'de mukim Rus konsoloslarına karşı edilecek muameleye göre tahakkuk edeceğinden şimdilik beklemek lâzım geldiğini dermeyan eyleyerek pasaportumu zabt ile çıkıp gitdi. Zaten işbu tebliğ-i resmiyeden bir gün evvel *akşam üstü* vâli*-i umûmi kançılaryasından telefonla harbin başladığı bildirilerek hakkımda verilen kararın zaman-ı tebliğine kadar sokağa çıkmamaklığım tavsiye edilmiş olduğundan mevkufiyet fiilen 17 Teşrinievvel'de başlamış idi.*[50] *Bu mevkufiyet 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914) tarihine kadar devam ederek bu* müddet zarfında oldukça tas'ibâ*ta maruz olundu. Yiyecek içecek tedariki husûsunda polis memurları tarafından müşkilat gösterilerek günde bir veya iki defa sokağa gönderebildiğimiz hizmetçi başşehbenderhaneden çıkarken ve sokakdan evdetinde daimî* sûretd*e taharri edilmekte ve getirdiği paketler bile yegân yegân muayene edilmekde idi. Kendisine gazete almaması ve kağıd çıkarmaması ve kimseden mektub getirmemesi şiddetle tenbîh edilmiş ve bir gün şübhe üzerine polis dairesine celp olunarak sıkıştır*ılmış idi. Yevm-i mevkufiyet-i âcizâ*nemden biri nasıl imrâr-ı hayât eylediğim hakkında dahi merkumdan defaâtle malumat taleb edilmiş idi. Hükûmetin maksadı beni haricle temasdan katiyyen men' etmek olup Tiflis'te mukim ehibbâ-yı âcizânemle mektublaşarak ahval-i mahalliyeden, tedarikât-ı askeriyeden malumat alabilecekliğim, husûsuyla itlâât ve mahsusâtımı dolayısıyla hükûmetime bildirilmekliğim Ruslarca ehemmiyetle men' edilecek mevad-ı müstaceleden idi.*[51] *Taht-ı tevkife alındığım günden*

49 BOA, HR.SYS. 2158/2: Stockholm Sefaretinden Hariciye Nezaretine (30 Kasım 1914).
50 BOA, HR.SYS. 2159/2.
51 BOA, HR.SYS. 2159/2.

itibaren Avrupa'dan, İstanbul'dan namıma gelen gazetelerle resmî ve husûsî mektublar tevzi olunmadı. Abone olduğum Rus gazeteleri de verilmedi. Zaten Avrupa harbi ibtidâsından beri mektublarla gazetelerin sansürce muayene edilemeden başşehbenderhaneye getirilmedi ve bunlardan bazılarının tevzi' edilmediği mahsus idi.[52] *Mevkufiyetin tahakkuk eder etmez telefonu kesmek Ruslar akıllarına gelmemiş veyahud öyle yapmak tercih edilmiş olduğundan birkaç gün daha telefon mukalemati müşkilatla devam edebildi. Bu vasıta ile birkaç tarafından aldığım malumat başşehbenderliğin taharri edileceği ve şifre miftâhlarıyla evrak-ı mühimmenin zabt olunacağı hakkında âcizlerine kanaat-ı kâmile vermiş olduğundan ve zaten Avrupa harbinin ibtidâsında Almanya konsoloshane girilerek kasanın kırıldığı ve bazı evrakın zabt edildiği zamanında haber alınmış bulunduğundan bil-ifâte-i vakt evrakın imhası bendelerince bir vazife-i vataniye add edilmiş idi."*[53]

Diplomatlar görev yerlerinden ayrılmadan önce maiyetlerini kurtarmaya çalışmışlardır. Bu konuda Batum Kançıları Nizammeddin Bey şunları ifade etmektedir.

"Katib Hasan Efendi'nin Amerika konsolosu nezdinde bulunarak Osmanlı tebasına müteallik umûrda mûmâileyhe muavenet eylemesi yolunda hükûmet-i mahalliye nezdinde vuku bulan çabam kabul olunmadığı gibi hiç değilse kendisinin serbest bırakılması için vaki olan talebimi dahi red eylediklerinde ve mûmâileyh de şehirde kalmayı tercih ettiğinden Batum'da kalmıştır. Ancak şehri terk etmeden tevkif olunan Müslim tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı şâkkada istihdam olunacaklarını istihbar eylemiş idim. O gece bir jandarma refakatinde seyahât ettikden sonra ertesi günü (17 Teşrinievvel/30 Ekim 1914) Tiflis'e muvasalat eyledim.[54] *46 gün devam eden müddet-i mevkufiyetim zarfında Kars vâlisi polis müdürüne her türlü hukuk-ı düvel kavaidine muhalif olarak tevkif edilmiş olduğundan gerek serbest bırakılmaklığım ve gerek medâr-ı maişetimiz olabilmek üzere Petersburg İtalya sefaretinden bendelerine para getirilmesi hakkında müteaddid ve müdellel mektublar yazdım. Bu mektublarımın bir nüshasını muhafaza etmişdim. Fakat bilâhare bir ikinci defa olarak Tiflis'te muayeneye tabi tutulduğumuz ve üstlerimiz ve eşyalarımız aranıldığı vakt bu mektubların cümlesini de aldılar.* [55] *İtalya sefaretinden şu sûretle para istemekden maksadım kat'i bir*

52 BOA, HR.SYS. 2159/2.
53 BOA, HR.SYS. 2159/2.
54 BOA, HR.SYS. 2159/2.
55 BOA, HR.SYS. 2159/2.

ihtiyaçdan ziyade Kars'da mevkuf bulunduğumu ve serbest bırakılmaklığım istenilmediğini İtalya memuriyetine bildirmek idi."[56]

Bundan sonra şehbenderler hapishaneye atılmışlar veya görev yerlerinden sürgün edilmişlerdir. Odesa Şehbenderi Kâmil Bey hapishane günleri hakkında da bilgi vermektedir.

*"23 Teşrinievvel (5 Kasım 1914): Ale's-sabah Hersofski Polis Dairesi serkomiseri ile diğer bir polis komiseri ve iki jandarma gelerek çâkerlerini alıp Odesa Habishanesine götürdüler. Habishanede tamamen soyulmak sûretiyle üzerim taharri olundukdan ve üzerimde bulunan eşya alındıkdan sonra iki gardiyan terfikiyle yedi aded kapıdan ge*çirilerek 199 numarolu Caehot'a[57] *koydular. Bu zindan dört metre tulunda ve iki metre arzında cevâtib-i erbaası* döşeme ve tavanı taş mefruş ve yüksek kalın demir parmaklıklı ufak bir pencereyi havi bir mahal olup derununda bulunan eşya yatak makamına kaim ot ile memlû bir çuval ve bir tahta iskemle ve masa ile def'i hacet için bir çinko kova ve maden maşraba ve ka*radepon? ibaret idi. Bade'z-zuhr Kançılar Tahir Bey dahi habishaneye getirilerek ayrı bir Cachot'a konuldu. İşbu jandarma her gün döşeme taşlarını oğup temizlemek ve sabah akşam müsellâh bir gardiyanın nezaret-i tahtında pislik kovasını umûm lağıma dökmek ferdasını sabunsuz silmek mecburiyetinde idik. Sabahları alafranga saat altıdan akşam sekize kadar tahta iskemle üzerinde oturmak habishane nizâmı iktizâsından olup gündüzleri ot çuvalının üzerinde bile oturmaya müsaade olunmuyordu. Habishanede mevkûfine günde bir defa siyah bir etmek (ekmek) ile kepek çorbası verilmekdedir. Parası tarafımızdan verilmek şartıyla günde bir defa etmek ve lahana çorbası "Bord" verilmesine müsaade olundu. Bu çorba ve etmek kapının ortasındaki kapak açılıp oradan veriliyordu. Gece sabaha kadar gardiyanlar tarafından kapını* üzerindeki delikden *harekatımız tarassud olunuyordu.*[58]*24 Teşrinievvel (6 Kazım 1914) habishane derununda ifade-i evveliye varakası tanzim edilerek imza ettirdiler. Maznûnen mevkûf bulunduğumuza dair tevkif müzekkeresi imza eyledik.*[59] *28 Teşrinievvel (10 Kasım 1914): Her birlerimizin habishane derununda yakamıza numara talik olunarak fotoğraflarımız alındı. Çâkerlerini talîk*

56 BOA, HR.SYS. 2159/2.
57 Zindan (Fransızca).
58 BOA, HR.SYS. 2158/3.
59 BOA, HR.SYS. 2158/3.

edilen numara 1349 idi.[60] *30 Teşrinievvel (12 Kasım 1914): "Anthropométrie*[61] *tatbik olundu. Parmak izlerimizle boylarımızın ölçüleri alındı.*[62] *9 Teşrinisani (22 Kasım 1914): 23 Teşrinievvel 1914 tarihinden 24 Teşrinisani 1914 tarihine kadar mevkûf kalacağımıza dair kararname imza ettirildi. Bu müddet zarfında divan-ı harbin tahkikatı ikmâl edilerek ya Sibirya madenlerine nefy edileceğimiz veyahud divan-ı harbin vereceği kararın icra olunacağı habishane müstahdeminden icra edilen tahkikatdan anlaşıldı. Habishane de bulunduğumuz müddetçe ailem nezdinde iki jandarma ikame edilmiş* ve *refikam tahliyem için teşebbüsâtda bulunmak üzere dışarıya çıkdıkça kendisine iki polis hafiyesi terfik olunmakda bulunmuşdu. İşbu jandarma müddet-i mahsubiyetimiz 24 güne baliğ olmuş ve bu müddet zarfında hidmetçiler iki defa tekrar jandarma dairesine götürülerek isticvab edilmiş* ve mekatib ve tercüman efendiler müteaddid defa istıntak olunmuşdur. Şehbenderhanede 4 defa taharriyat icra olunmuş ve fakat *mevad-ı mühimmeye aid muhaberât evrakı evvelce tamamen yakılmış olduğundan hiçbir şey bulmaya muvaffak olamamışlardır.* [63]

Osmanlı diplomatları Rusya'yı terk etmelerine rağmen şehbenderlik binalarındaki arma ve sancakların indirilmediği anlaşılmaktadır. Odesa Şehbenderi Kâmil Bey bunun sebebini şöyle anlatır: "*Arma ve sancak direği ilân-ı harbden 18 gün sonra yani 8/21 Teşrinisani 914 tarihinde kaldırılmışdır. Arma ve sancak direğinin 18 gün bırakılması Rusya dâhilinden gelip arma ve sancağın yerinde olduğunu görerek şehbenderhaneye müracaat edecek olan teba-i Osmaniye vesaireyi suhûletle tevkif edebilmek maksad-ı melanetkârenesinden ileri geldiği anlaşılmışdır.*"[64]

Osmanlı Hükûmetinin Rus konsolosları gözaltına alması üzerine ve İtalya elçiliklerinin araya girmesi sonrasında Osmanlı diplomatları serbest bırakılmaya başlamışlardır. Nitekim Odesa Başşehbenderi Kâmil Bey tahliyesi edilmesini şöylece açıklamaktadır:

"13 Teşrinisani (26 Kasım 1914): Odesa General Konsolosu Mösyö Rosset gelerek çâkerlerini habishane müdürünün odasına celb eyledi. Tahliyemiz hakkında icra eylediği teşebbüsâtın akim kaldığını belki hitâm-ı harbe

60 BOA, HR.SYS. 2158/3.
61 Antropometri Fransızca "insan ölçümü" anlamındadır.
62 BOA, HR.SYS. 2158/3.
63 BOA, HR.SYS. 2158/3.
64 BOA, HR.SYS. 2158/3.

kadar mevkûf kalacağımızı biraz feylesof olarak müteselli olmaklığımızı beyân eyledi. 14 Teşrinisani (27 Kasım 1914): Habishane müdürü tahliye olunacağımızı İtalya General Konsolosu Mösyö Rosset'in gelip bizi alacağımızı tebliğ etti. Bir müddet sonra Mösyö Rosset geldi: Bu sabah sefirim Mösyö Marquis Carloti'den bir telgrafname aldım. Şimdiye kadar tahliye olunmadığımızın esbabını sual oluyordu. Odesa Vâlisi Sasnoski ile kumandanı General Ebelof'a müracaat etdim. Tahliyenin hakkında hiçbir emr gelmediği cevabını verdiler. Sefirin telgrafnamesini gösterdim. Ne cevab vermekliğim lâzım geldiğini söylemeklerini rica eyledim. İki saat sonra bir cevap vereceklerini beyân etdiler. Üç saat sonra tahliyeniz için habishane müdüriyetine emr verdiklerini söylediler işte geldim sizi çıkarıyorum" dedi. Bizi aldı şehbenderhaneye götürdü. Kendisi vâli ve kumandan nezdine gitdi. Avdetinde Bahmeyah? tarikiyle hemen Petersburg'a hareket etmekliğimiz vâli tarafından emr olunduğunu tebliğ eyledi. Şehbenderhanenin etrafı yine polis hafiyeleriyle ihâtâ olundu."[65]

Tahliye edilen Osmanlı şehbenderleri sınır dışı edilmek amacıyla yolculuğa başlamışlardır. Bu yolculuğu Tiflis Şehbenderi Münir Süreyya Bey, şu şekilde anlatır:

"*Avusturya konsolosunun Sibirya ve Vladivostok tarikiyle Rusya'yı terke mecbur edilmiş olması bizlere bir ders-i intibah teşkil etmiş olduğundan telefon işlediği müddetçe vâli-i umûmiliğin ekabir memurînî nezdinde lâzım geldikçe teşebbüsâtda bulunulmuş ve bütün Osmanlı konsoloslarının en yakın tarikle gönderilmesi esbabının istikmâli için çalışılmış idi. En yakın tariki istemek Batum ve Odesa deniz yollarının kapalı olması ve Romanya'dan geçmemize müsaade edilmeyeceğinin katiyyen mahsus bulunması hasebiyle hiç olmazsa Finlandiya yolundan geçmeğe müsaade alabilmek ve Sibirya beliyyesinden kurtulmak arzusundan münbais idi.* [66] *Mevkufiyet esnasında mûmâileyh üçüncü daire polis komiseri defaatle başşehbenderliğe geldi. Başşehbenderhaneden eşya ve evrak namına hiçbir şey çıkarmağa hakkım olmadığını söyleyerek böyle bir tasdire bulunmamaklığımı defalarca tenbâ umandan efendi zat-ı a*îh eyledi ve kütüb*haneyi, kasayı, bazı dolapları kaç defa muayene eyledi ve her defasında: "Mühim evrak yok mu, şifreler ne oldu?" zeminde sualler irâd eyledi. Âcizlerinden de: "Biz de böyle*

65 BOA, HR.SYS. 2158/3.
66 BOA, HR.SYS. 2159/2.

evrak yokdur." cevabından başka bir şey alamadı. [67] *O esnada telefon da gelmiş olduğundan artık ehibbâ-yi ümmet* zümresinden kâ*milen çıkar*ılmış idim. Bu münasebetle mûmâ*ileyhden maada müracaatgâh kalmamış idi. Yevm-i mezkûrden üç dört gün evvel tekrar başşehbenderliğe gelerek Finlandiya tarikiyle Rusya'yı terk etmekli*ğime müsaade edildiğini bil-beyâ*n bir iki gün sonra pasaportumu iade eyleyeceğini bildirdi. Pasaport muamele-i kaydiye icra edilip edilmediği ve Ruslarca (Marsrot?) denilen vesikanın haz*ır olup olmadığını sordum. Mûmâ*ileyh hiçbir şey yapılmadığını ve kendisinin yalnız yola çıkabileceğimiz hakkında bize malumat vermeye memur edildiğini söyledi. (Marsrot?) takip edeceğimiz yolu tayin eden ve o yolda bir nokta-i muayyeneden Rusya'yı terke izinli olduğumuz Rus memurlarına bildiren bir nev' tavsiyenamedir. Rusya'da keyfî muamele kesîr olduğundan bu varakayı hâmil olmayan muharib devlete mensub bir konsolos Rusya'da çok müşkilata maruz olur, ihtimal Rusya'yı terk edemez ve mütemekkin olduğu şehr veya havâlinin haricine çıkar çıkmaz tevkif edilmek, mahbese atılmak bela-yı azimine maruz olabilir. Kafkasya hükûmeti bu varakayı vermek husûsunda oldukça müşkilat gösterdi ve* âcizlerinin ısrarım üzerine nihayet vesikayı almak kabil oldu. *Hareketimize müsaade edildiğini bildirmek için geldiği zaman mûmâ-ileyh polis komiseri şifre miftâhlarıyla evrak-ı siyasiye ve mühimmeyi zabta memur olduğunu söyleyerek Rusça yazılmış bir kağıt gösterdi ve nezdimde şifre miftâhı ve evrak-ı siyasiye ve mühimme bulunmadığı zemininde vaki olan cevabım üzerine kasayı, dolapları, sandıkları tekraren aradıktan sonra: "Hareketinizi müteakib jandarma idaresi tarafından başşehbenderhane taharri edilecektir. Bunu size bildiriyorum. Kasa kırılacağı gibi dolaplar, sandıklar da açılacak, evrak-ı lâzıme zabt edilecektir. Müttefikiniz devletlerin konsoloshanelerinde kasalar kırıldı" dedi. "Muayene ettikten sonra alıp götürmenize müsaade edeceğimiz çamaşır ve elbise gibi lâzım şeylerden maada şehbenderhaneden bir şey çıkarmanıza mani olacağız. Pasaportunuzdan maada kağıt namına hiçbir şey alamayacaksınız; bunu katiyyen biliniz. Yevm-i hareketiniz günü sandıklarınız, çantalarınızı, üstünüzü taharri edeceğiz. Kağıt namına ne varsa alacağız." cümlelerini de ilave etti.* [68] *Teşrinisani'nin 3. günü tekrar gelerek pasaportu ve Marsrot? varakasını getirdi ve o gün akşam üstü yola çıkmak mecburiyetinde olduğumuzu ve maa-mafih şimendüfere binmemize müsaade edilmediğinden Viladikavkaz şehrine kadar otomobille Gürcü tarik-i askeriyesinden geçmemiz*

67 BOA, HR.SYS. 2159/2.
68 BOA, HR.SYS. 2159/2.

lâzım geldiğini resmen tebliğ etti. [69] Gürcü tarik-i *askeriyesi Kafkasya silsile-i cebelini aşarak Viladikavkaz şehrine mülaki olduğundan o mevsimde karla mestur olan o yüksek dağlardan, ağnalı yollardan, korkulu geçitlerden karanlıkta kazasız geçmek kabil olamayacağından ısrarım üzerine ertesi sabah hareketimize komiser müsaade eyledi.* [70] *Filhakika ertesi gün erkenden başşehbenderliğe gelerek sandıklarımız muayene ettikden ve kağıd namına bir şey çıkarmamıza müsaade etmeyeceğini tekraren söyledikden sonra şehbenderlik pullarıyla tamga (damga) pullarını bile almaklığıma rûy-ı rıza göstermeyerek bizi otomobile bindirdi ve kendi de şehrin haricine kadar beraber giderek orada bizden ayrıldı.* [71] Şurada istirdâ*den söylemek isterim ki gerek Tiflis'te mevkufiyetim zarfında, gerek_otomobile bindirildiğimiz ve şehirden mürur eylediğimiz sırada hakkımızda hiçbir sûret de hakaret vukua gelmemiştir. Başşehbenderlik dairesinin teslimi meselesine gelinde bu iş hakkındaki maruzatım bervech-i âtîdir: Rusya'da hukuk-ı Osmaniye'nin muhafazası İtalya sefaret ve konsoloslarına havale edilmiş olduğunu haber alarak Kafkasya İtalya General Konsolosu Mösyö Valeri'yi* görmek i*stemiş ve mûmâileyhin vâli-i umûmilik vasıtasıyla erkân-ı harbiye dairesinden alabildiği izin üzerine mevkufiyetin son günlerinde kendisiyle kısacık bir m*üddet *görüşmek kabil olmuşdu. Mûmâileyhe evrak ve defâtiri teslim etmek istediğimi söyledim. Bu memuriyet hakkında Petrograd İtalya sefaretinden kendisine emr gelmiş ise de Kafkasya hükûmeti Petrograd'dan talimat almadıkça memuriyetini tanımadığını beyân eyledi ve eşya ve evrak çıkarmak kabil olmadığını ilave etti. Zaten bendeleri de bir şey çıkarmağa müsaade edilmeyeceğini müracaatım üzerine komiser vasıtasıyla haber aldım. Kafkasya hükûmetinin böyle yapmasına başşehbenderliği taharri ederek istediği evrakı suhuletle almak arzusundan ibaret idi. Bu münasebetle evrakı vermek kabil olmadı. Zaten komiser yevm ve saat-i hareketimiz tayin edilmiş olduğundan bir dakika bile Tiflis'te bırakılmayacağımızı katiyen söyledi.* [72] *Rusların maksadı malum ise de elde kuvvet olmadığından Teşrinisani'nin 4. günü yola çıkıldı ve kançılarya odalarıyla başşehbenderlik arka kapısı resmî mühürlerle mühürlenerek hane terk edildi ve büyük kapının anahtarı ev sahibine teslim edilerek hin-i hacette evrakın İtalya konsolosuna teslimi tavsiye edildi ve bundan başka bir şey yapmak kabil olmadı. Ruslara söz anlatmak kabil olamayarak başşehbenderhaneyi öylece bırakmak mecburiyeti*

69 BOA, HR.SYS. 2159/2.
70 BOA, HR.SYS. 2159/2.
71 BOA, HR.SYS. 2159/2.
72 BOA, HR.SYS. 2159/2.

hasıl oldu. Gerek komiser, gerek ev sahibi taharri-i resmî netice-i tabiiyyesinden olarak zabt olunacak evrakdan maada her şeyin hıfz edileceğini söylediler ve böylece devlete aid eşya ve evrak ve defâtirle birçok eşya-yı zatiye kâmilen başşehbenderlk dairesinde bırakılmayıp yalnız bazı eşya-yı bedeniye alınarak yola çıkıldı. Kasa dahi kırılmak mahzurundan kurtulmak için -zaten evrak-ı mühimme yakılmış olduğundan- açık bırakıldı. Evin kırasına gelince hane sahibinin suali üzerine 1331 Mayısına kadar harb biterse akçenin o tarihte gönderilmesine çalışacağını ve buna muvaffak olunamazsa bilâhare verileceğini söyledi. Tiflis'teki ikamet böylece hitâm bulmuş olduğundan şoförün yanına oturtulan ve hafiye olduğu melhuz bulunan ikinci bir şahısla beraber Gürcü tarik-i askeriyesinden geçerek yevm-i hareketimize müsadif olan Teşrinisani'nin dördüncü gün akşamı nisfü'l-leyle doğru Viladikavkaz'a muvasalat edildi. O geceyi orada geçirerek ertesi gün bade'z-zuhr saat dört treniyle Rostov'a müteveccihen hareket edildi. Rostov'a kadar hafiye tarassudatı gizlice vukua gelmiş ise de Rostov'tan itibaren Petrograd'a kadar bindiğimiz müteaddid vagonlara daima jandarma ikame edilerek alenen tarassud altına alındık. Takibine mecbur tutulduğumuz Rostov-Kozelypf?-Reyazan?-Moskova-Petrograd tariki sapa yol olduğundan Petrograd'da ancak Teşrinisani'nin onuncu günü badez-zuhr saat üç raddelerinde vâsıl olmak kabil oldu ve en büyük müşkilat ve hakarat da o günden sonra başladı. Tren Petrograd zannedersem Nikolayevska tesmiye edilen istasyona vâsıl olduğu zaman refakatimizde giden jandarmanın vusulümüze dair verdiği malumat üzerine o istasyonun kumandanı olup ismini öğrenemediğim jandarma miralayı yanıma sokularak kim olduğumu ve ismimin ne olduğunu sordu ve sivil hafiyelerle jandarmalar muhasarasında olduğumuz halde istasyonun bazı aksamından geçerek yolcuların intizar- tecessüs ve nefreti altında mûmâileyhin yazı odasına girdik. Önünde kandillerle yanan bir Meryem Ana heykeliyle tezyin edilmiş *olup küçük bir kiliseye müşabe olan o odada Miralay nereden geldiğimiz ve o gün ne yapacağımız hakkında vaki olan sualine yorgun olduğumuz münasebetle bir otelde kalarak ertesi gün yolumuza devam edeceğimizi söyledim.* [73] *Buna cevaben Miralay aldığı emr üzerine bizim Petrograd'da kalmamıza müsaade edemeyeceğini ve bizi şehrin diğer bir cihetinde kain olan Finlandiya istasyonuna göndermek mecburiyetinde olduğunu söyledi ve mezkûr istasyon kumandanı jandarma miralayının belki insaniyet ederek bir gece kalmamıza müsaade edebileceğini ilave eyledi. Orada bize aid bir takım kağıtlar doldurursa imzaladıktan sonra*

73 BOA, HR.SYS. 2159/2.

bizi yine cemm-i gafir hafiye ve jandarma alayıyla istasyonun haricine çıkardı ve orada da tecemmu' etmiş olup çehrelerinden aksam-ı kin ve garaz akan birçok halkın huzurunda -ücretlerini bize verdirmek şartıyla- bir otomobile bindirip şoförün yanına bir jandarma ikame ederek mahbus götürür gibi Finlandiya istasyonuna götürdü. Vaktaki bu istasyona geldik, yine aynı istikbale nail olarak Miralayın odasına nazil olduk. Miralay bizi teslim alarak refakatimizde gelen jandarmayı iade etti ve bize de gayet adem-i nezaketle muamele eyledi. Bir saat sonra hareket edecek trene binmemiz lüzumunu ve iki saatlik mesafede kain Finlandiya hudûduna vaki "Belostroff" istasyonuna gideceğimizi ve orada her şey ihzar edilmiş olduğundan muamele-i lâzımenin icra edileceğini söyledi.[74] *Petrograd'da kalmak mümkün olamayacağını anladığım için: "Pekiyi, hazırız" dedim. Miralay da jandarmaların birine Moskofça olarak: "Telefon et, bunlar için camları kireçlenmiş ikinci mevki bir vagon hazırlasınlar" dedi ve yalnız o zaman bize birer sandalye vererek yüzümüze bile bakmamak şartıyla işine devam etdi.* [75] *Saat-i hareketin hulûlünde yine jandarma alayıyla pis bir vagona bindirildik. Yanımıza bir jandarma terfik edildi ve kapılar üstümüze kapandı. Vagon temin edilmemiş olduğundan birçok saat kadar devam eden bu seyahât esnasında kelimenin mana-yı hakikiyesiyle donduk. Zira vagonun bir köşesinde asılı olan mizanü'l-harare tahte'l-sıfr altı dereceyi göstermekte idi. Soba yakılmasını musirrâne talep etdim. Jandarma kondüktörü bir kaç odun getirtip sobaya atdı* ise de ne soba yandı, ne de vagon ısındı. *Böylece Belostroff'a vardık. Saat altı buçuk raddelerinde idi. Adî yolcular treni terk ettikleri zaman birden bire bizim vagonun kapıları açıldı. Bazı haydud hikâyelerinde tren basmak tavsifleri* görülür. İşte o *şiddet ve süratle 10, 15 kişi itişe kalkışa vagona dahil olarak nemiz var nemiz yok kapıştılar ve söz söylememize vakit bırakmaksızın cümlemizi indirerek istasyonda pis bir odaya soktular. Biraz tevkifden sonra gayet bed muamele etmek şartıyla beni diğer bir odaya geçirerek orada şiddetle çantalarımızı aradılar, çantaların astarlarını sökmek, derunlarında ne var ne yoksa dîde dîde aramak, mütemâdiyen "şifre miftâhları nerede, evrak-ı siyasiye nerede, onları zabt edeceğiz, burası askerî hudûd noktasıdır, buradan bir şey çıkamaz; gazeteleri okumadınız mı, İstanbul'da bizim hastahanemize neler yapmışsınız, işte biz de burada sizden her şeyi alacağız" zemininde türlü türlü lüzumsuz sözler sarf ederek taharriyata devam ettiler. Bir şey bulamadıkça şiddet ve gazablarını arttırdılar. Van vilayetine aid olup*

74 BOA, HR.SYS. 2159/2.
75 BOA, HR.SYS. 2159/2.

nezd-i âcizânemde mahfuz olan 7 bin bu kadar kağıt ruble paradan bir kısmını refikamın bir dikiş çekmecesinin atlas derununa saklamıştım. Bir kısmını sicim yumağı yapmış, diğer bir kısmını da bir büyük peynir parçasının derununa yerleştirmiş olduğumdan o paraları bulamadılar ve birçok izinden sonra çantaları kapadılar. Bu esnada jandarma miralayı da gelmiş olduğundan refikamı bulunduğumuz odanın yanında diğer bir odaya kapayarak yalnız iki kadına çırılçıplak soymak şartıyla saçlarının arasıyla ayak parmakları derununa kadar taharri ettirdiler ve mûmâileyhâyı manen birçok üzdükden, lâbis olduğu kaffe-i esvabı bazı yerlerinden sökmek şartıyla aradıkdan sonra bir şey bulamayarak bıraktılar. Bu hakaret bî-lüzuma maruz olan refikam da hasta ve nâ tûvan bir halde odadan çıktı. [76] *Bu taharri-i bî-edebânenin önünü almak elimden gelmedi. Sözlerim, iknayatım tesir etmedi. Vah*şi *ademler âciz bir kadını âciz zevcinin huzurunda bu gibi hakaretlere uğratd*ılar ve bunlara sebep olarak da: "Siz konsolos değilsiniz, mu*harebe konsolosluğunuzu mahv etdi. Siz bir Türksünüz, Türklere de edilecek muamele budur" dediler. İmparatorun imzasını havi ekze kavatoru(?) haiz olduğum hiç işe yaramadı; beyne'l-milel adetleri anlatmaya çalışmak netice vermedi. İstediklerini yaptılar. Bundan maada cümlemizden ayrı ayrı lira ve kağıt paramız olup olmadığını sormuşlar ve benim ikrar eylediğim 2 bin rublenin bin dört yüzünü almışlardı. İddia-yı musirrânem üzerine bu para için Hariciye Nazırı Sazonov'a müracaat eylemiş olduklarından ertesi gün mûmâileyhin emri mucibince meblağ-ı mezkûru bendelerine iade eylemişlerdir. Belostroff istasyonundaki jandarma miralayı temasda bulunduğumuz memurların en tipsizi idi. Bağırması çağırması bitip tükenmedi ve cümlemizi ziyadesiyle üzdü. Bu muamele üç saat kadar sürdü ve cümlemize: "İsterseniz paranızla istasyonun yukarısında biraz yemek yiyiniz" lütf-i himâyetkârânesiyle odadan çıkardılar.* [77] *Bu muamele esnasında bulunduğumuz oda ile diğer oda ve sofalarda birçok jandarmalar, birçok gümrük memurları mevcud idi. Bunların arasında jandarma zabitleri de vardı. Ismarladığımız çay pis ve yağ kokulu olduğundan içmedik. Zaten asabımız tezelzele* uğramış olduğundan vagonumuza gittik ve üstümüze kapılar kapanıp orada hapsedildik. Vagon istasyonun bir köşesine çekildi. [78] *Bu taharri edilen çantalar beraberimizde olan çantalar idi. Sandıklarımız bagaj olarak gönderilmiş olduğundan Petrograd'a vusulümüzde bizim ile seyahât eden onları orada almaklığımız lâzım gelirdi. "Gelmedi, geldikleri*

76 BOA, HR.SYS. 2159/2.
77 BOA, HR.SYS. 2159/2.
78 BOA, HR.SYS. 2159/2.

zaman arkanızdan göndeririz" diyerek bizi Belostroff'a sevk ettiler. Bu sandıkları Belostroff'da defalarca sorduk. Daima "gelmedi" cevabını aldık. [79] *Belostroff'a muvasalatımızın ertesi günü Miralay, Sazonov'un emriyle paraları iade ettiği zaman muamelesini biraz tebdil etmişti. Hariciye Nezaretinden tekdir görmüş olduğuna zâhib oldum. Zira yolumuza devam edebileceğimizi söylemekle beraber râkib olduğumuz ikinci mevki vagonun yerine bize birinci mevki bir vagon verilmesini huzurumuzda emr etti ve bana tevcih-i hitapla: "Eşyanız geldiği zaman arkanızdan göndeririz" dedi. Her halde hâl ve tavrı bana ve refikama karşı mahcube benziyordu. Eşyamız vâsıl olmadıkça bir yere gidemeyeceğimizi kendisine katiyen söyledim. Zira Finlandiyalı bir şimendüfer memuru bana mahremane olarak: "Eşyanızı almadan buradan infikâk etmeyiniz, bu Ruslar kötü ademlerdir, eşyanızı arkanızdan taksim ederler, giderseniz mümkün değil alamazsınız" demişti. Muahharan eşyanın geldiğini bana haber verdiler ve tahfif-i şiddetle alel-usul muayene ettikten sonra tevdi eylediler. Biz de yine kilitli ve pencereleri boyalı kapalı vagonda olarak şimendüfer ücretlerimizi vermek şartıyla Teşrinisanin 12. günü jandarma refakatinde yolumuza devamla ertesi günü Finlandiya limanlarından Rauma şehrine geldik. Orada hafif sûretle tekrar eşyamız muayene edildi ve akşam üstü saat altıya doğru vapura binerek Rusya belasından kurtulduk. Belostroff'a ilk vâsıl olarak en evvel bu muamele-i haysiyet-şiken olan Osmanlı şehbenderinin âcizleri olduğunu zehâb üzerine istitrâden arz ederim. Vapurumuz o gece hareket etdi ve ertesi gün akşam üstü yani 14 Teşrinisani (27 Kasım 1914) tarihinde bizi Stockholm'e çıkardı ki bu münasebetle oraya kadar seyahâtim tam 10 gün 10 gece sürmüş oldu. Refikam Stockholm'e ziyade hasta olarak vâsıl oldu. Bendeleri de sağlam değildim."*[80]

Yolculuk bitmesine rağmen aramalar bitmemiştir. Nitekim Nizammedin Bey kendilerine yapılan muamele hakkında şunları söylemektedir.

"Eşyamızın muayenesi hitâm buldukdan sonra yeniden askerî kumandanlık odasına idhâl olunduk. Mûmâileyh tarafından bendenize hakaret âmiz tavırla -Batum şehbenderhane evrak mühimmesini ne yapmış olduğum hakkında vaki suale, Batum'da Osmanlı konsolatosunun şehirde pek kesr olan Osmanlı tebaasının himayesi ile mükellef olup mühim tesmiye olunabilecek evrak olduğu" yolundaki cevabım kabul olunmuştur. Bade mezkûr miralay

79 BOA, HR.SYS. 2159/2.
80 BOA, HR.SYS. 2159/2.

*muavini vesair zabıta yüzümüze karşı hakaretâmiz cümleler sarfından geri durmadıklarından haysiyet-i şahsiyemizden ziyade memleketimize vuku bulan taarruz kar*şısında artık sabr edemeyerek mûmâ*ileyh miralaya -yaptığınız muameleler haiz olduğumuz sıfatla kabil-i telif midir? dedim.* Mûmâ*ileyh -Mösyö, siz nazarımızda Osmanlı konsolos memurları değil yalnız âdî bir Osmanlı tebaasısınız demesi üzerine bendeniz de* -Öyle ise kumandan efendi zat-ı âlilerine *şurasını beyân ile bu muameleleri adî bir Osmanlı tebaasına karşı da yapmaya hakları yoktur- demem üzerine mûmâileyh söyleyecek bir söz bulamayarak mahcubiyetinden yüzü kızarmışd*ır. Biraz sonra bir protokol tanzi*m eylemişler, mahzuniyet ve umûm memnuniyet beyânında serbest olmak üzere imza etmemizi teklif eylemişlerdir. Umûm memnuniyet beyânında bir faide mülahaza etmediğimden yalnız imza ile iktifâ eyledim. Bade geldiğimiz tarzda bir vagona eşyamız ile birlikte idhâl olunarak kapılar kilitlenmiştir. Tahte'l-sıfr 7 derece soğuk hükm-ferma olan vagonda, her türlü istidaamıza kimse ehemmiyet vermeyerek, dört buçuk saat vakt geçirdik. Nihayet Finlandiya şimendüfer kumpanyası memurları gelerek biraz istirahatimizin teminine çalışmışlardır."* [81]

Nizammeddin Bey kötü muameleden nasıl kurtulduğuna dair şu satırları yazar:

*"Evkiye(?) hudûd kumandanı Mösyö Sazanov'a telgrafla alınan paralarla bize karşı yapmış oldukları muameleden bahsetmiş, Mösyö Sazanof bize karşı beyân ile paraların reddi yolunda cevap vermiş ki ertesi günü mezkûr miralay muavinini vagona göndererek kemâl-i serbestiye harekette muhtâr olduğumuz gibi, istirahatimiz için vuku bulacak her türlü teklifâtı ifâ edebilirlerse kendilerini bahtiyar add edeceklerini ve iadesine karar verilen paraları ahz etmek üzere istasyona gelmemizi rica etmiştir. İstasyonda hudûd miralayı, maiyyetindeki zabitana Rusya yaptığına mükatdaldir? dedikden sonra bize karşı nihayet hürmetkârane cümlelerle paralarımız*ı iade etmiş. Muhaberât*-ı husûsiyemi iade etmek kabil olmadığından dolayı müteessif olduğunu beyân etmiş, ancak bade'l-harb iade etmek üzere muhafaza edeceğini ayrıca ifade eylemiş, daha sair nazikâne muameleler icrasında geri durmamışd*ır. Akşama doğru *muavini bulunduğumuz vagona gelerek hanesine çay ziyafetine davet etmişdir."*[82]

81 BOA, HR.SYS. 2159/2.
82 BOA, HR.SYS. 2159/2.

Osmanlı diplomatlarının ülkelerine dönerlerken tutuklu kaldıkları sure ve kullandıkları güzergâh hakkında Kars Şehbender vekili Rauf Bey'in raporunda bilgiler bulunmaktadır. Rauf Bey, 30 Ekim'de tutuklandıktan sonra 2 Şubat 1915'te Rus topraklarından çıkmıştır. Rauf Bey, Kars-Tiflis-Bakü-Rostov-Moskova-Petrograd-Finlandiya-Turneo-Stockholm-Berlin-Viyana-Peşte-Bükreş ve Sofya üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır.[83] Bu güzergâhın yaklaşık olarak 9.500 kilometre olduğunu belirtmek gerekir.

Daha önce de bahsedildiği üzere Osmanlı şehbenderlerinin yurda dönüşleri konusunda kendilerine İtalyan diplomatlar yardım etmişlerdir. Bu konuda Odesa Şehbenderi Kâmil Bey şunları söylemektedir:

> *"Türk ve Osmanlı muhibbi olduğunu Petersburg'da ikametimiz müddetince her vesile ile isbat eden İtalya'nın Peterbusrg Sefiri Marquis Carlotti cenabları çâkerleriyle aileme ve refikama muavenet ve himaye husûsunda fevkalade beze'l-i mesai ve iltifat eylemiş ve İtalya'nın Odesa General Konsolos Mösyö Rosset dahi müddet-i mahbusiyetimde ailemin muhafaza ve himayesi husûsunda itina göstermiş ve çâkerleriyle Kançılar Tahir Bey'i ara sıra habishanede ziyaret ederek teselli etmiş olduklarından müşârünileyh Marquis Carlotti cenablarıyla General Konsolos Mösyö Rosset'e hükûmet-i seniyye cânib-i âlisinden resmen beyân-ı teşekkür olunmamız istirham eylerim*". [84]

Kars Şehbenderliği Vekili Rauf Bey de İtalyan diplomatlar hakkında şunları belirtir:

> *"Maruzatımı itmamdan evvel Rusya'da iken İtalya devletinin Kafkasya Konsolos generali Mösyö Valeri ile Petersburg sefir-i kebiri Marquis Carlotti cenablarının vazifeleri olmakdan ziyade Türkiye ve bilhassa Türklere karşı beslemekde oldukları samimi muavenetleri dolayısıyla her husûsda ciddi bir sûretde Osmanlıların hukukunu müdafaa etmekte oldukları*nı görmüş *olduğumuzu* hâkpây-ı nezaret*penâhiye arz eylerim."* [85]

83 BOA, HR.SYS. 2159/2.
84 BOA, HR.SYS. 2158/3.
85 BOA, HR.SYS. 2159/2.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Ekim 1914 sonlarında Rus limanlarını bombardıman etmesinden sonra Rusya'daki ve Kasım başında İran'daki Osmanlı şehbenderlikleri Ruslar tarafından basılmıştır. Tutuklanan diplomatlar hapishanelere atılmışlar ve Osmanlı topraklarında bulunan Rus diplomatlarla değiş-tokuş amacıyla kullanılmışlardır.

Savaşta karşı cephede yer alan iki devletin diplomatlarının ülkelerine dönmelerine İtalya hükûmeti aracılık etmiştir. İtalya hükûmetinin söz konusu aracılığına rağmen diplomatların ülkelerine dönmeleri sürecinde taraflar, birbirleriyle savaş halinde bulunduklarından, çeşitli zorluklar çıkarmışlardır. Ayrıca Ruslar, Osmanlı diplomatlarına çeşitli bahanelerle zulmetmelerine rağmen Osmanlıların aynı şekilde karşılık verdiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Bir diğer önemli sonuç ise Osmanlı diplomatlarının Osmanlı donanmasının Rus limanlarına saldıracaklarına dair malumatları olmadığıdır. Bu nedenle diplomatlar Rusların şehbenderliklere yönelik baskınlarına dair öngörüde bulunamadıklarından şehbenderhanelerdeki evrakı ve haberleşme için kullanılan şifreleri ortadan kaldırmamışlar, dolayısıyla bunların Rusların eline geçmesine engel olamamışlardır.

Diplomatların savaş çıktıktan sonra bir süre gözaltında tutulmasının temel sebebinin görev yaptıkları ülkelerdeki güncel bilgileri mümkün olduğu kadar geç tarihte kendi devletlerine götürmelerinin sağlanmak istemesi olmalıdır.

Son olarak diplomatların savaş veya barış durumlarında uluslararası hukuktan kaynaklanan dokunulmazlıkları olmasına rağmen bu çalışmanın konusu olan I. Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı şehbenderleri örneğinde olduğu gibi, sıcak çatışma zamanlarında bu kural göz ardı edilebilmektedir.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.ŞFR: Dahiliye Nezareti, Şifre Evrakı

DH.EUM.5.Şb: (Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiye 5. Şube Evrakı

HR.MTV: Hariciye Nezareti, Mütenevvia Kısmı Evrakı

HR.SYS: Hariciye Nezareti, Siyasî Kısmı Evrakı

Kitap ve Makaleler

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Budak, Mustafa, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı -Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu" *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/2, 2016, s. 113-131.

İSPANYOL BASININDA I. DÜNYA SAVAŞI'NIN KAYBEDEN TARAFI OLARAK OSMANLI İMPARATORLUĞU

Özlem Şenyıldız*

1. XX. Yüzyılın Başında İspanya'nın Durumu

İspanya 1898 yılında Amerika'daki son kolonisi olan Küba'yı kaybeder. Böylece 1492'de başladığı yolun sonuna gelir ve İber Yarımadası dışında elinde sadece Akdeniz'deki adalar kalır. Bu durum tarihe "98 Krizi" olarak geçer ve İspanyolların zihin dünyasında derin izler bırakır.

XX. yüzyıl İspanya için işte bu 98 Krizi'nin yarattığı siyasi ve sosyal bunalımla başlar. XIII. Alfonso, 1902 yılında resmi olarak tahta geçer, 1931 yılına kadar ülkeyi yönetir. 1874 yılında kurulan ve yasal olan iki partinin, Liberal ve Muhafazakar Partilerin, dönüşümlü olarak iktidara gelmesi ilkesine dayanan *Restorasyon Sistemi* bu dönemde tıkanmıştır. Toplumun değişik kesimlerine mecliste temsil hakkı tanımayan iki partili sistem, hem halk arasında hoşnutsuzluk yaratmakta hem de birbiri ardına kurulup bozulan kısa ömürlü hükümetler siyasi istikrarsızlığa sebebiyet vermektedir. [1]

Bu dönemde politik krizler devam ederken, ekonomik durum da memnun edici bir seyir izlememektedir. İspanya dönemin ekonomik gelişmelerine ayak uydurmaya çalışsa da, gelir dağılımıdaki eşitsizlik özellikle işçiler ve köylüler arasında hoşnutsuzluğa sebep olur. Grevler, eylemler ve sokak gösterileri görülür. Bu nedenle, ekonomik büyümeye paralel olarak, sosyal dalgalanmalar ve toplumsal çatışmalar da artarak

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi (senyildizozlem@gmail.com)

1 Özlem Şenyıldız, *Devrim ve Direnç: XIX. ve XX. Yüzyılda İspanya'da Yaşanan Siyasi ve Sosyal Gelişmeler (1808-1959)*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2017, s.79.

devam eder. Tansiyon sürekli yüksektir. Örneğin Şubat 1902'de Barcelona'da, 40 kişinin öldüğü ve 200 kişinin yaralandığı 72 işçi mitingi yapılır.[2]

Dönemin sorunlarından bir diğeri de İspanyol ordusunun üst üste aldığı yenilgilerdir. 1898 yenilgisinden sonra yaşanan prestij kaybına ek olarak, ordu teknik olarak çağının çok gerisindedir. Komutanlara göre, alınan yenilgilerin sebebi siyasi istikrarsızlıktır; ancak, siyasiler de orduyu görevini yapmamakla suçlamakta ve yıllardır süren askeri başarısızlıklarını eleştirmektedir.

Tam bu dönemde Fas Sorunu ortaya çıkar. Amerka'daki son toprak kaybından sonra, İspanya gözlerini Afrika'ya çevirir. Avrupa'nın koloni yarışında o da kendine en yakın toprak olan Fas'ı gözüne kestirir. Bu nedenle Fas'ta ortak hareket etmek amacıyla 1904'te Fransa ila bir anlaşma imzalanır. Bunu 1906'da Cezayir'de yapılan Algeciras Konferansı takip eder ve Fas Sultanlığının iki ülkenin korumasında kalması sonuca bağlanır. Bunu takip eden yıllarda İspanyol şirketleri, bölgenin yeraltı zenginliklerinden faydalanmak için girişimler başlatır. Ancak, İspanya koruması altındaki bölgede bir türlü tam anlamıyla bir kontrolü sağlayamaz. 1909'da başlayan ve 15 yıl sürecek bu dönemde, İspanya'nın düzenli ordusu, dağınık gruplar halinde savaşan Fas yerel savaşçıları karşısında sayısız yenilgi alır. İnsanlarını yitiren ve kaynak zararına uğrayan İspanya'da, savaşı gereksiz gören sivil toplum ile savaşın sürmesinden yana olan ordu arasında derin fikir ayrılıkları oluşur.

Dönemin en önemli sorunlarından biri bölgesel milliyetçiliğin yükselişidir. Özellikle Amerika'daki toprak kayıplarının ekonomik etkilerini en derinden hisseden Katalunya ve Bask Bölgesi'nde milliyetçi isyanlar baş gösterir. Özellikle muhafazakar siyasetçiler ve ordu tarafından, bu isyanlar, ayrılıkçılık istekleri olarak yorumlanır ve tepki toplar. 1905 yılında, Katalunya'da yaşanan siyasi kriz, Katalan yöneticiler ile merkezi idareyi karşı karşıya getirir.[3] 1909'da çıkan bir diğer olayda Barcelona'da halk sokaklarda günlerce asker ve polisle çatışır, barikatlar kurulur, yangın ve yağma olayları yaşanır. Bir grev olarak başlayan olaylar, amacı belli

2 Manuel Tuñón de Lara, *Historia del movimiento obrero español,* Nova Terra, Barcelona, 1970, s.74.
3 Raimond Carr, *España: de la Restauración a la democracia. 1875-1980,* Editorial Ariel, Barcelona, 1998, s.98.

olmayan sokak isyanlarına ve barikat çatışmalarına dönüşür. *Semana Trágica* (Trajik Hafta) diye isimlendirilen bu bir hafta boyunca Barcelona'da sokaklarda yaşanan yıkımdan başka, 21 kilise ve 40 manastır radikaller ve anarşistler tarafından kundaklanır. [4]

XX. yüzyıl başında İspanya'nın tekinsiz ortamından Kral XIII. Alfonso da payını alır. 31 Mayıs 1906'da anarşist bir genç olan Mateo Morral tarafından bombalı suikaste uğrar. XIII. Alfonso ile Kraliçe Victoria Eugenia'nın düğün töreni sonrasındaki Calle Mayor'dan geçişi sırasında yaşanan olayda, XIII. Alfonso yara almadan kurtulur; ancak, ardında 24 ölü ve yüzlerce yaralı bırakır.[5]

2. I. Dünya Savaşı ve İspanya'nın Tarafsızlığı

İspanya 1914'te savaşın hemen başında tarafsızlığını ilan eder. Mevcut hükümetin bu kararı, zaman zaman muhaliflerce eleştirilse de, ülkenin içinde bulunduğu mevcut durum, İspanya'ya tarafsız olmaktan başka bir seçenek bırakmaz. Kimin kazanacağını ya da maliyetinin ne olacağını kestiremediği bu savaşa girmeyi fazla riskli bulur. Ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı, İspanya'ya zaten yeterince sorun oluşturmakta, bu sorunlardan kafasını kaldırıp ülke dışında ne olup bittiğiyle ilgilenme imkanı vermemektedir. Bu izolasyon uzun süre devam edecektir.

İspanya, I. Dünya Savaşı'nın, Avrupa'nın büyük devletlerinin Balkanları ve Akdeniz'in doğusunu paylaşma savaşı olduğunun farkındadır ve bu bölge ilgisini çekmemektedir. İspanya, mevcut ilgisini ve askeri imkanlarını, kendisine daha yakın olan ve daha çok çıkar sağlayabileceğini düşündüğü bir yere yoğunlaştırmayı tercih eder: Fas'a. Fas konusunda 1904'te İngiltere ve Fransa ile anlaşma imzalar. Fas Savaşı sırasında alınan yenilgiler ile İspanyol ordusunun teknik imkanlardan ne kadar yoksun olduğu da açıkça görülür. Fas'ta yerel birlikler karşısında dahi önemli bir varlık gösteremeyen ordunun böyle bir savaşa girmesi doğru bulunmaz. Zaten İngiltere ve Fransa da İspanyol ordusunun durumunun farkındadır

4 *A.g.e.*, s.11I.
5 *Heraldo de Madrid*, 1 Haziran 1906.

ve İspanya'nıun tarafsız kalmasını memnuniyetle karşılarlar.[6] Almanya da, İspanya'nın tarafsızlığından memnundur, çünkü savaşa katılması halinde, İtilaf Devletleri saflarında katılacağının farkındadır ve fazladan bir düşman ülke daha istemez.

Her ne kadar 1913'te bir Avrupa gezisine çıkarak, olası bir savaşta neler kazanabileceği ile ilgili görüşmeler yapmış olsa da tarafsızlık, bu görüşmelerden eli boş dönen XIII. Alfonso için kişisel olarak da önemlidir. Çünkü, kralın annesi Maria Cristina Habsburg Hanedanı'ndandır, eşi kraliçe Victoria Eugenia ise bir İngiliz prensesidir. Bu ailevi durum, hem XIII. Alfonso için, hem de İspanya için Almanya ya da İngiltere'den herhangi birinin tarafında olmamayı daha sağlıklı kılmaktadır.[7]

Savaşta tarafsız kalması, savaşan iki tarafa da ihracat yapmasına olanak sağlar. Fransızlar'a Pireneler'den ulaşırken, İngiltere'ye da gemilerle mal sevkeder. Almanya da İspanyol madenleri ile ilgilenir. Bu durum, savaş süresince İspanyol ekonomisinin gelişmesine yol açar. Öyle ki 1914 yılında İspanyol Merkez Bankası'nın altın rezervi 567 milyon peseta iken, 1918'de 2 milyar 223 milyona ulaşır. İspanyol Bankası'nın altın rezervi, İç Savaş sırasında gönderdiği mühimmata karşılık SSCB'ye ödenerek eriyecektir. İhracatın bu denli artması, ülke içinde satışa sürülecek ürünlerin azalmasına ve özellikle yiyeceklerin karaborsaya düşmesine neden olur. İhracatla oluşan yeni zenginler ile karaborsaya mahkum İspanyol orta sınıfı arasında bir çatışma ortamı doğar.[8]

İspanya'nın tarafsızlığı siyasi iktidarın tasarrufu olarak kalır. İspanyol ulusu içinde savaşan her iki tarafı destekleyenler elbette bulunmaktadır. Genel olarak; liberaller ve entelektüeller ile tüccar ve sanayiciler İtilaf Devletleri'ni, aristokratlar, memurlar ve toprak sahipleri disiplinle özdeşleştirdikleri Almanları destekler. Bu durum dört yıl boyunca aynı şekilde devam etmez. Özellikle, 1916'da Almanlar'ın denizlatı kullanmaya başlaması ve İspanya'nın İngiltere'ye ihraç ettiği malları taşıyan gemileri

6 Juan Pablo Fusi, "La Segunda República", *España: Sociedad, Política y Civilización (Siglos XIX-XX),* Editorial Debate, Madrid, 2001, s.634.

7 *A.g.e.*, s.658.

8 Fernando García de Cortázar ve José Manuel González Vesga, *Breve historia de España,* Alianza Editorial, Madrid, 1994, s.549.

batırmaya başlaması, İspanyol kamuoyunda Almanya'ya desteğin bir hayli azalmasına sebep olur. Almanya'ya desteğini dört yıl boyunca sürdüren tek grup ise oldukça ilginçtir: İspanyol Katolik Kilisesi. İspanyol Katolik Kilisesi, üstelik Protestan olmasına rağmen, savaş boyunca dinsiz Fransızlar'a karşı Almanları desteklemeye devam eder.[9]

I. Dünya Savaşı'nın İspanya için en büyük sonuçlarında biri, İspanyol zihin dünyasında bıraktıkları yıkımdır. İspanya yıllarca mevcut sorunlarına çözümü hep Avrupa'da aramıştır. Şimdi, medeniyetin beşiği olarak gördüğü Avrupa'nın böylesi kanlı bir savaşın tarafı olması, Avrupa medeniyetine olan inancını sarsar. Entelektüeller "Yıllardır örnek gösterilen Avrupa bu mudur?" sorusu sormaya başlar ve mevcut sorunlara çözümün dışarıda değil yine İspanya'nın kendi içinden ve kendi öz kaynaklarıyla aranması gerektiği sonucuna ulaşırlar.

3. I. Dünya Savaşı ve İspanyol Basını

İspanya, ekonomik ve askeri sorunları sebebiyle, kendine yakın coğrafyadaki sorunlara, özellikle Cebelitarık Boğazı'na ve Fas meslesine yoğulaşmayı tercih eder. Bu nedenle Balkanlar'daki toprak paylaşımı İspanya'yı çok ilgilendirmez. Katolik kilisesi ise "dinsiz" Fransızlar'a karşı, Almanlar'ın yanında durmayı tercih eder; ama aynı Almanların Müslüman Osmanlılar ile işbirliği yaptığı göz ardı eder. Yani, Osmanlı, Almanya'nın savaş müttefiki olarak dikkate değer bulunmaz. Oysa, savaş bu coğrafyada cereyan etmektedir ve Osmanlı da bu savaşın tam merkezindedir. Ancak, İspanya, yıllardan beri sürdürdüğü, hatta birçokları tarafından da eleştiri konusu olan, dışarıya kendini kapama ve İber yarımadası'na coğrafi olarak da zihin dünyası olarak da hapsolma durumundan kendini kurtaramaz. İspanyol basını da bu zihin dünyasının bir yansıması gibidir.

İspanya kamuoyu için savaş Fransız-İngiliz birliklerinin başı çektiği "Los Aliados", yani İtilaf Devletleri ile, "Los Germanos", yani Almanlar, arasında cereyan etmektedir. Kamuoyu da "aliadófilos" (İtilaf devletleri taraftarları) ile "germanófilos" (Almanya taraftarları) arasında bölünmüştür. Bu

9 Raimond Carr, *España: de la Restauración a la democracia. 1875-1980,* Editorial Ariel, Barcelona, 1998, s.118.

nedenle, İspanyol basını da İtilaf Devletleri'nin ya da Almanya'nın savaştığı cephelerden haberler verir.

İspanyol basını, savaşın iki tarafının da yoğun propaganda faaliyetinin kıskacındadır. Savaş süresince İspanya'da, 20'si Madrid'te olmak üzere 280 gazete ve dergi yayımlanır. Yönetimin tarafsızlığına rağmen, İspanyol basınında kimi gazeteler desteklediği taraf hakkında gayet agresif ve propaganda yüklü yazılar yayımlar. Öyle ki, 4 Ağustos 1914'te *La Gaceta Madrid* gazetesinde, basının propagada yüklü haberlerinden kaynaklanan rahatsızlık dile getirilerek, "İspanyol basını, hükümetimizin deklare ettiği tarafsız duruşuna halel getirecek yazılardan kaçınmalıdır" ifadelerine yer verir.

Öte yandan İspanyol basını, savaşan tarafın gazetelerine göre daha özgür bir ortama sahiptir. İç politikada yaşanan çalkantılar sırasında kimi konular için sansür uygulansa da, Dünya Savaşı'yla ilgili haberleri sorunsuz verir. Örneğin, 1918'de tüm dünyaya yayılan grip salgını haberleri ilk defa İspanyol basınında geniş yer bulur. Savaşın taraflarını da derinden etkileyen grip salgını, halkın moralini bozmama sebebiyle sansüre uğrar. Öyle ki, İspanyol basınının konuyu derinlemesine işlemesi, grip salgını İspanya'da çıkmış olmasa dahi, İngiltere sayesinde tüm dünyaya "İspanyol Gribi" ismiyle yayılır.

4. İspanyol Basınında Osmanlı İmparatorluğu

I. Dünya Savaşı sırasında İspanyol basınında İttifak Devletleri ile ilgili yazılar genel olarak Almanya ve cepheleri üzerinde yoğunlaşır. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yazıların Çanakkale Savaşları'nın yapıldığı dönemde sıklaştığını görürüz. Bu dönemde Paris ve Londra'dan bildiren temsilciler, daha çok İtilaf Devletleri'nin saldırı planları ve Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmeye çalışma aşamaları ile ilgili haberleri bildirir. Savaşın ilerleyen döneminde Osmanlı İmparatorluğu, Kafkas ile Hicaz ve Yemen Cepheleri'nde İtilaf Devletleri'nin adım adım ilerleyişi ile ilgili haber ve fotoğraflara rastlarız.

Savaşın sonuna yaklaşırken, Almanya haricinde İttifak Devletleri ile ilgili haberler, Bulgaristan'ın ateşkes talebiyle yeniden gündeme gelir.

Bulgaristan'la ateşkes imzalanması, Berlin-İstanbul hattını sekteye uğrattığı için Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştaki konumu yeniden gündeme taşır. Bu sırada, İngilizler'in Şam'ı kuşatması ve hemen ardından Filistin'in de kaybedilmesiyle İspanyol basınında, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili haberler yeniden sıklıkla yer almaya başlar. Bu nedenle çalışmamız sırasında I. Dünya Savaşı'nın son büyük yenilgisi olan Şam'ın düşüşü ve 1 Ekim 1918 tarihini başlangıç tarihi olarak belirledik. 1 Ekim'den Mondros Mütarekesi'nin yapıldığı 30 Ekim'e kadar olan 113 gazete ve dergi yazısını inceledik.

İspanyol basını, İngiltere ve Fransa'nın yani İtilaf Devletleri'nin, Almanları nasıl dize getirdiklerinin coşkulu haberlerine yer verir. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olan bölümler de bu büyük coşkudan izler taşır. Örneğin, 1 Ekim 1918'de Şam'ın düşüşünden önce, İngilizler'in Şam'da ilerleyişi adım adım haber yapılır ve sonunda "İngilizler Şam'ı fethetti" başlığıyla verilir. Aynı haberde *Fígaro* gazetesi, İngiliz siyasetçi Bonar Law'un "Ordumuzun Filistin'deki müthiş başarısı, Türk ordusunun büyük bir kısmını parçaladı, ama daha yapacak işler var. Amacımız kalıcı barışı tesis etmektir ve almanlar tüm dünya barşını tehdit ediyor."[10] şeklindeki demecine yer verir. Aynı gün *El País* gazetesinde çıkan bir haber, Sultan VI. Mehmet ve Sadrazam Talat Paşa'nın Rus gemilerinin Karadeniz'de bulunmasından duyduğu rahatsızlığı Alman yetkililere ilettiğini, çünkü İstanbul'un güvenliğinden endişe duyduğunu bildirir.[11]

Bu sırada Bulgarlar'ın ateşkes talebi ortalığı karıştırır. 2 Ekim 1918 tarihli *La Correspondencia de España* gazetesi, Bulgarlar'ın savaştan çekilmesi halinde Berlin-İstanbul hattının kesintiye uğrayacağı ve Almanlar'ın zor durumda kalacağı yorumunu yapar ve ekler: "Peki ya Türkiye ne yapacak? Halihazırda ordusu Filistin'de yok olmuş Türkiye'nin kendini savunacak bir ordusu bile yok. İyice küçülmüş I. Ordu, İstanbul ve Çanakkale'de bekliyor. Sadece iki bölük kalan 5. Ordu, Anadolu'da; 3. Ordu Ermenistan ve Kafkasya'da, 6. Ordu ise Mezopotamya'da. Hepsini toplasan 200.000 kişiyi bulmaz. Ayrıca artık onlara ne Bulgarlar, ne Avusturyalılar ne de Almanlar yardım edebilir. Zaten Bulgarlar da Türkler'den ölesiye nefret ediyorlar.

10 *Fígaro*, 1 Ekim 1918, s.13.
11 *El País*, 1 Ekim 1918, s.3.

Artık İttifak devletleriyle ateşkes de imzaladıklarına göre, İstanbul'a yürümeleri için Müttefiklere yardımcı olmaları hiç şaşırtıcı olmayacaktır. Türkiye bu savaşı kaybetti. İtilaf Devletleri'nin Marmara'ya girmek için, Çanakkale Boğazı'nı zorlamalarına artık gerek kalmadı. Çünkü eğer isterlerse, artık karadan ı kolların sallayarak, Çatalca'dan geçip 3 günde İstanbul'a yürüyebilirler. 15 Temmuz'da kim derdi ki, 2.5 ay sonra Almanya bu kara günleri görecek diye?"[12]

Bulgaristan'ın ateşkesi imzalamasından sonra Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili haberler iki kanaldan ilerler. İlki, Osmanlılar'nın da Bulgaristan'ın peşisıra gideceği ve ateşkes talep edeceği ile ilgili duyumlar alındığının haberleri; ikincisi de İngilizler'in Şam ve Filistin üzerine ilerleyişinin coşku ile anlatıldığı haber ve fotoğraflar. Dolayısıyla bu birkaç gün içerisinde "Bulgaristan'ın ateşkesi Osmanlı'yı zora soktu" ya da "Türk yetkililer ateşkes talep etmek için yetkililerle temasa geçmeye hazırlanıyor" şeklindeki haberler ile "Müttefikler tüm cephelerde ilerlemeye devam ediyor" ya da "Osmanlı'nın çöküşü: Fransız ve İngiliz birlikleri Şam ve Beyrut'a doğru ilerleyişini sürdürüyor. Düşman askerlerinden 1000 tanesi esir alındı" şeklinde haberler göze çarpar.[13]

İngilizler'in Şam üzerine ilerleyişi sırasında çıkan bir ilginç haber Şam'ın tanıtım yazısıdır. 3 Ekim 1918 tarihli *La* Ép*oca* gazetesinde, "Mareşal Allenby komutasındaki İngiliz ordusu 1 Ekim itibaryle Şam'a girdi. 7.000 kişi esir alındı. Londra'dan aldığımız habere göre, Arap kabileler, ortak düşmana karşı şimdi de Müttefiklere yardım ediyor"[14] haberi bulunmaktadır. Haberin hemen yanında İngilizler'in aldığı Şam kentinin nasıl bir yer olduğuyla ilgili bir tanıtım yazısı vardır. Daha önce birinci sayfada bu tarz haberler görülmemekle birlikte, haberin içeriğinde "yeryüzündeki cennet" diye nitelendirilen Şam'ın coğrafi güzellikleri yanında, Endülüs Emevileri'ni kuran hanedanın da bu topraklardan geldiği vurgulanır. Burada adeta, Şam'ın coğrafi uzaklığının okuyucuları yanıltmaması, artık Müttefikler'in elinde olan Şam'ın, İspanyol okuyucusunun zannettiği gibi uzak değil, aksine bu topraklarla geçmişten gelen bir bağları olduğuna vurgu yapılır.

12 *La Correspondencia de España,* 2 Ekim 1918, s.I.
13 *La* Época, 2 Ekim 1918, s.I.
14 *La* Época, 3 Ekim 1918, s.2.

Bu sayede, adeta İngilizler'in Şam'ı almalarının sadece İngilizler için değil, İspanyollar için de sevinç kaynağı olması gerektiğine gönderme yapılır.

Gazeteci ve yazar Luis Araquistain, 3 Ekim 1918 tarihli *España* gazetesinde çıkan yazısında, Almanya'nın savaşa büyük bir merkezi imparatorluk kurma hayaliyle başladığı, ancak bu gidişle elinde bir küçük Almanya dahi kalmayacağını belirtir. "Merkezi bir Avrupa Rüyası" başlıklı yasını şöyle bitirir: "Rüyadan uyanış çok korkunç olacak". [15]

3 Ekim 1918'de İngiliz komutan Allenby'ın Şam'ı almasıyla, gazeteler şimdi ne olacak sorusunu sormaya başlar. Viyana ve Paris'te bir dizi konferans verileceği planlanırken, ilk kez 7 Ekim 1918'de *La Correspondencia Militar* gazetesinde Wilson İlkeleri'nin 14 maddesi yayınlanır. Aynı gün birçok gazete, İngilizler'in Şam'da ilerleyişini "Müttefiklerin zaferleri devam ediyor." başlığıyla verir ve İngiliz gazetelerinin konuyla ilgili bilgilendirme haberleri okuyucuyla buluşturur: "Şam'ın kuzey ve batısı düşmandan temizleniyor. Şu ana kadar 1500 kişi esir alındı. Operasyonun başlangıç tarihi olan 18 Eylül'den beri toplam 7I.000 kişiyi esir aldık. Bunlara Kral Hüseyin'in 8.000 askerini de eklemeliyiz. Esir alınanlar arasında Komutan Ahmet Vehbi Paşa'nın askerleri ile Alman birliklerinden 206 subay ve 3000 Alman askeri de bulunuyor."[16]

Wilson ilkelerinin yayınlanmasıyla, İspanyol basını Wilson'ı barışın mimarı olarak görmeye başlar. O günün birçok gazetesi Wilson resimleri, Wilson'a övgüler ve "Avrupa'nın geleceği Wilson'ın iki dudağı arasında" gibi başlıklarla çıkar. Wilson'ın barışı tesis etmedeki rolüne o kadar güvenilmektedir ki; *El Heraldo de Madrid* gazetesinde yayınlanan karikatürde kocasıyla kavga eden bir kadın onu Wilson'ı aramakla tehdit eder.[17] Bir yandan İngiltere'nin Filistin Cephesi'nde ilerleyişi ve esir alınan Türk askerlerinin bilançoları "Müttefikler cephede başarıdan başarıya koşuyor"[18] şeklinde yayınlanırken, diğer yandan Wilson ilkelerinin önemi "Hepimizin dileği barışın bir an önce tesis edilmesidir." (*La Nación*, 7 Ekim 1918) ifadelerine yer verilir.

15 *España,* 3 Ekim 1918, s.8.
16 *La Correspondencia Militar,* 7 Ekim 1918, s.I.
17 *El Heraldo de Madrid,* 30 Ekim 1918, s.I.
18 *Vida Maritima*, 10 Ekim 1918, s.3.

12 Ekim 1918'de *La Mañana* gazetesinde çıkan bir habere göre, Türk yetkililer, İspanyol hükümeti ile temasa geçer ve onlar aracılığıyla İtilaf Devletleri'nden ateşkes talep eder. O sırada San Sebastian'da bulunan Başbakan Dato ile görüşen Türk yetkili, İspanyol hükümeti aracılığıyla Türk tarafının Wilson İlkeleri'ni kabul ettiğini ve bir an önce ateşkes imzalamaya hazır olduklarını bildirir.[19]

16 Ekim 1918 tarihli *El Globo* gazetesinin haberine göre, New York'taki İspanya büyükelçisi Madrid'ten kendisine yollanan Türklerin ateşkes talebini Wilson'a ilettiğini bildirir.

18 Ekim 1918 tarihli *Nuevo Mundo* gazetesinde, Antonio de Linares imzalı yazıda Bulgar zulmü anlatılır. Bu yazıda ilk defa Türkler, diğer İttifak Devletleri'nden farklı olarak olumlu yorumlarla ele alınır. Ateşkes sonrası Bulgar zulmü anlatılırken, yakılan köylerden, kocaları yakılırken çırılçıplak soyulan ve dans etmeye zorlanan kadınlardan bahsedilir ve yazı şöyle devam eder: "Fransızlara, Ruslara, Almanlara ve Müttefiklere ihanet eden Bulgar Çarı, tüm bu zulümlere ortaktır. Bulgarlar barbardır. Sırplar kadar, Karadağlılar kadar, Arnavut ve Yunanlılar kadar, hatta onlardan çok daha barbardır." der ve yazıyı şöyle bitirir: "Şurası da bir gerçektir ki, tüm Balkan ülkeleri içinde en medeni olanları Türklerdir."[20]

Dönemin gazetelerinde İngiliz propagadası ("İngilizler fethettikleri Babil'de su kuyuları açmaya ve Osmanlı'nın atıl bıraktığı alanlarda sulama yapmaya hazırlanıyor")[21] ve Wilson güzellemeleri ("Demokrasi ve Vatandaşlık hakları kazandı: Özgürlük, Eşitlik ve Adalet için yaşasın Yurttaş Wilson'ın ilkeleri")[22] devam ederken, savaşın acımasız sonuçlarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı'nın durumuna yoğunlaşmaya başlanır.

30 Ekim 1918 tarihli *El Heraldo de Madrid* gazetesinde "Barışa Doğru" başlığı ve Manuel Bueno imzasıyla çıkan yazıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü anlatılır. "Türkiye'nin elinde ne kaldı? Ermenistan, Mezopotamya, Filistin ve Suriye'nin büyük kısmını kaybettiler. Ellerinde bir tek Anadolu kaldı. İmparatorluk enkaza döndü. Oysa Jön Türkler'in iktidara gelişine,

19 *La Acción*, 14 Ekim 1918, s.6.
20 *Nuevo Mundo,* 18 Ekim 1918, *s.20.*
21 *El Sol*, 18 Ekim 1918, s.8.
22 *Los Aliados*, 26 Ekim 1918, s.3

Abdülhamit'i devirişine şahitlik etmiştik. Fransa'ya özgürlük fikirleriyle gelmişlerdi. Oysa yeni hükümet bu fikirlerden çok uzaklaştı, despotizmi seçti. Enver Paşa her şeyi harcadı. Şimdi tüm Avrupa devletleri yönetime karışacak. Türkiye, Avrupa'nın uydusu olacak... Oysa Çanakkale'de büyük bir iş başarmıştı. Rusları da durdurmuştu. Aynısını İngilizler'e karşı Ürdün'de, Şam'da yapamadılar. Yeni Sultan durumu anladı. Böyle bir durumda ne yapılabilirdi ki? Türkiye başka şeyler de istedi aslında, Doğu'ya ilerleyip İran'dan da toprak koparmak istedi. 6. Mehmet doğru zamanı kolladı ve Tevfik Paşa'yı sadrazam yaptı. Bu değişiklik, verilen hasarı telafi etmeye yeter miydi? Çok geç! Şu an hangi sorunlarla mı uğraşmak zorunda? Öncelikle Boğazlar sorunu. Belki daha sonra İstanbul'un uluslararası statüye dönüştürülmesi. Sonra Ermeni, İran ve Filistin sorunları gelecek. Ve Avrupa devletleri de bu sorunlara el atmak için pusuda bekliyor."[23] Bu yazı, İspanya kamuoyunun ateşkes sonrası Osmanlı Devleti hakkında neler düşündüğüyle ilgili önemli bir veridir.

Bu sırada 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanır. *La Correspondencia de España* gazetesi 2 Kasım 1918 tarihli sayısında bu haberi "Türkler ateşkes imzaladı. Haber büyük bir heyecanla karşılandı."[24] şeklinde verir. Ancak, ateşkes imzalanana kadar dünya barışının tesis edilmesine vurgu yapan İspanyol basını, ateşkesten sonra Osmanlı'nın parçalanışı ile ilgili haberler ve yorumlara yer vermeye başlar. Bu haberleri tarihsel arka planını da anlatarak gayet objektif bir tonda okuyucusuna sunar.

2 Kasım 1918 tarihl *El Día* gazetesi "Türkiye'nin Paylaşılması" başlıklı haberinde, "Türkiye'nin paylaşılması aslında 100 yıllık bir plan. O zaman gerçek olmamıştı belki ama kapitülasyonlar sayesinde artık gerçek olabilir." ifadelerini kullanır ve şöyle devam eder: "Türkiye'nin paylaşılması aslında savaştan çok önce Müttefiklerin ajandasındaydı. Rusya, Çanakkale ve Boğazları; İngiltere, Mısır ve Filistin'i istedi. Fransızlar daha gözütok davranıp sadece Suriye'ye talip oldu. İtalyanlar'a da Adana'dan İzmir'e kadar olan toprakları vadettiler. Eğer, Müttefiklerin planları tutarsa, Türkler, Anadolu'ya hapsolacak. Tüm Arabistan, Suriye Mezopotamya, Ermenistan'dan başka Anadolu'nun bir kısmını da kaybedecekler ki,

23 *El Heraldo de Madrid,* 30 Ekim 1918, s.I.
24 *La Correspondencia de España*, 2 Kasım 1918, s.I.

buralarda aslında Türkler yoğun olarak yaşıyorlar. Bu, emperyalist müttefiklerin büyük memnuniyet duyacakları bir plan!"[25]

Ateşkesin imzalanmasının ardından İspanya'nın tarafsız ülke statüsünün ve savaşan tarafların tedarikçisi olmasının sonu gelmiş olur. Bu durum, ülkeye sıcak para akışının sekteye uğramasına ve savaşın ardından sert bir ekonomik kriz yaşanmasına neden olur. Savaşı uzaktan izleyen İspanya, ateşkesin ardından yeniden kendi kabuğuna çekilir ve kendi sorunlarına yoğunlaşmak zorunda kalır. Siyasi istikrarsızlık, işçi grevleri gibi sosyal tansiyonu tırmandıran olaylar bir asker olan Primo de Rivera'nın 1923'te bir hükümet darbesiyle iktidara gelişine kadar devam edecek; İspanya'nın, hem dünyanın merkezinde bulunup hem de dünyanın geri kalanından uzakta bambaşka bir hikayesi olacaktır.

25 *El Día,* 2 Kasım 1918, *s.2.*

Kaynakça

Carr, Raimond, *España: de la Restauración a la democracia. 1875-1980,* Editorial Ariel, Barcelona, 1998.

Cortázar, Fernando García de ve José Manuel González Vesga, *Breve historia de España,* Alianza Editorial, Madrid, 1994.

Fusi, Juan Pablo, "La Segunda República", *España: Sociedad, Política y Civilización (Siglos XIX-XX),* Editorial Debate, Madrid, 200I.

Lara, Manuel Tuñón de, *Historia del movimiento obrero español,* Nova Terra, Barcelona, 1970.

Şenyıldız, Özlem, *Devrim ve Direnç: XIX. ve XX. Yüzyılda İspanya'da Yaşanan Siyasi ve Sosyal Gelişmeler (1808-1959)*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2017.

Süreli Yayınlar

El Día, 2 Kasım 1918

El Globo, 16 Ekim 1918

*El Heraldo de Madrid***,** 1 Haziran 1906

El Heraldo de Madrid, 30 Ekim 1918

El País, 1 Ekim 1918

El Sol, 18 Ekim 1918

España, 3 Ekim 1918

Fígaro, 1 Ekim 1918

La Acción, 14 Ekim 1918

La Correspondencia de España, 2 Ekim 1918

La Correspondencia de España 2 Kasım 1918

La Correspondencia Militar, 7 Ekim 1918

La Época, 2 Ekim 1918

La Época, 3 Ekim 1918

La Gaceta Madrid, 4 Ağustos 1914

La Mañana, 12 Ekim 1918

La Nación, 7 Ekim 1918

Los Aliados, 26 Ekim 1918

Nuevo Mundo, 18 Ekim 1918

Vida Maritima, 10 Ekim 1918

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN İMZALANMASININ İSTANBUL BASININDAKİ AKİSLERİ

Erkin Akan*

Giriş

Alman Ordusu, 8 Ağustos 1918'de[1], Amiens'in doğusuna, Fransız ve İngiliz askeri kuvvetlerinin birleştiği yere bir saldırı yapmış ve bu saldırıda rakiplerine oranla daha fazla tank kullanmasına rağmen başarısız olmuştur. Bu başarısızlık, Ludendorf'ta, savaşın kaybedileceği hissinin oluşmasına neden olmuştur. Alman Devleti'nin ileri gelenleri Kayzer Wilhelm, Başbakan Hertling, Dışişleri Bakanı Hintze, Ludendorf, Hindenburg, 13-14 Ağustos 1918'de Spa'daki Alman karargâhında 8 Ağustos başarısızlığını görüşmek için toplanmışlar ve bu toplantıda Ludendorf savaşın saldırı ile değil, diplomatik arayışlarla sonlandırılması gerektiğini söylemiştir.[2] Alman Ordusu'nun başarısızlığından üç gün sonra Osmanlı Devleti'nin Sofya Büyükelçiliği, içerisinde önemli tespitler olan bir değerlendirme yapmıştır: Bulgar Ordusu savaşma isteğini yitirmiştir, cepheden dönen askerlerin ifadesine göre Bulgaristan, Eylül 1918 ortalarında tek başına bir barış yapacaktır. Ayrıca doğruluğu teyit edilmese de Malinov Hükümeti'nin tek başına bir barış yapma niyetinde olduğu haberleri mevcuttur.[3] Bütün bu olumsuzluklar ve haberler Talat Paşa'yı harekete geçmeye zorlamıştır.

Sadrazam Talat Paşa, 3 Eylül 1918 tarihli Balkan treniyle Berlin'e doğru hareket etmiştir. Gazetelere göre Talat Paşa'nın Berlin'e gidişinin

* Erkin Akan, Polis Akademisi (erkinakan48@gmail.com)

1 Ludendorf, savaştan sonra 8 Ağustos 1918'de yaşanan başarısızlık ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, bu günü Alman Ordusu'nun kara günü olarak nitelemiştir. Bakınız. (bkz) Basil Lidell Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014, s. 542.

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt: III Kısım IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1991, s. 674-675.

3 *Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA): Hariciye (HR). Sofya Sefareti. (SFR04)*, Dosya: 287, Gömlek: 79, 11 Ağustos 1918, s. 1/1 ve s. 1/2.

birinci nedeni: Almanya ile Bolşevik Rusya arasında imzalanan anlaşma hakkında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya[4] hakkındaki görüşlerini Alman siyasetçilerine aktarmaktır.[5] Talat Paşa'nın Berlin'e doğru hareket ettiği Balkan treninin bir diğer önemli konuğu da Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Kont Brenstorf'tur.[6] Dönemin tanıklarından biri olan Celal Bayar anılarında, Talat Paşa'nın Almanya ziyaretinin bir başka amacının da olduğunu yazmıştır: "*Yalnız Talât Paşa'nın Avrupa seyahatinde müttefiklerle halledeceği işler arasında sulh meselesi de vardı. Paşa, sulh temayülü ile iktidar mevkine gelen Bulgar Başvekili Malinov [Malinof] ve Avusturya hükümeti ile anlaşarak Almanları toplu bir barışa kandırmak olmazsa zorlamak kararında idi. Buna evvela Malinov'un hastalığı sonra da Bulgar cephesinin yıkılması engel olmuştur.*"[7] Talat Paşa'nın, yolunun üzerindeki duraklar olan Sofya ve Viyana'da yaptığı açıklamalar incelendiğinde Celal Bayar'ın yaptığı tespitin doğru olduğu görülecektir.

Talat Paşa, gezisinin duraklarından biri olan Sofya'da, Kampana gazetesine bir beyanat vermiş ve bu beyanat gazetenin 5 Eylül 1918 tarihli sayısında yayınlanmıştır: Talat Paşa, Bulgaristan ve Türkiye'nin çıkarlarının ortak olduğunu bu iki ülkenin birbirlerine yardım etmesi gerektiğini söyledikten sonra sözü barış meselesine getirmiştir. Paşa'ya göre yakında savaşın devamından düşmanlarda bir fayda görmeyeceklerini anlayacaklar ve böylece barış şartları oluşmuş olacaktı.[8] Talat Paşa ilk defa Sofya'da barışa vurgu yapmıştır.

Talat Paşa'nın gezisinin ikinci durağı Viyana olmuştur. 5 Eylül 1918'de Viyana'da; Talat Paşa, Bulgaristan Kralı, Almanya Dışişleri Bakanı Hinçe

4 Brest-Litovsk Antlaşmasına ek olarak Almanya ve Rusya arasında imzalanan anlaşmaya göre Almanya, Bakü'nün Rusya'ya ait olduğunu kabul etmiştir. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: II, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını 2013, s. 255.

5 "Talat Paşa'nın Seyahati", *Sabah*, 4 Eylül 1334, s. 1; "Sadrazam Paşa'nın Seyahati", Âti, 4 Eylül 1334, s.1; "Kafkasya Meselesi", *Tanin*, 9 Eylül 1334, s. 1; "Müttefikler Arasında", *Tanin*, 4 Eylül 1334, s. 1

6 "Kont Brenstorf'un Hareketi", *Sabah*, 4 Eylül 1334, s. 1; "Almanya Sefiri", Âti, 4 Eylül 1334, s. 1.

7 Celal Bayar**,** *Ben de Yazdım*, Cilt: 1, İstanbul: Baha Matbaası 1965, s. 14; Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Meclis-i Mebusan'ın 5. Şubesinde sorgulanan dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, Talat Paşa'nın Almanya gezisi ile ilgili olarak, Celal Bayar'ın düşüncelerine paralel ifade vermiştir. Bkz. Âli Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları 1948, s. 8.

8 "Talat Paşa'nın Beyanatı", *Sabah,* 7 Eylül 1334, s. 1; "Talat Paşa İle Mülakat", *Tanin*, 7 Eylül 1334, s. 4.

[Hintze] ve Avusturya-Macaristan temsilcilerinin de katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıdan sonra Almanya Dışişleri Bakanı Fon Hinçe, Viyana'daki Almanya sefaretinde Avusturyalı gazetecilere barış ile ilgili bir açıklama yapmıştır: Almanya Dışişleri Bakanı Hinçe'ye göre ümitsizliğe gerek yoktur, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da yakın zamanda barış yapılacaktır.[9] Viyana'daki toplantıdan sonra, Viyana'da, barış ile ilgili ikinci beyanatı Talat Paşa vermiştir. Talat Paşa'nın beyanatı 7 Eylül 1918 tarihli Noya Fraye Presse'de yayınlanmıştır: "*Kıştan evvel sulh akt olunacaktır. Benim intizarım hadisatın mantıkı üzerine müessestir. Bu mantık nihayet hükmünü icra edecek ve harp namına artık yapılacak bir şey kalmamıştır. Harpten ne gibi semereler istihsal etmek mümkünse istihsal olunmuştur. Harbin bundan sonra devamı lüzumsuzdur.*"[10] Talat Paşa, barış ile ilgili yaptığı ikinci açıklamada, barış için zamanda vermiştir.

Talat Paşa, 8 Eylül 1918 sabah saat on birde Berlin'e ulaşmış ve Berlin'de Adlon oteline yerleşmiştir. Görüşmelerini oteldeki odasında yürütmüştür. Talat Paşa'nın gelişinden bir gün sonra Almanya Dışişleri Bakanı Fon Hinçe [Hintze], Talat Paşa adına bir ziyafet düzenlemiştir.[11]

Talat Paşa'nın Berlin'e ulaşmasından altı gün sonra, 14 Eylül 1918'de, Avusturya bir barış notası vermiştir. Notaya göre, savaşan devletler, savaş devam ettiği sırada, hiçbir taahhüt altına girmeden, tarafsız bir ülkede toplanıp barış üzerine konuşmalıydılar.[12] Talat Paşa, Macar gazetesi Azeşt'e, Avusturya-Macaristan notası ile ilgili bir değerlendirmede bulunmuştur: Talat Paşa notayı onayladığını söyledikten sonra, notanın İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmeyeceğini ama bunun bir başarısızlık olarak

9 "Viyana'daki Müzakerat", *Sabah*, 8 Eylül 1334, s. 1; "Fon Hinçe'nin [Hintze] Beyanatı", *Yeni Gün*, 8 Eylül 1918, s. 1; "Almanya Hariciye Nazırı Viyana'da", Âti, 8 Eylül 1334, s. 1.

10 "Sulh Hakkında Mühim Sözler", *Vakit*, 12 Eylül 1334, s. 1; Talat Paşa'nın açıklamasının diğer çevirileri için bkz. "Sadrazam Paşanın Beyanatı", *Tanin*, 12 Eylül 1334, s. 3; "Kıştan Evvel Sulh", *Yeni Gün*, 10 Eylül 1334, s. 2; "Sadrazam Paşanın Beyanatı", Âti, 10 Eylül 1334, s. 1; "Sulh Yakın Mı?", *Sabah,* 10 Eylül 1334, s. 1.

11 "Sadrazam Paşanın Seyahati", *Tanin*, 9 Eylül 1334, s. 1; "Talat Paşa'nın Berlin'e Muvasalatı", *Sabah*, 9 Eylül 1334, s. 1; "Sadrazam Talat Paşa Berlin'de", *Yeni Gün*, 9 Eylül 1334, s. 2; "Sadrazam Paşanın Seyahati", Âti, 9 Eylül 1334, s. 2; "Sadrazam Paşanın Şerefine Ziyafet", *Sabah*, 10 Eylül 1334, s. 2; "Sadrazam Paşanın Seyahati", *Tanin*, 10 Eylül 1334, s. 4.

12 "Avusturya-Macaristan'ın Sulh Teklifi", *Sabah*, 16 Eylül 1334, s. 2; "Avusturya-Macaristan'ın Sulh Notası", *Sabah*, 17 Eylül 1334, s. 1; "Mahremane Müdavele-i Efkâr", *Tanin*, 16 Eylül 1334, s. 4; "Avusturya-Macaristan Sulh Teklif Ediyor", *Yeni Gün*, 16 Eylül 1334, s. 1, "Avusturya-Macaristan Hükümetinin Düvel-i Muhasamayı Sulh Müzakeratına Daveti", Âti, 16 Eylül 1334, s. 1.

değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmiştir.[13] Talat Paşa, 26 Eylül 1918'de Berlin'de Alman gazetelerine, Avusturya notası ile ilgili bir açıklama yapmış ve bu notanın verileceğini önceden bildiğini söylemiştir.[14] Tanin Gazetesi, Avusturya'nın bu notayı, kendi ezeli düşmanı Rusya'nın savaş dışı kalması nedeniyle verdiği kanaatindedir.[15] Yeni Gün Gazetesi'nin başyazarı Yunus Nadi, barış notasının, ittifakın ortak notası olarak verilmesinin daha iyi olacağını yazmıştı.[16] İtilaf Devletleri kendilerini askeri olarak üstün durumda gördükleri için Avusturya'nın barış notasını kabul etmemişlerdir.

Avusturya-Macaristan notasının verilmesinden bir gün sonra (15 Eylül 1918'de) Osmanlı Devleti'nin Sofya Ateşemiliteri iki önemli önemli tespit yapmıştır: bir, Bulgaristan kamuoyu ne olursa olsun barış yapılması taraftarıdır. İki, Bulgaristan kamuoyu İngiltere ile birleşerek barışa ulaşma taraftarıdır ama Kasım 1918'e kadar genel bir barış yapılmazsa veya bu tarihe kadar Bulgaristan İngiltere ile birleşmezse Bulgaristan Ordusu silah bırakacaktır.[17] Bu öngörüleri kısaltan bir gelişme oldu. 15 Eylül 1918'de, Fransız ve Sırp kuvvetleri, Makedonya'da Bulgaristan'a saldırdılar. Üstün kuvvetlere sahip Fransız ve Sırp kuvvetleri, 18 Eylül'de Bulgar cephesinde bir yarılma meydana getirdiler ve kuzeye doğru ilerlemeyi başardılar. Bu ilerleme karşısında Bulgaristan kuvvetleri, Manastır'dan Doyran Gölüne kadar çekilmek zorunda kaldı. Burada, Fransız ve Sırp kuvvetlerine sadece Bulgarlar yenilmemiştir. Bulgar kuvvetlerine yardıma gelen Alman kuvvetleri de yenilmiştir. Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak Bulgaristan, 25 Eylül 1918'de İtilaf Devletleri'nden ateşkes istemiştir.[18]

İstanbul'daki kamuoyu, Bulgaristan'ın mütareke istemiş olduğunu Alman Volf ajansının geçtiği telgraf haberden öğrendi. Habere göre Bulgaristan Başkanı Malinov, kendi kralına, parlamentosuna, ordusunun

13 "Talat Paşa'nın Beyanatı", *Tanin*, 24 Eylül 1334, s. 1.

14 "Talat Paşa'nın Beyanatı", *Sabah*, 27 Eylül 1334, s. 1; "Talat Paşa'nın Beyanatı", *Tanin*, 27 Eylül 1334, s. 1; "Sadrazam Paşanın Beyanatı", *Yeni Gün*, 27 Eylül 1334, s. 1; "Talat Paşa'nın Beyanatı", Âti, 27 Eylül 1334, s. 1; "Sulh Teklifi Hakkında Talat Paşa'nın Beyanatı", İkdam, 27 Eylül 1334, s. 1.

15 "Avusturya'nın Daveti", *Tanin*, 17 Eylül 1334, s. 1.

16 Yunus Nadi, "Avusturya'nın Sulh Teklifi", *Yeni Gün*, 17 Eylül 1334, s. 1.

17 *BOA: HR. SFR04.* , Dosya: 287, Gömlek: 92, 15 Eylül 334, s. 1-2.

18 Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 679-680; "Malinov'un Sulh Teklifi", *Sabah*, 29 Eylül 1334, s. 1; Gotthard Jaesche, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi*, C. I, Çeviren: Niyazi Recep Aksu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1939, s. 19.

başkomutanına danışmadan İtilaf Devletleri'nden mütareke istemiştir.[19] Alman ajansı haberde, mütarekeyi sadece Malinov istemiş şeklinde vererek bu haberin sarsıntılarını azaltamaya çalışmıştır. Alman ajansının bu çabasına Vakit, Yeni Gün ve Tanin gazeteleri destek vermiştir.

Vakit'in başyazarı Ahmet Emin, bu olay karşısında, Romanya ve İtalya'nın Birinci Dünya Savaşına katıldıkları zamankine oranla daha az endişelenilmesi gerektiğini yazmıştır.[20] Tanin'e göre Bulgaristan'ın mütareke istemiş olması, Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile arasındaki ulaşıma olumsuz etki etmeyecekti.[21] Yeni Gün'ün başyazarı Yunus Nadi, Bulgaristan'ın mütareke istemiş olmasını "*Ufak Bir Sarsıntı*" olarak nitelemiştir.[22] Anılan bu yazıların veya düşüncelerin amacı: Bulgaristan'ın mütareke istemiş olmasının sarsıntılarını azaltmaktı. Fakat bu çabalar başarılı olmamıştır.

Maliye Bakanı Liyapçef, büyükelçilerden Radef ve General Lokof'tan oluşan Bulgar mütareke heyeti, Selanik'e giderek, İtilaf Devletleri Doğu Orduları Başkomutanı General French Desperey ile 29 Eylül 1918'de mütareke imzalamıştır. İmzalanan mütarekenin açık maddeleri şunlardır: Bulgaristan 1914 yılındaki sınırlarına çekilecektir. Seferber halde bulunan Bulgaristan ordusu terhis edilecektir. Bulgar ordusunun silah ve mühimmatları İngiliz subaylarının kontrolü altında bulunan depolara konacaktır. Mütarekenin imzasından sonraki dört hafta içinde Alman ve Avusturya vatandaşları Bulgaristan'ı terk edeceklerdir.[23] Bulgaristan'ın imzaladığı mütarekenin açık maddeleri dışında gizli maddeleri de bulunuyordu: İtilaf Devletleri, Bulgaristan'ın arazisini, onun eski müttefiklerine karşı kullanabileceklerdi. Bulgaristan'daki stratejik yerler, İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti. Bulgaristan'ın limanları tarafsız

19 Necmeddin Sadık, "Mütareke Teklifi", *Akşam*, 28 Eylül 1334, s. 1; 'Malinov Mütareke Teklif Etmiş", *Vakit*, 28 Eylül 1334, s. 1; "Malinov Mütareke Teklif Etmiş", *Sabah*, 28 Eylül 1334, s. 1; "Malinov Mütareke Teklif Etmiş", *Tanin*, 28 Eylül 1334, s. 4; "Bulgaristan'da Vaziyet", Âti, 29 Eylül 1334, s. 1; "Fon Hinçe'nin Beyanatı", *Sabah*, 29 Eylül 1334, s. 1.

20 Ahmet Emin, "Bulgaristan İşleri", *Vakit*, 29 Eylül 1334, s. 1.

21 "Yeni Vaziyet", *Tanin*, 29 Eylül 1334, s. 1.

22 Yunus Nadi, "Ufak Bir Sarsıntı", *Yeni Gün*, 29 Eylül 1334, s. 1.

23 "Mütareke İmza Edildi", *Tanin*, 3 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Subraniye Bugün Toplanıyor", *Sabah*, 4 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Bulgaristan Vakayi ve Sulh", Âti, 4 Ekim 1334, s. 1; "Sulh Yerine Mütareke", Vakit, 4 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Bulgarlar Sulh Yerine Kaim Dört Maddelik Bir Mütareke Yaptılar", *Akşam*, 4 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Mütareke Akt Edildi", *Sabah*, 4 Teşrinievvel 1334, s. 2.

devletlerin ve İtilaf Devletleri'nin kullanımına açılacaktı. Bulgar ordusu, eski müttefikleriyle ilişkisini kesecekti.[24]

Bulgar mütarekesinin imzalanmasından sonra, Bulgaristan Başbakanı Malinov, Bulgar Milli Meclisi Subraniye'nin 5 Ekim 1918 tarihli toplantısında, mütarekenin hangi gerekçe ile yapıldığını açıklamıştır: Malinov'un anlatımına göre Almanya, Bulgaristan'a para yardımını Ocak 1918'de mühimmat yardımını da Şubat 1918'de kesmiştir. Malinov, 15 Ağustos 1918'de hem Almanya'ya hem de Avusturya'ya birer nota vererek durumun vahametini anlatmıştır. Malinov'un yardım çağrısına Almanya 28 Ağustos'ta cevap vermiş ama Avusturya cevap vermemiştir. Almanya'nın söz verdiği yardımın ulaşmaması üzerine Bulgaristan mütareke yapmıştır.[25]

Bulgaristan'ın mütareke yaparak içinde bulunduğu gruptan ayrılması, grubun diğer üyeleri olan Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı barış aramaya zorlamıştır.

1-Mütareke Müzakerelerine Gidiş

Bulgaristan'ın ateşkes istemesinin etkileri Alman idarecilerinin üzerinde etkisini göstermiştir. Bulgaristan'ın imzaladığı mütarekeden sonra Almanya için durumun daha da kötüleştiğini gören Ludendorf, bir an önce mütareke yapılması düşüncesini Hindenburg'a açmış ve Hindenburg, Ludendorf'u haklı bulmuştur. 29 Eylül 1918'de Ludendorf, Hintze, Hindenburg Spa'daki Alman karargâhında mütareke yapılması fikrini görüşmüşlerdi. Görüşmenin sonunda; tarafsız bir devlet aracılığıyla barış istemenin imkânsız olması, Almanya'daki iç karışıklıklar ve bu iç karışıklıkların getireceği tehlikeler göz önüne alınarak, mütareke için Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a başvurulması kararını almışlardı. Alınan karar, Alman İmparatoru Wilhelm'in onayını sunulmuş, imparator bu kararı kabul etmiştir.[26] Almanya, İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Bernstorf aracılığıyla, Wilson ilkeleri temelinde barışma yapma niyetinde olduğunu, 1 Ekim 1918'de Osmanlı Devletine bildirmiştir.[27]

---

24 Âli Türkgeldi, *a. g. e.* , s. 8-10.

25 *BOA: HR. SFR04.* , Dosya: 422, Gömlek: 59, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1.

26 Âli Türkgeldi, **a. g. e.** , s. 10-11; Yusuf Hikmet Bayur**, a. g. e.** , s. 682-685.

27 Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felâket Günleri (Mütareke Devrinin Feci Tarihi*), Cilt: I, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları 2000, s. 3.

Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan, 5 Ekim 1918'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a, içerikleri birbirine benzer olan birer barış notası verdiler. Almanya'nın notasını İsviçre, Avusturya-Macaristan'ın notasını İsveç, Osmanlı Devleti'nin notasını ise İspanya Wilson'a ulaştırmıştır.[28]

Osmanlı Devleti'nin verdiği notanın metni şöyledir: "*Zirde vazü'l-imza Devlet-i Osmaniye maslahatgüzarı hükümeti metbuasından aldığı emr üzerine hükümet-i kraliyeden şurasını rica ile kesb-i şeref eder ki Osmanlı Hükümetinin Cemahir-i Müttehide-i Amerika Reisi Cumhurundan sulh emr-i iadesini üzerine almasını ve bi'l-cümle hükümat-ı muhasamayı bu talepten haberdar ederek kendilerini müzakerata başlanmak üzere murahhaslar tayinine davet etmesini rica ettiğini Cemahir-i müttehide-i Amerika Reis-i Cumhuru Efendiye tebliğ etsin. Hükümet-i Osmaniye Cemahir-i müttehide-i Amerika Reis-i Cumhurunun 8 Kânunusani 1918 tarihinde kongreye gönderdiği beyannamesinde muahharan vaki olan beyanatında ve hususiyle 27 Eylül tarihli nutkunda çizdiği programı müzakerata esas almak üzere kabul eyler. Sefk-i dimaya (kan dökmeye) nihayet vermek üzere Hükümet-i Osmaniye karada, denizde ve havada derhal umumi bir mütareke akdine delâlet edilmesini de rica eder.*"[29] Notada Wilson İlkelerine vurgu yapılmıştır.

Barış notasının iç siyasette de yansımaları olmuştur. Savaşı idare etmiş bir hükümetin, barış görüşmelerini yürütemeyeceğinden hareketle, Talat Paşa kabinesi 7 Ekim 1918'de istifa etmiştir. Padişah Vahdettin, yeni hükümet kuruluncaya kadar, Talat Paşa kabinesinin yerinde kalmasını istemişti. Talat Paşa da bu teklifi kabul etmiştir. Padişah Vahdettin yeni hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya vermiştir.[30] Fakat Tevfik Paşa, hükümet kurmayı başaramamıştır. Bu durumun nedeni: Tevfik Paşa'nın kuracağı hükümete Talat Paşa'nın müdahale edip yeni hükümette Cavit Bey

28 "Yeni Umumi Sulh", *Tanin*, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Mütareke ve Müsâlaha Teklifi", *Yeni Gün*, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Amerika Reisine Suret-i Resmiyede Müracaat", İkdam, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Tarafımızdan Sulh Teklifi", Âti, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Sulhu Umumi Yaklaşıyor", *Sabah*, 6 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Sulh Notamızın Metni", *Vakit*, 8 Teşrinievvel 1334, s. 1.

29 "Notanın Türkçe Suret-i Mütercimesi", *Vakit,* 8 Teşrinievvel 1334, s. 1; Sulh notasının bir başka çevirisi için Bkz. "Sulh Teklifi Hakkındaki Nota", *Sabah*, 8 Teşrinievvel 1334, s. 1.

30 "Talat Paşa Kabinesinin İstifası", *Akşam*, 8 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Yeni Kabine", *Tanin*, 9 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Kabine Tebeddülü", *Sabah*, 10 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Kabine Meselesi", Âti, 10 Teşrinievvel 1334, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 703.

ve Rahmi Bey'in bulunmasını istemiş olmasıdır.[31] Bu müdahale nedeniyle Tevfik Paşa ve Talat Paşa, Âti gazetesi üzerinden birbirleri ile tartışmışlardı. İlk hamle Tevfik Paşa'dan gelmiştir. Tevfik Paşa, karma bir hükümet kurmak istemediği için hükümet kurma çalışmalarını bıraktığını söylemiştir. Tevfik Paşa'nın açıklamasından bir gün sonra, 22 Ekim 1918 tarihli Âti'de Talat Paşa'nın açıklaması yayınlandı. Talat Paşa, hem Tevfik Paşa hem de İzzet Paşa hükümetlerinin kuruluş çalışmalarına müdahale etmediğini; ama fikri sorulduğunda görüş beyan ettiğini söylemiştir.[32] Akşam'ın başyazarı Necmeddin Sadık'a göre, Talat Paşa hükümetinin istifasından hemen sonra yeni bir hükümet kurulamamasının sorumlusu, kendi düşüncesi dışında farklı düşüncelerin gelişmesine meydan bırakmayan İttihat ve Terakki Partisi'dir.[33]

Tevfik Paşa'dan sonra hükümet kurma görevini üstelen İzzet Paşa yeni hükümeti 14 Ekim 1918'de kurmuştur. Hükümetin üyelerinin görev dağılımı şöyleydi: Sadrazam ve Harbiye Nazır İzzet Paşa, Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi, Adliye Bakanı Hayri Bey, İçişleri Bakanı Fethi Bey, Şura-yı Devlet Başkanı Reşit Akif Paşa, Maliye Bakanı Cavid Bey, Maarif Bakanı Said Bey, Nafıa Bakanı Ziya Paşa, Evkaf Bakanı Abdurrahman Şeref Bey, İaşe Bakanı Celalettin Muhtar Bey, Dışişleri Bakanlığına vekâleten Nabi Bey, Ticaret ve Ziraat Bakanlığına vekâleten Nafıa Bakanı Ziya Paşa, Posta ve Telgraf Bakanlığına vekâleten Evkaf Bakanı Abdurrahman Şeref Bey.[34] Tasviri Efkâr gazetesi, İzzet Paşa hükümetini, dışarıda barış, içerde reform hükümeti olarak nitelemiştir.[35] Sabah gazetesine göre İzzet Paşa hükümeti, tarafsız kişilerden oluşan karma bir hükümetti.[36] İzzet Paşa hükümeti, hükümet programında, hükümetin birinci görevinin barış yapmak olduğunu vurgulamıştır: "İçinde yaşadığımız tarihi saatlerde bizden ati için

31 Maliye Nazırı Cavid Bey, *a. g. e.* , s. 5; Ali Kemal, "Talat Paşa ve Beyanatı", *Sabah*, 23 Teşrinievvel 1334, s. 1.

32 "Tevfik Paşa'nın Beyanatı", Âti, 21 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Talat Paşa'nın Beyanatı", Âti, 22 Teşrinievvel 1334, s. 1.

33 Necmeddin Sadık, "Adam Azlığı", *Akşam*, 12 Teşrinievvel 1334, s. 1.

34 "Takrir-i Sadaret", *Takvim-i Vakayi*, No: 3368, 15 Teşrinievvel 1334, s. 1-2; "Kabine Teşekkül Etti", 14 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Yeni Kabine Erkânı", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1334, s. 2; "İzzet Paşa Kabinesi Teşekkül Etti", *Sabah*, 14 Ekim 1334, , s. 1; "Kabinenin Suret-i Katiyede Teşekkülü", Âti, 14 Teşrinievvel 1334, s. 1.

35 "Kabine Erkânına Umumi Bir Nazar", *Tasviri Efkâr*, 15 Teşrinievvel 1334, s. 1.

36 "Yeni Kabine", *Sabah*, 14 Teşrinievvel 1334, s. 1.

mufassal programlar talep etmeyeceğinize eminiz. Bugün bizim elimizde yalnız bir düstur vardır: harici ve dâhili sulh ve salahın temini."[37]

Talat Paşa hükümetinin istifası ile İzzet Paşa hükümetinin kurulması arasında geçen sürede, Wilson'a verilen barış notalarında gelişme yaşanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, Almanya'nın barış notasına 8 Ekim 1918'de cevap vermiş ve Almanya'ya bazı sorular sormuştur. Bu sorular: Alman hükümeti Wilson ilkeleri kabul ediyor mu? Almanya ve Avusturya, Amerikan'ın müttefiklerinin arazilerini boşaltacaklar mı? Notayı veren Alman Başbakanı kimin adına konuşuyor?[38] Almanya, Amerikan'ın notasına 12 Ekim 1918'de cevap verdi: Almanya, Wilson ilkelerinin tamamını kabul ediyor ve uygulamadaki ayrıntıların görüşülmesini istiyordu. Ayıraca Amerikan'ın müttefiklerinin de aynı fikirde olduğunu kabul ediyordu. Almanya ve Avusturya, işgal ettikleri toprakları boşaltma konusunda hazırdılar; fakat bu boşaltma işinin gerçekleşmesi için bir karma komisyon kurulmasını Wilson'dan bekliyorlardı. Barış notasını veren Alman hükümeti, Alman Meclisi'nin çoğunluğuna dayanmakta ve Alman Başbakanı Alman milleti adına konuşuyordu.[39] 12 Ekim 1918 tarihli Alman notasına Amerika Birleşik Devletleri 14 Ekim'de yeni bir cevap vermiştir. Bu notaya göre bırakışma Amerika ve müttefiklerinin kesin üstünlüğünü içermelidir, Almanya ve Avusturya'nın tahliye edeceği alanları karma bir komisyon değil; Amerika ve müttefiklerinin kuracağı bir komisyon karar verecektir, Alman askerleri çekildikleri alanları ve sivil deniz taşıtlarını tahrip etmemelidirler, dünya barışını bozacak idareler yok edilmelidir, Almanya'daki idarede bu türdendir, bu idareyi değiştirmek Alman milletinin görevidir.[40] Amerika'nın verdiği bu son nota, barış görüşmelerinin yakında başlamayacağını göstermiştir.

37 "Yeni Kabinenin Programı", Âti, 20 Teşrinievvel 1334, s. 1; İzzet Paşa hükümetini programı için Bkz. İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012, s. 217.

38 "Wilson'un Sulh Teklifine Cevabı", *Sabah*, 11 Teşrinievvel 1334, s. 1; Sabah gazetesine göre Wilson'un kendi müttefiklerine sormadan, özellikle Fransa'nın itirazlarına rağmen Alman notasına cevap vermiş olması, barış için ümitli olmaya elverişli bir zemin yaratmıştır. Bkz. "Sulha Doğru", *Sabah*, 12 Teşrinievvel 1334, s. 1.

39 "Almanya'nın Muvafakat Cevabı", *Tanin*, 14 Teşrinievvel 1334, s. 1;" Wilson'un Suallerine Cevap Verildi", *Sabah*, 14 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Almanya'nın Amerika'ya Cevabı", Âti, 14 Teşrinievvel 1334, s. 1.

40 "Wilson'un Cevabından Bizim Anladığımız", Âti, 17 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Wilson Almanya'ya Cevap Verdi", *Sabah*, 17 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Reisi Cumhurun Cevabı", *Tanin*, 17 Teşrinievvel

Almanya ile Amerika arasında gidip gelen notalarda Osmanlı Devleti'nin adının geçmemesine ilk tepki Sabah gazetesinden gelmiştir. Gazete, Osmanlı Devleti'nin kendini başının çaresine bakması gerektiği çağrısında bulunmuştur: "*Almanya son notası ile üç müttefik devletin sulh masasına oturması imkânını kaldırmış, Almanya için mümkün mertebe az zararlı bir sulh akt etmekten başka bir şey düşünmediğini göstermiştir. Bu vaziyet karşısında bizimim için yapılacak bir şey kendi başımızın çaresine bakmak, sulh meselesinde daha müteşebbishane hareket etmektir.*"[41] Sabah gazetesi bu çağrıyı yaptığı sırada, Osmanlı Devleti'nin verdiği barış notası Wilson'a ulaşalı daha bir gün olmuştu. Şöyle ki; Türkiye'nin notası Berlin yoluyla İspanya'ya ulaştırılacaktı; fakat Berlin ve Madrid arasındaki telgraf hattının işlememesi nedeniyle nota Osmanlı Devleti'nin İspanya maslahatgüzarına 12 Ekim 1918'de ancak ulaşmış ve İspanya notayı 14 Ekim 1918'de Wilson'a ulaştırmıştır.[42]

Sabah gazetesinin çağrısına, Alman yetkililer cevap vermiştir: Almanya kısa sürede cevap verdiği için notada ayrıntıya girilmemiştir. Almanya tarafından teklif edilen karma komisyon, İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş Osmanlı arazisinde ve Türkler tarafından eski Rusya'da işgal edilmiş olan arazinin tahliyesini görüşecektir. Ayrıca Almanya, müttefikleri olmadan bir barış yapmayacaktır.[43]

Sabah'ın Türkiye tek başına barış girişimi yapmalı çağrısından dört gün sonra, 19 Ekim 1918 tarihli Türkçe gazetelerde, İzzet Paşa hükümetinin bir memuru olan İzmir Valisi Rahmi Bey'in, Jurnal Doryan gazetesine verdiği beyanat yayınlanmıştır: Rahmi Bey'e göre Türkiye tek başına bir barış yapmalıdır. Çünkü Almanya, Türkiye'nin işgal edilen toprakları tahliye olmadan barış isteyerek iki ülke arasındaki ittifakı bozmuştur.[44] Rahmi Bey'in açıklamalarının yayınlanmasından bir gün sonra, Almanya'nın

1334, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 687.

41 "Almanya'nın Cevabı ve Hükümetimizin Vazifesi", *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1334, s. 1.

42 "Sulh Meselesi Etrafında", Tanin, 21 Teşrinievvel 1334, s. 4; "Sulh Notamızın Tebliği Tehire Duçar Olmuş", Âti, 18 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Notamız Wilson'a Ne Vakit Varmış?", *Sabah*, 18 Teşrinievvel 1334, s. 2.

43 "Alman Cevabi Notasında Türkiye'nin Zikredilmemesinde Maksad-ı Mahsus Yoktur", *Sabah*, 16 Teşrinievvel 1334, s. 2.

44 "Sulh İşinde Vaziyetimiz Rahmi Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1; Rahmi Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Sulhu Münferit: Rahmi Bey'in Beyanatı", *Vakit*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1; "Rahmi Bey'in Beyanatı", *Tasviri Efkâr*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1.

Türkiye Büyükelçisi Kont Brenstorf, Osmanişer Loyd gazetesine Rahmi Bey'in açıklamalarına cevap mahiyetinde bir açıklama yapmış ve Almanya'nın Wilson'a verdiği notadan Osmanlı Devleti'nin bilgisinin olduğunu söylemiştir.[45]

Rahmi Bey'in açıklamalarına karşı çıkanlardan biri de Vakit'in başyazarı Ahmet Emin olmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti'nin münferit bir barış girişiminde bulunması, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye kayıtsız şartsız teslim olmaktı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ittifaktan ayrılmasının İtilaf Devletleri için hiçbir değeri yoktu. Ayrıca Osmanlı Devleti, savaş sırasında fiili olarak Amerika ile savaşmadığı için olası barış görüşmelerinde Amerika'da yer almayacaktı. Böylece Osmanlı Devleti kendisini, İngiliz ve Fransız isteklerinin çemberine bırakmış olacaktı.[46] Rahmi Bey'in düşüncelerine ikinci karşı çıkan Akşam'ın başyazarı Necmeddin Sadık'tır. Sadık'a göre Türkiye'nin tek başına yapacağı bir barış, Bulgaristan'ın tek başına yaptığı girişim kadar bile etkili olmayacaktır. Bulgaristan imzaladığı ateşkes ile içinde bulunduğu ittifakı sarsmıştır. Ama hala kesin bir barışa ulaşamamıştır. Türkiye'nin tek başına yapacağı ateşkes Bulgaristan'ın imzaladığı ateşkesten farklı olmayacaktır. Tek başına barış masasına oturan Türkiye, düşman denetiminde silahsızlandırılacak ve Boğazları açmak zorunda kalacaktır.[47] "*Onun için biz esrarını bilmediğimiz bu işlerde, hükümetin layık ve lazım olduğu vecihle hareket edeceğine kani ve itidalimize sahip olarak biraz daha, ne kadar lazımsa o kadar daha intizar etmek külfetine katlanalım. Bu işte bize düşen budur.*"[48] Yeni Gün'ün başyazarı Yunus Nadi, hükümetin alacağı kararın beklenilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.

45 "Sulh İşinde Beyanatımız Rahmi Bey'in Beyanatı Etrafında", *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1334, s. 3.
46 Ahmet Emin, "Sulh Meselesinde Vaziyetimiz", *Vakit*, 17 Teşrinievvel 1334, s. 1.
47 Necmeddin Sadık, "İşin Hakikati", *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1.
48 Yunus Nadi, "Münferit mi, Müşterek mi?", *Yeni Gün*, 19 Teşrinievvel 1334, s. 1.

2-Mütareke Müzakerelerinin ve Mütarekenin İmzalanmasının İstanbul Basınındaki Akisleri

Aslında Rahmi Bey'i ve kamuoyunun diğer unsurlarını endişeye sevk eden durum askeridir. Bulgaristan'ın ateşkes yapmış olması, İngiliz Generali Miln komutasındaki kuvvetlerin sağ kanadının Meriç kıyılarına gelmesine ve buradan İstanbul üzerine hareket etme imkânı bulmasına neden olmuştu. Osmanlı Devleti'nin, Bulgaristan sınırından İstanbul'a doğru yürüyecek İngiliz kuvvetlerini durduracak yeterli kuvveti yoktu.[49] Kamuoyunun endişesini, mütareke için bir arabulucu görevlendirilmesi gidermiştir.

Kutülamare'de Osmanlı Devleti Ordusuna esir düşmüş olan fakat kaçmayacağını ispat ettiği için Büyükada'da serbestçe oturan İngiliz Generali Townshend, İzzet Paşa hükümetinin kurulmasından bir gün sonra, 15 Ekim 1918'de Rauf Orbay'a mektup yazmış ve Osmanlı Devleti'nin düşmanları ile yapacağı olası ateşkeste görev almak için Sadrazam İzzet Paşa ile görüşmek istediğini bildirmiştir. Sadrazam İzzet Paşa, Townshend ile 17 Ekim 1918 saat iki buçukta görüşmüştür. Aynı günün gecesinde Rauf Bey, Osmanlı Devleti'nin mütareke şartlarını Thownshend'e vermiştir. Bu şartlar: Türkiye, İtilaf Devletleri'nin işgali altında olan yerlere özerklik verecekti. Türkiye'nin siyasi, iktisadi, mali bağımsızlığı korunmalıydı. Türkiye'deki mail buhranın önlenmesi için Türkiye'ye yardım yapılmalıydı. Sayılan koşulların sağlanması için İngiltere'nin desteği sağlanmalıydı.[50] Mütareke koşullarını alan Townshend ve onun refakat subayı olan Yüzbaşı Tevfik Bey, Amiral Calthorpe ile görüşmek için 19 Ekim 1918 Cuma günü Bandırma-İzmir yoluyla Midilli'ye ulaşmışlardır. Onları bir İngiliz kruvazörü Mondros'a götürmüştür. Townshend'in refakat subayı Yüzbaşı Tevfik Bey, 24 Ekim 1918'de Mondros'tan İzmir'e dönmüş ve kendi hükümetine mütareke şartlarını bildirmiştir.[51]

---

49 Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 721.

50 "Rauf Bey'in Hatıraları", *Yakın Tarihimiz Dergisi*, Cilt: 1, s. 114; Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 723; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: 1, Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1977, s. 17-18.

51 "Mütareke Müzakeratının İlk Safhaları", *Vakit*, 13 Teşrinisani 1334, s. 1.

İzzet Paşa hükümeti, Townshend Mondros'ta iken boş durmamış mütareke müzakerelerini yürütecek heyeti seçmiştir. Heyetin üyeleri arasında Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Reşat Hikmet, bahriyeden Rıza Bey ve İzmir'den Cevat Paşa bulunuyordu. General Townshend'in refakat subayı olan Tevfik Bey'den gelen telgrafta, Rauf Bey'in temsilci olması bildirildiği için mütareke heyetinin üyeleri değiştirildi. Yeni heyetin Rauf Bey başkanlında Reşat Hikmet Bey ve alt rütbeli bir subaydan (Yarbay Sadullah Bey) oluşması kararlaştırılmıştır. Alınan bu karara Padişah Vahdettin itiraz etmiştir. Padişah, akrabası olan Damat Ferit Paşa'nın mütareke müzakerelerini yürütmesini istemişti. İzzet Paşa hükümeti, istifa ederiz tehdidi ile bu düşünceye karşı çıkınca padişah geri adım atmak zorunda kalmıştır.[52]

Osmanlı Devleti mütareke müzakere heyeti temsilcilerinden Rauf ve Reşat Hikmet Beyler, 24 Ekim 1918 Perşembe gecesi saat birde Peykişevket kruvazörü ile İstanbul'dan Bandırma'ya doğru hareket etmişlerdir. Bandırma'dan özel bir trenle İzmir'e varmışlar ve Kramer Palas oteline yerleşmişlerdir. Burada kendilerine heyetin diğer üyesi olana Sekizin Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Sadullah ve mütareke görüşmelerine aracı olmuş olan Townshend'in refakat subayı Yüzbaşı Tevfik Bey katılmıştır. Mütareke müzakere heyeti, 26 Ekim 1918'de Muzaffer römorkörü ile İzmir'den ayrılmış, Midili Adası açıklarına geldiklerinde kendilerini Liverpool kruvazörü karşılamış; bu kruvazör onları Mondros'a götürmüştür. Rauf Bey başkanlığındaki heyet Mondros'a ulaştığında saat dokuzdu.[53]

İstanbul gazetelerinin mütareke müzakereleri sırasında kamuoyunu yeterince iyi bilgilendirdiği söylenemez. Daha mütareke müzakereleri başlamadan Vakit gazetesi, mütareke müzakerelerinin bitmek üzere olduğu haberini veriyordu.[54] Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı Devleti mütareke heyeti ile İngiltere mütareke heyeti mütareke görüşmelerine başladığı gün Tasvir-i Efkâr gazetesine bir beyanat vermiştir: Sadrazam, Osmanlı

52 Maliye Nazır Cavid Bey, *a. g. e*, s 26-26; "Rauf Bey'in Hatıraları", *Yakın Tarihimiz Dergisi*, Cilt: 1, s. 180; Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 727.

53 "Murahhaslarımız Nasıl Gittiler?", *Tasviri Efkâr*, 2 Teşrinisani 1334 s. 1; "Murahhaslarımız Nasıl Gittiler", *Vakit*, 27 Teşrinievvel 1334 s. 1; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Cilt: 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1962, s. 30-31

54 "Sulh Müzakeratı Hitama Ermek Üzere", *Vakit,* 20 Teşrinievvel 1334, s. 1.

Devleti'nin Bulgaristan'a göre daha iyi şartlarda bir mütareke imzalayacağı ümidini taşıdığını beyan etmiştir.[55] Âti gazetesi ise daha mütareke imzalanmadan haysiyete zarar vermeyecek bir mütareke imzalanacağını okurlarına duyurmuştu.[56] Sabah gazetesi de yine mütareke müzakereleri ile ilgili haberinde, imzalanacak olan mütarekenin Bulgaristan'ın imzaladığı mütarekeden daha hafif şartlar içereceğine vurgu yapmış ve Boğazların İtilaf Devletleri'nin geçişine açılacağını da okurlarına bildirmişti.[57]

Mütareke müzakereleri ile ilgili haber yapmayacağını okurlarına duyuran gazetelerde vardı. Bunlardan biri olan Tanin gazetesi, mütareke müzakereleri ile ilgili haber yapmayacağını okurlarına şöyle duyurmuştur: "*Mademki hükümet müzakeratı hafi tutmaya lüzum görüyor, matbuatın da vazifesi kapalı tutulan kapıların aralığından tereşşuhât [sızmalar, kulaktan dolma haberler] elde etmeye çalışmak değil, sakinane neticeye intizar eylemektir.*"[58] Bu konuda haber yapmayacağını belirten bir diğer gazetede Tasvir-i Efkâr olmuştur: "Şerait-i mütarekenin teferruatı hakkında malumat almanın *imkân haricinde olduğunu ve esasen alınsa da bir şey yazılmak muvafık olamayacağını karilerimiz tabi takdir ederler.*"[59]

Mondros Mütarekesi resmi müzakereleri 27 Ekim 1918'de başlamıştır ve Mondros'a ulaşan Osmanlı Devleti mütareke heyetinin elinde iki farklı yönerge vardı. Birinci yönerge Padişah Vahdettin tarafından verilmişti: hanedanının hakları korunmalıydı. Özerklik verilecek eyaletlere sadece idari özerklik verilmeli kesinlikle siyasi özerklik verilmemeliydi. Siyasi özerklik vermek yerine bağımsızlık vermek daha iyi olurdu.[60]

Diğeri ise İzzet Paşa hükümetinin verdiği sekiz maddelik yönergeydi: a-Boğazların açılması kabul edilecektir. Bu kabul bazı şartlara bağlıdır: Öncelikle boğazlara Yunan gemileri gelmeyecektir. Sonra boğazlar Türk subayları tarafından korunacaktır. İngiliz Subayları, boğazlarda kontrolör sıfatıyla bulunabilirlerdi. Doğal olarak kontrol görevi, barışın imzasından sonra bitmeliydi. b-Askerini terhisi kabul edilecekti. İç asayişi korumak

55 "Mütareke Müzakeratı Bugün Başlıyor", *Tasvir-i Efkâr*, 27 Teşrinievvel 1334, s. 1.
56 "Münferit Mütareke Müzakeratı", Âti, 28 Teşrinievvel 1334, s. 1.
57 "Mütarekenin İmzalanması Bekleniyor", *Sabah*, 28 Teşrinievvel 1334, s. 1.
58 "Sulh İşinde Vaziyetimiz-Münferit Mütareke Yolunda", *Tanin*, 26 Teşrinievvel 1334, s. 1.
59 "Şerait-i Mütareke Ne Olacak?", *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1334, s. 1.
60 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2010, s. 155.

için bir miktar asker silâhaltında bulunacaktı. Osmanlı ordusunda görevli yabancı subaylar, kendi ülkelerine döneceklerdi. c-Ateşkesin imzasından sonra ateşkes sınırları ihlal edilmeyecekti. d-Osmanlı Devleti, kara ve deniz sınırlarında asayişi sağlamayı garanti ediyordu. İtilaf devletleri hükümetin işlerine karışmayacaklar ve hiçbir yere asker çıkarmayacaklardı. e-Karadeniz'den çıkış yapacak Alman kuvvetlerine karşı önlemler, Osmanlı Devleti tarafından alınacaktı. İngilizler, gerekli görürse denetleme yapabileceklerdi. f-Ateşkesin imzasından sonra, serbest ticaret yapılabilmesi için gerekli ortam sağlanacaktı. g-Ateşkesin imzasından sonra Almanya Türkiye'yi para yardımı yapamayacağı için Türkiye'ye itilaf devletleri para yardımı yapmalıydı. h-Milli gurur kıracak hiçbir istek kabul edilmeyecekti. Alman, Avusturya-Macaristan asker ve büyükelçileri en fazla iki ay içinde Türkiye'yi terk edeceklerdir. Türkiye'de bulunan Alman, Avusturya-Macaristan vatandaşları Türkiye'den ayılmaları konusunda zorlanmayacaklardı. Böyle bir karar alınırsa, karşılığında Almanya, Avusturya-Macaristan devletleri de Türkiye vatandaşları için benzeri bir karar alabilirlerdi. Alınacak böyle bir karar, Almanya'da bulunan Türk öğrencileri güç duruma düşürürdü.[61] İzzet Paşa hükümetinin verdiği yönerge, hükümetin mütareke müzakereleri sırasında konuşulması olası konular hakkında bir öngörüsünün olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mondros Mütarekesi müzakereleri 27-30 Ekim 1918 tarihleri arasında beş celse olarak yapılmıştır. Birinci Celse, 27 Ekim 1918 Pazar günü sabah saat dokuzda Mondros'ta demirli Agamemnon zırhlısında başlamıştır. Türk tarafının başkanı Rauf Bey'dir. İngiliz tarafının başkanı ise Amiral Calthorpe'dir. Birinci celsede mütarekenin ilk sekiz maddesi görüşülmüştür. İngiliz Amirali daha görüşmenin başında ilk dört maddenin değiştirilmeyeceğini söylemiştir. Bu maddeler sırasıyla şunlardı: Boğazların işgali, Osmanlı Devleti sularındaki torpil ve kovan yerlerinin gösterilmesi, Karadeniz'deki torpil yerleri hakkında bilgi verilmesi, Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanıp İtilaf Devletlerine teslim edilmeleri. En fazla tartışma konusu olan maddeler, Boğazların işgalini içeren birinci madde ile Ermeni tutuklu ve esirlerin teslimini içeren dördüncü madde

61 *BOA: HR. Siyasi (SYS).* , Dosya: 2563, Gömlek:3, Tarihsiz, s. 6; Tevfik Bıyıklıoğlu, *a. g. e.* , s. 31-32; Yusuf Hikmet Bayur, *a. g. e.* , s. 740-741.

olmuştur. Aslında bunlardan daha tehlikeli olan yedinci madde muğlak bulunduğu için bu celsede tartışılmamıştır. Türk tarafı, Boğazların işgaline Yunan kuvvetlerinin gelmemesi garantisi istemiş ama İngiliz General bu garantiyi vermemiştir. Dördüncü madde ile ilgili olarak Türk tarafı Ermeni esirlerin İstanbul'da toplanmasına karşı çıkmıştır. Amiral bunu hükümetine soracağı cevabı ile yetinmiştir.[62]

Mütarekenin ikinci celsesi aynı gün öğleden sonra saat üç buçukta başlamıştır. İkinci celse de dokuzdan on dokuza kadar olan maddeler konuşulmuştur. Rauf Orbay, Toros tünellerinin işgalini içeren on birinci maddenin tartışılmadan kaldırılmasını istedi. Çünkü Ordu terhis olacağı için bu tüneller bir tehlike oluşturamazlardı. Tünellerin tahribi de akla getirilmemeliydi. Bu talepler İngiliz Amirali Calthorpe tarafından kabul görmedi. Ayrıca Rauf Orbay, hükümet haberleşmesinin denetlenmesini içeren on ikinci maddede, Osmanlı askerlerinin teslim olacağı yerler arasında bulunan Arap mümessili tanımının olduğu on altıncı maddede ve Alman ve Avusturya vatandaşlarının en yakın itilaf subayına teslimini içeren on dokuzuncu maddede değişiklik talep etmiştir.[63]

Üçüncü Celse 28 Ekim 1918 Pazar öğleden sonra saat üçte başlamıştır. Türk tarafı Boğazların işgaline Yunanlıların gelmeyeceği garantisini tekrar istemiş ama kendilerine bu garanti yine verilmemiştir. Bu celsede mütarekenin en tehlikeli maddesi olan yedinci madde, itilafın güvenliği tehlikeye düşerse stratejik noktalar işgal edilir şekline getirilmiştir.[64]

Dördüncü Celse 30 Ekim 1918 sabah saat dokuzu on geçe başlamıştır. Bu celsede Türk tarafı İstanbul'un işgal edilmeyip, Boğazların işgaline Yunanlıların gelmeyeceği garantisini ısrarla istemiştir. İngiliz Amirali Calthorpe, mütarekeye siyasi madde konulamayacağı gerekçesini öne sürerek bu teklifi kabul etmemiştir. Türk tarafı bu celsede İstanbul'un işgal edilmeyeceğini mütarekeye yazdırmak istemiş ama başarılı olamamıştır.[65]

Beşinci celse, 30 Ekim 1918 akşamı saat dokuz on beşte başlamıştır. Bu celsede Türk tarafı yirmi dördüncü maddedeki Ermeni Vilayetleri

62 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20, Birinci Celse Zabtı, 27 Ekim 1918, s .1-8.
63 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20, İkinci Celse Zabtı, 27 Ekim 1918, s. 1-6.
64 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20, Üçüncü Celse Zabtı, 28 Ekim 1918, s. 1-6.
65 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20, Dördüncü Celse Zabtı, 30 Ekim 1918, s. 1-6.

kavramının gizlenmesini istemiştir. İngiliz Amirali Calthorpe, gizli anlaşmaların diplomasiye faydasının olmadığını belirtmekle yetinmiştir. Mondros Mütarekesi, 30 Ekim 1918 akşamı saat onu üç geçe[66] imzalanmıştır.[67] Rauf Bey, mütarekenin imzalandığını Agamemnon'dan çektiği on dört numaralı telgrafla Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bildirmiştir. Telgrafta, İtilaf Devletleri ile iletişimin kesilmemesi için mütarekenin imzalandığına vurgu yapılmıştır.[68] Sadrazam Ahmet İzzet Paşa bu telgrafı aldığı sırada yanında bulunan Vakit başyazarı Ahmet Emin, mütarekenin imzası haberi karşısında İzzet Paşa'nın gözlerinin dolduğunu yazmıştır.[69] Ahmet Emin'in [Yalman] Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberini aldığı sırada ağlamaklı olduğunu söylediği Ahmet İzzet Paşa hatıratında, Mondros Mütarekesi'nin, Almanya, Bulgaristan ve Avusturya mütarekelerine göre daha hafif şartlar taşıdığını yazmıştır.[70] Osmanlı Devleti adına mütarekeyi imzalayan temsilciler 1 Kasım 1918 saat üç buçukta İstanbul'a dönmüşlerdir.[71]

Osmanlı Devleti için Bulgaristan'ın mütareke yapması ile başlayan mütareke arama süreci 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile sona ermiştir. Mütarekenin imzasından sonra İstanbul'da yayınlanan bütün gazeteler, mütareke ile ilgili açık veya üstü kapalı şekilde yazı yayınlamışlardır.

Tanin gazetesi, mütarekeye neden olan koşulların değil; mütareke şartlarının ve mütarekenin imzalanması sonrasında yapılması gerekenlerin konuşulması çağrısında bulunmuştur: "*Vaziyetin birden bire nasıl bir şekil aldığını uzun sözlerle tavsife hacet yoktur. Bu vaziyetin neden böyle olduğu, mazide yapılan hataların sebepleri, hep ayrı ayrı* düşünülmek lazım gelen şeylerdir. Fakat insan yanan bir evin içindekileri kurtarmazdan evvel yangın

66 General Townshend'in refakat subayı olan Yüzbaşı Tevfik Bey'in anlatımına göre ise mütareke, 30 Ekim 1918 gece saat onu dört geçe Tevfik Bey'in mürekkepli kalemi ile imzalanmıştır. Bkz. "Mondros'taki Müzakerat", *Vakit*, 13 Teşrinisani 1334, s. 1.

67 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20, Beşinci Celse Zabtı, 30 Ekim 1918, s. 1-3.

68 *BOA: HR. SYS.* , Dosya: 2563, Gömlek:1, Telgraf No: 14, 30 Ekim 1918.

69 Ahmet Emin, "Mütarekeden Sonra", *Vakit*, 2 Teşrinisani 1334 s. 1.

70 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım: İstiklal Harbi'nin Gerçekleri*, Cilt: II, Hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, İstanbul: Timaş Yayınları 2017, s. 38.

71 "Mütareke Murahhaslarımız", *Sabah*, 2 Teşrinisani 1334, s. 1.

sebeplerini taharri *ile uğraşmayacağı gibi bunları da evvelen memleketin selamet ve necatını teminden sonra düşünmek lazım*."[72]

Âti başyazarı Celal Nuri'ye göre Osmanlı Devleti kendi varlığını korumak için savaşa girmiştir. Savaş sırasında Boğazları kapatarak savaşın uzamasına neden olmuştur. İtilaf Devletleri bunun hesabını şiddetli soracaktır. Ama bu hesaptan millet haberdar edilmelidir[73] Celal Nuri, mütarekeyi imzalayan hükümetin başkanı olan İzzet Paşa'yı, kendisinin neden olmadığı bir durumu makul bir şekilde sonlandırdığı için başarılı bulmuş ve kutlamıştır.[74]

Yeni Gün'ün başyazarı Yunus Nadi'nin mütareke şartlarından haberi var gibidir. Yunus Nadi, mütarekenin etkilerinin haritalarda bile görülebileceği tespitini yapmıştır: "*Mağlup vaziyetinde bulunan milletler için bu şartların umumun temennilerine muvafık çıkmaması ihtimalini tabi şimdiden haritalarımıza idhal etmiş bulunmaktayız. Elbette bu şartlar içinde kalplerimize ve vicdanlarımıza giran gelecek noktalar bulunacaktır. Zaten mukadderatımızın akıbeti mağlubiyet neticesinde karar kılmış olması bi'l-ahire ondan tevellüt edebilecek neticenin inkisar ve elemlerini bi'n-nefs kendisinde cem etmiş olmak lazım gelen bir hadise veya facia değil midir*?"[75]

İkdam gazetesine göre imzalanan mütareke bir teslimiyet belgesidir: "*fakat şerait-i mütarekeden vaziyetimizin ne derece fena olduğunu anlıyoruz. Bu şerait-i mütareke dolambaçlı bir teslim şartıdır. Bulgarlar gibi bizim de her türlü hak ve hürriyetimiz haciz altına alınmıştır. Müsalâha ve mukadderat-ı katiyemizi henüz tahmin imkânları bile yoktur*."[76]

Tasviri Efkâr'ın başyazarı Ebuzziyazade, mütareke üzerine değil; mütarekeye neden olanlar üzerine bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre bu mütarekenin imzalanmasının birincil sorumlusu, mecliste görev almış fakat Talat Paşa ve arkadaşlarının yaptıklarını engelleyememiş vekillerdir.[77]

72 "Sükûn ve İtidal", *Tanin,* 31 Teşrinievvel 1334, s. 1.
73 Celal Nuri,"Aleyhimizde", Âti, 31 Teşrinievvel 1334, s. 1.
74 Celal Nuri, "Sadrazam Paşa Hazretlerine Arıza-i Meşkufe", Âti,2 Teşrinisani 1334, s. 1
75 Yunus Nadi, "Mütareke Muvacehesinde", *Yeni Gün*, 31 Teşrinievvel 1334, s. 1
76 "Veyl Mağluplara", İkdam, 1 Teşrinisani 1334, s. 1.
77 Ebuzziyazade, "Mütarekename ve Mebusların Tesiri", *Tasviri Efkâr*, 31Teşrinievvel 1334, s. 1.

Ebuzziyazade'ye göre bundan sonra yapılması gereken bir şey vardır. O da mevcudun korunması çarelerinin aranmasıdır.[78]

Akşam'ın başyazarı Necmeddin Sadık'a göre imzalan mütareke askeridir, geçicidir ve mütarekeyi imzalayan hükümet başarılıdır: "*Düşmanın teklif ettiği şartlar karşısında birden bire bedbin olmayalım. Hangi şerait içinde istiman ettiğimizi, Bulgaristan'ın nasıl bir vaziyet içinde ne gibi şartlarla mütareke yaptığını, Avusturya'nın nasıl kati bir ölümle karşılaştığını, Almanya'nın yarın ne gibi teklifler karşısında kalacağını düşünürsek ve nihayet vaziyetimiz karşısında düşman kuvvet ve kudretini ölçersek hükümetimiz de bir dereceye kadar muvaffak olmuş ve belki daha muvaffak olacak addedebiliriz.*"[79]

Vakit başyazarı Ahmet Emin'e göre mütarekenin ağır şartlarının verdiği üzüntü, savaş bittiği için duyulan sevinçten kat kat üstün olmalıdır.[80] Ahmet Emin, Ahmet İzzet Paşa hükümetinin durumunu da değerlendirmiştir: Ahmet İzzet Paşa hükümeti, başkalarının neden oldukları olayların sonucu olan bir tasfiye belgesine imza atmıştır. Hükümetin başkanı ve hükümetin üyeleri zor zamanlarda böyle bir görevi üstlendikleri için kendileri ile gurur duyabilirlerdi fakat bu sevinci ve hazzı, mütarekenin ağır şartlarının verdiği üzüntü mutlaka bastıracaktır.[81]

Hadisat'taki köşesinde Cenab Şehabeddin, mütarekenin imzalanmasını kâbus olarak nitelediği Birinci Dünya Savaşı'nın sonu olarak nitelemiş ve mütareke üzerine değil; mütarekeye neden olanlar üzerine bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre bu sonucun tek nedeni vardı: Birinci Dünya Savaşı gibi büyük bir olay sırasında devlet tecrübesi olmayan, genç, kibirli bir grubun devleti idare etmiş olmasıydı.[82]

Minber, zamanın gereklerine uymayan toplumların felaketlerden kurtulamayacağına vurgu yapmıştır.[83] Zaman gazetesi ise mütarekenin ağır şartları karşısında topluma metanet ve itidal çağrısı yapmıştı.[84]

78 Ebuzziyazade, "Şimdi Ne Yapacağız?", *Tasviri Efkâr*, 2 Teşrinisani 1334, s. 1.
79 Necmeddin Sadık, "Yarının Düşünelim", *Akşam*, 31 Teşrinievvel 1334, s. 1.
80 Ahmet Emin, "Mütareke Arefesinde", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1334, s. 1.
81 Ahmet Emin, "Mütareke", *Vakit*, 1 Teşrinisani 1334, s. 1.
82 Cenab Şehabeddin, "Hatime-i Kâbus", *Hadisat,* 2 Teşrinisani 1334, s. 1.
83 Hatib, "Felaketlerden İbret Alalım", *Minber*, 1 Teşrinisani 1334, s. 1.
84 "Mütarekeden Sonra", *Zaman*, 2 Teşrinisani 1334, s. 1.

Sabah'ın başyazarı Ali Kemal, imzalanan mütarekenin Osmanlı Devletini bir beylik derecesine indirdiği görüşündeydi: "*Mütareke şartları öyle ağır öyle elim, öyle korkunç ki biz Türklerin kolumuzu kanadımızı kırıyor, varlığımızı kökünden zedeliyor, devletimizi hemen hemen bir emanet derekesine indiriyor. Umarız ki müsalaha* müzakerelerinde bu şiddet tatil olunur, hakkımız hakikatimiz bu derece ayakaltına alınmaz."[85]

Mondros Mütarekesi resmi metninin yayınlanmasından bir gün önce, 2 Kasım 1918'de Rauf Bey, Yeni Gün gazetesine mütareke ile ilgili bir demeç vermiş ve demecinde "*devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuk tamamıyla kurtarılmıştır*"[86] demiştir. Mondros Mütarekesi'nin resmi metni Rauf Bey'in açıklamasından bir gün sonra yayınlanmıştır.[87] Yayınlanan resmi metnin birinci, yedinci, onuncu, on beşinci ve yirmi dördüncü maddelerinde "işgal" kelimesi yazılmıştı. Sonuç olarak mütareke bütün savunma araçları elinden alınmış bir devlet bırakıyordu. Yayınlanan resmi mütareke metni, iyimser bakılabilecek bir metin değildir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın büyük (küresel) güç olma iddiası vardı. Bu iddiayı gerçekleştirmek için, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu jeostratejik konum ve kültürel etkiyi kullanmak istedi. Osmanlı Devleti, Almanya'nın bu isteğine kayıtsız kalmadı, Almanya'nın içinde bulunduğu ittifaka katıldı. Osmanlı Devletini, Almanya'nın safına iten nedenler: Osmanlı Devleti'nin itilaf devletlerine güvenmemesi ve bu nedenle diplomatik yalnızlık çekmesi, yaşadığı ekonomik sıkıntıları Almanya ile yaptığı ittifak sayesinde aşacağına inanması, kendi toprakları üzerindeki tarihsel İngiliz-Rus çekişmesine Almanya'nın denge faktörü olacağını öngörmesi, son yüzyılda kaybettiği toprakların bir kısmını geri kazanabileceğini sanması olarak sıralanabilir.

Osmanlı Devleti savaşa girmelimiydi? Sorusuna Mustafa Kemal Atatürk, 10 Ekim 1919'da, dönemin Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya yazdığı yazıda şöyle

85 Ali Kemal, "Türklerin Günahı Nedir?", *Sabah*, 1 Teşrinisani 1334, s. 1.
86 "Rauf Bey İle Mülakat", *Yeni Gün*, 2 Teşrinisani 1334, s. 1.
87 "Devlet-i Aliye İle Düvel-i İtilafiye Beyyininde Münakit Mütareke", *Takvim-i Vakayi*, 3 Teşrinisani 1334, s. 1-3.

cevap vermiştir: Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmaması Boğazları kapalı tutup silahlı bir tarafsızlık gütmesine bağlıydı. Ancak devletin stratejik konumu ve Rusların İtilaf Devletleri safında savaşa girmiş olması buna engel olmuştur. Zaten Osmanlı Devleti'nin silahlı tarafsızlığı sürdürebilecek maddi imkânları da yoktur. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin parasını ödediği gemilere el koyması dışında; Bolşeviklerin yayınladığı belgelerde İstanbul'un Çarlık Rusyasına verilmiş olması, savaşa İtilaf Devletleri'nin karşısında girmenin kaçınılmazlığını ortaya koymuştur.[88]

Osmanlı Devleti savaşa Almanya'nın liderliğindeki grubun içinde girmek zorunda kalmıştır. Bu grubun savaşı kaybedeceği Ağustos 1918'de belli olmuştur. Dönemin Sadrazamı Talat Paşa, öncelikle Kafkasya meselesine görüşmek ve toplu bir barış yapılması gerektiği konusunda Alman yetkilileri ikna etmek için Almanya'ya gitmiştir. Ama Talat Paşa'nın bu girişimi veya düşüncesi Bulgaristan'ın tek başına mütareke yapması ile akamete uğramıştır. Talat Paşa hükümeti bu düşüncesinde yine durmuş, Almanya ve Avusturya ile birlikte Wilson'a barış notası vermiştir. Wilson için asıl sorun Almanya olduğu için öncelikle Alman notasına cevap vermiştir. Osmanlı Devletini idare edenler, Almanya ve Amerika arasındaki notalaşmaların uzayacağı düşüncesinden hareketle tek başına mütareke yapma yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti temsilcileri ile İngiltere Devleti temsilcileri arasında 27-30 Ekim 1918 tarihleri arasında Mondros limanında mütareke görüşmeleri yapılmıştır. Yapılan bu görüşmeler sırasında İngiliz temsilci olan Amiral Calthorpe mütarekenin ruhunun veya özünün değişmesine izin vermemiştir.

İstanbul basını, mütareke öncesini yani mütarekeye giden süreci çok iyi haberleştirmiştir. Mütareke zamanı yaklaştıkça haberlerin niteliği ve niceliği azalmıştır. Mütareke müzakereleri sırasında basının yeteri kadar kamuoyunu bilgilendirdiği söylenemez. Bu durumun nedeni, gazetelerin, mütareke gibi önemli bir konuda, sızıntı haberlerle toplumu yanlış yönlendirmemek istememiş olmaları ve mütareke görüşmelerinin sızdırılmamış olmasıdır.

88 Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, Vesika No: 142, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1991, s. 780

Genel olarak bakıldığında, sadece Hadisat ve Tasvir-i Efkâr gazetelerindeki yazılarda, mütareke ile ilgili bir tespit değil; mütarekeye neden olan koşullar ve kişiler üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Dikkat edilmesi gereken önemli nokta: İstanbul basını, Mondros Mütarekesi ile ilgili bütün başyazılarını, mütarekenin resmi metni yayınlanmadan yayınlamıştır. Mondros Mütarekesi resmi metni yayınlandıktan sonra hiçbir gazetede mütareke üzerine bir başyazı yazılmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (*BOA) HR. SYS.* , Dosya: 2305, Gömlek:20; *HR. SYS.* , Dosya: 2563, Gömlek:1, Telgraf No: 14; *HR. SYS.* , Dosya: 2563, Gömlek:3; *HR. SFR04.* , Dosya: 422, Gömlek: 59; *HR. SFR04.* , Dosya: 287, Gömlek: 92; *HR, SFR04;* Dosya: 287, Gömlek: 79.

Basılı Eserler:

Ahmet Emin, "Bulgaristan İşleri", *Vakit*, 29 Eylül 1334.

Ahmet Emin, "Sulh Meselesinde Vaziyetimiz", *Vakit*, 17 Teşrinievvel 1334.

Ahmet Emin, "Mütareke Arefesinde", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1334.

Ahmet Emin, "Mütareke", *Vakit*, 1 Teşrinisani 1334.

Ahmet Emin, "Mütarekeden Sonra", *Vakit*, 2 Teşrinisani 1334.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım: İstiklal Harbi'nin Gerçekleri*, Cilt: II, Hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Ali Kemal, "Talat Paşa ve Beyanatı", *Sabah*, 23 Teşrinievvel 1334.

Ali Kemal, "Türklerin Günahı Nedir?", *Sabah*, 1 Teşrinisani 1334.

Atatürk, Kemal, *Nutuk Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, Cilt: 1, Baha Matbaası, İstanbul 1965.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Cilt: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

Celal Nuri, "Aleyhimizde", Âti, 31 Teşrinievvel 1334.

Celal Nuri, "Sadrazam Paşa Hazretlerine Arıza-i Meşkufe", Âti, 2 Teşrinisani 1334.

Cenab Şehabeddin, "Hatime-i Kâbus", *Hadisat*, 2 Teşrinisani 1334.

Ebuzziyazade, "Mütarekename ve Mebusların Tesiri", *Tasviri Efkâr*, 31Teşrinievvel 1334. Ebuzziyazade, "Şimdi Ne Yapacağız?", *Tasviri Efkâr*, 2 Teşrinisani 1334.

Güneş, İhsan, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Hart, Basil Lidell, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çeviren: Kerem Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Hatib, "Felaketlerden İbret Alalım", *Minber*, 1 Teşrinisani 1334.

Jaesche, Gotthard, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi*, C. I, Çeviren: Niyazi Recep Aksu, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1939.

Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felâket Günleri (Mütareke Devrinin Feci Tarihi)*, Cilt: I, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000.

Necmeddin Sadık, "Mütareke Teklifi", *Akşam*, 28 Eylül 1334.

Necmeddin Sadık, "Adam Azlığı", *Akşam*, 12 Teşrinievvel 1334.

Necmeddin Sadık, "İşin Hakikati", *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1334.

Necmeddin Sadık, "Yarının Düşünelim", *Akşam*, 31 Teşrinievvel 1334.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt: II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013.

"Rauf Bey'in Hatıraları", *Yakın Tarihimiz Dergisi*, Cilt: 1, İstanbul 1962.

Tansel, *Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: 1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Türkgeldi, Âli, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1948.

Yunus Nadi, "Avusturya'nın Sulh Teklifi", *Yeni Gün*, 17 Eylül 1334.

Yunus Nadi, "Ufak Bir Sarsıntı", *Yeni Gün*, 29 Eylül 1334.

Yunus Nadi, "Münferit mi, Müşterek mi?", *Yeni Gün*, 19 Teşrinievvel 1334.

Yunus Nadi, "Mütareke Muvacehesinde", *Yeni Gün*, 31 Teşrinievvel 1334.

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN 19. MADDESİNİN UYGULANMA SÜRECİ: ALMAN VE AVUSTURYA-MACARİSTAN VATANDAŞLARININ ÜLKELERİNE GÖNDERİLMELERİ

Safa Furkan Karacakaya*

Giriş

Osmanlı Devleti yöneticileri Birinci Dünya savaşı başlangıcında kendi toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak amacıyla devletin bir müttefike ihtiyacı olduğunun bilincinde olarak öncelikle İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüste bulunmuşlardır. Sonuçsuz kalan bu teşebbüslerin ardından Osmanlı Devleti yönünü Almanya'ya çevirmiştir.[1] 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli anlaşma imzalanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin savaştaki pozisyonu belli olmuştur. Almanya'nın müttefiki olarak savaşa giren Osmanlı Devleti, birçok cephede savaşmış, hem müttefiklerine yardım etmiş hem de kendi topraklarını korumak için birbirinden çok uzak cephelerde mücadele vermiştir. 1918 yılı Ekim ayına gelindiğinde ise savaş yorgunu olan Osmanlı Devleti'nin Güney Cephesi de İngiltere tarafından aşılmış, Suriye ve Irak'ın büyük bölümü dahil bir çok toprak parçası elden çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Bulgaristan'ın da yenilgiyi kabul ederek savaştan çekilmesinin ardından, savaşı sürdürmek için gerekli malzemelerin geldiği Almanya ile kara bağlantısı kesilen Osmanlı Devleti de ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Mondros'ta bir mütareke imzalanmış ve Osmanlı Devleti savaştan çekilmiştir.

* İstanbul Üniversitesi (furkankaracakaya@gmail.com)

1 Ali Kaşıyuğun, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 604.

1- Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesine göre Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Alman ve Avusturyalıların ülkeden çıkarılması gerekmekteydi. Bu çalışmada 19. maddenin uygulanması süreci Osmanlı Devleti'ne ait arşiv belgeleri temel kaynak olarak alınarak incelenecektir.

Konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar vardır. Tülay Alim Baran tarafından yazılan "Mondros Mütarekesi Gereğince Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Durumu" isimli makale bu konuda yazılan ilk makalelerden biridir.[2] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler içeren ilk yazı olması nedeniyle önemlidir. Baran makalesinde kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi belgelerini kullanmıştır. Çalışmada ağırlıkla, vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturyalıların gönderilmesi konusunda yapılan hazırlıklar ve çeşitli sebeplerle gidişi ertelenen Alman ve Avusturyalılar hakkındaki uygulamalar üzerinde durulmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesinin uygulanması konusundaki ikinci önemli çalışma Mehmet Okur'a aittir. Okur'un "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilmesi Meselesi" isimli makalesinde temel kaynak olarak ATASE arşivi belgeleri kullanılmış,[3] ayrıca Osmanlı Arşivi'nde bulunan Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi belgelerinden de faydalanılmıştır. Makalede, mütareke kapsamında ülkelerine gönderilmesi gereken Alman ve Avusturya askerlerinin sevklerinin nasıl gerçekleştiği, bu konuda ne tür önlemler alındığı anlatılmıştır. Yine İstanbul'a sevk edilen Alman ve Avusturya vatandaşlarının durumları incelenmiştir.

Bugüne kadar Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesinin uygulanması ile ilgili en kapsamlı çalışma Selçuk Ural tarafından yapılmıştır. "I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'deki Almanların İadesi" isimli kitabında ağırlıklı

2 Tülay Alim Baran, "Mondros Mütarekesi Gereğince Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Durumu", *Belleten*, Cilt: LXVII, Sayı: 248, Nisan 2003, s. 139-151.

3 Mehmet Okur, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilmesi Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 60, Kasım 2004, s. 705-726.

olarak ATASE arşivi belgelerini kullanan Ural, mütareke gereği ülkelerine gönderilen Alman askerlerinin durumunu incelemiştir.[4] Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nın sevkiyata dönük çalışmaları, bu ordunun lağvedilmesinden sonra 2. Ordu'nun faaliyetleri, İstanbul'da toplananların ülkelerine gönderilmeleri ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Kitapta yer yer, Alman sivillerle Avusturyalı asker ve sivillerin ülkelerine gönderilmeleri ile ilgili bilgilerde bulunmaktadır.

19. maddenin uygulanmasıyla ilgili, Abdurrahman Bozkurt'un "İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi" isimli doktora tezinde de İngiliz Dışişleri Arşivi kaynaklı konuyu aydınlatıcı bilgiler vardır.[5]

Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesinin uygulanması ile ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalarda, temel kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi belgeleri ve ATASE arşivi belgeleri kullanılmıştır. Çalışmalarda kullanılan bu belgeler konu ile ilgili detaylı bilgiler vermekle beraber, 19. maddenin uygulanması ile ilgili yapılanların tamamını kapsamamaktadır.

19. madde, hem Avusturyalı hem Alman asker ve sivillerin ülkeden çıkarılmasını öngörmüştür. Maddenin uygulanması sürecinde gerek İtilaf Devletleri ile gerek Muhtelit Mütareke Komisyonu ile Osmanlı Devleti'nin Dahiliye, Harbiye, Bahriye Nezaretleri arasındaki sürekli bir irtibat olmuş, bu irtibatı Hariciye Nezareti sağlamıştır. Fakat Hariciye Nezareti'nin 19. maddenin uygulanmasında oynadığı bu önemli role rağmen, yapılan çalışmalarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Hariciye Nezareti katalogları hiç kullanılmamıştır. Hariciye Nezareti kataloglarında konu ile ilgili 2 bine yakın belge bulunmaktadır. Bu çalışmada, Hariciye Nezareti kataloglarında bulunan belgelerden faydalanılarak, Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesinin uygulanması konusuna katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

---

4 Selçuk Ural, *I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'deki Almanların İadesi*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2005.

5 Abdurrahman Bozkurt, İtilaf Devletler*inin İstanbul'da İşgal Yönetimi,* İ.Ü S.B.E Tarih A.B.D Doktora Tezi, İstanbul 2009. Bu tez ATAM tarafından 2014 yılında " *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İ*şgal Yönetimi" ismiyle basılmıştır.

2- Mondros'ta 19. Madde Etrafındaki Tartışmalar ve Maddenin Son Halini Alması

Mondros'ta İngiliz ve Osmanlı heyetleri arasında gerçekleştirilen görüşmelerde 19. madde ile ilgili ilk İngiliz önerisi "Alman, Avusturya bahri, berri, sivil memurların ve bu ülkeler vatandaşlarının en yakın İngiliz ve Müttefikleri kumandanlarına teslimi" şeklindedir.[6] Mondros'taki Osmanlı Heyeti başkanı Rauf Orbay bu teklifin "Alman, Avusturya bahri, berri, sivil memurların ve bu ülkeler vatandaşlarının belli bir süre zarfında memleketlerine dönmeleri" şeklinde değiştirilmesinin kabul ettirildiğini İstanbul'da bulunan Sadrazam İzzet Paşa'ya bildirmiştir.[7] Sadrazam İzzet Paşa bu teklife cevaben Osmanlı Heyeti'ne "Alman ve Avusturya bahri, berri ve sivil memurlarının uygun bir zaman içinde memleketlerine geri gönderilmelerini kabul ediyoruz. Ancak bütün Alman ve Avusturya vatandaşlarının gönderilmesinin birçok müessesenin çalışmasını engelleyeceğinden ve bunun da Osmanlı Devleti'ni zarara uğratacağından, bu müesseselerde çalışanların madde kapsamının dışında bırakılmalarını teklif ediniz" talimatını vermiştir.[8] Rauf Bey yapılan müzakerelerde böyle bir değişikliği kabul ettirememiş ve madde "Alman ve Avusturya Macaristan vatandaşı olan asker ve sivil bütün insanların Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkarılmaları" şeklinde mütareke metnine geçmiştir.[9]

6 Osmanlı Heyeti'nden Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderilen 27 Ekim 1918 tarihli ve 6 numaralı telgraf, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Evrakı, Dosya: 2563, Gömlek: 2-1 (Bundan sonra Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Evrakı, HR. SYS olarak kısaltılacaktır).

7 Osmanlı Heyeti'nden Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderilen 27 Ekim 1918 tarihli ve 7 numaralı telgraf, HR. SYS. 2563/ 1-14; 19. maddenin tartışılması ve değiştirilmesi hakkında ayrıca bkz. Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara 1948; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım-1*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s.115-116, 120-121; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi –I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya kadar –I*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.33.

8 Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan Bahriye Nazırı Rauf Bey'e 29 Ekim 1918 tarihinde gönderilen 1 numaralı telgraf, HR. SYS. 2563/ 3-1.

9 *Takvim-i Vekayi*, Nr. 3384, 3 Teşrin-i sani 1334.

3- 19. Maddenin İtilaf Devletleri Açısından Önemi

1914 yılından itibaren gelişen müttefiklik ilişkileri çerçevesinde ise Osmanlı Devleti'ndeki Alman ve Avusturya vatandaşı sayısı da bir hayli artmıştır. Buna askeri operasyonlarda görev alan personel de eklendiğinde büyük bir nüfus ortaya çıkmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde hem askeri hem de ticari ve sınai olarak nüfuz sahibi olan Almanya ve Avusturya'nın bu konumunun yıkılması ancak bu ülke vatandaşlarının Osmanlı Devleti'nden çıkarılması ve onların yerini İtilaf Devletleri vatandaşlarının alması ile sağlanabilirdi. Bu yüzden İtilaf Devletleri 19. maddenin uygulanması konusunda azami dikkat göstermiş ve ihraç işlemlerinin bir an önce bitirilmesi için Osmanlı Devleti'ne sık sık nota vermişlerdir. Osmanlı Devleti ise I. Dünya Savaşı'ndan her şeyini tükettiği bir sırada çekilmiş olduğundan bu büyük nüfusun ülkeden çıkarılması büyük bir sorun teşkil etmiştir.

Sadece 19. madde değil diğer birçok maddenin uygulanmasında karışıklık çıkmasının önüne geçilmesi adına Osmanlı Devleti tarafından, Muhtelit Mütareke Komisyonu kurulmuş ve buraya üyeler atanmıştır. Daha sonra İtilaf Devletleri'nden bu komisyona üye atamaları istenmiştir. Bu isteği kabul eden İtilaf Devletleri mütareke uygulamalarını bu komisyon üzerinden takip etmiş ve isteklerini bu komisyon üzerinden Osmanlı Devleti'ne iletmiştir.[10]

Komisyonun kurulduktan sonra en çok mesai harcadığı konulardan birisi de Alman ve Avusturya vatandaşlarının ülkeden çıkarılması konusu olmuştur. İtilaf Devletleri tarafından yukarıda belirtildiği gibi özel bir öneme sahip olan bu konuda mütarekede belirtilen bir aylık süre sonuna kadar ihraç konusunda somut adımlar atılmaması ve sürenin dolmasına rağmen çok az miktarda Alman ve Avusturya vatandaşının gönderilmiş olması meselenin ciddiyetini ve önemini artırmıştır.

Bu çalışmada Alman ve Avusturya vatandaşlarının ihracı iki kısma ayrılarak incelenecektir. 1- Alman ve Avusturya vatandaşı askerlerin

10 Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi,* ATAM, Ankara 2014, s. 446; Selçuk Ural, *1. Dünya Savaşı Sonrası* Türkiye'deki Almanların İadesi, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2005, s. 43.

ülkelerine gönderilmeleri. 2- Alman ve Avusturya vatandaşı sivillerin ülkelerine gönderilmeleri.

4- Alman ve Avusturya Vatandaşı Askerlerin Ülkelerine Gönderilmeleri

Mütareke imzalandıktan sonra 1 Kasım tarihinde Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ordulara mütarekenin imzalandığını bildirmiş ve mütarekede belirtilen süre içinde Alman ve Avusturyalıların ülkeyi terk edebilmeleri için herkese görev düştüğünü belirtilerek bütün Osmanlı subay ve erlerinden bu duruma göre hareket etmelerini istemiştir.[11] Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın bu isteğine uygun olarak özellikle İstanbul ve çevresinde bulunan Alman asker ve subaylarının ülkeyi terk etmeleri hızlı bir şekilde başlamıştır. 1 Kasım 1918 tarihinde hareket eden "Princess Christiania" ve "Fleiss" isimli vapurlarda toplam 905 asker, 88 subay ve 3 hemşire Rusya'nın Odesa limanına gönderilmiştir. 22 Kasım 1918 tarihinde "Gülcemal" vapurunun hareketine kadar devam eden bu hızlı ihraç sürecinde toplam 10 vapurde 8.864 asker, 657 subay ve 100 hemşire Odesa'ya gönderilmiştir.[12] 20 gün içinde yaklaşık 10 bin kişi ülkeden çıkarılmıştır. Fakat bunların hemen hemen hepsi İstanbul ve çevresinde bulunanlar olup, Anadolu'da Yıldırım Orduları, 6. ve 9. Ordularda görev yapan Alman ve Avusturya vatandaşı askerlerin sevkleri çok daha yavaş ve zahmetli bir sürecin ardından gerçekleştirilebilmiştir. Anadolu'da bulunan askerlerden bir kısmı demiryoluyla bir kısmı ise Samsun üzerinden vapurlarla İstanbul'a sevk edilmiştir.[13]

Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise mütarekenin 19. maddesi kapsamında sadece Osmanlı topraklarındaki Alman ve Avusturya askerleri değil, özellikle Batum'da bulunan Alman askerleri dahi İstanbul üzerinden ülkelerine gönderilmiştir.[14] Bu gibi gelişmeler aşağıda bahsedilecek sorunların daha şiddetli bir şekilde yaşanmasına sebep olmuştur.

11 Ural, a.g.e., s.31.
12 HR. SYS. 2708/ 5-21.
13 Ural, a.g.e., s.36-39.
14 Genel Konsül Brede'den İstanbul Alman Konsolosluğu'na 25 Kasım 1918 tarihinde gönderilen yazı. HR. SYS. 2559/ 1-80.

Tablo 1-Rusya yoluyla hareket eden Alman subay ve askerler[15]

Vapurun ismi	Subay	Asker	Hemşire	Hareket Tarihi
Princess Christiania	26	805	3	1.11.1918
Fleiss	62	1000	0	1.11.1918
Rodosto	91	606	44	3.11.1918
Kerkyra	37	366	10	3.11.1918
Korkovado	21	1564	6	4.11.1918
Dnjepper	27	672	0	4.11.1918
Trouvor	33	617	0	4.11.1918
Wulverton	76	1080	0	7.11.1918
Jerusalem	45	816	16	9.11.1918
Gülcemal	230	1138	21	22.11.1918
Toplam	657	8664	100	

Her ne kadar 25 Kasım'da toplanan Muhtelit Mütareke Komisyonu'nda, İtilaf Devletleri temsilcileri baskısıyla Osmanlı Devleti'ndeki tüm Alman ve Avusturya vatandaşı diplomat, subay ve profesörlerin 1 Aralığa kadar ülkeyi terk etmeleri, o tarihe kadar gönderilemeyen sivillerin ise ayrı bir yerde tutulmaları kararları alınmış olsa da, Osmanlı Devleti'nin elindeki imkanların, bu denli büyük bir nüfusun bu kadar kısa sürede ihracını temin etmesi mümkün değildi.[16]

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları dikkate almadan ihraç işlemlerinin bir an önce bitirilmesi için sık sık nota vermiştir.

15 HR. SYS. 2708/5-21.

16 25 Kasım tarihli toplantıda siviller hakkında alınan kararların sadece Alman siviller için geçerli olduğu, Avusturya vatandaşı sivillerden bazılarının özel durumları nedeniyle onlar hakkında daha sonra karar verileceği açıklanmıştır. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 26 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/ 1-29; İtilaf Devletleri'nin ısrarlarına ve ihraç işlemlerinin bir an önce bitirilmesini istemesine rağmen, elde hem yeteri kadar vapur olmadığı hem de eldeki vapurlardan tam kapasitede faydalanılamadığı açıklanmıştır. 22 Kasım'da hareket eden Gülcemal vapuru kapasitesinin çok altında yolcu taşımıştır. Vapurların azami dolulukta hareket etmesinin sağlanması için Hariciye Nezareti'nden bir görevlinin bu işle ilgilenmesi ve Alman ve Avusturyalı görevlilerin bu işe müdahale etmesinin engellenmesi istenmiştir. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-31.

26 Kasım tarihli bir notada 1 Aralık tarihinden itibaren gönderilmemiş olan Almanlar hakkında önlem alınması ve Alman askerlerinin gözetim altında tutulması istenmiştir.[17]

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Yıldırım Ordularındaki görevini 31 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'ya bırakıp İstanbul'a gelen Liman Von Sanders, Osmanlı Devleti'nde bulunan Alman Askeri Heyeti'nin başı olduğundan bütün Alman askerlerin ülkelerine gönderilmesinden de sorumlu olmuştur.[18] İtilaf Devletleri'nin 26 Kasım tarihli notasında belirtilenlerin yerine getirilmesi için gerekli emirleri de kendisi vermiştir.[19] Osmanlı makamları da bu notada belirtilenlerin yerine getirilmesi için çalışmalarda bulunmuştur.[20] Bu çalışmalar İtilaf Devletleri'ni memnun etmekten uzak kalmış ve Osmanlı Devleti'ne notalar verilmeye devam etmiştir. Osmanlı Hükümeti ise üzerindeki baskıyı hafifletebilmek ve İtilaf Devletleri'ni yatıştırmak için bazı taahhütlerde bulunmuştur. Bu taahhütlerin yerine getirilmesi de Bahriye Nezareti, Harbiye Nezareti ve Hariciye Nezareti arasında problemlere sebep olmuştur.[21] Notalarında

17 Fransız Yüksek Komiseri Amet tarafından verilen bu notada, İstanbul'daki Alman ve Avusturya birliklerinin ihraç işlemlerinin yavaş yürüdüğü ve çalışmaların hızlanmaması durumunda mütarekede öngörülen sürede ihracın tamamlanamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca Alman diplomat ve sivillerin ihracı için yeterli ulaşım aracı sağlanmazsa bundan Osmanlı Devleti'nin sorumlu olacağı eklenmiştir. Notanın devamında sivil kıyafet giyen Alman askerlerinin İstanbul sokaklarında gezmeye devam ettikleri ve bu duruma karşı acilen tedbir alınması gerektiği bildirilmiştir. Fransız Yüksek Komiseri Amet'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen 26 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/ 1-28.

18 4 Aralık 1918'te Alman askerlerinin gönderiliş sırasına ilişkin itirazlarını belirten bir protesto yazan Liman von Sanders, bu yazıda kendisinin Osmanlı Devleti'ndeki bütün Alman askerlerinin sevkinden sorumlu olduğunu belirtmiştir. Liman von Sanders'in 4 Aralık 1918 tarihli protestosu. HR. SYS. 2559/2-40. Ayrıca bkz. Ural, a.g.e., s. 31.

19 Alman memur ve askerlere Asya kıtasından Avrupa kıtasına geçmemeleri için emir verildiği ve Haydarpaşa ve Kadıköy iskelelerinde sıkı bir gözetleme ağı kuruldu belirtilmiştir. Bu emirlerin aksine hareket edecek askerlerin askeri mahkemede yargılanacakları eklenmiştir. Liman von Sanders'in 30 Kasım 1918 tarihli protestosu. HR. SYS. 2559/1-42.

20 Üsküdar ve Adalar tarafına nakledilen Alman ve Avusturya subay ve askerlerinin sivil olarak İstanbul ve Beyoğlu taraflarına geçmelerinin engellenmesi istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 1 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazı. HR. SYS. 2559/1-39; Alman ve Avusturyalı subay ve askerlerin Anadolu yakasına geçirilmelerinin henüz tamamlanmadığı ve İtilaf Devletlerinin bu konuda ısrarlarının sürdüğü belirtilmiştir. Bütün subay ve askerlerin akşama kadar Anadolu yakasına geçirilmelerinin tamamlanması istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-52.

21 2 Aralık günü İtilaf temsilcilerinin Almanların hala gönderilmemiş olması nedeniyle hükümeti kınadıkları bildirilmiş, bu kınama üzerine Çarşamba gününe kadar Alman sefaret heyeti ve vatandaşlarının "Reşit Paşa" vapuruna, asker ve subaylarının da en kısa zamanda " Tir-i Müjgan" ve " Sulh" vapurlarına bindireceğinin taahhüt edildiği eklenmiştir. Bunların gerçekleşmemesinin hükümeti zor durumda bırakacağından Tir-i Müjgan vapurunun acilen Haydarpaşa'ya gönderilmesi

belirtilen Alman askerlerinin Anadolu yakasına geçirilmesi için verilen sürenin dolmasından dolayı İtilaf Devletleri, 6 Aralık'ta, henüz ülkeden çıkarılmamış olan Alman ve Avusturya askerlerinin silahsızlandırılarak tutuklanmalarını talep etmiştir.[22]

Alman askerlerinin ülkelerine gönderilme sırası da anlaşmazlıklara yol açmıştır. İtilaf Devletleri Alman askerlerinin bir an önce ve başta Liman von Sanders olmak üzere yüksek rütbelilerden başlanarak ülkelerine gönderilmelerini istemiştir.[23] Liman von Sanders ise bu isteğe karşı çıkmış ve protesto etmiştir.[24] Bu protesto İtilaf Devletleri tarafında karşılık bulmamıştır. 10 Aralık tarihinde Liman von Sanders'in bir an önce ülkeden çıkarılması isteklerini yenileyen İtilaf Devletleri, aynı gün daha önce Rusya'nın Odesa limanına gönderilmiş olan Alman ve Avusturya asker ve vatandaşlarının bundan sonra yine Rusya'nın Nikolayef limanına gönderileceklerini açıklamışlardır.[25] Aralık ayı boyunca Ukrayna'daki iç karışıklıkların devam etmesi Almanların bu yolla ülkelerine gönderilmelerini zorlaştırmıştır.[26] 24 Aralık'ta ise Osmanlı makamları adı geçen askerlerin Trieste veya Cenova'ya gönderilmeleri için müracaatta bulunmuşlardır.[27] Trieste teklifi

istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-59; Alman subay ve askerlerinin Karadeniz üzerinden sevkleri için Bahriye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti emrine verilen Reşit Paşa ve Tir-i Müjgan vapurlarının diğer vapurların hazır olmaması durumunda tekrar kullanılması istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 3 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-65.

22 3 Aralık günü Alman ve Avusturya askerlerinin Anadolu yakasına geçirilmesi için verilen sürenin dolmasından dolayı bu tarihten itibaren İtilaf Devletleri'nden izin almış olanlar haricindeki tüm Alman ve Avusturya askerlerinin görüldükleri yerde tutuklanmaları istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 3 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-63; İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-10.

23 Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 3 Aralık 1918 tarihli yazı. SYS. 2559/1-64.

24 Kendisinin Osmanlı'daki bütün Alman birliklerinden sorumlu olduğunu ve bu görevinin gerekliliklerini yerine getirmek zorunda olduğunu belirten Sanders, Osmanlı topraklarında henüz 10 binden fazla Alman askeri varken kendisinin ülkeden ayrılmasına yönelik bir kararı protesto ettiğini bildirmiştir. Liman von Sanders'in 4 Aralık 1918 tarihli protestosu. HR. SYS. 2559/1-42.

25 Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-38; İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-44.

26 Ural, *a.g.e.,* s. 58,59; Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, s.357.

27 Alman ve Avusturya askerlerinin gözaltına alınmasında yaşanan güçlükler nedeniyle bunların "Etha Ricmers" ve "Pathmos" vapurlarına bindirilerek Trieste ve Cenova'ya gönderilmelerine izin verilmesi istenmiştir. Osmanlı Ordu-yu Hümayunundan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 24 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-71.

kabul görmüş ve bundan sonra hareket eden vapurlar Karadeniz üzerinden Odesa'ya değil, Akdeniz üzerinden Trieste'ye gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti ise hem ülkede bulunan Alman ve Avusturya asker ve vatandaşlarını ülke dışına sevk etmek için gerekli vapurları tahsis etmek için çalışmalarını sürdürmüş, hem de Alman ve Avusturya vatandaşlarını götüren vapurların geri dönüşlerinde de yararlı olmalarını sağlamaya çalışmıştır. 22 Kasım 1918'de Almanları Odesa'ya götürmek için hareket etmiş olan Gülcemal vapuruna, Almanları Odesa'ya bıraktıktan sonra Odesa, Sivastopol ve Köstence'de bulunan Osmanlı savaş esirlerini alması, ayrıca uğradığı limanlardan İstanbul için iaşe temin etmesi talimatı verilmiştir.[28]

Alman ve Avusturya vatandaşı asker ve sivillerin farklı vapurlarda gönderilmelerine karar verilmiştir. Bahriye Nezareti tarafından Alman ve Avusturya vatandaşlarının sevki için Harbiye Nezareti emrine verilen Reşit Paşa ve Tir-i Müjgan vapurlarının Alman ve Avusturya-Macar sivillerin naklinde, Korkovado vapurunun ise Alman askerlerin naklinde kullanılmasında karar kılınmıştır.[29] Bu karara bir istisna ise Avusturya sivil vatandaşlarını taşıyacak olan Reşit Paşa vapurunda boş yer kalması üzerine bu boş yerlere yine Avusturya vatandaşı asker ve subayların yerleştirilmesi olmuştur.[30]

5- Alman Kıtaatı İskan Heyeti

13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldiklerinde ilk önce bütün Almanya ve Avusturya-Macaristan askerlerinin Anadolu tarafına geçirilmesini isteyen İtilaf Devletlerinin bu istediğine uygun olarak, Liman von Sanders'in karargahı Moda'ya nakledilmiştir.[31] İtilaf Devletleri, 14 Aralık'ta Muhtelit Mütareke Komisyonu'ndaki temsilcileri vasıtasıyla Almanya ve Avusturya-Macaristan askerlerinin ülkelerine gönderilinceye kadar Anadolu yakasında

28 Başkumandanlık Vekaleti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 8 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-34.

29 Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-37.

30 Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-31.

31 Ural, a.g.e., s. 57; Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.356.

bekletilmelerinin uygun olmadığını bildirmiş ve bunların hepsinin ülkeden çıkarılıncaya kadar gözaltına alınıp, Heybeliada'ya sevk edilmesini talep etmişlerdir.[32] Sevkiyatın planlı ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesi için, Alman Askeri Heyeti ile Osmanlı subaylarının birlikte çalışacağı Alman Kıtaatı İskan Heyeti oluşturulmuştur.[33] Liman von Sanders'in karargahı da bu kapsamda 21 Aralık'ta Büyükada'ya nakledilmiştir.[34] Alman Kıtaatı İskan Heyeti çalışmalarına başladıktan sonra Alman askerlerinin adalara sevki hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.

1 Ocak 1919'a kadar 4.200'e yakın askerin adalara naklinin tamamlandığı heyet tarafından açıklanmıştır.[35] 6 Ocak'ta yayınlanan kesin rapora göre ise Büyükada ve Heybeliada'ya 182 subay ve 3.598 asker nakledilmiştir. Ayrıca çeşitli vapurlarda 1.928 kişi enterne edilmiş ve kışı geçirmeleri için vapurlara bindirilmiştir. Haydarpaşa hastanesinde ise 193 hademe ve hastabakıcı dahil toplam 1.000 kişi iskan edilmiştir. Adalarda yapılan hazırlıklara göre her iki adada toplam 6.100 askerin iskan edilebileceği ortaya çıkmıştır.[36]

Osmanlı Devleti, bir taraftan askerler adalara sevk edilirken, diğer taraftan bu askerleri ülkelerine götürecek vapurların hazırlanmasına çalışmıştır. "Etha Rickmers" vapurunun sevkiyat için hazırlanması ve

32 Hariciye Nezareti'nden Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine gönderilen 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-30.

33 Alman askerlerinin sevk işleriyle ilgilenmek üzere bir komisyon kurulduğu, bu komisyonun Alman Askeri Heyeti ile ortak olarak çalışacağı ve komisyonun ilk iş olarak askerlerin adalara sevkini temin edeceği bildirilmiştir. Kışı vapurlarda geçirmesi planlanan askerlerin de vapurlara bindirilmesi konusunda çalışacakları, Liman von Sanders'in karargahının 19 Aralık'ta istediği adalardan birisine kurulacağı eklenmiştir. Başkumandanlık Vekaleti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 18 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-42; Ayrıca İskan Heyeti'nin kuruluşu için bkz. Ural, a.g.e., s. 63-64.

34 Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-52.

35 Alman Kıtaatı İskan Heyeti'nin 1 Ocak 1919 tarihli raporunda adalarda iskan edilen asker sayısının 1 Ocak'ta sevk edilecek askerlerle birlikte 4.179 olduğu belirtilmiştir. Adalarda Almanların iskanı için işgal edilen Rum Ruhban Mektebi ve Yetimhanesinden başka bazı özel mülkiyetlerinde iskan için kullanılabileceğinin anlaşılması üzerine adalarda iskan edilebilecek asker sayısı 6.500-7.000 arası olarak tahmin edilmiştir. Ayrıca kışı vapurlarda geçirmesi öngörülen 1.816 kişinin vapurlara taşındığı, Anadolu yakasındaki hastanelerde hastabakıcı ve hemşireler dahil 1.000 kişinin bulunduğu eklenmiştir. Adalara asker sevki tamamlandığında Anadolu yakasında bulunan Moda ve Kadıköy ordugahlarının boşaltılmış olacağı belirtilmiştir. Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 1 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-3,4.

36 Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/5-52; Ayrıca İskan Heyeti'nin faaliyetleri için bkz. Ural, a.g.e., s. 66-86.

"Arimatea" vapurunun da Haydarpaşa'ya getirilmesi için uğraşmıştır.[37] Bu doğrultuda 9 Kasım'da Alman hastaları Odesa'ya götürmek üzere hareket eden "Jerusalem" vapurunun yolcularını Odesa'ya bırakamayıp, oradaki hastaları da alarak İstanbul'a geri dönmesi, İstanbul'daki durumu daha da kötüleştirmiştir. Almanya ve Avusturya askerlerinin sevki için daha fazla kalacak yer ve vapur tesis edilmesine neden olan bu gelişme üzerine "Pathmos" isimli vapurun da sevkiyatta görevlendirilebileceği Osmanlı ordusu tarafından açıklanmıştır.[38]

22 Kasım 1918'e kadar İstanbul ve çevresinde bulunan askerlerin sevkleri hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, bundan sonra 19 Ocak 1919 tarihine kadar asker sevkiyatı gerçekleşmemiştir. Bunda, Alman askerlerin gönderileceği Odesa'daki karışıklıklar kadar, Anadolu'da bulunan askerlerin İstanbul'a ulaşmalarının, malzeme ve taşıt yetersizliği sebebiyle uzun sürmesi de önemli bir etkendir. Özellikle 6. Ordu bölgesinde Sivas'ta bulunan Alman ve Avusturya-Macaristan askerlerinin önce Samsun'a karayolu ile gitmeleri oradan da vapurla İstanbul'a gönderilmeleri planlanmıştır. Fakat askerlerin hareket etmesi için gerekli malzemelerin geç temin edilebilmesi nedeniyle askerlerin Samsun'a sevki de gecikmiştir.[39] Ancak Ocak ayının sonuna doğru Samsun'dan hareket edebilen Alman askerlerinin doğrudan İbrail'e gönderilmesi için çalışmalar yapılmış, fakat çalışmalar sonuç vermeyince bu askerler de İstanbul'a gelmiştir.[40]

37 Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 1 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-3, 4.

38 Osmanlı Ordu-yu Hümayunu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 24 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-71.

39 Sivas'tan Samsun'a karayoluyla gönderilmeleri gereken askerlerin vaktinde gönderilememesinin nedeni eksik olan 50 bin litre benzin, 8 bin ton yağ ve 8 bin ton katı yağ olarak belirtilmiştir. 6. Ordu'daki Almanlardan sorumlu subay Riederer'den İsveç Konsolosluğu'na gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli yazı; Sivas'tan hareket ederek Samsun'a ulaşan askerler ancak 12 Ocak tarihinde "Kerkyra" isimli vapurla İstanbul'a doğru hareket edebilmişlerdir. Bahriye Nezareti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 31 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-13.

40 Samsun'dan hareket eden, toplam 73 subay ve 1261 Almanya ve Avusturya askerini taşıyan vapurun İstanbul'da bekletilmeden doğrudan Hamburg'a yollanmasının kararlaştırıldığı bildirilmiştir. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-18; Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 11 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-19; Ayrıca Anadolu'daki Alman ve Avusturya askerlerinin İstanbul'a gönderilmeleri için bkz. Ural, a.g.e., s. 36-39.

6- Nakliyata Tekrar Başlanması

19 Ocak 1919'da "Jerusalem" vapurunun hareketiyle tekrar başlayan nakliyat, 19 Mart 1919 tarihinde, "Akdeniz" vapurunun hareketine kadar devam etmiştir. Bu tarihler arasında 8 vapur, toplam 757 subay, 10.337 asker, ve 48 hemşireyi Trieste'ye taşımıştır.[41] Almanya ve Avusturya askerlerini sevk eden ilk 10 vapur ile bu 8 vapur arasında, Avusturya sivil vatandaşlarını sevk edebilmek için hazırlanan "Reşit Paşa" vapurunda boş yer olması üzerine, aralarında Avusturya askeri temsilcisi Joseph Pomianowski'nin bulunduğu askerler, Trieste'ye gönderilmiştir.[42]

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Alman ve Avusturya askerlerinin Adalarda iskan edildiği süre boyunca İstanbul'a sivil kıyafetlerle gitmeleri sorun olmaya devam etmiştir. Alman Kıtaatı İskan Heyeti ve İstanbul Muhafızlığı bu konuda sorumluluk üstlenmiş, yakalanan askerler de Polis Müdüriyetince tutuklanmışlardır. Özellikle Alsas bölgesinden olan Almanların, Fransız askerlerince hapishaneden çıkarılmaları, tutuklama işlemlerinin tavsamasına sebep olduğundan, İstanbul Muhafızlığı bu askerlerin bir an önce ülkeden çıkarılmasını istemiştir.[43]

İstanbul'da tutuklanıp, Adalara sevk edilen Alman askerlerinin moralleri de bozuktu. Bir an önce ülkelerine geri dönmek isteyen askerlerin adalarda kaldığı süre uzadıkça dış etkenlere duyarlılıkları da artmıştır. 27 Ocak 1919 tarihli *Journal D'Orient* gazetesinde yayınlanan "Le Centre" isimli makalede, İstanbul'da bulunan Alman askerlerin Almanya'ya geri gönderilmeyip, Belçika'ya gönderilecekleri ve orada işçi olarak çalıştırılacakları yazılmıştır. Bu yazıyı okuyan Alman askerlerin moralleri iyice bozulmuş ve yola çıkma istekleri de azalmıştır. 28 Ocak'ta bu yazıyı tekzip eden Alman Kıtaatı İskan Heyeti, adalarda güçlükle kontrol altında tutulabilen Alman askerlerin yanında, bu haberden sonra uygunsuz hareketleri görülen Alman subayların dahi tehlike oluşturabileceğini belirtmiş, sansürden geçerek yayınlanan

41 HR. SYS. 2708/5-20.

42 Avusturya askeri temsilcisi Pomianowski 16 Ocak 1919 tarihinde yazdığı mektupta, Reşit Paşa vapurunun 15 Ocak'ta sağ salim Trieste'ye vardığını ve yolculuk esnasında kendilerine iyi davranan vapur kaptanı ve görevlilerine teşekkür ettiğini belirtmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 12 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-8.

43 Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-10.

böyle haberlerin, Alman askerlerin düzenini ve moralini bozduğunu ve tekrarlanmamasının çok önemli olduğunu bildirmiştir.[44]

19 Mart 1919 günü hareket edecek olan "Akdeniz" vapurunun ardından Alman subay ve askerlerinin sevki son bulacağından, Muhtelit Mütareke Komisyonu'ndaki İtilaf Devletleri temsilcileri, askeri kanadın bu hususta gösterdiği gayrete ve iyi niyete teşekkür etmişlerdir.[45]

Tablo 2-Akdeniz Yoluyla Hareket Eden Alman Subay ve Askerler[46]

Vapurun İsmi	Subay	Asker	Hemşire	Hareket Tarihi
Jerusalem	75	800	15	19.01.1919
Etha Rickmers	171	1754	0	29.01.1919
Lily Rickers	114	1785	0	1.02.1919
Jerusalem	62	960	33	19.02.1919
Pathmos	78	830	0	27.02.1919
Kerkyra	62	1010	0	27.02.1919
Asgard	107	1956	0	4.03.1919
Akdeniz	88	1242	0	19.03.1919
Toplam	757	10337	48	

Akdeniz vapurunun ayrılmasının ardından mütareke imzalandığı sırada Osmanlı Devleti'nde bulunan Alman askerlerinin ihracı tamamlanmıştır. Fakat Şubat ayı içerisinde Kafkasya'da bulunan Alman askerlerinin de İstanbul üzerinden ülkelerine gönderilmelerine karar verildiğinden buradaki Alman askerleri de İstanbul'a gelmiş ve adalara yerleştirilmiştir.[47]

44 Alman Kıtaatı İskan Heyeti'nden Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderilen 28 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-3, 4.

45 Galip Kemali Bey'den Harbiye Nezareti'ne gönderilen 17 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/5-39.

46 HR. SYS. 2708/5-20.

47 Ural, a.g.e., s. 97.

Kafkasya'dan gelenler arasında General Kress von Kressenstein[48] ve Fritz Bronsart von Schellendorf[49]'da bulunmaktaydı.[50]

7- Alman ve Avusturya Vatandaşı Sivillerin Ülkelerine Gönderilmeleri

a) İstanbul'daki Alman ve Avusturya Vatandaşı Sivillerin Gönderilmeleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra Alman askerlerinin ülkelerine gönderilmesine başlanmış olmasına rağmen Alman ve Avusturya-Macaristan vatandaşı sivillerin gönderilmesi daha geç başlamıştır. Özellikle bazı konsolosların bulundukları yeri terk etmek için kendi ülkelerinden emir gelmesini beklemeleri bu gecikmenin en önemli sebeplerinden birisidir.[51] Bir önceki bölümde bahsedilen İtilaf Devletleri'nin Kasım ayı içinde verdikleri notalar hem askerlerin hem de sivillerin gönderilme süreçleri için geçerliydi.[52] Mütareke'nin 23. maddesi gereği Almanya ve Avusturya ile bütün iletişimi kesmesi gereken Osmanlı Devleti'nde bulunan Alman ve Avusturya-Macaristanlı sivillerin hak ve hürriyetlerinin korunması, Kasım ayından itibaren Danimarka, İsveç gibi

48 Liman von Sanders'in askeri misyonu çerçevesinde Ocak 1914'te Osmanlı'ya gelmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye'de bulunan 4.Orduda Cemal Paşa'nın yanında görev yapmıştır. Savaş sonunda Kafkasya'daki Alman birliklerinde görev yapmaktaydı.

49 Liman von Sanders'in askeri misyonu çerçevesinde 1913 yılında İstanbul'a geldi. 1914 yılında Osmanlı Genelkurmay Başkanı oldu ve 1917 yılına kadar bu görevini sürdürdü.

50 İstanbul'a geldikten sonra İtilaf Devletleri kontrolünde adalarda tutulan von Kress ve von Schellendorf'un Haziran ayı içerisinde hareket edecek olan Gülcemal vapuru ile ülkelerine gönderilmeleri planlanmıştır. Hariciye Nezareti'nden Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 2 Haziran 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/5-12.

51 İzmir'deki Avusturya-Macar konsolosu kendi Dışişleri Bakanlığı'ndan emir gelir gelmez İzmir'i terk edeceğini beyan etmiştir. Aynı şekilde Alman konsolosu da kendi bakanlığından emir gelmeden bir yere ayrılmayacağını söylemiştir. HR. SYS. 2559/1-7,8.

52 25 Kasım'da mütareke komisyonu toplantısında Fransız temsilcisi 1 Aralığa kadar Osmanlı Devleti'ndeki bütün Alman ve Avusturyalı diplomat ve profesörlerin ülkeyi terk etmeleri gerektiğini söylemiş, terk edemeyenlerin bu tarihten itibaren ayrı bir yerde tutulmalarını istemiştir. Hariciye Nezareti'nden Sadrazam'a gönderilen 26 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-29; 26 Kasım'da Fransız Yüksek Komiserliği tarafından verilen notada Alman diplomat ve sivillerin gönderilmesi için yeterli araç sağlanmaması durumunda bundan Almanların sorumlu tutulamayacağı ve tüm diplomatik yetkililerin ve profesörlerin bir an önce ülkeden çıkarılması gerektiği tekrarlanmıştır. Ayrıca 1 Aralık'tan sonra gönderilmemiş olan Almanlar için önlem alınması istenmiştir. Fransız Yüksek Komiseri Amet'den Hariciye Nezareti'ne 26 Kasım 1918'de gönderilen yazı. HR. SYS. 2559/1-28; 26 ve 27 Kasım tarihli yazılarda ise Bulgaristan, Almanya ve Avusturya sefaretlerinin Osmanlı topraklarını terk etmeleri gerektiğinde İtilaf Devletleri'nin ısrar ettiği gerekli yerlere iletilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen 27 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-21; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 26 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-24.

tarafsız devletler tarafından gerçekleştirilmiştir.[53] Osmanlı Devleti'nde çeşitli vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturya vatandaşı sivillerin ülkelerine gönderilebilmeleri için ise bunların bir an önce İstanbul'a gönderilmeleri kararı alınmış ve İstanbul'da toplandıktan sonra vapurlara bindirilerek ülkelerine doğru yola çıkarılmaları planlanmıştır.[54] Fakat Osmanlı topraklarında bulunan hem asker hem de sivillerin gönderilmesi için yeterli nakliye vapuruna sahip olmayan Osmanlı Devleti, ülkede bulunan tüm Alman ve Avusturyalıların 1 Aralığa kadar ülkeden çıkarılmalarının mümkün olmadığını belirtmiştir.[55]

Alman ve Avusturyalıların nakli için daha fazla vapur tahsis etmek için çalışmalar ise devam etmiştir.[56] Mütarekede belirtilen 1 aylık sürenin 1 Aralık'ta dolması üzerine Alman ve Avusturyalıların kendilerini ülkelerine götürecek vapurlar hazır olana kadar çok önemli bir şey olmadıkça sokağa çıkmamaları, akşam saat 22'den sonra ise kesinlikle sokağa çıkmamaları istenmiştir.[57] İtilaf Devletleri ise 2 Aralıkta Alman sefaret heyetiyle vatandaşlarının ülkeden ayrılmaları için en geç 4 Aralığa kadar süre verebileceklerini söylemişlerdir.[58] Alman sefaret heyetinin bir an önce ülkeden ayrılması için baskılarını sürdüren İtilaf Devletleri karşısında Osmanlı Hükümeti, bu kişilerin en geç 4 Aralıkta hareket etmek üzere vapura bindirilecekleri sözünü vermiştir.[59]

---

53 Avusturya İstanbul Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-75; HR. SYS. 2559/2-54.

54 Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-33.

55 İtilaf Devletleri'nin bütün ısrarlarına rağmen eldeki imkanların bu süre zarfında onların isteklerini karşılamaya yeterli olmadığı belirtilmiştir. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-31.

56 Hem yeteri kadar vapur bulunmaması hem de eldeki vapurlardan yeteri kadar faydalanılamaması bu durumun sebebidir. Örneğin hareket eden "Gülcemal" vapuru kapasitesinin altında yolcu ile hareket etmiştir. Alman ve Avusturyalıların nakliyesi için daha fazla vapur gerektiği Bahriye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bahriye Nezareti de verdiği cevapta "Tir-i Müjgan" vapuru hazırlanana kadar "Reşit Paşa" vapurundan yararlanılmasını önermiştir. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-32; Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-51.

57 Bu bilgilerin ayrıca gazeteler aracılığıyla duyurulması da istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-40.

58 4 Aralığa kadar Alman sefaret heyetiyle vatandaşlarının "Reşit Paşa" vapuruna bindirileceklerinin İtilaf Devletleri'ne taahhüt edildiği bildirilmiş, vapurnin bu tarihe kadar harekete hazır hale getirilmesi istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-57.

59 Bu isteklere uygun olarak "Reşit Paşa" vapurunun seyahati için gerekli kömürün temin edilmesi durumunda başka bir eksiğinin bulunmadığı bildirilmiştir. Bahriye Nezareti'nden Hariciye

Fakat Muhtelit Mütareke Komisyonu'nun 3 Aralık 1918 tarihli toplantısında, Alman sefaret heyetinin tamiratı devam eden vapurlardan birinde tamiratı bitene kadar bekletilmeleri kabul edilmiştir.[60] Aralık ayı ortalarında Alman ve Avusturyalıların Karadeniz üzerinden sevkinden vazgeçilmesi üzerine yeni sevk noktası olarak Trieste kabul edilmiştir.[61] Vapurların yeterince hızlı hazırlanamaması yüzünden 4 Aralık'tan beri ertelenen sevkiyat 19 Aralıkta "Korkovado[62]" vapurunun hareket etmesiyle gerçekleşmiştir.[63] Vapurlar geri döndükten sonra yeniden sefer için hazırlanmışlar ve Alman ve Avusturyalıları alarak tekrar Trieste'ye gitmişlerdir.[64] Sulh vapurunun ikinci sefer için hareketinden sonra

Nezareti'ne gönderilen 4 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-58; Hariciye Nezareti'nin sadece "Reşit Paşa" ve "Tir-i Müjgan" değil diğer vapurların da hazırlanıp Alman ve Avusturyalıların gönderilmesi konusundaki ısrarlarına Bahriye Nezareti sadece bu iki vapurnin hazır edilebileceği cevabını vermiştir. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne 3 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazı. HR. SYS. 2559/1-50; Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 3 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazı. HR. SYS. 2559/1-60.

60 Hangi vapurların sivillerin hangilerinin ise askerleri taşıyacağı konusunda verilen kararlar sıklıkla değiştirilmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin 2 Aralık tarihli İtilaf Devletleri notasına verdiği cevapta 4 Aralık'ta Alman sefaret heyetinin bindirileceği vapur olarak "Reşit Paşa" düşünülmüş fakat 3 Aralık tarihli mütareke komisyonu toplantısında heyetin 8 güne kadar tamiratı bitecek olan "Korkovado" vapuruna bindirilmeleri ve tamirat bitene kadar vapurde kalmaları kararlaştırılmıştır. 10 Aralık tarihli yazışmalarda ise "Reşit Paşa" ve "Tir-i Müjgan" vapurlarının düşünüldüğü "Korkovado"nun ise Alman askerlerini sevk edeceği belirtilmiştir. Sonunda Alman vatandaşlarını "Korkovado", Avusturya vatandaşlarını ise "Reşit Paşa" vapurunun götürmesine karar verilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-59; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 3 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-64; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-37; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 15 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-32; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-31.

61 Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 11 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-1.

62 Korkovado vapurunun ismi Almanları sevk etmek için İstanbul'dan ayrılmadan önce Sulh olarak değiştirilmiştir.

63 Yine Aralık ayı ortalarında hem Avusturyalı sivilleri hem de askerleri taşıyan "Reşit Paşa" vapuru Trieste'ye hareket etmiştir. Tir-i Müjgan vapuru da aynı tarihlerde Trieste'ye hareket etmiş ve 8 Ocak'ta İstanbul'a geri dönmüştür. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-31; İngiliz Ataşe Navalliği'nden Mütareke Komisyonu Başkanlığı'na gönderilen 8 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2705/1-19. Alman vatandaşlarını Trieste'ye götürecek olan "Sulh" vapurunun yolda durdurulmaması ve engellenmemesi için İngiliz amiralinden bir belge alınması istenmiştir. Bu talebe vapurun yolculuk sırasında birinci direğine beyaz bir bayrak çekeceği ve vapura yol boyunca eşlik etmek üzere bir İngiliz subayının görevlendirildiği cevabı verilmiştir. Seyr-ü Sefain İdaresi'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-66; Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-32; HR. SYS. 2559/4-43.

64 Sulh vapuruyla ülkelerine gönderilecek Alman ve Avusturyalıların listesi 28 Ocakta Polis Müdüriyeti'ne gönderilmiş ve vapura binme işlemlerinin 30 Ocakta başlayıp 31 Ocakta tamamlanması gerektiği bildirilmiştir. Bu durumun gazeteler aracılığıyla ilan ettirilmesi

İstanbul'da kalan Alman ve Avusturyalı sayısının tam tespiti için geniş çaplı bir çalışma başlatılmıştır.[65] Bu çalışmanın sonucunda vapurların bundan sonra alabildikleri kadar insanı alıp yola çıkmaları ve bütün Alman ve Avusturyalılar ülkelerine gönderilene kadar seferlere devam etmeleri kararlaştırılmıştır.[66]

Mart ayında İtilaf Devletleri özellikle Almanların sevklerinin tamamlanması konusunda Osmanlı Hükümeti üzerindeki baskılarını artırmıştır. Avusturya vatandaşlarının aşağıda bahsedilecek karışık durumları nedeniyle onlar hakkında kesin bir şey söylenmezken, 10 Mart tarihine doğru Almanları alarak Trieste'ye gidecek olan "Tir-i Müjgan" vapurunun hareketinin ardından, İstanbul'da sağlık sorunları nedeniyle izin alanlar haricinde tek bir Alman vatandaşının kalmaması, aksi takdirde bundan Osmanlı Hükümetinin sorumlu olacağı İtilaf Devletleri tarafından bildirilmişti.[67] Osmanlı Hükümeti üzerindeki bu baskı sonuç vermiş ve 17 Mart tarihinde İstanbul'da İtilaf Devletleri tarafından kalmalarına izin verilen Almanlardan başka hiçbir Almanın kalmadığı açıklanmıştır.[68]

eklenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 28 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-20, 22.

65 Sulh vapurunun hareketinin ardından İstanbul'da kalanların tam bir listesinin hazırlanması istenmiş, bu listede vilayetlerden birer ikişer İstanbul'a gelmiş olanların da isimleri ve ikamet yerlerinin bulunması gerektiği belirtilmiştir. Galip Kemali Bey'den Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 19 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-30.

66 "Tir-i Müjgan" vapurunun Mart ayı başında İstanbul'daki Alman vatandaşlarını alarak İzmir'e gideceği, oradaki Alman vatandaşlarının vapur İzmir limanına ulaşana kadar vapura binmeye hazır hale getirilmesi istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-48.

67 İstanbul'daki özel komisyonlardan izin almış olsun olmasın bütün Alman vatandaşlarının "Tir-i Müjgan" vapuruyla ülkelerine gönderilmelerinin, bütün ikamet belgelerinin fesh ve lağv edilmesinin, sadece sağlık problemi bulunan 75 kişinin bir sonraki emre kadar kalmalarına izin verilmesinin mütareke komisyonunca kararlaştırıldığı bildirilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/6-20.

68 HR. SYS. 2560/6-9.

Tablo 3- Ülkelerine Gönderilen Sivil Almanların tablosu[69]

Vapur İsmi	Sefer Numarası	Taşıdığı insan sayısı
Sulh	1	596
Sulh	2	800
Tir-i Müjgan	1	500
Tir-i Müjgan	2	294
Toplam		2190

Vilayetlerde bulunan ve peyderpey İstanbul'a gelmeye devam eden Alman ve Avusturya vatandaşlarının ise bu tarihten sonra vapura binene kadar Haydarpaşa ve adalarda iskan edilmelerine karar verilmiştir. Bunların da yine kalkacak olan ilk vapurla ihraç edilmeleri istenmiştir.[70] Bu vapur 19 Nisan tarihinde hareket eden "Reşit Paşa" vapuru olmuştur.[71] "Reşit Paşa" vapurunun hareketinden sonra vilayetlerden gelen Alman ve Avusturyalılar ise Mayıs ayı başında hareket eden "Tir-i Müjgan" vapuruyla gönderilmişlerdir.[72] Nisan ayı boyunca İstanbul'da İtilaf Devletleri'nden izin almaksızın kalan Alman ve Avusturyalılar Osmanlı Polisi tarafından tespit edilmeye devam etmiştir. Bu kişiler de yakalandıkları zaman vilayetlerden gelenlerle birlikte hareket eden ilk vapurla ülkelerine gönderilmiştir.[73] Mayıs ayında ise İtilaf Devletleri İstanbul'da kalmalarına

69 HR.SYS. 2708/2-1.

70 HR. SYS. 2560/6-9.

71 19 Nisan 1919 tarihinde hareket eden Reşit Paşa vapurundaki yolcu dağılımı şu şekildedir: 189 Alman, 310 Avusturyalı, 97 Polonyalı, 1 İsveçli ve 4 Finlandiyalı. HR. SYS. 2708/19-7.

72 İngiliz Ataşe Navalliği'nden Galip Kemali Bey'e gönderilen 2 Mayıs 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2708/19-14.

73 1 hafta içinde Trieste'ye hareket etmesi beklenen "Tir-i Müjgan" vapurunun İstanbul'da belgesiz olarak kalmaya devam eden Avusturya vatandaşlarını da alması istenmiştir. Osmanlı Polisinin vakit geçirmeksizin Dersaadet, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da ikamet eden bütün Avusturya vatandaşlarının isimlerini ve ellerindeki belgelerin hangi tarihte, kimden alındığını tespit etmesi ve bunların bir listesini oluşturup mütareke komisyonuna teslim etmesi talep edilmiştir. Bu listeler hazırlandıktan sonra hangilerinin izinlerinin süresinin dolduğu ve "Tir-i Müjgan" vapuruyla gönderilmelerinin gerektiği anlaşılacaktı. Hariciye Nezareti'nden Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 21 Nisan 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/2-24.

izin verilen Almanların ellerindeki belgelerin tamamen geri alındığını ve Dersaadet ve Bilad-ı Selase[74] 'de her bir komiserlik bölgesinin yeniden araştırılarak, bölge komiserinin imzası altında o bölgede tek bir Alman, Avusturyalı bulunmadığına dair kendilerine belge gönderilmesini istemişlerdir.[75] İstanbul'daki araştırmalar sona erdikten sonra vilayetlerden gelen Alman ve Avusturyalıların ülkelerine gönderilmeleri Kasım ayına kadar çeşitli vapurlarla devam etmiştir. İtilaf Devletleri yine de durumdan memnun olmamıştır. 9 Temmuz tarihli İtilaf Devletleri notasında Osmanlı Hükümeti'nin mütarekenin 19. maddesinin uygulanmasında üzerine düşeni yapmadığından bahsedilmiş ve 1 Ağustos 1919 tarihinden sonra Osmanlı ülkesinde izin belgesi bulunanlardan başka Alman ve Avusturyalı kalmış ise bunlardan bulundukları yerin mülki yöneticisinin sorumlu tutulacağı açıklanmıştır.[76] Özellikle Haziran ayından sonra gönderilenlerin sayısı çok fazla olmadığından bunlar için müstakil vapur hazırlanmamış bunlar Hamburg'a veya Trieste'ye çeşitli sebeplerle giden vapurlara bindirilerek ülkeden çıkarılmışlardır.[77]

b) Vilayetlerde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşı Sivillerin Gönderilmeleri

Vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturyalıların durumları ile ilgili vilayetlere 30 Kasım'da bilgilendirme yapılmış ve ülkeden çıkarılması gerekenlerin Alman ve Avusturyalıların İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir.[78] Özellikle Osmanlı Devleti'nde bulunan Avusturyalıların durumu 19. maddenin uygulanmasıyla ilgilenen kurum ve kişileri zor

74 İstanbul'daki Galata, Üsküdar ve Eyüp bölgeleri.

75 19 Mayıs 1919 tarihli muhtelit mütareke komisyonu toplantısında, İstanbul'da yapılacak aramalara İtilaf polisinin de yardım etmesi kararlaştırılmıştır. Hariciye Nezareti'nden Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/3-14.

76 Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/7-35.

77 11 Haziran tarihinde hazırlanan listelere göre Gülcemal vapuruyla Hamburg'a 36 Alman ve Tir-i Müjgan vapuruyla Trieste'ye 62 Alman gönderilmiştir. HR. SYS. 2710/6-8,10; Haziran ayında hala gönderilmemiş bulunan 400 kadar Avusturyalının İstanbul'dan hareket ettikten sonra İzmir'e de uğrayarak orada bulunan 200 kadar Avusturyalıyı da alarak bir Avusturya limanına hareket edecek olan Tir-i Müjgan vapurunda oldukları bildirilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 9 Haziran 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/5-18; 25 Temmuz tarihinde Cornelia vapuruyla Trieste'ye 53 Alman gönderilmiştir. HR. SYS. 2710/6-19; 20 Eylül'de Corintia vapuruyla 14 Alman ve 15 Kasım'da Konstantinopoli vapuruyla 5 Alman ülkeden çıkarılmıştır. HR. SYS. 2709/14-30; HR. SYS. 2710/4-9.

78 Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-33.

durumda bırakmıştır. Çok uluslu bir imparatorluk olan Avusturya imparatorluğu savaşın ardından çok fazla sayıda ulus devlete bölünmüştür. Yeni kurulan bu bağımsız devletlerin vatandaşı olduklarını iddia ve ispat edip ülkelerine geri gönderilmekten kurtulmaya çalışanlar hem İtilaf Devletlerinin kendileri arasında hem de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında problem yaşanmasına neden olmuşlardır. Yine vilayetlerde Osmanlı Demiryolları başta olmak üzere çeşitli Osmanlı kurumlarında çalışan Alman ve Avusturyalıların da gönderilmelerinin işleri aksatacağı gerekçesiyle ertelenmesi Osmanlı-İtilaf ilişkilerini germiştir. İtilaf Devletleri'nden İtalya 1 Aralıkta bazı Avusturya vatandaşlarına özel belge vererek onları İtalyan vatandaşı yaptığını açıklamış ve bunların ülkelerine geri gönderilmelerinin uygun olmadığını belirtmiştir.[79] 1 Aralık'ta yaşanan bir diğer gelişme ise demiryollarında çalışan bütün Alman ve Avusturyalı memur ve mühendislerin hizmetlerine devam etmesine İngiliz ve Fransız temsilcileri tarafından izin verilmiş olmasıdır.[80] Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemeyen Avusturya vatandaşları ülkede kalmak istediklerine dair dilekçeler yazmışlardır. Bu dilekçeler önce Osmanlı Hariciye Nezareti'ne iletilmiş buradan ise İngiliz Yüksek Komiserliği'ne haklarında karar verilmek üzere gönderilmiştir.[81] Mütareke'nin 19. maddesi kapsamında ülkeden ayrılmaları için yapacakları yolculuğu kaldıramayacak kadar hasta veya yaşlı olan Alman vatandaşları ise İsveç konsolosluğu tarafından tespit edilmiş ve bunların listesi Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir.[82]

Vilayetlerde bulunan ve ihraç edilmeleri gereken Alman ve Avusturya vatandaşları arasında yerli yani Osmanlı Devleti'nde doğup büyümüş

79 İtalyan Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-16.

80 Çalışmaya devam etmelerine izin verilen bu kişilerden her birinin münferit olarak Muhtelit Mütareke Komisyonu'na başvurarak izin belgesi alması gerekiyordu. Hariciye Nezareti'nden Harbiye ve Nafıa Nezaretlerine gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-73.

81 Avusturya Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 5 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-2.

82 İsveç konsolosluğu tarafından bu kişiler hakkında 2 liste hazırlanmıştır. Bu listelerden 60 yaşından büyük olup uzun bir yolculuğu kaldıramayacaklar için hazırlanmış olanda toplam 43 kişinin ismi ve ikametgahları yer almaktadır. Hastalık sebebiyle yolculuk yapamayacak durumda olanların listesinde ise 179 kişinin ismi yanında ikametgahları ve hastalıklarının isimleri vardır. İsveç Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 5 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-29; HR. SYS. 2559/2-30-1,2; HR. SYS. 2559/2-31-1-8; İsveç Konsolosluğu ayrıca çeşitli sebeplerle 19. maddeye tabi olmak istemeyen ve her birinin kişisel dilekçelerinin de yer aldığı 300 kişilik bir listeyi de Hariciye Nezareti'ne iletmiştir. İsveç Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 3 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/1-62.

olan Ermeni ve Rumların da bulunduğunun anlaşılması üzerine Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında bir başka sorun ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu gibi kişilerin Ermeni ya da Rum olduğuna bakılmaksızın mütareke maddesi gereği ülkeden ihraçları için tedbir alırken İtilaf Devletleri bir çıkmaza girmiştir. Buna benzer diğer bir durumda Bosna'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan Müslümanlar ile ilgilidir. Bu kişilerin de Avusturya vatandaşı olmaları nedeniyle mütareke gereği Avusturya'ya geri gönderilmeleri gerekmekteydi. Yine Osmanlı Devleti'nde bulunan Avusturyalı Musevilerin de mütareke kapsamına dahil edilip edilmeyeceğiyle ilgili tartışmalar yaşanmıştır. Mütarekenin 19. maddesinin uygulanmasını çok zor bir hale sokan bu gibi durumlar için ayrı ayrı karar alınmasının beklenmesi, bu kararların vilayetlere ulaştırılıp gereğinin yapılması uzun zaman aldığından, mütareke uygulaması beklendiğinden daha fazla bir sürede gerçekleşmiştir. Bu sürenin uzaması ise İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Hükümetleri üzerindeki baskısının artmasına neden olmuştur. Yukarıda bahsedilen anlaşmazlıkların çözülmesi için Muhtelit Mütareke Komisyonu'nda toplantılar yapılmış, fakat bu kararların uygulanması konusunda yeni sorunlar ortaya çıkmıştır.[83]

83 İzmit'te bulunan Avusturya vatandaşı Rumlar ile ilgili yaşanan gelişmeler bu duruma güzel bir örnektir. Muhtelit Mütareke Komisyonu tarafından diğer Alman ve Avusturya vatandaşlarından ayrılmadan ülkeden çıkarılmalarına karar verilen 5 Rum'un ihraçları için gerekli emir İzmit Mutasarrıflığı'na gönderildikten sonra yerel görevlilerin ihraç için bu kişileri bilgilendirilmiştir. İhraç edileceklerini öğrenen Rumların İzmit'te bulunan İngiliz filo kumandanına durumu şikayetleri üzerine devreye giren İngiliz kumandan bahsi geçen Rumların ihraçlarından vazgeçilmesini talep etmiştir. Yerel görevliler ise Muhtelit Mütareke Komisyonu kararını gerekçe göstererek İngiliz kumandanın talebini reddetmiştir. Red cevabının ardından yerel görevliler tarafından Rumların ihracına teşebbüs edilmesi halinde cebren müdahale ile buna engel olacağını söyleyen İngiliz kumandanı bu şekilde Rumların İzmit'ten ihracını engellemiştir. Problemin daha fazla büyümesini istemeyen yerel görevliler ise durumu İstanbul'a rapor etmekle yetinmişlerdir. Hariciye Nezareti'nin raporu değerlendirdikten sonra duruma müdahale ederek İngiliz İzmit filo kumandanının davranışlarını İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirmesi üzerine Yüksek Komiserlik kumandana gerekli uyarıların yapılacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Rumların ihracı için tekrar harekete geçilmiştir. Fakat İngiliz filo kumandanının tutumunda değişen bir şey olmamıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin filo kumandanına bir uyarıda bulunmadığının anlaşılması üzerine durumun hükümeti zor durumda bırakacak bir hal almaması için Rumların sevki ertelenmiş ve İzmit'teki Rumların sevkine İngilizler tarafından engel olunduğundan daha sonra mütarekenin uygulanmasının geciktirilmesi bahanesiyle sorumluluğun Osmanlı makamlarına yıkılmaması için İtilaf Devletleri temsilcilerine durumun iletilmesi kararlaştırılmıştır. Muhtelit Mütareke Komisyonunda bu durumun halledilmesi için yapılan bir oturumda komisyonunun böyle bir ırk ya da mezhebe mensup şahıslar hakkında toptan karar vermeye yetkili olmadığı belirtilmiş ve bu şahısların tek tek komisyona başvurması istenmiştir. Böylece uzun süre sürüncemede kalan İzmit'teki Avusturyalı Rumlar meselesi durum kişiselleştirilerek ortadan kaldırılmıştır. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-2; Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-

Ülkeden gitmek istemeyen Alman ve Avusturyalılar İtilaf Devletleri'nin kendi aralarındaki koordinasyonsuzluktan faydalanmıştır.[84] Bu tarz istismarın engellenmesi için İtilaf Devletleri bazen ortak bazen de aralarında en etkili olan İngiltere'nin diğer İtilaf Devletleriyle müzakere etmeden tek başına aldığı bazı kararlarla durumu düzeltmeye çalışmışlardır.[85] Bu kararlar özellikte vilayetlerde sürmekte olan kafa karışıklığını ve ne yapılması gerektiğini bilememe durumunu bir nebze azaltmış ve bu kararlara göre tedbirler alınmıştır. Vilayet ve kazalarda bulunan yerel yetkililer kendi bölgelerinde bulunan Alman ve Avusturyalıların listelerini hazırlayarak İstanbul'a göndermişlerdir.[86] Bu listelere göre vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturyalıların sevki için de ayrı tedbirler alınmıştır.[87]

1; Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/6-13. (Belgede gün belirtilmemiştir.); Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/5-14.

84 Bazı Avusturyalılar İtalyan Yüksek Komiserliği'ne başvurarak İtalyan vatandaşlığı almışlardır. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 7 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-15.

85 10 Aralık'ta Edirne'de bulunan Avusturya korumasındaki vatandaşların bir dahaki emre kadar bulundukları yerlerde kalmalarına İngiliz Yüksek Komiseri tarafından izin verilmiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-39; 11 Aralık'ta hastanelerde görevli Alman hemşirelerin ülkede kalmalarına izin verilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 11 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-47; 14 Aralık'ta Osmanlı Devleti'nde bulunan Avusturyalı Museviler ile Bosnalı Müslümanların yerlerinde kalmalarına izin verilmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-20,25.

86 Vilayetlerden gelen listeler için bkz. HR. SYS. 2561/8-9-1,2 ve HR. SYS. 2561/8-13-1, 2, 3, 4, 5.

87 Vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturyalıların Demiryoluyla İstanbul'a sevk edilmeleri düşünülse de Dahiliye Nezareti Anadolu Demiryolunun askeri sevkiyata bile yetmediğini, sivil Alman ve Avusturyalıların bu yolla İstanbul'a gönderilmelerinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Dahiliye Nezareti bu kişilerin kara yoluyla sevk edilmeleri mümkün olmadığından önce Mersin'de toplanmaları oradan da vapurlarla İstanbul'a gönderilmelerini önermiştir. Hariciye Nezareti ise bahsi geçen kişiler için ekstra vapur tahsis etmenin de mümkün olmadığının anlaşılması üzerine demiryolu önerisini yenileyerek bu kişilerin demiryolu ile İzmir'e gönderilmesini istemiştir. Demiryolunun kullanılamaması deniz yolu için ise vapur tahsis edilememesi yüzünden en sonunda Adana, Ankara ve Konya'da bulunan Alman ve Avusturya vatandaşlarının İzmir'e, diğer vilayetlerdekilerin ise İstanbul'a bulunabilecek ilk vasıta ile gönderilmeleri istenmiştir. Bunun üzerine İzmir'de bulunanlar dahi Bandırma üzerinden İstanbul'a gönderilmiş, İzmir'de bulunan fakat İstanbul'a gitmek için yeterli parası olmayan fakir Alman ve Avusturyalılar için ise bu kişileri ülkesine götürmek üzere İstanbul'dan kalkan vapurlerden birinin İzmir veya Bandırma'ya uğrayarak buradaki fakir Alman ve Avusturyalıları da alarak yoluna devam etmesi istenmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-3; Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 13 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/4-2; Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/2-1; Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-17; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 28 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-16.

Osmanlı Devleti'nde kalmak isteyen Alman ve Avusturyalıların mütareke uygulamasından kaçmaya çalışmak için denedikleri bir diğer yol ise tarafsız ülkelerin konsolosluklarından pasaport elde etmek olmuştur. Bu konuda girişimlerde bulunan Mütareke Komisyonu tarafsız ülkelerin konsolosluklarından, bu durumda bulunan kişilere pasaport verilmemesini rica etmiştir.[88]

Vilayetlerden gelenlerle birlikte Mart ayında İstanbul'da bulunan Alman ve Avusturyalılar ile ilgili yapılan değerlendirmelerde, yukarıda bahsedilen girişimlerin başarısız olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tarihe kadar özellikle İstanbul'da bulunan Avusturyalıların büyük çoğunluğunun İtalya, Sırp, Yugoslavya, Polonya, İsveç ve Çekoslovak pasaportu elde etmiş oldukları ve bu nedenle mütareke kapsamının dışında kaldıkları anlaşılmıştır.[89]

Mart ayında yaşanan diğer bir önemli gelişme, daha önceki kararlarda sevkten muafiyet kazanmış olan Avusturya vatandaşı Museviler, Bosnalı Müslümanlar ile demiryollarında görevli Alman ve Avusturyalıların Aydın'da oluşturulan yeni bir komisyonca tekrar soruşturmadan geçirilmesi ve bazılarının ülkeden çıkarılmasına karar verilmesidir.[90]

88 İspanya, Felemenk, İran gibi ülke konsolosluklarından pasaport elde eden bazı Alman ve Avusturyalılara kesinlikle pasaport verilmemesi için Mütareke Komisyonu'nun devreye girmesi istenmiştir. Polis Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 3 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-49.

89 24 Şubat'ta ülke genelinde ne kadar Alman ve Avusturya vatandaşının olduğunun bilinmesinin yerel hükümetlerin işi olduğu belirtilerek, ellerinde izin belgesi olmadan vilayetlerde kalmaya devam edenlerin iki gün içerisinde İzmir veya İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-47; Vilayetlerden gelenlerle birlikte İstanbul'da ikamet eden Alman ve Avusturya vatandaşlarının nerede ikamet ettiklerine dair listelerden Almanlara ait olanın 27 Şubat'ta teslim edildiği, Avusturyalılara ait olanın ise bu seferde gönderildiği belirtilmiştir. Polis Müdüriyeti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 11 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/4-42; HR. SYS. 2560/4-43-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

90 14 ve 30 Aralık 1918 tarihli yazılarda vilayetlere bu kişilerin mütareke uygulamasından muaf oldukları bildirilmişti. Yeni komisyonun bu kişilerden bazıları hakkında ihraç kararı vermesi üzerine nasıl bir tavır takınılacağı İstanbul'dan soruluştur. Dahiliye Nezareti'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen 13 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/6-21.

Tablo 4- İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerince yeni atanan komisyon tarafından yapılan soruşturma sonucu sevk edilmesine karar verilenler

Aydın	Avusturyalı	Alman	Toplam
İtilaf fevkalade komiserlerince yeni atanan komisyon tarafından yapılan soruşturma sonucu sevk edilmesine karar verilenler	1393	257	1650

17 Mart günü İtilaf Devletleri, Alman ve Avusturya askerlerinin sevkinin büyük oranda tamamlanmasının ardından sivillerin sevkinde daha sıkı bir kontrol oluşturmak için bazı tedbirler almıştır. Öncelikle hangi merciden alınan hangi belgelerin sevkten hariç tutulmak için yeterli olduğu konusuna açıklık getirmişlerdir. İtilaf Devletleri tarafından yapılan bu ortak açıklamaya göre;

1- Muhtelit Mütareke Komisyonu tarafından oturma izni verilen Avusturyalılar.

2- Muhtelit Mütareke Komisyonu tarafından oturma izni verilen Macarlar.

3- İtalya Yüksek Komiserliği'nden vatandaşlık belgesi alanlar.

4- Yugoslav temsilcilerinden izin belgesi alanlar.

5- Romanya temsilcilerinden vatandaşlık belgesi alanlar.

6- Muhtelit Mütareke Komisyonu tarafından izin belgesi verilen Polonyalı Yahudiler ve Çekoslovaklar.

Belirtilen sınıflar dışındaki bütün izin ve muafiyet belgelerinin iptal edildiği açıklanmıştır.[91] Bu tedbirlerden sonra Mayıs ayının son haftasına

91 17 Mart günü toplanan Muhtelit Mütareke Komisyonu'nda İtilaf Devletleri temsilcileri 18 Martta hareket etmesi planlanan Tir-i Müjgan vapurunun hareketinden sonra İstanbul'da İtilaf Devletleri tarafından kalmalarına izin verilenlerden başka hiçbir Almanın kalmadığına dair Osmanlı Hükümetinin bir takrir vermesini ayrıca bu takrire vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturyalıların eklenmesini istemişlerdir. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/5-18;Yine Martın son haftasında İngiliz, Fransız ve İtalyan yüksek komiserlerinin verdiği şifahi takrirde ellerinde oturma izni olmayan Alman vatandaşlarının cezalandırılması hakkında emir verilmesi istenmiştir. Vilayetlerden gelecek olanların ise Haydarpaşa ve Adalarda iskan edilmeleri ve ilk fırsatta ihraç edilmeleri gerektiği eklenmiştir. HR. SYS. 2560/6-9; HR. SYS. 2560/6-27.

kadar Osmanlı Devleti görevlileri bu talimatlara göre vilayetlerdeki Alman ve Avusturyalıların İstanbul'a veya İzmir'e gönderilmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu uygulamalar arasında Mart ayının sonunda sevk işlemlerinin ne durumda olduğuyla ilgili İzmir özelinde bir araştırma vardır. Bu araştırmaya göre İzmir'de bulunan 604 Alman ve Avusturyalıdan 220'sinin İngiliz temsilcisi, 3'ünün İtalyan temsilcisi tarafından verilen izin belgeleriyle ihraçtan muaf tutuldukları anlaşılmıştır.[92]

Alman ve Avusturyalıların büyük bölümünün sevk edilmesinden sonra kalmasına izin verilen Alman ve Avusturyalılar Osmanlı ülkesinde ticaret yapabilmek ve seyahat edebilmek için İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserliklerine başvurmuşlardır. Bir taraftan ülkeden ihraç işlemleri sürerken bir taraftan da İtilaf Devletleri'nden izin alabilmiş olan Alman ve Avusturyalılar ülke içinde ticaret ve seyahat yapma ayrıcalığı kazanmıştır.[93] Mart ayında hangi izin belgelerinin geçerli olup hangilerinin olmadığı açıkça belirtilmiş olmasına rağmen vilayetlerdeki Osmanlı makamlarının tereddüt içinde bulundukları anlaşılmaktadır. Özellikle 9 Temmuz 1919 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından verilen nota ile 1 Ağustos'tan sonra ülkede izinsiz bulunan Alman ve Avusturyalılardan bulunduğu bölgenin mülki idarecisinin sorumlu tutulacağının açıklanmasının ardından vilayetlerdeki Osmanlı yöneticileri, kendi sorumluluk sahalarında bulunan ve durumu karışık olan bütün Alman ve Avusturya vatandaşlarının İstanbul'a giderek, bireysel olarak Muhtelit Mütareke Komisyonu'na başvurmalarını istemişlerdir.[94]

92 Vilayetlerde ne kadar Alman ve Avusturyalının kaldığı, kalanların elinde izin belgesi olup olmadığı ve eğer yok ise neden hala gönderilmemiş bulundukları konularında bilgi istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Mayıs 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/3-19; İzmir'de ayrıca 604 Alman ve Avusturyalıdan 40'ının mütarekeden önce vilayeti terk ettikleri, 17'sinin ölmüş olduğu, 123 kişinin nerede olduğu bilgisinin bulunmadığı bildirilmiştir. Bu kişilerden 15'inin mütarekeden sonra zorla, 78'inin ise hareket eden Tir-i Müjgan vapuruyla gönderildiği, geri kalan 108 kişinin başka vapura bindirilmesi planlanmışken bu kişilerden bazılarının vatandaşlık değiştirip yeniden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na başvurarak izin belgesi aldıkları belirtilmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Muhtelit Mütareke Komisyonu'na gönderilen 30 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/3-20.

93 İtilaf Devletleri tarafından İstanbul'da oturma izni verilmiş olan Alman ve Avusturyalıların Osmanlı Devleti'nde ticaret yapmak ve seyahat etmek için müracaat ettikleri, bunların isimleri, kimlikleri ve nerede oturduklarının tespit edilerek İngiliz ve Fransız temsilcilerine iletilmesi istenmiştir. Hariciye Nezareti'nden Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 12 Temmuz 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/6-15.

94 7 Aralık 1918 ve 29 Şubat 1919 tarihli yazılarda açıklanan İtalyan vatandaşlık belgesi ve Sırp askeri heyeti tarafından verilen vatandaşlık belgelerine sahip olanların sevkten hariç tutulmaları

Vilayetlerdeki Alman ve Avusturyalıların gönderilme süreçleri bu şekilde gerçekleşmiştir. Yaşanan zorluklar daha çok Avusturya vatandaşlarının karışık durumundan ortaya çıkmış gibi gözükse de İtilaf Devletlerinin Alman ve Avusturyalıların ihracı konusunda ortak bir söyleme sahip olmaması ve net bir politika uygulayamamış olması da bu durumun önemli sebepleri arasındadır.

8- Sevkiyatta Kullanılan Vapurlar ile İlgili Yaşanan Sorunlar

Alman ve Avusturya vatandaşlarını ülkelerine götürecek vapurların hazırlanması Osmanlı Devleti tarafından büyük güçlüklerle sağlanabilmiştir. Yeterli vapur olmaması bir yana, eldeki vapurların esaslı bir tamirattan geçmeden uzun bir yolculuğa çıkamayacak durumda olması İtilaf Devletleri'nin baskılarını artırmalarına sebep olmuştur. Yapılacak yolculuk için gerekli kömürün hangi ülke tarafından karşılanacağı ise Mondros Mütarekesi'nde belirtilmediği için, bu durum İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında tartışmalara sebep olmuştur. Mütareke uygulamaları kapsamında ülkede kömür madeni bulunan yerler İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiğinden, mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nde kömür sıkıntısı çekilmekteydi.[95] Alman ve Avusturya vatandaşlarını taşıyacak vapurler için gerekli kömürün Osmanlı Devleti tarafından sağlanamayacağının anlaşılması üzerine İtilaf Devletleri'ne vapurların kömürlerinin onlar tarafından temin edilmesi konusunda müracaat edilmiş onlar da bu teklifi kabul etmişlerdir.[96] Özellikle Alman ve Avusturyalı

kararı alınmıştı. 14 Aralık 1918 tarihli yazıda belirtildiği gibi Avusturyalı Museviler ile Bosnalı Müslümanların sevk edilmemeleri ve demiryollarında görevli olanların işlerine devam etmelerinin kabul edildiği ve bu kişilerin kişisel olarak Muhtelit Mütareke Komisyonu'na başvurması gerektiği kararı da alınmıştı. Fakat bazı bölgelerde Alman ve Avusturyalılar Polonya ve Çekoslovak vatandaşı olduklarına dair İstanbul Polonya siyasi temsilciliği ile Çekoslovak temsilciliğinden aldıkları belgeleri göstermişlerdir. Bunun haricinde bazı bölgelerde Alman ve Avusturyalıların İtilaf Devletleri'ni temsil eden subaylardan aldıkları izin belgelerini göstermeleri üzerine haklarında ihraç işlemi yapılamadığından bunların hepsinin İstanbul'a gönderilmesine ve orada bireysel olarak Muhtelit Mütareke Komisyonu'na başvurarak haklarında karar çıkarılmasına karar verildiği bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 23 Ağustos 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2561/7-35.

95 Bozkurt, *a.g.t.* s.678-686.

96 Sulh, Reşit Paşa ve Tir-i Müjgan vapurlarının kömür ihtiyaçlarının İngiliz stoklarından karşılanmasının onaylandığı bildirilmiştir. Verilecek kömürün ödemesi için ise İngiliz ve Osmanlı Hükümetlerinin doğrudan görüşmeleri gerektiği eklenmiş, vapurlar için gerekli kömürün Almanlar tarafından temin edilmesi teklifinin ise kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 9 Aralık 1918 tarihli yazı. HR. SYS. 2559/2-46.

sivilleri taşıyan Reşit Paşa, Sulh ve Tir-i Müjgan vapurlarının kömür ihtiyaçları yaptıkları bütün seferlerde İngiliz stoklarından karşılanmıştır.

Alman ve Avusturyalıları taşıyan vapurlar ile ilgili bir diğer sorun ise vapurların sürekli olarak sevkiyat için kullanılmak istenmesi olmuştur. İtilaf Devletleri'nin Aralık ayı başında Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı baskılar sonucu, Bahriye Nezareti, Alman ve Avusturyalıların ülkelerine gönderilmeleri için ayarladığı vapurların düzenli olarak bu işte kullanılmasını istemiyordu. Ülkenin iaşe, erzak ve eşya ihtiyacını karşılayan vapurların sürekli Alman ve Avusturyalıların taşınmasında kullanılması, bu ihtiyaçların giderilememesine neden olacağından, Bahriye Nezareti ile Hariciye Nezareti bu konuda sık sık karşı karşıya gelmiştir.[97]

97 Bahriye Nezareti ile Hariciye Nezareti arasında yaşanan tartışma yaklaşık bir ay sürmüştür. Bahriye Nezareti 9 Ocak 1919 tarihli yazısında Alman ve Avusturyalıları Trieste'ye götüren Reşit Paşa vapurunun, Trieste'den dönüşte Antalya ve İzmir'e uğrayacağını ve ülkede ihtiyaç duyulan iaşe, erzak ve eşyayı oralara götürmesi yolunda gemi kaptanına emir verildiğini ayrıca Tir-i Müjgan vapurunun Trieste ve İtalya'da bulunan Osmanlı vatandaş ve memurlarını alarak geri döneceğini bildirmiştir. Ülkenin ihtiyaçları karşılandıktan sonra gemi kaptanına yeni emirler verilebileceği eklenmiştir. Bu yazıya cevapta Hariciye Nezareti Sulh, Reşit Paşa ve Tir-i Müjgan vapurlarının Alman ve Avusturyalıların taşınması için tahsis edildiğini, başka amaçlarla kullanılmaması gerektiğini söylemiştir. Bahriye Nezareti bu açıklamaya itiraz etmiş ve özellikle Reşit Paşa vapurunun hükümeti zor durumda bırakmamak için yapılması gereken tamiratları dahi ertelenerek Alman ve Avusturyalıların taşınması için görevlendirildiğini belirtmiştir. Trieste'den döndükten sonra zaten tekrar sefere çıkamayacak durumda olacak bu vapurun doğrudan İstanbul'a gelmesi ile Antalya'ya uğrayıp İstanbul'a gelmesi arasında bir fark bulunmadığını ifade etmiştir. Diğer vapurların ise geri döndüklerinde tekrar sevkiyatta kullanılabilecekleri eklenmiştir. Bahriye Nezareti'nin bu itirazı da kabul edilmemiş, Reşit Paşa'nın Trieste'den dönüşte Antalya'ya uğrayarak İaşe Nezareti'ne ait zahireyi getirmesi konusunda İngilizlerin onayının alınamadığı belirtilmiştir. Vapurun İstanbul'a gelmesinin ardından tekrar sevkiyatta kullanılacağı da belirtilerek Bahriye Nezareti'nin bu konuda tedbir alması istenmiştir. Bahriye Nezareti duruma itiraz ederek Reşit Paşa vapurunun daha önce defalarca belirtildiği üzere hükümetin zor durumda olmasına binaen sadece bir seferlik olarak sevkiyata tahsis edilmiş olduğunu tekrarlamıştır. Vapur İstanbul'a döndükten sonra tamiratı bitene kadar tekrar sefere çıkamayacağından dolayı ve ülke için gerekli olan erzak ve zahireyi getirmesi ülkedeki ihtikarı engelleyeceği göz önünde bulundurulduğunda İngilizlerin buna onay vermemesinde bir art niyet olduğunun anlaşıldığı Nezaret tarafından belirtilmiştir. Son olarak da Reşit Paşa vapurunun hareketinden önce İngiliz Yüksek Komiserliği ataşe navalliği ile yapılan görüşmelerde bu konuda onay alınmış olduğu ve geminin kaptanına ondan sonra bu yönde talimat verildiği belirtilerek, bu konuda yeni bir talimat verilmesinin mümkün olmadığı açıklanmıştır. Hariciye Nezareti bu problemi daha fazla büyütmemek ve uzatmamak adına Reşit Paşa vapurunun Antalya'ya uğraması durumunun Bahriye Nezareti'nden gönderilecek bir temsilci ile İngiliz ataşe navalliği arasında yapılacak doğrudan görüşme sonucunda karara bağlanacağını bildirmiştir. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 9 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/1-32; Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 19 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-7;Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 23 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-6; Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 25 Ocak 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-36; Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne gönderilen 4 Şubat 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/3-35.

Alman ve Avusturyalı sivillerin ülkelerine gönderilmelerinde karşılaşılan problemler anlatılırken vilayetlerde yaşayan bazı Alman ve Avusturyalıların İstanbul'a gidemeyecek derecede fakir olmasından dolayı bir vapurun İzmir'e uğraması ve buradaki fakir Alman ve Avusturyalıları alarak yoluna devam etmesinin istendiği belirtilmişti. Muhtelit Mütareke Komisyonu'nda yapılan müzakerelerde bu vapurun Tir-i Müjgan olmasına karar verilmiştir. Tir- Müjgan vapuru İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İzmir'e varmıştır. Fakat İzmir limanına ulaştığında burada bulunan Fransız görevliler tarafından gemide görevli subay ve memurlar dahil hiç kimsenin limana inmesine izin verilmemiştir. Bir Osmanlı vapurunun kendi limanları dahilinde Anadolu ile iletişimden men edildiği bu durumu Bahriye Nezareti her türlü hukuka aykırı olarak nitelendirmiştir.[98]

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra başlayan Alman ve Avusturyalıların ülkelerine gönderilme süreçleri 19. maddede belirtilen bir aylık süre içinde tamamlanamamıştır. Bunda hem Osmanlı Devleti'nin yetersiz imkanları hem de İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklar etkili olmuştur. İtilaf Devletleri'nin sürekli baskısı altında Mart ayının ortalarına kadar süren askerlerin gönderilmesi tamamlandıktan sonra sivil Alman ve Avusturyalıların gönderilme süreçleri uzun bir süre daha devam etmiştir. Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesi ile Osmanlı Devleti'ndeki Alman ve Avusturya varlığını tamamen bitirmek, askeri, iktisadi, ve kültürel olarak kendi hakimiyetlerini kurmak isteyen İtilaf Devletleri, Mart ayında Alman ve Avusturya askeri varlığı tamamen ortadan kalkınca Osmanlı hükümeti üzerindeki baskıları Temmuz ayına kadar hafifletmişlerdir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken Mart ayına kadar olan sürede sivil Alman ve Avusturyalılar için çeşitli muafiyet yollarının ortaya çıkmış olması ve birinci önceliğin askerlerin ülkeden çıkarılmasına verilmesidir. Hem İstanbul'da hem de Anadolu'da çeşitli ordularda bulunan Alman ve Avusturyalı askerlerin sevkinin bir an önce gerçekleştirilmesi için daha karışık olan sivillerin sevki meselesi ikinci plana atılmıştır.

98 Böyle bir durumun tekrarlanmaması için girişimlerde bulunulması ve durumun protesto edilmesi Hariciye Nezareti'nden istenmiştir. Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1919 tarihli yazı. HR. SYS. 2560/6-19.

Sivil Alman ve Avusturya vatandaşlarının sevkini karmaşıklaştıran noktalardan birisi vilayetlerde bulunan Alman ve Avusturya vatandaşlarının çeşitli yollarla bulundukları yerde kalmak için faaliyetlerde bulunmalarıdır. Bu da İtilaf Devletleri arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni ulus devletlerin vatandaşı olduğu iddiasındaki Avusturyalılar, bu dönemde hem Osmanlı memurlarının hem de İtilaf Devleti yetkililerin en çok uğraştığı mesele olmuştur. Ülkede kalmak isteyen sivil Alman ve Avusturyalılardan hangilerine izin verileceği meselesi Mart ayında İtilaf Devletleri tarafından verilen bir notada açıklığa kavuşturulsa da sorunu ortadan kaldıramamıştır. Ancak Temmuz ayında verilen başka bir nota sonrası bu problem çözülebilmiştir.

Sayısal olarak bakıldığında 1918'in Kasım ayından 1919'un Mart ayına kadar gerçekleştirilen asker sevklerinde toplam 20.563 Alman ve Avusturya askeri ülkelerine gönderilmiştir. Siviller hakkında ise bu kadar kesin bir sayı vermek zor görünmektedir. Alman ve Avusturyalı sivilleri taşıması için hazırlanan 4 gemide Nisan ayına kadar toplam 2.190 kişi taşınmış olsa da bundan sonra Hamburg ve Trieste'ye giden çeşitli vapurlarda sevk edilenlerin toplam sayısı bilinmemektedir. Bu kişiler için ayrı gemi hazırlanmayıp gemi bulundukça bindirilip gönderildiğinden tam sayıya ulaşmak zor görünmektedir. İstanbul'da oturan ve çeşitli yollarla mütareke kapsamı dışında kalmayı başarıp ülkelerine gönderilmeyen Avusturya vatandaşları sayısı 3.300'dür. Yine vilayetlerde bulunan ve sevkten hariç tutulan Almanlar 295, Avusturyalılar ise 1.793 kişidir.

İtilaf Devletleri'nin sürekli baskı uygulayarak 19. maddenin gereklerinin bir an önce yerine getirilmesi konusundaki beklentileri umdukları kadar kısa sürede olmasa da gerçeklemiştir. Uygulamada eldeki imkan yetersizliğinden yaşanan gecikmeler hariç hem Alman ve Avusturyalı yetkililer hem de Osmanlı Devleti memurları özveriyle çalışmış ve işin bir an önce tamamlanmasını sağlamışlardır.

Ek-1[99]

	Aile miktarı	Toplam Nüfus
4 Mayıs 1919 tarihine kadar Polis Müdüriyetine başvurarak kayıtlarını yaptıran Avusturya vatandaşları	1549	3352
Avusturya vatandaşı olup şimdiye kadar hiçbir himaye kağıdı almayanlar	20	52
Avusturya vatandaşı olup İstanbul'da ikamet etmek için doğrudan İtilaf temsilcilerinden belge alanlar	169	417
Sırp ve Yugoslav pasaportu alanlar	483	946
İtalyan himayesine haiz olanlar	461	1046
Çekoslovak himayesine haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almış olanlar	70	160
Çekoslovak himayesine haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almamış olanlar	132	298
Polonya pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almış olanlar	74	298
Polonya pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almamış olanlar	74	186
Romanya pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almış olanlar	2	9
Romanya pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almamış olanlar	47	76
Yunanistan pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almış olanlar	13	30
Yunanistan pasaportuna haiz olup İtilaf temsilcilerinden belge almamış olanlar	4	10

99 B.O.A HR. SYS. 2704/17-43.

EK-2: Vilayetlerde Bulunan Alman ve Avusturyalıların Sayıları ve Durumları[100]

		Avusturyalı	Alman	Toplam
Aydın		1393	257	1650
	İtilaf fevkalade komiserlerince yeni atanan komisyon tarafından yapılan soruşturma sonucu sevk edilmesine karar verilenler			227
Edirne	Edirne askeri delegesinin onayıyla sevkten hariç tutulanlar	108	9	117
	İtalya komiserliğinin vesika ve tabiyetiyle sevkten hariç tutulanlar	42	0	42
	İstanbul'daki muhtelit komisyonun izniyle sevkten hariç tutulanlar	10	0	10
	İngiliz ve Fransız subaylar tarafından verilen belgelerle sevkten hariç tutulanlar	37	4	41
	Vesikasız olup sevk edilmek için Gelibolu'da bekleyenler	5	0	5
	Vilayeti toplam	197	13	210
Ankara	Fevkalade komiserler ve İngiliz temsilcilerinin verdikleri belgelerle sevkten hariç tutulanlar	1	4	5
	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar			1
	Vilayet toplam			6

100 Metin içindeki dipnotta belge numaraları gösterilmiştir.

		Avusturyalı	**Alman**	**Toplam**
Adana	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar			11
	İngiliz kumandanlığının emri ile sevkten hariç tutulanlar			6
	Vilayet toplam			17
Hüdavendigar	Bosna Müslümanı oldukları için sevkten hariç tutulanlar	40	0	40
	Musevi oldukları için sevkten hariç tutulanlar	21	0	21
	İtalya komiserliğinin verdiği belgelerle sevkten hariç tutulanlar	9	0	9
	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar	5	0	5
	Yerli Ermenilerden olması nedeniyle henüz yazışması devam edenler	1	0	1
	Hasta olması nedeniyle sevki şimdilik ertelenmiş olanlar		1	1
	Yerli olsalarda tutuklanıp sevk edilenler	2	0	2
	Vilayet toplam			79
Trabzon	İngiliz komiseri tarafından verilen belgelerle sevkten hariç tutulanlar	10	0	10
	Vilayet toplam			10

		Avusturyalı	**Alman**	**Toplam**
Kastamonu	İtalya ve Yugoslavya tabiyetine girmiş olmalarından dolayı sevkten hariç tutulanlar	12	0	12
	Hasta olması nedeniyle sevki şimdilik ertelenmiş olanlar	2	0	2
	Vesikasız olup vapura binmek için İnebolu'da bekleyenler	1	1	2
	Vilayet toplam			16
Konya	Yugoslavya vatandaşı olmaları nedeniyle İngiliz kumandanlığınca belge verildiği için sevkten hariç tutulanlar			10
	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar			1
	Vilayet toplam			11
Sivas	Hakkında soruşturma devam edenler	1	1	2
	Vilayet toplam			2
Mameretülaziz	Hakkında yazışma devam edenler		1	1
	Vilayet toplam			1

		Avusturyalı	**Alman**	**Toplam**
İzmit	Yerli Rumlardan olup İngiliz filo kumandanının engellemesi dolayısıyla sevkten hariç tutulan ve haklarında yazışma devam edenler	10	0	10
	İtalyan komiserliği belgeleriyle sevkten hariç tutulanlar	10	0	10
	Bosna Müslümanı olmaları nedeniyle sevkten hariç tutulanlar	19	0	19
	Sırp askeri heyetinden alınan belgelerle sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Sancak toplam			41
Kayseri	Hakkında yazışma devam edenler		1	1
	Sancak toplam			1
Antep	Hakkında yazışma devam edenler		1	1
	Sancak toplam			1

		Avusturyalı	**Alman**	**Toplam**
Eskişehir	İtilaf komiserlerinin verdiği belgelerle sevkten hariç tutulanlar	4	0	4
	Yugoslav belgeleriyle sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Çekoslovak belgeleriyle sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Demiryollarında görevli olduğu için sevkten hariç tutulanlar	3	3	6
	Sancak toplam			12
Bolu	İtalya fevkalade komiserliğinin verdiği belgelerle sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Musevi olmalarından dolayı sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Sırp askeri heyetinin verdiği belgeler ile sevkten hariç tutulanlar	11	0	11
	İngiltere sefaretinin verdiği belgeler ile sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Hasta olmalarından dolayı sevkleri ertelenenler	2	0	2
	Vesikaları olmamasından dolayı Zonguldak'tan vapura binenler	2	1	3
	Sancak toplam			19

		Avusturyalı	**Alman**	**Toplam**
Maraş	İtilaf fevkalade komiserlerinin verdiği belgeler ile sevkten hariç tutulanlar	0	8	8
	Belge için muhtelit komisyona başvurmasına rağmen henüz belgesi gelmemiş olanlar		3	3
	Sancak toplam			11
Çatalca	Musevi olmaları nedeniyle sevkten hariç tutulanlar	9	0	9
	İtilaf Devletleri temsilcilerinin verdikleri belgelerle sevkten hariç tutulanlar	2	0	2
	Çekoslovak belgeleriyle sevkten hariç tutulanlar	7	0	7
	Yugoslav belgeleriyle sevkten hariç tutulanlar	5	0	5
	İtalya yüksek komiserliğinin verdiği belgeler ile sevkten hariç tutulanlar	1	0	1
	Sancak toplam			24
Karesi	Bandırma Demiryolları İdaresinde çalıştıkları için sevkten hariç tutulanlar	2	0	2
	Sancak toplam			2
Menteşe	İzmir'deki İtalya komiserliğinin verdiği belgeler ile sevkten hariç tutulanlar	4	0	4
	Sancak toplam			4
Genel Toplam		**1793**	**295**	**2117**

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- HR. SYS (Hariciye Siyasi) [101]

Kitap, Makale ve Gazeteler

Baran, Tülay, Alim "Mondros Mütarekesi Gereğince Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Durumu", *Belleten*, Cilt: LXVII, Sayı: 248, Nisan 2003, s. 139-151.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi–I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962

Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi,* İ.Ü S.B.E Tarih A.B.D Doktora Tezi, İstanbul 2009.

Kaşıyuğun, Ali, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Okur, Mehmet, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilmesi Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 60, Kasım 2004, s. 705-726.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım-1*, Emre Yayınları, İstanbul 1993

Takvim-i Vekayi, Nr. 3384

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya kadar –I*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973

Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara 1948

Ural, Selçuk, *1. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'deki Almanların İadesi,* Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2005

101 Belge numaraları dipnotlarda verilmiştir.

KURTULUŞ SAVAŞINDA BALIKESİR BASININA GENEL BİR BAKIŞ

Mustafa Özsarı*

Kurtuluş Savaşı genellikle Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkışıyla başlatılır. Nitekim 30 Kasım 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Harb-ı Umumi sona ermiş, Devlet-i Aliye neredeyse kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Önceleri *harp bitti, sulh geldi* diye sevinen Türklük, belirli bir süre sonra sulhun, onurlu bir sulh değil, bir teslim mukavelesi olduğunu anlamış ve derhal mücadeleye başlamıştır. Bu mücadele Anadolu Türklüğünün topyekün bir kurtuluş mücadelesidir.

Kurtuluş Savaşı'nın en önemli cephelerinden birisi kiminin Balıkesir cephesi, kiminin de İzmir Kuzey Cephesi diye adlandırdığı cephedir. Bu cephe Yunanlıların Anadolu'ya yönelik işgal herekâtının genişlemesini önlemek, durdurmak ve İzmir'i kurtarmak için oluşturulan bir cephedir. Söz konusu cephe Ayvalık-Bergama-Soma-Keresin-Kırkağaç-Akhisar hattında kurulmuştur. Yunan ilerleyişini yaklaşık 13.5 ay Balıkesir Cephesi'inde durdurulmuştur.

Yunan işgalinin durdurulması ve yavaşlatılmasında Balıkesir'de kurulu Kuva-yi Milliye teşkilatının önemli bir rolü vardır. Nitekim 15 Mayıs 1919'dan 30 Haziran 1920'ye kadar geçen sürede, Balıkesir'deki Kuva-yi Milliye Teşkilatı mensupları, işgalin yayılmaması ve durdurulması hatta İzmir'in kurtarılması için o günkü şartlarda gereken her türlü tedbiri almaya çalışmışlardır.

Balıkesir'de kurulan Kuva-yi Milliye Teşkilatı sadece Balıkesirli vatanseverlerden ibaret değildir. İzmir işgal edildikten sonra, İzmir ve İstanbul'dan pek çok vatansever Balıkesir'e gelmiş, şehirde oluşturulan Kuva-yi Milliye Teşkilatı'na katılmıştır. Eski Vali Hacim Muhittin (Çarıklı), Mustafa Necati Bey, Vasıf Bey (Çınar), Esat Bey (Çınar), Mehmet Vehbi Bey,

* Balıkesir Üniversitesi (mustafaozsari@hotmail.com)

hatta Mehmet Akif gibi vatanseverler Balıkesir ve yöresinde oluşturulan cephe hattına katılmak üzere çeşitli zamanlarda şehre gelen en tanınmış isimlerdir. Şehirdeki kurtuluş mücadelesi 30 Haziran 1920'ye kadar açıktan devam etmiştir. Asker toplamak, toplanan askerlerin eğitimini sağlamak, onları cepheye sevk etmek, cephede savaşan askerin iaşe ve silah donanım ihtiyacını karşılamak, yaralı askerlerimizin tedavisini yapmak, bütün bu işleri yaparken diplomatik ve siyasal girişimlerde bulunmak dahası halkı Kuva-yi Milliye'nin yanında tutabilmek için kamuoyunu oluşturmak Balıkesir'de kurulu Kuva-yi Milliye Teşkilatı'nın başlıca görevleri arasındadır.

Balıkesir Kuva-yi Milliye Teşkilatı yukarıda maddeleştirdiğimiz vazifelerini yerine getirirken, en büyük desteği şüphesiz basından almıştır. Özellik 1918 yılı sonları ile 1920 yılı ortalarına kadar geçen 1.5 yıllık sürede, Balıkesir'deki Türkçe basın önemli bir sınav vermiştir. Bu dönem gazeteleri ve gazetecileri Türk milletinin büyük kurtuluş mücadelesine katılmış, vazifelerini layığıyla yerine getirmişlerdir. Fakat 30 Haziran'da Balıkesir kent merkezi Yunan işgalcileri tarafından işgal edildikten sonra, Balıkesir'de çıkmaktan bulunan gazeteler de yayınlarını durdurmak zorunda kalmışlardır. Kuva-yi Milliye taraftarı yayın yapan gazeteler kapanmış, bu gazeteleri çıkaran isimler ise Yunan işgalcileri tarafından kimi esir edilmiş, hapsedilmiş, kimi takibata uğramıştır. Bazıları ise Milli Mücadele'deki görevlerini sürdürmek üzere başka şehirlere göç etmişlerdir.

Şehirdeki Türkçe basın-yayın faaliyeti Yunan işgalinden sonra da devam etmiştir. Hatta işgal esnasında Balıkesir'de kalan Balıkesirli isimlerle, işgal ile birlikte Balıkesir'e gelen Yunan ve İngiliz taraftarı isimler ortak hareket etmişlerdir. Nitekim 30 Haziran 1920'den 6 Eylül 1922'ye kadar geçen sürede Balıkesir vilayet sınırları içinde *Balıkesir, İrşat* ve *Adalet* (Bandırma) isimli üç ayrı Türkçe gazete yayımlanmıştır. Bunlara ilave olarak, Ayvalık'ta Rum azınlık tarafından iki tane de Rumca gazetenin çıkarıldığı bilgisi kayıtlarda vardır.[1] Fakat gerek kendi taramalarımızdan gerekse Ali Arslan'ın hazırladığı *Osmanlı'dan Cumhuriyete Rum Basını* isimli kapsamlı

1 Bk. Saniye Alagöz (2018). *Kemal Özer'in Ayvalık Tarihi Başlıklı Eseri* (blt), Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü: Balıkesir.

araştırmadan Ayvalık'ta çıkan Rumca gazeteler hakkında herhangi bir bilgi bulamadığımızı belirtmek gerekir.[2]

Mondros Mütarekesi'inden 6 Eylül 1922'de Balıkesir'in kurtuluşuna kadar geçen sürede Balıkesir vilâyet sınırları içinde Türkçe 7 tane gazete yayımlanmıştır. Bu gazeteler, harf sırasıyla *Adalet, Balıkesir, Doğru Söz, İrşat, İzmir'e Doğru, Karesi* ve *Ses* adlı yayın organlarıdır. Söz konusu gazeteleri yayın politikalarına göre Kuva-yi Milliye taraftarı gazeteler, İstanbul Hükümeti taraftarı gazeteler ve Yunan taraftarı gazeteler olmak üzere üç kategoride değerlendirmek mümkündür.

I. Kuva-yi Milliye Taraftarı Gazeteler

Balıkesir'de Kuva-yi Milliye taraftarı gazeteler Mondros Mütarekesi'nden sonra çıkmaya başlamışlardır. Bunlar, kronolojik olarak, *Ses, İzmir'e Doğru* ve *Doğru Söz* başlıklı gazetelerdir.

A. Ses: *Ses*, Balıkesir'de özel teşebbüs tarafından çıkarılmış ve elimizde tam koleksiyonu bulunan ilk gazetedir. Gazete, Balıkesirli meşhur gazeteci Hasan Basri (Çantay) tarafından yayımlanmıştır. Hasan Basri Bey (Çantay) daha önce bir vilâyet gazetesi olan *Karesi* gazetesinin yayımlanmasında ve Karesi Matbaası'nın kurulmasında önemli gayretleri olan bir isimdir. Bilemediğimiz bir sebepten dolayı *Karesi* gazetesindeki görevinden ayrılan Hasan Basri 17 Ekim 1918-13 Mart 1919 tarihleri arasında *Ses* gazetesini yayımlamıştır. Toplam 22 sayı çıkabilen *Ses*, Balıkesir'de milli bilincin oluşması ve yaygınlaşmasında etkili olan bir süreli yayındır.[3] Aynı zamanda gazetesinin imtiyaz sahibi olan Hasan Basri Bey, ilk sayıda *Gideceğimiz Yol* başlıklı[4] bir başyazı yayımlamıştır. Bu yazıda mütareke döneminde Balıkesir ve çevresinde ortaya çıkan asayiş ve kamu düzenindeki bozukluklar vurgulanmış ve *Ses*'in çıkış amacı belirtilmiştir. Ses'in çıkış amacı Hasan Basri Bey'in ifadeleriyle şöyledir:

2 Ali Arslan (2005). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum Basını*, Truva Yayınları: İstanbul.

3 Kuva-yi Milliye ve Türk İstiklâl savaşını destekleyen gazeteler ve bu gazetelerin hizmetleri konusundan daha geniş bilgi için bk. Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara: 1989, s. 14.

4 H.B. , "Gideceğimiz Yol", *Ses*, nr. 1, 17 Teşrinievvel 1335/17 Ekim 1919.

"... Hülâsa, ortalık o derece dumanlaştı ki bunlara seyirci kalmak doğru olmazdı. Artık bir sesin çıkması, haksızlıklara, zulümlere, ahlaksızlıklara karşı bağırması, son kerteye gelen zavallı Müslümanların çarelerini araştırması lâzım ve farz idi….Onun gideceği, yürüyeceği ana yol şudur: Ahlâk yolu. Evet, gazetemiz yolunu şaşıran dindaşlarına pürüzsüz ve doğru yolları göstermek, fenalık edenlerle insanca, kardeşçe uğraşmak, ezilen zavallılara dert ortağı olmak işini gösterecek ve bu yolunda yürürken uğrayacağı engelleri gücünün yetiği kadar –tabii- kaldırmaya uğraşacaktır."[5]

Ses gazetesinde Hasan Basri, Mehmet Akif, Hamid Bey, Abdullah Esat, Mehmet Rıfat gibi isimlerin yazı ve şiirleri vardır. Hasan Basri, gazetede yazdığı yazılarda olası işgal tehlikesine karşı alınacak tedbirler üzerinde durmuş, şehrin tarihi, vurgunculuk, karaborsa ve eşkıyalık gibi konulara dair makaleler yazmıştır. Hasan Basri'nin bu dönemde bilhassa Balıkesir tarihine dair yazıları önemlidir. Balıkesir'in bu cevval muharriri çeşitli makaleleriyle şehrin tarihine ışık tutmuş, Balıkesir'in bin yıldır bir Türk yerleşim birimi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Bu arada Hasan Basri'nin yakın dostu Mehmet Akif, *Ses* gazetesinde *Ye's ve Bedbinlik* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Söz konusu makalede İstiklâl Marşı'nın şairi, daha İstiklâl Harbi başlamadan umutsuzluğa düşmenin olumsuz taraflarını vurgulamış, halkı mücadeleye davet etmiştir.[6]

Hasan Basri Bey'in özel gayretleriyle, *Ses* gazetesi Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı ve Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgale hazırlandığı bir dönemde Balıkesir ve çevresinde yaşayan Müslüman-Türk nüfusu bilinçlendirmek, böylece belki farkında olmadan onları Milli Mücadele'ye hazırlamak gibi bir işlevi yerine getirmiştir. Hasan Basri Bey'in ve arkadaşlarının Balıkesir'de çıkan gür sesinden rahatsız olan güçler, kısa sürede araya girmiş, İstanbul Hükümeti'ne baskı yaparak *Ses* gazetesinin kapatılmasını istemişlerdir. Nitekim İstanbul Hükümeti'nin emriyle gazete kapatılmış, gazetenin sahibi Hasan Basri hakkında tutuklama emri çıkarılmıştır.[7]

5 H.B. agm, *Ses*, nr. 1, 17 Teşrinievvel 1335/17 Ekim 1919.

6 Mehmet Akif (Ersoy), "Ye's ve Bedbinlik", *Ses*, nr. 6, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

7 İlgili karar metni için bk. Dahiliye Nezaretince ilgili makamlara tebliğ olunan 10 Mart 1335 tarih ve 100 sıra numaralı Meclis-i Vükelâ Müzakerâtına mahsus zabıtname'nin hülasa-ı meali ve karar metni.

B. Doğru Söz: *Doğru Söz* gazetesi 22 Mayıs 1919- 5 Haziran 1919 tarihleri arasında üç sayı yayımlanmıştır. *Doğru Söz*'ün imtiyaz sahibi Şamlı Nahiyesi Müdürü Varnalı İsmail Hakkı Bey'dir. Bulgaristan göçmeni olan ve çocukluğunda Balıkesir'e yerleşen İsmail Hakkı Balıkesir'de başlayan milli mücadele hareketinin de öncü isimlerinden birisidir. Daha sonra Varnalı soy ismini alan İsmail Hakkı Bey, 1962'de yayımlanan hatıralarında *Doğru Söz* gazetesinin çıkma macerasını özetle, şöyle açıklar: *Ses* gazetesinin kapatılması ve gazetenin sahibi Hasan Basri Bey hakkında tutuklanma talebiyle arama emrinin çıkarılması Balıkesir'de basın hayatının sessiz kalmasına yol açmıştır. Ayrıca Balıkesir'in işgal edileceğine dair haberlerinin yaygınlaşması, İzmir'de kurulan Redd-i İlhak Cemiyeti'nin memleket gençliğini telgraflarla sürekli vatan hizmetine davet etmesi İsmail Hakkı Bey'i vatanın savunulması için bir şeyler yapmaya sevk etmiştir. Bunun üzerine İsmail Hakkı Bey, Balıkesir'e bağlı Marmara nahiyesi müdürlüğü görevini yürütürken Mayıs 1919'da mutasarrıflıktan 15 gün izin alarak Balıkesir'e gelmiş ve burada bir gazete çıkarmaya karar vermiştir.[8] Gazetenin çıkış amacı ve yayın politikasına dair İsmail Hakkı aşağıdaki bilgileri verir:

Yunan İşgal kuvvetlerinin şehirde (İzmir'de) ika ettikleri mezalim ve fecayii *ağızdan ağza işitiyorduk. Lâkin bunları bütün tafsilâtıyla halka duyuracak Balıkesir'de bir neşir vasıtası maalesef mevcut değildi. İşte bilhassa bu maksatla o vakit ki Mutasarrıf Ahmet* Hilme Bey'e müracaat ederek bir gazete çıkarmak müsaade ve imtiyazını aldım. İsmi *Doğru Söz* olan gazetemin ilk nüshasını 22 Mayıs 1920 tarihinde çıkardım.[9]

İsmail Hakkı Bey'in hatıralarından *Doğru Söz* gazetesinin tamamen Milli Mücadele taraftarı ve halkı işgal aleyhine bilinçlendirmek üzere çıkmış bir süreli yayın olduğu anlaşılmaktadır. Fakat *Doğru Söz* gazetesi de kendisinden önce çıkan *Ses* gazetesi ile aynı kaderi paylaşır ve üç sayı çıktıktan sonra *İngiltere'nin Balıkesir mümessili Mister Arthur'un müdahale ve talebi üzerine* İstanbul Hükümeti'nin atadığı Balıkesir Valisi tarafından süresiz tatil edilir.[10] *Karesi* gazetesi, *Doğru Söz* gazetesinin kapatılmasını

8 İsmail Hakkı Bey'in hatırları için bk. Sümeyye Dolapçı-Kiraz Tınaz, *İsmail Hakkı Varnalı'nın Hatıraları* (blt), Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, Balıkesir:2018.

9 Sümeyye Dolapçı-Kiraz Tınaz, age.s. 34.

10 bk. age., s. 34.

*hükümetin nokta-i nazarına mugayir ve muz*ır neşriyatta bulunmasına bağlar.[11]

C. İzmir'e Doğru: *İzmir'e Doğru*, 16 Kasım 1919-27 Haziran 1920 tarihleri arasında 74 sayı çıkmıştır. Gazete tamamıyla Kuvâ-yi Milliye taraftarı bir süreli yayındır. Başlangıçta *İzmir'e Doğru* gazetesinin idare yeri Balıkesir'de Kuva-yi Milliye karargâhındaki özel dairedir. İzmir'e Doğru'nun başyazarı Mustafa Necati Bey'dir (1892-1 Ocak 1929). Gazetenin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Hüseyin Vasıf Bey (1892-1 Haziran 1935), [12] yazı işleri müdürü ise Mehmet Esat Bey'dir (1894-16 Şubat 1975) .[13]

Mustafa Necati Bey ile Mehmet Esat Bey 1920 yılı Ocak ayından itibaren Balıkesir'de bir avukatlık bürosu açmışlar ve serbest avukatlık yapmaya başlamışlardır. Buna bağlı olarak gazete ile ilgili kararlar büyük ölçüde bu iki arkadaşın Hükümet Caddesi'nde açtıkları yazıhanede alınmıştır.[14]

Mustafa Necati Bey'in Nisan 1336/1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Saruhan Azası seçilmesi üzerine 57. sayıdan itibaren gazetenin başyazarlığına Hüseyin Vasıf Bey geçmiştir.[15] Hüseyin Vasıf Bey'in başyazarlığı gazetenin yayın politikasında herhangi bir değişikliğe sebep olmamış, gazete çıkış anında belirlenen yayın ilkelerine bağlı kalmıştır.

İzmir'e Doğru, Balıkesirli olmayan gazeteci ve yazarlar tarafından çıkarılmıştır. Gazeteye ad olarak önce Mücadele-i Milliye ve Kuva-yi Milliye gibi adlar önerilmiş, ancak *İzmir'e Doğru* adının daha uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Mustafa Necati ve arkadaşları gazeteyi Balıkesir Kuva-yi Milliye Teşkilâtı'ndan aldıkları 100 lira borç para ile çıkarmışlardır.[16] İzmir'e Doğru gazetesini neşri, *Karesi* gazetesi tarafından 24 Kasım 1919'da Balıkesir kamuoyuna duyurulmuş ve gazetenin *hukûk-ı sarîhamızı hakiki ve ciddî bir şekilde müdafaa maksadıyla* çıktığı belirtilmiştir.[17]

---

11 Tatil, *Karesi*, nr. 4-264, 9 Haziran 1919.
12 bk. *İzmir'e Doğru*, nr. 22, 28 Kanunusani 1336/28 Ocak 1920.
13 İlgili haber için bk. "Nazar-ı Dikkate", İzmir'e Doğr*u*, nr. 19, 17 Kanunusani 1336/17 Ocak 1920.
14 İlgili haber için bk. *İzmir'e Doğru*, nr. 22, 28 Kanunusani 1336/28 Ocak 1920.
15 İlgili haber için bk. İzmir'e Doğru, nr. 57, 28 Nisan 1336/28 Nisan 1920.
16 Abdullah Yudakök, *Balıkesir Basın Tarihi*, İnce Ofset, Balıkesir 1992, s. 88.
17 bk. "İntişar-İzmir'e Doğru", *Karesi*, nr. 26-286, 24 Teşrinisani 1919/24 Kasım 1919.

İzmir'e Doğru gazetesinin yayın politikası ve çıkış amacı, İzmir'e Doğru yazısının hemen sağına yazılan slogan bir ifade ile belirtilmiştir. İzmir' Doğru âmâl-*i milliyeyi* müdafaa edecek yazıları yayımlamak üzere çıkmış ve gazete *Hareket-i Milliye'nin hadîm ve mürevvici*[18] bir yayın organı olarak tasarlanmıştır.

Yukarıdaki ifadeleri biraz açıklığa kavuşturmak gerekirse, *İzmir'e Doğru* gazetesi Türk milletinin millî emellerini savunmak ve Millî Mücadele'nin hizmetkârı ve taraftarı olmak üzere yayımlanmıştır. Gazetenin idare yerinin Balıkesir'de Kuva-yi Milliye karargâhında yer alması, yöneticilerinin Balıkesir Kuva-yi Milliye Teşkilâtı'nda aktif olarak çalışmaları, gazetenin kendisini milli mücadelenin bir hizmetkârı olarak görmesi ve nihayet milli emellere hizmet etmeyen yazıların kesinlikle yayımlanmayacağının belirtilmesi İzmir'e *Doğru* gazetesinin doğrudan Kuva-yi Milliye Teşkilâtı Balıkesir Şubesi'nin bir yayın organı olduğunu göstermektedir.[19]

Gazetede Mustafa Necati Bey'in 23, Hüseyin Vasıf'ın 20, Piyer Loti'nin 14 ve Mehmet Esat'ın 4 yazısı yayımlanmıştır. Bunlara ilâve olarak gazetede, harf sırasıyla, Hadi bin Mihri, Hasan Basri, İsmail Habip (Sevük), Mehmet Akif (Ersoy), Soma Cephe Kumandanı General Kemâl (Balıkesir) ve Süleyman Necmi'nin birer yazıları çıkmıştır. Ayrıca gazetede imzasız olarak yayımlanmış 14 yazı bulunmaktadır. Bu yazılardan özellikle Mustafa Necati Bey'in din, millet, hürriyet, istiklâl, hak, adalet, namus gibi fikirleri ele aldığı zengin içerikli makaleleri, Kuva-yi Milliye bilincinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Mehmet Akif'in Zağnos Paşa Camiinde verdiği vaaz,[20] İsmail Habip'in (Sevük) *Güzel Belde*[21] ve Piyer Loti'nin *Bize Lâzım Olan Müttefikler* başlığı altında yayımlanan yazıları dikkati çekici makalelerdir ve bu yazılar Milli Mücadele tarihinde önemli yeri olan metinlerdir.

Gazetede iki şiir çıkmıştır. Bu şiirlerden birincisi Aka Gündüz'ün *Vatanın Sesi* başlıklı şiiridir. Bu şiirde vatan sevgisi ve kahramanlık teması işlenmiştir.[22] Diğeri ise Çobanla Bülbül başlıklı bir şiirdir. Şairinin ismi

18 bk. İzmir'e Doğru, nr. 1, 16 Teşrinisani 1335/16 Kasım 1919.
19 Bk. Mustafa Özsarı, "II. Meşrutiyet'in İlânından İşgale Kadar Balıkesir Basını", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,*(XIV) 1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008.ss. 99-100.
20 bk. Mehmet Akif, " Mev'ize", İzmir'e Doğru, nr. 24, 1 Şubat 1336/1 Şubat 1920.
21 İsmail Habip, "Güzel Belde", İzmir'e Doğru, nr. 71, 16 Haziran 1336/16 Haziran 1920.
22 Aka Gündüz, "Vatanın Sesi", İzmir'e Doğru, nr. 37, 3 Mart 1336/3 Mart 1920.

belirtilmeyen bu şiirin üzerinde *bugün vatanından cüda bulunan büyük millî şairimizin son şiiri* ifadesi yer almaktadır.[23] Bu şiirde vatan sevgisi ve gurbet teması ele alınmıştır. Gazetede yer alan haberlerin hemen hemen tamamı Türk milletinin milli şuurunu yükseltecek, halkın ruhî durumunu olumlu bir atmosfere getirecek ve halka umut vaat edecek nitelikte haberlerdir. Bu durum *İzmir'e Doğru* gazetesinin belirli bir amaca hizmet edecek şekilde düzenlenip yayımlanmış bir süreli yayın olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hatta İzmir'e *Doğru* gazetesi, Balıkesir'de II. Meşrutiyetten İşgale kadar çıkan gazetelerin en önemlilerinden birisidir. Bu bakımdan İzmir'e Doğru gazetesinin sadece Balıkesir tarihi ve kültürü açısından değil, Türkiye'nin ve İstiklâl Savaşı'nın tarihi açısından da ayrı bir yeri vardır. Gazetenin son ve 74. sayısı 27 Haziran 1920'de çıkmış, 30 Haziran 1920'de Balıkesir'in Yunanlılar tarafından işgali dolayısıyla *İzmir'e Doğru* bir daha yayımlanamamıştır.[24]

Görüldüğü gibi Balıkesir'de 1919-1920 yıllarından Kuva-yi Milliye taraftarı üç tane gazete yayımlanmıştır. Bu gazetelerden *Ses* ve *Doğru Söz* Balıkesirli Kuva-yi Milliyeciler tarafından çıkarılmıştır. Gazetelerin içeriği Balıkesir'de yaşayan Türk nüfusun hukukunu savunan ve Balıkesirlileri Millî Mücadele'ye hazırlayıcı nitelikte haber ve yazılardan oluşmaktadır. Zaten bu durumu fark eden İngiltere'nin Balıkesir misyonunun şefi Mister Artur, araya girmiş her iki gazetenin de kapanması için baskı yapmış ve söz konusu gazeteler kapanmak zorunda kalmıştır. Buna karşılık Balıkesir'de Kuva-yi Milliye taraftarı gazetelerin içinde *İzmir'e Doğru* gazetesinin ayrı bir yeri vardır. Mustafa Necati Bey ve arkadaşlarının yayımladığı bu gazete, Anadolu'da Milli Mücadele'yi başlatan Mustafa Kemal Paşa'ya doğrudan bağlı olarak yayımlanmış, herhangi bir baskıya karşı güçlü durmuş, boyun eğmemiş ve şehrin Yunan işgaline geçmesine kadar yayınını sürdürmüştür.

23 Şiirin tamamı için bk. İmzasız, "Çobanla Bülbül", İzmir'e Doğru, nr. 29, 13 Şubat 1336/13 Şubat 1920.

24 Bk. Mustafa Özsarı, agm., ss. 99-102.

II. İstanbul Hükümeti Taraftarı Gazeteler

Balıkesir'de Mütareke ve Milli Mücadele döneminde İstanbul hükümetinin politikalarını destekleyen tek bir gazete yayımlanmıştır. Bu gazete Karesi vilayetinin resmi vilayet gazetesi olan *Karesi* gazetesidir. *Karesi* gazetesi II. Meşrutiyet döneminde Balıkesir'de en uzun süre yayımlanan süreli yayındır. Karesi, adını çıktığı vilayetin adından almıştır. Karesi 27 Nisan 1914 tarihinden Balıkesir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği tarihe kadar, arada birkaç haftalık duraklamalar bir kenara bırakılırsa, 6 yıl boyunca yayımlanmıştır. Haftalık olarak yayımlanan *Karesi* gazetesinin işgalden önceki son sayısı 14 Haziran 1920 tarihli nüshasıdır.

Karesi gazetesi her şeyden önce yarı resmi bir vilâyet gazetesidir. Bu bakımdan Vali veya Mutasarrıf'ın nasıl bir dünya görüşü varsa, gazetede de bu görüşe uygun yazılar yayımlanmıştır. Valiler de İstanbul hükümetleri tarafından atandığı için *Karesi* gazetesi de ister istemez İstanbul Hükümeti'nin benimsemiş olduğu siyasete uygun bir yayın politikası izlemiştir. Bununla beraber, *Karesi*'nin sayfaları incelendiğinde, özellikle Mayıs 1919'dan sonra çıkan nüshalarda *Karesi*'de Kuva-yi Milliye ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyeti aleyhine herhangi bir yazı yoktur. Bu durum gazetenin, doğrudan milli mücadele aleyhine bir tutum almadığını, fakat valiliğin resmi yayın organı olması sebebiyle mecburen İstanbul hükümetleri lehine neşriyatta bulunmak zorunda kaldığını göstermektedir.[25]

III. Yunan ve İngiliz Taraftarı veya Tarafsızmış gibi Yayımlanan Gazeteler

Balıkesir'de işgal döneminde, bildiğimiz kadarıyla ikisi merkezde birisi Bandırma'da olmak üzere üç tane Türkçe gazete yayımlanmıştır. Bunlar *Adalet*, İrşad ve *Balıkesir* adlı gazetelerdir. Bu gazetelerin yayın politikaları keskin sınırlarla belli değildir. Ayrıca söz konusu gazetelerin tam nüshaları da elimizde bulunmamaktadır. Fakat işgal dönemi Balıkesir gazetelerinin elimizde bulunan sayılarına içerik olarak baktığımızda, bu gazetelerin bazılarının Yunan taraftarı, bazılarının İngiliz taraftarı olduğu açıkça

25 Karesi gazetesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Özsarı, "II. Meşrutiyet'in İlânından İşgale Kadar Balıkesir Basını", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*,(XIV) 1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008.ss. 90-94.

görülmektedir. Buna karşılık *Balıkesir* isimli gazete, sanki tarafsızmış gibi bir izlenim vermektedir. Aşağıda, Yunan işgali zamanında Balıkesir'de çıkan gazeteler hakkında kısa bilgi verilmiştir.

A. Adalet: *Adalet* gazetesi Bandırma'da çıkmıştır. Bu gazetenin yayın politikası, çıkış amacı ve ne kadar süreyle yayımlandığına dair elimizde bilgi yoktur. *Adalet* gazetesinin tek nüshası vardır ve bu nüsha da tek sayfadan ibarettir. Bu bakımdan *Adalet* gazetesi hakkındaki mevcut bilgilerimiz sadece söz konusu tek sayı ve tek sayfadan çıkarabildiğimiz bilgilerdir. Bu nüsha da gazetenin 20 Mart 1338/20 Mart 1922'de çıkan 28. sayısıdır.[26] Bu durumda *Adalet* gazetesinin, en azından 28. sayıya kadar yayımlandığı anlaşılmaktadır. Gazete haftalık olarak neşredilmiştir. *Adalet*'in sahibi ve mesul müdürü Ali Sami Bey'dir. Ali Sami Bey kendisini *Cennet-mekân Sultan Abdülhamid'in yaveri ve serfotoğrafisi*[27] (fotoğrafçıbaşı) olarak tanıtmaktadır. Ali Sami Bey hakkında bunların dışında başka bir bilgiye ulaşamadık. Fakat Balıkesir'in yerel tarihi ile ilgili araştırmalarıyla tanınan, araştırmacı yazar Aydın Ayhan, kendisiyle yaptığımız bir sohbette Ali Sami Bey'in kurtuluştan sonra Yunan ordusuyla birlikte Yunanistan'a gittiği, Yunanistan'da Rum ismi aldığı ve bir daha Türkiye'ye dön(e) mediği bilgisini verdi.[28]

Gazetenin matbaa ve idare adresi olarak Bandırma Barakalar Caddesi adresi gösterilmektedir. Yine *Adalet*'in ilk sayfasında, *Adalet: bilâ-tefrîk cins ve mezhep milletlerin uhuvvetine hâdim haftalık gazetedir* ifadesi yer almaktadır. Yani gazete insanların kardeşliği gibi hümanist bir düşünceyle yayımlanma ilkesini benimsemiştir.

Ali Sami Bey, yazmış olduğu bir başyazıda Anadolu Müslümanlarına hitap etmekte ve İstiklâl Savaşı'nı başlatan Mustafa Kemâl Paşa'yı halkın gözünde düşürmek için, Kuva-yı Milliye Hareketi ve onun reisine inanılmaz hakaretlerde bulmaktadır. Ali Sami'ye göre, *Mustafa Kemâl Paşa, İslâmların zararından başka bir şey düşünmeyen, bir müddetten beri bu milletin kanını içmekte halâ devam eden, evvelce hazırladığı mezara Anadolu halkını*

26 Bk. *Adalet*, nr. 28, 20 Mart 1338.

27 *Adalet*, nr. 28, 20 Mart 1338.

28 Aydın Ayhan bu bilgileri Ali Sami Bey'i tanıyan birinden duyduğunu, ancak isminin kim olduğunu hatırlayamadığını kendisiyle 26 Mart 2010 Cuma günkü sohbetimizde söyledi.

defnetmek isteyen bir çete reisidir.[29] Hatta Ali Sami Bey daha da ileri gitmiş, Yunan işgali altında yaşayan halk için övücü ifadelere yer vermiş, henüz işgale uğramamış bölgelerde yaşayanlar için de şu tavsiyelerde bulunmuştur: *Bizler ise kanun ve adalet ile idare etmekte devam eden Yunan Hükümeti idaresinde bulunduğumuzdan Anadolu'da ve burada bulunan kardeşlerimize hiçbir söz söylemeyerek yalnız hafif bir* âh *çekmek ile iktifâ eder, Anadolu milletine daimâ sulh taraftarı olmasını ve rahat yaşamak usûlünü arzu etmelerini tavsiye ederiz*.[30] Ali Sami Bey'in yukarıya alınan ifadeleri, onun tam bir yunan işbirlikçisi olduğunu, Kuva-yi Milliye Hareketi'ne karşı tam cephe aldığını göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu ifadeler Milli Mücadele döneminde Anadolu Türklüğünün sadece düşmanla değil, yerli işbirlikçilerle de nasıl mücadele ettiğini göstermesi bakımından bir ibret vesikasıdır. *Adalet*, Bandırma Yunan İşgal kumandanın emrinde çıkmış, Bandırma ve civarında Yunan hakimiyetini yerleştirmeye çalışan bir propaganda paçavrasıdır. Hatta Ali Sami Bey Anadolu İslâmlarına hitap ederken, Türklüğü de kabul etmemiş olduğunu açıkça göstermektedir.[31]

B. İrşat: *İrşat* gazetesi de tıpkı *Adalet* gibi Yunan İşgal döneminde çıkmış bir süreli yayındır. Gazetenin elimizde 6 Eylül 1336 tarihli 8. Sayısı bulunmaktadır. *İrşat*, Balıkesir merkezde neşredilmektedir. Elimizdeki tek sayıya bakılırsa gazetenin İngiliz propagandası yapmak üzere çıkmış bir yayın olduğu anlaşılmaktadır.[32] *İrşat*'ın imtiyaz sahibi Kadızâde Hulûsi, müdürü ve başmuharriri ise Ömer Fevzi'dir. Gazete Balıkesir'de saat kulesi civarında özel bir daireden idare edilmektedir.

Gazetenin içeriğinin ve yayın politikasının nasıl olduğuna dair elimizde fazla bilgi yoktur. Bununla beraber, görebildiğimiz tek sayıdan elde ettiğimiz bazı ipuçları *İrşat*'ın yayın politikasını da ortaya koymaktadır. İrşa*t* her şeyden önce Kuva-yi Milliye karşıtı bir gazetedir. Fakat İrşa*t* gazetesinde, Kuva-yi Milliye'ye ve Mustafa Kemâl Paşa'ya biraz daha az

29 Bk. Ali Sami**, "**Anadolu İslâmlarına Hitap**"**, *Adalet*, nr. 28, 20 Mart 1338.
30 Bk. Agm.
31 Adalet hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa ÖZSARI, "İşgal Döneminde Balıkesir Basını", *Ömer Faruk Hugüzel'e Armağan*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2010, ss.253-4.
32 Gazetenin İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile bağını gazetede çıkan bir yazıdan anlıyoruz. Bk. Giridîzade Muhiddin, "**İrşad** Gazetesi Müdürü ve Başmuharriri Bey Efendiye", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1336.

hakaret edilmektedir. *Kuva-yi Bagiye Harekâtı* başlıklı bir yazıda Kuva-yi Milliye'den söz edilirken, sözüm ona çete (!) ifadesi kullanılır.[33]

Ömer Fevzi Bey'in *İrşat*'ta çıkan *Anadolu Islahat Projesi* başlıklı yazısında, düşmanla işbirliği yapan diğer gazete ve gazetecilere göre Mustafa Kemâl Paşa ve Kuva-yi Milliye Hareketi'nden söz edilirken en azından hakaretin düzeyi biraz düşürülmüştür.[34] Ömer Fevzi Bey'in söz konusu makalesinde, özetle Anadolu halkının artık İstanbul'dan gelecek her türlü emri sükunetle kabul etmediği, masa başından idare edilemeyeceği, ıslahın halk ile birlikte yapılması gerektiği, halkın İstanbul'u bir efendi kendisini bir köle yerine koymadığı, İstanbul idarecilerinin Anadolu halkını düşünmesi gerektiği, ıslah projesinin halkı düşünmüyorsa başarılı olamayacağı gibi önerilere yer verilmektedir.[35] Ömer Fevzi Bey'in yazısından Yunan işgalcilerinin ve onların yerli işbirlikçilerinin Balıkesir'i de yavaş yavaş hem İstanbul Hükümeti idaresinden hem de Ankara Hükümeti idaresinden ayırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

C. Balıkesir: Balıkesir'de işgal döneminde çıkan ve en fazla yayımlanan süreli yayın *Balıkesir* gazetesidir. Gazete 12 Ekim 1920-27 Şubat 1921 tarihleri arasında 40 sayı çıkmıştır.[36] Gazeteyi Mehmet Tevfik[37] ve Emin Vedat yayımlamışlardır. *Balıkesir*'in çıkış amacı ve yayın politikası hakkında kesin bir hüküm veremiyoruz. Fakat gazetede şehrin yerel meseleleri, İstanbul'daki siyasi gelişmeler, hukuk ile ilgili genel meseleler, dünya siyaseti ve memleket haberleri gibi çeşitli konularda haber ve yazılar yer almaktadır.

Gazetenin 1920 yılı içinde çıkan sayılarında Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu'da başlayan kurtuluş mücadelesi ile ilgili az sayıda haber vardır. Bu haberler genellikle istiklal mücadelesini halkın gözünde düşürmeye yönelik haberlerdir. Bazen Kuva-yi Milliye mensuplarının halka zulmettiği gibi doğruluğu teyit edilemeyen haberlere de yer verilmiştir. Hatta Balıkesir

33 Bk. İmzasız, "Kuva-yi Bagiye Harekâtı", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337. "**Üç Yüz Kişilik Bir Çete**", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337.
34 Bk. Ömer Fevzi, "Anadolu Islahat Projesi", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337.
35 Bk. Agm.
36 Bk. *Balıkesir*, nr. 2, 16 Teşrinievvel 1336.
37 Bk. Yüzbaşı İsmail Hakkı, *1920'de Balıkesir*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Balıkesir: 1997, s. 50.

ve çevresinde eşkıyalık yapan bir takım çetelerin halka verdikleri zararın faturası da Kuva-yi Milliye Hareketi mensuplarına kesilmiştir.[38]

Balıkesir gazetesi 1921'de çıkan sayılarında genellikle tarafsız bir tutum benimsemeye çalışmıştır. Sayfalarına İzmir gazeteleri ile İstanbul gazetelerinden alıntı haberlere ağırlıklı olarak yer vermiştir. Hatta Mustafa Kemâl Paşa ve TBMM'nin yavaş yavaş dünyada adının duyulmasıyla birlikte Ankara'daki gelişmeleri ve TBMM hükümetinin bazı başarılarını kısmen sayfalarına aktarmıştır. *Balıkesir* gazetesinin bu tutumunun o günkü şartlar açısından Milli Mücadele'ye faydalı olduğunu da söylemek mümkündür. Çünkü işgal altında bir şehir olan Balıkesir'de yaşayan Türkler Ankara'daki gelişmelerden taraflı ve az da olsa haberdar olabilmişlerdir. Bununla beraber Emin Vedat ve Mehmet Tevfik büyük ölçüde siyasal meselelerden uzak durmaya çalışmalar, gelecek kaygısıyla olsa gerek, hem Yunan İşgal kumandanlığının hem de TBMM taraftarlarının tepkisini çekmemek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.[39]

Sonuç

Türk Kurtuluş Savaşı'nın ilk cephesi Balıkesir cephesi veya İzmir Kuzey Cephesi'dir. Bu cephe Balıkesirliler ve şehre İzmir ve İstanbul'dan gelen vatansever asker ve siviller tarafından kendiliğinden oluşturulmuştur. Yaklaşık 13 ay Balıkesir Cephesi'inde Yunan işgalinin durdurulması ve genişlememesi için büyük mücadele verilmiştir. Bu mücadelenin alt yapısının oluşturulması fikrî açıdan halkın milli mücadeleye hazırlanması ve bilinçlendirilmesinde Balıkesir'de çıkan gazetelerin yarı bir yeri vardır. Mustafa Necati, Hasan Basri, İsmail Hakkı gibi fedakâr vatanseverler işgale karşı bazen basın yoluyla bazen silahlı bazen de TBMM'de mücadele vermişlerdir.

Balıkesir'de şehrin işgali öncesi çıkan *Ses*, *Doğru Söz* ve *İzmir'e Doğru* gazetelerinde yayımlanan yazı, şiir ve haberlere bir bütün olarak bakılırsa, bunların hemen tamamının millî mücadeleyi destekleyen, Türk milletinin menfaatlerini koruyan ve Türk milletinin bağımsız yaşama arzularını öne çıkaran yazı ve şiirler olduğu görülür. Bununla beraber, *İzmir'e Doğru*

38 Bk. Emin Vedat, "Balatlı İsmail Ağa", *Balıkesir*, nr. 3, 19 Teşrinievvel 1336.
39 Bk. Mustafa Özsarı, "İşgal Döneminde Balıkesir Basını", s.258.

gazetesi, şehirde çıkan diğer Kuva-yi Milliye taraftarı gazetelere göre daha profesyonel kişiler tarafından hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Kısaca *İzmir'e Doğru* gazetesi İzmir'in kurtuluşu idealini sadece Balıkesir'e değil, aynı zamanda memleketin tamamında yaşayan vatanseverlere aşılama görevini yerine getirmiştir.

30 Haziran 1920'de Balıkesir'deki Kuva-yi Milliye taraftarı gazeteler kapanmış, yerlerine Türklük düşmanı, Yunan taraftarı yayın organları geçmiştir. *Adalet, İrşat* ve *Balıkesir* isimli gazeteler, 2.5 yıllık Yunan işgali boyunca Yunan ve İngiliz taraftarı yayınlarıyla, dikkati çekmektedir. *Adalet* gazetesi sahibi Ali Sami Bey başta olmak üzere, bu gazetecilerden bazıları kurtuluştan sonra Yunanistan'a kaçmış, bazıları da pişmanlıklarını belirterek Balıkesir'de yaşamaya devam etmiştir. Balıkesir'de yayımlanan Millî Mücadele taraftarı gazeteler ile işgal döneminde çıkan Yunan ve İngiliz taraftarı gazeteler, aynı zamanda, bir savaş ortamında basının nasıl bir role sahip olduğunu gösteren tarihi kayıtlardır.

Kaynakça

Aka Gündüz, "Vatanın Sesi", İzmir'e Doğru, nr. 37, 3 Mart 1336/3 Mart 1920.

Alagöz, Saniye Alagöz. *Kemal Özer'in Ayvalık Tarihi Başlıklı Eseri* (blt), Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü: Balıkesir 2018.

Ali Sami**. "**Anadolu İslâmlarına Hitap", *Adalet*, nr. 28, 20 Mart 1338.

Arslan, Ali. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum Basını*, Truva Yayınları: İstanbul 2005.

Emin Vedat, "Balatlı İsmail Ağa**"**, *Balıkesir*, nr. 3, 19 Teşrinievvel 1336.

Emin Vedat, "Hak-pâ-yı Resul**"**, *Karesi*, nr.41, 16 Rebiülevvel 1333/19 Kanunusani 1330.

Emin Vedat, "Muhami-1", *Karesi*, nr.40-92, 11 Kanunusani 1331/18 Rebiülevvel 1334.

Emin Vedat**. "**Asker", *Karesi*, nr. 42, 23 Rebiülevvel 1333/26 Kanunusani 1330.

Giridîzade Muhiddin. "İrşad Gazetesi Müdürü ve Başmuharriri Bey Efendiye", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1336.

H.B. , "Gideceğimiz Yol", *Ses*, nr. 1, 17 Teşrinievvel 1335/17 Ekim 1919.

İmzasız. "Kuva-yi Bagiye Harekâtı**"**, İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337. Üç Yüz Kişilik Bir Çete, İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337.

İsmail Habip (Sevük). "Güzel Belde", İzmir'e Doğru, nr. 71, 16 Haziran 1336/16 Haziran 1920.

Mehmet Akif (Ersoy). " Mev'ize", İzmir'e Doğru, nr. 24, 1 Şubat 1336/1 Şubat 1920.

Ömer Fevzi. "Anadolu Islahat Projesi", İrşad, nr. 7, 6 Eylül 1337.

Özarı, Mustafa. "II. Meşrutiyet'in İlânından İşgale Kadar Balıkesir Basını", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*,(XIV) 1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008.ss. 90-94.

Özkaya, Yücel, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara: 1989.

Özsarı, Mustafa. "İşgal Döneminde Balıkesir Basını", *Ömer Faruk Huyugüzel'e Armağan*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2010.

Yurdakök, Abdullah. *Balıkesir Basın Tarihi*, İnce Ofset, Balıkesir 1992.

Yüzbaşı İsmail Hakkı. *1920'de Balıkesir*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Balıkesir: 1997.

DÖNEMİN GAZETELERİ IŞIĞINDA II. İNÖNÜ ZAFERİNDEN SONRA MİLLÎ MÜCADELE'YE YAPILAN YARDIMLAR

Sevim Güldürmez*

Sosyal bilimler açısından önemli bir yere sahip olan süreli yayınlar yayınlandıkları dönemi anlamak, anlatmak ve bazı tespitlerde bulunabilmek için göz ardı edilmemesi gereken bir kaynak konumundadır. Bilhassa gazete toplumun her kesimini içine dahil edebilecek ortak bir düzlem ve iletişim imkanı sağladığından, aktüel olayların bir yansıtıcısı olduğundan kendine hususi bir yer edinmiştir. Tanpınar'ın ifadeleri gazetenin ihtiva ettiği bu alanın sınırlarını ve olanaklarını idrak edebilmek açısından dikkate değerdir:

"Gazete, ufak tefek hadiseleri nakletmek suretiyle dünya ile münasebet kuran, bazı faydalı bilgiler veren, okumayı zaman geçirme şekillerinden biri yapan bir vasıta olmaktan çıkar. Hakiki manasında kürsü olur. Fikir, onun sayesinde yavaş yavaş yapıcı bir unsur olarak hayata girer. O zamana kadar yukardan gelen "imperatiflerle" idare edilen cemiyetimiz, onun sayesinde hayatın hakiki çehresi olan meselelerle karşılaşır. Vatan, millet, insanlık, hürriyet, hak, adalet gibi mefhumların etrafında hakiki bir insan teşekkül eder. Memlekette hatırı sayılacak bir efkâr-ı umumiye vücuda gelir. Hiçbir yerde gazete bizdeki role benzer bir rol oynamamıştır. Başka yerlerde o, düşüncenin daha geniş surette topluma yayılması için seçtiği hareket sahalarından biridir. Arkasında bütün cemiyet müesseseleri ve devamı hâlinde olan, hayatla daima münasebetdar bir düşünce dünyası vardır. Bizde ise bütün işaretler oradan gelir. Kalabalık onun etrafında kurulur." [1]

Millî Mücadele devrinde de gazeteler etrafında teşekkül eden vaziyetin bir tarifi olarak kabul edebileceğimiz bu durumun aksini, hükümetlerin

* İstanbul Üniversitesi (sevimguldurmez@gmail.com)

1 Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 250.

ve gazete idarehanelerinin bir efkâr-ı umumiye meydana getirmek, kalabalıkları toplamak, ortak bir fikir ve his birliği kurmak, top yekün bir mücadelenin temellerini atmak ve onun üzerine bir kurtuluş bina etmek amaçlarıyla bazı faaliyetler yürütmesinde görebiliriz. İstanbul halkı gazete sayesinde Anadolu'dan haber alır, bu vasıta ile Anadolu'daki mücadeleye iştirak eder ki bu bağlamda gazetelere büyük iş düşmektedir. Bu durumun farkında olan İstanbul hükümeti tarafından 23 Teşrîn-i Sânî 1923 (1916) tarihinde bir Cem'i İanat Nizamnamesi yayınlanır ve nizamnamenin yirmi dördüncü maddesi şöyledir:

"*Vali ve mutasarrıflardan istihsal edilen ruhsat üzerine cem edilen ianat neticesi mahallelerindeki matbuat vasıtasıyla veya bila-bedel tevzi edilecek evrak ve risail ile ilan olunur.*" [2]

Bu kanunun ilanında yapılan yardımların herhangi bir zarara uğramaması amaçlansa da yerine getirdiği diğer işlevleri de ıskalamamak gerekir. İşte bu sebeple çalışmaya kaynak olarak gazeteler tercih edildi ve İkinci İnönü zaferinden sonraki sürecin nabzı bu süreli yayınlar vasıtasıyla tutulacaktır. Fakat bu meseleye geçmeden evvel bir bütünlük içerisinde değerlendirebilmek için dönemde başka hangi vasıtalarla Millî Mücadele'ye yardım toplandığına temas edilmesi lüzumu hasıl olmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan Hintli Müslümanlarla ilişkiler Millî Mücadele devresinde de devam eder, Hintli Müslümanlar arasında Türkiye'ye gönderilmek üzere toplanan yardımlar "Hint Hilâfet Komitesi" aracılığıyla gönderilir.[3]

Osmanlı topraklarında vuku bulan savaşlar sebebiyle maddi ve manevi kayıplar yaşayan insanlara yardım ulaştırmak amacıyla kurulan bazı Amerikan heyetleri, Osmanlı hükümetinin denetimi altında muhtelif vilayetlere giderek halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlerde bulunur. Ancak bu tür kuruluşlar bu faaliyetlerinin yanı sıra Anadolu'nun ekonomik durumu, nüfus yapısı, devletin sahip olduğu imkânlar, halkın karşılaştığı zorluklar ve genel itibariyle Osmanlı Devleti hakkında

2 *Cem-i* İanat *Nizamnamesi*, İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1339 (1923), s. 9.
3 Mustafa Keskin, *Milli Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1989, s. 117.

istihbarat bilgileri toplar. Durumun farkında olan Osmanlı hükümeti bu heyetleri izlemek ve gerektiği zaman yardım yahut müdahale etmekten geri durmaz. Hatta 1919 senesinde Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti'nin Anadolu'ya yaptığı bir seyahat sırasında Yüzbaşı Cemal Bey heyet mensuplarına refakat eder ve yolculuk boyunca yapılanları kayıt altına alarak bir rapor hazırlar.[4]

Bunun dışında Amerika'da bulunan Türkler de Millî Mücadele'ye ellerinden geldiği kadar destek vermeye çalışır. Orada faaliyet gösteren Türk Cemiyetleri Amerika'da yaşayan Türklere yardım etmenin dışında Millî Mücadele devresinde Osmanlı topraklarına da Hilâl-i Ahmer vasıtasıyla yardım ulaştırmayı hedefler. Vatanından fiziksel olarak uzakta bulunan Osmanlı vatandaşları süreli yayınlar yoluyla haber aldıkları mücadelenin bir parçası olmak, yardımda bulunmak isterler. Sabiha ve Zekeriya Sertel'in de içinde bulunduğu Amerika'da ikamet eden Türkler zafere olan inancın tazelendiği İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra bir gün boyunca "şehitler orucu" tutarak elde edilen tutarı Dârü'l Eytam'a gönderir. Sabiha Sertel aynı duyarlılıkla bir de *Vakit* gazetesine açık mektup yazarak bütün milletin bu oruca iştirak etmesini ister.[5]

Amerika'da yaşayan Türkler bununla da kalmaz ve kendi aralarında bir yardım kampanyası başlatır, bu kampanyanın sonucunda 1921 yıllının sonlarına doğru Sakarya zaferinden sonra New York'ta Amerikan- Türk Muâvenet Komisyonu 211.75 dolar, Philadelphia'daki Türkler tarafından Tevhîd-i Efkâr gazetesi yoluyla 100 İngiliz lirası, 14 şilin; Providans'ta yaşayan Müslümanlar tarafından 1150,75 dolar, aynı şehirde bulunan Ali Abidin Bey tarafından da 60 dolar Hilâl-i Ahmer'e ulaştırılır. Aynî ve nakdî yardımlar manevi bir atmosferle desteklenerek Amerika'da muhtelif şehirlerde savaşta hayatını kaybedenler için mevlitler okutulur. M. Zekeriya'nın verdiği bilgiye göre yine böyle bir günde Kurban Bayramı olması münasebetiyle New York'un çeşitli yerlerinde yaşayan Türkler

4 Sevim Güldürmez, *Sabiha ve Zekeriya Sertel'in Vakit Gazetesinden Yayınlanan Amerika Mektupları Üzerine Tematik Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s.31.

5 A.e., s.51.

bayram namazı için kiralanan bir salonda bir araya gelir. Hep birlikte namaz kılınır, dualar edilir ve sonunda Millî Mücadele için yardımlar toplanır.[6]

Hilâl-i Ahmer'in buradaki misyonu oldukça önemlidir. Zira Anadolu topraklarında da muhtelif bölgelerden yapılan yardımlar bu cemiyet vasıtası ile toplanır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yardım faaliyetlerinin Hilâl-i Ahmer ve birkaç cemiyet tarafından yürütülmesi ve yapılan bağışların tek bir elde toplanmasına karar verilirken, Mondros Mütarekesi sonrasında belirli şartları ihtiva eden birçok cemiyetin yardım kampanyaları tertip etmeye başlaması söz konusudur ki Mondros Mütarekesi'nden sonra hemen hemen her hafta en az bir tane yardım maksatlı etkinlik düzenlendiği görülür. Tiyatrolar tertip edilir, rozet ve pul satışı yapılır, spor etkinlikleri ve yarışlar düzenlenir. Ramazan bayramının ilk günü yardım kuruluşları ve bilhassa Hilâl-i Ahmer için para toplamaya ayrılır. Yine o günlerde İstanbul'daki bazı toplu taşıma araçlarının bilet fiyatlarına zam yapılarak yardım miktarı arttırılmaya çalışılır. Bunun dışında Hilâl-i Ahmer tarafından yardım toplama günü olarak kabul edilen bayram günlerinde cemiyetin kadınlar kolu tarafından çiçek satışı yapılır, dini bayramların birinci gününe mahsus olmak üzere gazete çıkarılır. İstanbul basını ile sürdürülen iyi ilişkiler neticesinde o günlerde İstanbul basınında hiçbir gazete basılmaz. [7]

İkinci İnönü Savaşı'nda elde edilen zaferle birlikte İstanbul halkının Anadolu'da süren mücadeleye karşı bakışı değişir ve düzenlenen bu kampanyalara katılım artar. Bununla birlikte bu yardımların organize bir şekilde gerekli yerlere ulaştırılma ihtiyacı hasıl olur, bu iş de genellikle Hilal-i Ahmer vasıtasıyla yürütülür. O zamana kadar savaşta zarar görmüş insanların ve yetimlerin yararına toplanan yardımlar kazanılan bu zaferden sonra mücadelenin devamlılığı için kullanılmak üzere cemiyete aktarılmaya çalışılır.[8] İstanbul basınının bu yardım kampanyalarına ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne verdiği önem sayesinde bu süreci bazı süreli yayınlardan takip etmek mümkündür. Bu sebeple İkinci İnönü'den sonra toplanan yardımlara *Vakit*, *Akşam*, İkdam, İleri gibi muhtelif gazeteler dikkate alınarak temas edilecektir.

6 A.e., s.52-53.

7 Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 333-337.

8 A.e., s.339.

İkinci İnönü savaşı devam ederken basında aşağıdaki gibi haberler yer alır:

"Anadolu Umumi Seferberlik İlan Etti

Kafkasya ve Kilikya'daki kumandanlar fazla kuvvetlerini kâmilen Yunan ordusuna karşı göndermek emrini almışlardır.

Kâzım Karabekir Paşa Yunanlılara karşı 75.000 asker gönderiyor.

(Yabancı bir gazeteden): Ankara hükümeti bütün Anadolu'da seferberlik ilân etmiştir. Ahiren terhis olunan üç sınıf yeniden müstacelen taht-ı silaha davet edilmiştirler. Müdafaa-yı milliye vekaleti acemi efradın talimlerini ikmâl ve kendilerinin cepheye sevki için bütün depo kıtaaine sıkı emirler vermişlerdir.

Hükümet yeni taarruz münasebetiyle bir beyanname neşretmek tasavvurundandır. Kafkasya ve Kilikya'daki kumandanlar, fazla kuvvetlerini kâmilen yeni harekat-ı askeriye sahasına göndermek için emir almışlardır.

Kazım Karabekir Paşa'nın Garp cephesine 75.000 asker gönderdiğini istihbar etmektedir."[9]

Yazıdan anlaşıldığına göre Anadolu halkı top yekün bir mücadele içindedir ve bu vaziyetin devamlılığı da bu haberler vasıtasıyla hem halka ve dünyaya ilan edilir hem de yapılan desteğin canlı tutulmasına uğraşılır ve bunun ortak bir mücadele olduğu basına aktarılan ayrıntılarla halka hissettirilir.

Türk matbuatı dönemde oldukça aktif bir konumdadır. Hilâl-i Ahmer de çağrılarını basın yoluyla yapar ve bu çağrıya tepkileri aynı şekilde tüm teferruatıyla paylaşır. Birkaç gazete haberine daha bakılırsa:

"Anadolu'ya Muavenet
Hilâl- i Ahmer'e Teberrular

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından Anadolu'ya muavenet nakdiye ve ayniyyede bulunmak üzere İstanbul ahalisinin hamiyyet ve hissiyat-ı fedakârisine müracaat edildiği malumdur."[10]

9 "Anadolu Umumi Seferberlik İlan Etti", İkdam, 28 Mart 1921 Nr. 8235.
10 "Anadolu'ya Muavenet- Hilâl- i Ahmer'e Teberrular", *Vakit*, 6 Nisan 1921, Nr. 1195

Burada bilhassa "İstanbul ahalisinin..." ifadesine dikkat edilmelidir. Çünkü İstanbul yalnızca içinde yaşayanlardan mürekkep olarak düşünülmez ve daha geniş bir perspektiften bakılarak siyasî manalarına da atıf yapıldığı görülür. Bu yazının devamında ise bağışta bulunanlara bir madalya verileceğinden söz edilerek yardımda bulunanların bir listesi verilir:

"Hilâl- i Ahmer Madalyası

Hilâl-i Ahmer nakden ve aynen teberrunda bulunacak insaniyetperverane derecat- muhtelifede Hilâl-i Ahmer madalyaları azası nizamname-i esasimiz muktezasından bulunmakla Hilâl-i Ahmer madalyaları nizamnamesine ait ber-vech-i ati fıkraları enzar-ı umumiyeye arz eyleriz.

Altıncı madde – Hilâl-i Ahmer Cemiyetine teberruat ve ianatta bulunanlar ber-vech-i ati taltif olunurlar:

(Elif)- Lâakal yüz lira ianat ve teberruatta bulunanlara alamet-i mahsusasız tunç

(Be) Lâakal üç yüz lira ianat verenlere alamet-i mahsusasız gümüş

(Pe) Lâakal bin lira ianatta bulunanlara alamet-i mahsusasız altın madalya verilir.

Hilâl-i Ahmer Namına Gazetemize Tevdi Edilen İanat

Kuruş

200 Kimyager Ahmet Mesut Bey

300 Şükrü Bey

50 Memurin-i Maliyeden Ahmet Bey

1000 İsmail Hakkı Bey

500 Cavit Ulvi Bey

100 Divan-ı Umumiye Memurlarından Bir Zat

800 Kamander Hanında 6 Numarada Dört Türk Genç

250 Adanalı Selahattin Kani Bey

100 Mekatib-i Askeriye Müfettişliğinde Seyit Bey

100 Bayezit'te Saatçi Bandırmalı Hüseyin Efendi

2400 yekûn"[11]

Bu listelerde her yaştan insan mevcuttur, on yaşındaki bir çocuğun yardım miktarı da görülebilir, altmış yaşındaki bir adamın da, her statüden, istisnasız her meslek grubundan insan da mevcuttur, hamal Ahmet Efendi'yi de saray hanımlarından birinin ismini de aynı listede görmek mümkündür. Bunun dışında bilhassa *Vakit* gazetesinde bu yardımların hikâyesine yer verilmesi de dikkate değerdir. Okuyanların ilgisini çekebileceği düşünüldüğü için ya da yardımı daha çok teşvik etmek amacıyla bağışta bulunanların bunu nasıl gerçekleştirdiği efkâr-ı umumiye ile paylaşılır ve gazete idarehanesine gelen bazı mektuplar doğrudan aktarılır. Bunlardan biri bir grup öğrencinin harçlıklarını hangi şartlarda Anadolu'ya gönderdiğinin anlatıldığı yazının *Vakit* gazetesinde yayınlanmasıdır:

"Mektep Talebeleri Arasında

Fatih'te Akşemseddin Numune Mektebi talebesi Anadolu'da kahramanca çarpışan Türk şehitlerinin ruhuna dersten sonra hatm-i şerif kıraatıyla Fatihalar okunmuş ve birinci sınıf talebesinden Hasan Tahsin ve Fikret Efendiler, kahraman Türk mecruhlarına sargı ve pamuk için gündeliklerini terk etmişlerdir. Diğer sınıflar talebesi de beyinlerinde iane toplamaya başlamışlardır."[12]

13 Nisan 1921 tarihli "Anadolu'ya Yardım" üst başlığı ve "Reşadiye'nin Vatanperver Yavruları" alt başlığını taşıyan bir yazıda ise başka bir yardım hikâyesine yer verilir:

"Dün matbuatımıza Eyüp'teki Reşadiye Mektebi talebesinden bir grup geldi. İçlerinden bir küçük hatip heyet-i tahririyemize (42) lira tevdi ederek

11 A.y.
12 A.y.

dedi ki: "Bu parayı haftalıklarımızdan topladık. Anadolu'daki gazilerimiz için Hilâl-i Ahmer'e veriyoruz. Kalbimiz orada topraklarımızı can vererek koruyan kardeşlerimizle beraberdir. Bugün bu şerefli muharebede bulunup alçak düşmanı kovanlar arasında bulunduğumuz için yaşlarımızın küçüklüğüne düşman oluyoruz: İnşallah kollarımız kuvvetlenince bu cihat yolunda kendilerine ilk arkadaş olacaklar bizleriz.

Verdiğimiz para azdır. İnşallah bunu da gelecek haftalıklarımızla artıracağız."

Yavrucuk sözlerinin sonlarına doğru boşandı, ağladı, yanındakileri de ağlattı.

Yavruların yarasız beresiz bir istikbalin hizmetlerine kavuşmalarını temenni ederek kendilerine teşekkür ettik. Reşadiye'nin sevimli ve hamiyyetli talebesine burada da açıktan bu teşekkürü tekrar ediyoruz."[13]

Gazete büyük küçük fark etmeksizin herkesin bu mücadele için yapabileceği bir şeyler vardır, mesajını vermeye çalışır. Aynı yazıda yine bir yardım listesine de yer verilir:

"100 kuruş İmam Abduh Efendi

300 Muhtar İzzet Efendi

300 Aza Hamdi Efendi

100 Hamal esnafından Pötürgeli Ali Oğlu Hasan Ağa

100 Manav esnafından Cemal Ağa

200 Kömürcü Edirneli Tevfik Efendi

300 Bostancı esnafından Hasan Ağa

100 Oduncu esnafından Ömer Efendi

25 Sepetçi esnafından Ahmet Ağa

13 "Anadolu'ya Yardım- Reşadiye'nin Vatanperver Yavruları", Vakit, 13 Nisan 1921, Nr. 1202.

100 Kömürcü Derviş Efendi

80 Cami-i Şerif altında aşçı Ali Efendi

100 Cami-i şerif çaycı İranlı İbrahim Halil Efendi

20 Kunduracı esnafından Ali Ağa

50 Berber esnafından Rafet Efendi

100 Kasap esnafından İzzet Efendi

100 Aşçı Ali Hoca

100 Taşçılar Caddesinden kahveci Hüseyin Ağa

50 Balıkhane küfecilerinden Cemal Oğlu Dursun Ağa

50 Balıkhane küfecilerinden İsmail Oğlu Cemal Ağa

50 Balıkhane hamallarından Halil Oğlu Ali Ağa

50 Balıkhane hamallarından Davulcu Hüseyin Ağa

50 Bir Hanım tarafından

50 Gelini tarafından

20 Kerimesi tarafından

20 Mahdumu Zeki Efendi

50 Hadımköy İstasyon Polis Memuru Halit Efendi"[14]

Yalnız yapılan yardımların uzayıp gittiği bu listenin yayınlandığı tarih önemlidir, 13 Nisan 1921, birazdan bu tarihin niçin önemli olduğuna değineceğiz fakat ondan evvel gazetelerde daha önce söylediğimiz "İstanbul ahalisi" meselesine bir vurgu mevcuttur:

"Mukaddes Vazife!

Kendimize soralım: Bu zaferde benim ne emeğim, zahmetim vardır?

14 A.y.

Anadolu'nun can ve mal feda ederek kazandığı zaferlerden Türk ve Müslüman İstanbul hem memnun, hem müftehirdir.

Bu memnuniyet, bu iftiharın pek yerinde olduğundan şüphe yoktur, Büyük Millet Meclisi reisinin kılıcı kadar keskin bir ifadeyle söylediği gibi Türk ordusunun dahiyane darbesi Yunanla beraber milletin makus talihini de birlikte devirmiştir. Bunun için bu zaferi kan ve can pahasına elde eden millet efradının sevinip övünmekte yerden göğe kadar hakkı vardır.

Fakat.. bugün İstanbul'da oturan ve bugün Türk âleminin kalbi heyecan ile kendisinde çarpan her Türk ve Müslüman'ın aynı zamanda kendine tevcihe mecbur olduğu bir sual vardır:

- Bu zaferi kazanmakta benim ne emeğim ve ne hakkım vardır?

İnönü'nde düşmana belki belini bir daha doğrultamayacak kadar ağır, Türke yakışır bir darbe indiren kahraman sefirlerine İstanbul'dan yenileri iltihak etmek pek mümkündür. Hele bu kahramanlık meydanında yaralananlara sargı göndermek, ölenlerin, bizim himayemize bıraktığı yavrulara bir şefkat eli uzatmak pek mümkündür."[15]

İstanbul denilince akla gelen tek bir şey vardır dönemde o da İstanbul hükümeti, İstanbul'da ikamet eden padişah, yani halk dışında devletin yönetiminde yer alan kesim. Bu noktada söyleyebiliriz ki Sultan Vahidettin'in de Millî Mücadele'ye nakdî yardımı mevcuttur. Daha evvel Ali Şükrü Çoruk tarafından "Osmanlı Hanedanının II. İnönü Zaferinden Sonra Anadolu'ya Yaptığı Para Yardımı" başlıklı bir yazı yayınlanmıştır.[16] Gazetelerde gördüğümüz şey II. İnönü zaferinin bu yardımlara iştirak noktasında bir kırılma noktası olduğu ve bu zaferden sonra çeşitli kampanyalar düzenlenmeye başlandığı ancak Vahidettin'in 12 Nisan 1921 tarihinde Millî Mücadele'ye yardımda bulunmasıyla yardım ve katılım miktarının iki katına çıktığıdır. Padişahın yardımının halka duyurulduğu bir gazete haberi dönem basınında yer alır:

"Anadolu mecrûhlarına teberru'-i şâhâne

15 "Mukaddes Vazife", *Vakit*, 5 Nisan 1921, Nr. 1194

16 Ali Şükrü Çoruk, *Osmanlının Son Yılları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016, s. 176-184.

Padişahımız Anadolu'daki asker evlatlarına yardım için Hilal-i Ahmere (Kızılay) 10.000 lira ihsan buyurdular.

Bugün saat on birde Hilal-i Ahmer Kâtib-i Umumisi Hikmet Beyefendi, Hazine-i Hassa'ya davet edilerek zat-ı hazret-i padişahî tarafından Hilâl-i Ahmer'e teberru buyrulan 10.000 Lira-yı Osmanî kendisine tevdi edilmiştir. Osmanlı padişahlarının altı asırlık şan ve şeref mirası olan bu mülk ü milletin beka ve istiklali ve hilâfet ve saltanat topraklarının düşmandan istihlası için meydan-ı gazada kanlarını akıtan, Anadolu'da sevgili padişah babaları uğruna feda-yı can eden kahraman asker evlatlarına karşı, zat-ı akdes-i hazret-i padişahînin bu eser-i merhamet ve atıfetleri payitahtta ve Anadolu'da büyük şükranlar uyandıracaktır. Bu defa Anadolu mecruh ve muhacirlerine 10.000 lira ihsan buyurmak suretiyle bu ulvi hislerini alenen izhar buyurmuşlardır. Harem-i hümâyûndan dahi 3000 lira ihsan buyrulduğu maa'l-şükran haber alınmıştır."[17] Ali Şükrü Çoruk'un tespitine göre 11 Nisan'a kadar toplanan yardım parası 40.000 lirayken 14 Nisan'da bu haberden sonra 81.000 liraya ulaşır.[18] Vahidettin'in yaptığı yardımın ardından diğer hanedan üyeleri de bu kampanyaya katılır:

"Veliahd Abdülmecit Efendi 1000 lira

Şeyhzade *Abdülkadir Efendi 1000 lira*

Sultan Abdülhamid adına kızı Naile Sultan, 500 lira

Nazmime Sultan 500"[19] lira şeklinde uzayıp giden bir liste vardır ki bu hadiseden sonra yardımlar giderek artar. Fakat yardım çağrıları son bulmaz, 13 Nisan 1921 tarihli *Vakit* gazetesinde:

"Osmanlı Hilâl-i Ahmer cemiyeti tarafından Anadolu'ya yapılacak muavenet-i sıhhiye ihtimâlini derpiş etmiştir. Diğer taraftan Hilâl-i Ahmer cemiyetinin de Anadolu'ya karşı mümkün olan muavenetten geri durmayacağı şüphesizdir. İstanbul Anadolu'ya nazaran malzeme-i sıhhiye cihetinden mümtaz bir vaziyettedir. Anadolu'ya nisbetle İstanbul'da muâlecât, sargı bezi, alât ve edavat-ı cerrahiye, hastahane vesaiti gibi şeyler hem daha

17 "Anadolu Mecrûhlarına Teberru'-i Şâhâne", *Akşam,* 12 Nisan, 1921, Nr. 919.
18 A. g. e., Ali Şükrü Çoruk, s. 181.
19 A.e., s.182

mebzul ve hem de ucuzdur. Binaenaleyh İstanbul ahalisi tarafından vuku bulacak teberruat ile burada malzeme-i sıhhiye tedarik olunarak Anadolu'ya sevk edilir ve orada muntazım bir teşkilat vasıtasıyla mecruhların tedavisine ihtimam olunursa pek büyük faideler temin edilmiş olur."[20]

denilerek niçin İstanbul'dan yardım istendiği de bir nevi açıklanmış olur. Fakat bu yardımların yalnızca nakdî cephesini teşkil eder, bunlar dışında 5 Haziran 1921 İkdam gazetesinde yayınlanan ve "Hilâl-i Ahmer'in Faaliyeti" başlığını taşıyan yazıda cemiyetin pek çok eşya ile birlikte bir sıhhiye heyeti gönderdiğinden de bahsedilir. Bunun için gönüllü olan hemşireler, doktorlar vardır ve yalnızca insanlar Anadolu'ya yardımda bulunmak için de gitmez, gittikleri bölgelerde bazı tespitlerde bulunup merkeze bildirirler, bu istihbarat sağlamanın başka bir yoludur.

Sonuç

Mütareke devrinin en mühim savaşlarından biri olan İkinci İnönü Savaşı'nın kazanılması ile birlikte "yarının müjdesini almış millet" Anadolu'daki mücadele için aynî ve nakdî yardımda bulunmak üzere muhtelif vasıtalar arar ve Hilâl-i Ahmer tarafından başlatılan yardım kampanyalarına iştirak etmeye başlar. Ancak kazanılan zaferin ardından yapılan yardımlar başta cüzî miktarlara karşılık gelmektedir, ilgi beklenilen düzeyde değildir. Sultan Vahidettin'in 12 Nisan 1921 tarihinde 10.000 lira bağışta bulunduğunun *Akşam* gazetesi aracılığıyla halka duyurulması ile dikkatler Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerine yönelir. Yeni bir devletin inşa sürecinde elindeki bütün imkânlarla Millî Mücadele'ye dahil olan Anadolu halkına dikkati çeken Mütareke basını İstanbul'da bulunanların da muhtelif vasıtalarla bu mücadeleye katılabileceği vurgusunu yapar. Böylelikle gazete idarehanelerine Hilâl-i Ahmer namına yardımlar gönderilmeye başlanır.

"Anadolu'daki bu mücadeleye İstanbul'un bigâne kalması kabil midir, bu zaferin kazanılmasında benim ne hakkım vardır?" şeklindeki sorularla askere gidemeyen halk için yardım etmenin başka yollarının da varlığını ortaya koyan gazeteler kendilerine bildirilen yardımları listeler hâlinde

20 "Anadolu'ya Yardım- Reşadiye'nin Vatanperver Yavruları", *Vakit*, 13 Nisan 1921, Nr. 1202.

yayınlamaktan da geri durmaz. Yayınlanan bu listeler döneme dair tespitlerde bulunmak ve Millî Mücadele'yi teşkil eden ruhun bir yansımasını görmek bakımından oldukça dikkate değerdir. Zira bu listelerde yardımda bulunanların isimleri, meslekleri, mensup oldukları bir kurum varsa bu kurumun adı, yardım miktarı gibi pek çok bilgi bulunmaktadır hatta bazı yardım teşebbüslerinin hikâyesine de teferruatlı olarak yer verilir.

Mobilyacı, terzi, arzuhâlci, hurdacı, kunduracı, bekçi, aşçı, fırıncı, hamal, helvacı, şekerci gibi birçok meslek grubundan, her statüden ve her yaştan insanı kuşatan bu listelerde hanedan üyelerine de yer verilir. Kamuoyuna açık bir şekilde bu faaliyetlerin sürdürülmesi yardım miktarının giderek artmasına vesile olur, bu teşebbüsler ülke toprakları dışına yayılır, yurtdışındaki Osmanlı vatandaşları da dahil olur.

Kaynakça

Cem-i İanat *Nizamnamesi*, İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1339 (1923), s. 9.

Çoruk, Ali Şükrü, *Osmanlının Son Yılları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.

Güldürmez, Sevim, *Sabiha ve Zekeriya Sertel'in Vakit Gazetesinden Yayınlanan Amerika Mektupları Üzerine Tematik Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Keskin, Mustafa, *Milli Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1989.

Kıranlar, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

Gazete Yazıları

"Anadolu Umumi Seferberlik İlan Etti", İkdam Gazetesi, 28 Mart 1921 Nr. 823.

"*Anadolu'ya Muavenet- Hilâl- i Ahmer'e Teberrüler", Vakit,* 6 Nisan 1921, Nr. 1195.

"Anadolu'ya Yardım- Reşadiye'nin Vatanperver Yavruları", Vakit, 13 Nisan 1921, Nr. 1202.

"Anadolu mecrûhlarına teberru'-i şâhâne*", Akşam,* 12 Nisan, 1921, Nr. 919.

"Mukaddes Vazife", Vakit, 5 Nisan 1921, Nr. 1194.

İSTİKLAL HARBİNİN SONUNDA SUBAY HATIRALARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER (EVE DÖNEN ASKER İÇİN HAYAT KALDIĞI YERDEN DEVAM EDER)

Cezmi Eraslan*

Asker günlükleri genellikle ordudaki hayat ve savaş tarihi konusunda vazgeçilmez kaynaklar arasında yer alır. Askerin rütbesine göre ya strateji ya da uygulama konusunda birinci elden bilgilere ulaşmamızı sağlarlar. Türkiye'nin altı asır devam eden Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine idaresine evrilirken son on/on iki yılı savaşlar ile geçen bir coğrafyada yer aldığını unutmamak gereklidir.1911'de Trablusgarp'a İtalyan çıkartmasıyla karşılaşan Osmanlı Devleti, gönüllü subaylarıyla vaziyeti kurtarmaya çalıştı. Balkan Savaşlarında ise büyük bir mağlubiyete uğradı. Kaçınılmaz bir şekilde girilen Birinci Dünya Savaşı'nda 3.5 milyon asker seferber etti. Mondros Mütarekesi ile biten savaş, yönetim anlayışı itibarıyla Osmanlı Devleti'ni de bitirdi. Ancak askeri kanadın direnme ve bir istiklal harbi yapma kararı 4 yıl süren yeni bir mücadeleyi beraberinde getirdi.

Bu çalışmada söz konusu dönemin bütün aşamalarında bulunmuş bir kurmay subay ile bir ihtiyat zabitinin anılarından hareketle savaşın bilhassa son aşamasındaki ruh halini tespit etmeye gayret edeceğiz. Bunu yaparken günlüklerin tarihi kaynak olarak bize nasıl yardımcı olduklarını da tebarüz ettirmeye çalışacağız. Çalışmaya konu edindiğimiz iki subayın da aynı bölgede görev yapmış olması karşılaştırma yapmaya imkân tanıyacaktır. Bilhassa Hükümet kararlarının uygulama safhası hakkında aydınlatıcı hususlara işaret etmeye gayret edeceğiz.

* İstanbul Üniversitesi (cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr)

Üst rütbeli subay örneğinde daha ziyade savaşın yönetimine ve ilginç bir şekilde komutanlar arasında yaşanan fikir ayrılıklarına değinildiğini görüyoruz. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 4 Ekim 1922 günü Meclis'te konuşurken "bütün teferruatına kadar tamamen düşünülmüş, tespit edilmiş, ihzar edilmiş, idare edilmiş ve intaç edilmiştir" [1] sözleriyle tarif ettiği Büyük Taarruz harekâtında ordu komutanları ve bağlı komutanlar arasında da çeşitli konularda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. İşin ilginç tarafı milleti, Büyük Millet Meclisini ve orduyu hazırlamak gibi devasa bir işle meşgul olan Başkumandan bütün bu problemler ile de uğraşmak durumunda kalmıştır.[2]

Muvazzaf Askerlerin Öncelikleri: Ordunun Yönetimi ve Aile

Aktarımlara geçmeden önce hatırlamamız gereken önemli nokta askerlerin de rütbeli olsun olmasın birer ailelerinin olduğudur. Birinci kolordu kumandanı olarak bu harekâta katılan İzzettin Çalışlar(Yanya1882-İstanbul 1951) Ordunun Nisan- Mayıs aylarında yaptığı manevra ve teftişleri, orduda yaşanan sıkıntıları ve bilhassa I. Ordu kumandanı Ali İhsan Sabis ve halefi Nureddin Paşalar ile yaşadığı anlaşmazlıklarını günlüğüne şöyle yansıtmıştır. [3]

"29 Nisan 1922- Bu gün 15. Fırka 38. Alay'ı teftiş ettim. Tatbikat yaptırdım. Öğleden sonra dörde kadar arazi üzerinde meşgul oldum. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa da geldi. Tatbikat sonunda üç fırka kumandanını da alarak İshaklı' ya karargâha geldik. Ayran, kahve, çay içtik ve müzik dinledik".

"1 Mayıs 1922- 68. ve 69 Alayları teftiş ettim ve karşılıklı tatbikat yaptırdım. Öğleden sonra dörde kadar arazi üzerinde meşgul oldum. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa da bulundu. Tatbikattan sonra 23. Fırka kumandanı Halis Bey'in karargâhında biraz dinlendik. Oradan İshaklı'

1 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Ankara 1997, I. Cilt, s. 282.

2 Gerçekten de Mart –Nisan 1922 notlarının yer aldığı günlüklerinde Gazi Mustafa Kemal Paşa ordunun maaş, iaşe ve silah eksiğini temine çalışmaktadır. Fransa ve Rusya'dan silah ve mühimmat temin etmeye uğraşırken bazı kumandanların maaş meselesini öne çıkararak Ordu'yu rencide ettiklerine dikkat çekmektedir. Bkz, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler III*, Ankara 1994, s. 143.

3 İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, Yay. haz: İzzettin Çalışlar, Ankara 2010, s. 556-563.

ya geldik. Büyük Millet Meclisi'ne 23 Nisan tebriki için çektiğim telgrafa Mustafa Kemal Paşa'dan cevap geldi".

İzzettin (Çalışlar) bey, bütün bu askeri işler arasında ailesiyle ilgili gelişmeleri uzaktan da olsa izlemeye ve yönetmeye gayret ediyordu.

"Ankara'dan mektup aldım. Çocuklar iyi. Kevser Zonguldak'a gitmeyi düşünüyor".

10 Mayıs, 13 Mayıs, 16 Mayıs günlerinde de teftiş ve tatbikatlar devam etmiştir. 13 Mayıs'taki tatbikata İsmet Paşa da gelmiştir.

"19 Mayıs 1922- Dişimden rahatsızım. Celal'in yaş günü. Dört yaşını bitirdi. Ordudan 21. Pazar günü için emrolunan manevranın yapılacağı araziyi incelemek için Tahtaköprü'den Akarçay kuzeyine gittim.

20 Mayıs- Ağrıyan dişimi çektirdim. Zaten az kalan dişlerim daha da azaldı. Yarınki manevraya Fahrettin Paşayla Kemal Bey'i de davet ettim. Kemal Bey gelemeyecek.

21 Mayıs- 57. Ve 14. Fırkaların manevraları yapıldı. İhsan Paşa, Fahrettin Paşa, Mürsel (Baku) de vardı. Manevra güzel oldu. Ben ve Ordu kumandanı İhsan Paşa eleştirdik. Manevradan sonra İstasyonda yemek yedik.

27 Mayıs- 57. Fırka 39. Alay 1. Tabur kumandanı Yüzbaşı Avni efendi boğazına bir kurşun sıkarak intihar etmiş. Milli Savunma Müsteşarı Salahattin Adil Paşadan ve 4. Kolordu kumandanı Kemalettin beyden tebrik telgrafları aldım. Ankara'da aileye, Zonguldak'ta kayınpedere, Mustafa Bey'e, Mustafa Kemal Paşa'ya Fevzi Paşa'ya, Kazım Paşa'ya ve kolordu kumandanlarına tebrik telgrafları yolladım".

Komutanlar Arasında Problemler

6 Haziran 1922- Karargâhta meşgul oldum. Midemden rahatsızım. *Ordu kumandanı sorumlu muhasebeciyi muhakkak Çay'a istiyor. Fırkaların hesap işlemleri orduya alındı. Gerginlik devam ediyor. Bakalım ne olacak?*[4]

4 Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, s. 557.

Askeri harekât yaklaştıkça idari anlamda düzenlemelerin de arttığı dikkat çekmektedir. "7 Haziran 1922- Genelkurmay başkanı Fevzi Paşa'dan bayram tebriki aldım. İsmet Paşaya *Ordu Kumandanı'yla aramdaki gerginlik sebebiyle kolordudan alınmamı yazdım*".

17 Haziran- Sabahleyin 15. Fırka'nın İshaklı'nın batı sırtlarındaki tatbikatına gittim. Konya milletvekillerinden Akşehirli Hacı Bekir Efendi ziyaretime geldi. İhsan Paşanın uyarı mektubu da geldi.

18 Haziran- *İhsan Paşa'nın uyarı mektubuna cevap verdim. Reddettim ve istifamı yazdım.*

19 Haziran- Sabah 15. Fırkanın manevrasına gittim. Öğleye doğru İshaklı istasyonunda *Milli Savunma bakanı Kazım Özalp Paşaya gittim. Beraber karargâha geldik. İstifam Başkumandanlığa sunulmuş*. Kolordum batı cephesi emrine girdi. 57. Fırka kumandanlığına tayin olunan Albay Reşat (Çiğiltepe)Bey geldi.

20 Haziran- *İhsan Paşa ordu kumandanlığından çekilmiş veya çektirilmiş. Yerine de 5. Kolordu kumandanı Fahrettin Altay paşa gelmiş*". [5]

"24 Haziran- 23 fırka manevrasına gittim. *Dönüşte Fahrettin Paşa biraz bize de uğradı. İhsan Paşa hakkında gelen emirde hakkında kanuni takibat cezası da varmış.*

3 Temmuz Karargâhta meşgul oldum. Ailemin oturabileceği ev aramakla meşgul oldum. I. Ordu kumandanlığına Nurettin Paşa tayin olunmuş. 3. Kolordu kumandanı Arif Bey'e işten el çektirilmiş.

1 Temmuz Sabah ailemin hareketi hakkında Ankara kumandanına ve kayınpedere telgraf çektim. İsmet Paşa öğleden önce 11'e doğru geldi. Öğleden sonra dörde kadar görüştük. Yunanlıların bir istila hareketine karşı taarruz bekleniyor. Afyon güney cephesinde I. Kolordu bölgesinden olacak. İhsan Paşa cepheye çok aleyhimde bir yazı yazmış. Subaylara özel muamele yapıyormuşum. Karargâhta *"Arnavut kolordusu" diyorlarmış… Arnavutları*

5 Mustafa Kemal Paşa'nın daha Mart 1922 ortalarında defterine yazdığı not' ta "İhsan, Fahreddin Paşalar geldi. İhsan Paşa şikâyet etti. Haksızdır. Açık konuştum…" şeklinde belirttiği kanaatin harekât zamanı iyice yaklaşınca eyleme dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bkz**.** *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 150.

tutuyormuşum. Öğleden sonra saat üçte ailemin geldiğini Çay'dan telefonla haber verdiler. Üç günde Ankara'dan gelmişler. Varışlarından dolayı çok mutlu oldum.

6 Temmuz- Çocukların afiyeti iyi. Fahrettin Paşa Ilgından dönüş ederken uğradı. Muhtemel taarruz hakkında fikir alışverişi yaptık.

11 Temmuz- Otomobil ile Akşehir'e tahrip denemelerine gittik. Yolda otomobil üç kere arıza yaptı. İsmet Paşa kendi otomobilini göndermişti. Yolda arabayla giden Paşaya rastladık ve hep beraber deneme yerine gittik. İyi sonuç alındı. Akşama kadar Akşehir'de kaldım. İhsan Paşanın işi için Ankara İstiklal Mahkemesi geldi. Bana da Mümtaz Çeçen Bey hakkında soru soracaklar.

22 Temmuz- *Bu günden itibaren yine I. Ordu'ya geçiyoruz. Bakalım Nurettin Paşa ile nasıl geçineceğiz?* Karaisalı da 57. Fırka hücum taburunu teftiş ettim. Bir de tatbikat yaptırdım. Kıtaların işleyişinden memnun oldum.

23 Temmuz- Bolvadin e gittim. Şevki Paşa karargâhında Mustafa Kemal Paşa da henüz Ankara'dan gelmişti. Askeri durum hakkında görüşüldü. Yunanlıların Bursa'yı tutmak üzere Sevres sınırlarına çekilecekleri söylendi".[6]

Barış Döneminde Subay Gündemi: Ordu ve Aile

İzzettin Çalışlar, büyük taarruzdan sonra İzmir'e giren ve yönetimi deruhte eden ekipte yer aldıktan sonra 1-28 Ocak 1924'te Afyon'dadır. Savaş günlerinin acı tatlı hatıralarıyla duygulanırken aile fertlerinin meseleleriyle ilgilenen bir aile babasıdır. Bu noktada ise sağlık konusunda ne kadar yetersiz birikim ve imkânlara sahip olunduğu dikkat çekmektedir.

"1 Ocak 1924- Hava değişikliği için İzmir'e giden Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin beraberinde Ankara'dan Afyon'a geldim. Tren Afyonda iki saat kadar durdu. Saat 7 de hareket etti. Doğruca eve geldim. Seniye'nin çıbanlarını artmış buldum. Celalettin orada olmadığım hafta

6 Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, s. 560.

içinde sıtmalamış, zayıflamış. Kevser de sıkılmış, sol elinin üzerinde çıban çıkmış.

4 Ocak 1924- Hiçbir yere gitmedim ve evde dinlendim. Seniye'nin çıbanları için konsültasyon yapıldı. Başhekim Albay İsmail Hakkı Bey'in nişasta lapası yöntemini uyguladık. Çocuğun çıbanları fena durumda.

5 Ocak- Dairede meşguldüm. Seniye'nin çıbanları aynı. Nişasta lapasının faydası olmadı.

6 Ocak- dairede meşgul oldum. Seniye'nin çıbanları için yine bir konsültasyon yapıldı. Bu defa da yine Doktor Yarbay Rıfat beyin tedavisine döndük. Çocuğun hali aynı. I. İnönü'ye dair makaleyi yazdım.

7. Dairede meşgul oldum. Öğleden önce topçu kumandanı Albay Sadık Bey'in topçu atışları hakkında bir konferansı oldu. Asım Paşaya makalemi bir erle gönderdim. Kayınpedere Lütfü'nün eczanesi için 30 lira gönderdim. Sınıf arkadaşım Yarbay Rıfat bey'in yetersizlik sebebiyle askerlikle ilişkisini kesmişler. Seniye'nin çıbanları için Sıhhiye müdürünü getirttik. O da başka bir tedavi önerdi. İnşallah etkili olur…"

Rutin ordu işleri, yabani hayvan ve ördek avı ile geçen günlerden sonra nihayet 18 Ocak'ta Seniye'nin çıbanlarının oldukça iyileştiğine dair bir bilgi var. [7]

10 Temmuz 22 Ağustos 1925 tarihleri arasında III. Ordu müfettişi olarak Diyarbakır'a gelen İzzettin Bey Kürt isyanı sürecini anlatmaktadır. Yolda gelirken içtiği sulardan rahatsızlanarak bir hafta acı çeken Paşa, " İngiliz parası ve propagandası güneyden kuzeye hep etkili olacak" tespiti yaptığı isyan hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yazlık elbisesi çıkmadığı için çektiği sıkıntılardan bahseden Çalışlar'ın notları bize aile işleri yanında sivil dönemin cilvelerinden sayılacak iltimas taleplerinin de gündeme geldiğini düşündürmektedir.

"18 Ağustos 1925- Hava sıcak, mühim hadise olarak Ekil köylerinden birinde mahkûmları kurtarmak için Ekil müdürünün yanındaki jandarmayla çatışmaya girmişler.

7 İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, s. 593.

Seniye 13, Bedriye 32 kiloymuş. Maşallah iyi. Seniye çok güzel konuşmaya başladı. Lütfiye'den mektup aldık. Evi vermişler. Fakat Şükrü Kaya Bey'in evini de almak istiyorlar. Başka türlü bizim evden çıkamazlarmış. Eğitim bakanı Hamdullah Suphi Beyden mektup aldım. Şehit Kamil Efendi'nin kızı Kamile hanımın okula parasız yatılı olarak alınacağını bildiriyor. Hayret ettim. Ben kendisine böyle bir şey yazmadım. Acaba birisi benim imzamı taklit edip mi yazmış? Bakalım ne çıkacak". [8]

İzzettin Çalışlar'ın bir aile babası ve bir kumandan olarak savaş sırasında not defterine düşen bilgiler bizi daha ziyade ordu üst yönetiminde yaşanan sıkıntılar konusunda aydınlatırken yüksek rütbeli bir subayın aile meselelerinin ne gibi hususlarda yoğunlaştığını da göstermektedir.

Eve Dönen Asker'in Sıkıntıları: İş, Aş, Eş!

İkinci olarak burada asıl mesleği askerlik olmayan bir yedek subayın, bir ihtiyat zabitinin notlarına bakınca farklı endişeler, beklentiler, şikâyetler ve sitemler görüyoruz. Aslında burada Osmanlı devletinin ekonomik hayatının genel vasfının yansımaları dile getirilmiştir. Osmanlı devletinin ekonomi, zanaat ve san'at alanını gayrimüslim vatandaşlarına terk etmesinin yarattığı netice sermaye ve iş piyasasının tamamen kontrolden çıkması olmuştur. Uzun savaş yıllarından sonra evine dönen asker iş kurmak için sermayeye muhtaçtır. Yapabileceği iş memurluk ve askerlikle sınırlanmış gibidir. Sivil hayata uyum sağlamak başlı başına bir problem haline gelmektedir. Bu ortamın yarattığı ümitsizlik ise hepsinden yıkıcı etkiye sahip görünüyor.

Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde öğretmen okulunu terk ederek cepheye giden doğumlu İbrahim (Sorguç) (Antalya 1897- Ankara 1974) Erenköy İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâhında başladığı askerlik hayatının ilk kısmında Filistin cephesinde İngilizlere esaretten sonra 1920 yılında Antalya'ya dönmüş ve 1921 Ağustosunda yeniden cepheye sevk edilmiştir. Savaştan dönüş ancak 1923 yazında olacaktır. [9]

İbrahim Efendi de Afyon civarında görev yaptığı için aynı bölgede iki farklı pozisyonda her şeyi farklı iki askerin savaşın bitişine yakın notlarının

8 İzzettin Çalışlar, *aynı eser*, s. 599-608.

9 İbrahim Sorguç, bu defa niçin harp edeceğimi biliyorum, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, yayına hazırlayan Figen Taşkın, İstanbul 2010, s. 254.

karşılaştırılması ilginç neticeler verebilecek mahiyettedir. Ancak temel meselelerin başında mali sıkıntılar, komutanlar arası anlaşmazlıklar ve uzun savaş yıllarından sonra büyük bir sabırsızlıkla beklenen barış gelmektedir.

Dönem tarihini yazarken merkezde alınan kararların çevrede nasıl uygulandığını görmek bakımından ise bu hatıralar çok daha büyük önem taşımaktadır. Nitekim uzun savaş yıllarının getirdiği ekonomik darlık ve üretimdeki gerilemenin önünü almak ve acilen halkı doyurmak mecburiyetiyle Mudanya Mütarekesini takip eden günlerde alınan 1881-1898 dönem askerlerin terhisi kararı hükümet ve ordu kumanda heyetini karşı karşıya getiren bir uygulama olarak değerlendirilmiştir. [10] Bununla birlikte sahadaki uygulamanın tedrici bir şekilde olduğunu bu hatırat bize bildirmektedir. İbrahim (Sorguç)'un notlarına göre Ordu kumandanları söz konusu askerlerin terhisini tertip tertip sırayla yaparak ordunun savaş kabiliyetinin zaafa uğramasına mümkün olduğunca çalışmışlardır.

İbrahim Efendi, öncelikleri ve bir bakış açısı farklı bir asker olarak hemen aynı dönemde bölgedeki ve ordudaki durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

19 Nisan 1922 Çarşamba- İscekarahisardan bir buçuk saat ileride olan Çalışlar köyü doğu sırtlarına sabit keşif kolu olarak gittim. Bunu keşif kolunda yazıyorum. Düşman yarım saat ileridedir. Dürbünle görülüyor. Bütün gün piyade tüfeği sesi işitmekteyiz. Çalışlar köyünde birkaç köpekten başka bir şey yok. Haneler viraneye dönmüş. Her taraf yağma olmuş". [11]

"7 Mayıs 1922- Bugün kursa başladık. Ders nazari ve fiili olmak üzere, fırkamız piyade kumandanı tarafından veriliyor. Fakat çok, sekiz saat devam ediyor. Kurs can sıkıyor. Memleketi göreceğim gelmiş.

6 Haziran 1922 Aralık maaşını aldık. 25 lira. Tabldot için yedişer lira verdik. Talimle meşgulüz.

24 Haziran – Bölüğümüz Alay kumandanı tarafından teftiş edildi. Taarruzî mesele verildiğinden çok yoruldum.

10 Cezmi Eraslan, "Siyasi Alanda Yapılan İnkılaplar", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, ed: Durmuş Yalçın, Ankara 2002, s. 16-17.

11 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 93 vd.

25 Haziran 1922 Pazar- Birinci Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa işten el çektirilerek Konya'da ikamete memur edilmiştir. Bunun için rivayet çoktur. Üzerimizde dolaşan düşman tayyaresine Bolvadin'den top attılar. [12]

3 Temmuz- Rivayete göre Mayıs maaşı verilecekmiş, 4 Temmuz- Maaşların verileceği katiyetle söyleniyor.

5 Temmuz- Maaşlar fırkaya geldi. 7 Temmuz- Mayıs maaşlarını aldık".

Barış Beklentisi ve Terhisler

Büyük Taarruz ve Başkomutan meydan muharebesindeki faaliyetlerden bahseden İbrahim Bey ilk olarak 28 Eylül 1922 günlü notunda Sulhtan bahsetmektedir. Okudukları fırka emrinde İtilaf devletlerinin Misak-ı Milli şartlarını kabul ettiklerini ve Franklen Boullion'un sulh şartlarını yüklenip gelmekte olduğunu belirtmiştir. Terhis günleri yaklaştığından memnuniyetini dile getirmektedir.[13] Bundan sonra ana tema, maaşlar, sulh beklentileri olarak öne çıkmaktadır.

19 Ekim'de Bölüğü ile Bursa'ya gelen İbrahim Efendi, 26 Ekim'de dört sınıf askerin terhis edileceği söylentisini nakletmiştir.

İlk terhisler olarak 27 Ekim 1922 de "erlerden 1297-1300 (1881-1884) doğumluların kış basmadan terhis edilmeleri için emir var. Vesikaları yapılıyor" haberini vermektedir. [14]

"2 Kasım 1922 Maliye, Adliye, Maarife mensup olan ihtiyat subaylarının terhis edilmesi için fırkaya gelen emir varmış. Dört doğum tarihli erler törenle gittiler.

4 Kasım- Terhisi icap eden erler bu gün hususi merasim ile İnegöl'den terhis edilmiştir. Maarif, Adliye, Maliye'ye mensup ihtiyat subaylarının künyelerini istiyorlar. Lozan Konferansına Bâbıâli'nin de daveti üzerine Büyük Millet Meclisi fevkalade toplanarak padişahta yalnız hilafetin kalması şartı ile bütün idareyi Millet Meclisi'nin aldığına ve Padişahların

12 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 101. İhsan Paşa'nın görevden alınması üzerine yapılan yorumların her kademe subayın kulağına gidecek kadar yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Nihai saldırıya hazırlanan bir ordunun komuta kademesindeki huzursuzluğun her tarafa sirayet edeceği aşikâr bir tehlikedir.

13 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 133.

14 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 140.

sülaleden en mürşit ve adilinin Büyük Millet Meclisince seçildikten sonra Padişah olabileceklerine dair bir kanun neşretmişlerdir. Fırka emrinde okuduk.

6 Kasım- İki gündür İstanbul'dan gazete geliyor ve okuyoruz. Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesi son bulmuş ve bizim jandarmalar işgale başlamışlar. Mektup alamadığımdan canım sıkılıyor. Dün 250 kuruşa Colt tabanca aldım. Maaşlardan haber yok.

14 Kasım- Hava bulutlu, güneşten eser yok. Birkaç günden beri İstanbul gazeteleri gelmez oldu. Bugünkü emir, talimlerin sıklaştırılmasını ve her an bir muharebe ve hareket emrine hazır bulunulmasını yazıyor. Her şeyin tamamlanması ve ıslahı bildiriliyor. Emrin bu suretle ağzı değişmiştir. Bize yakında bir muharebe olması hissini verdi. Havadis alamıyoruz". [15]

"25 Kasım- Gece yarısı, yeni halifemiz Abdülmecid Efendi hazretlerine biat merasimi icra kılınacağından fırkanın bütün muharip kıtalarının iştiraki ile İnegöl'de bir geçit resmi yapılacağı bildirilmişti. Sabah erkenden hareket ettik. Her taraf donmuş, Ortalık pek çamur olmadığından o kadar çamura batmadık. İnegöl'ün doğu çıkışındaki meydanlıkta fırka kıtaları toplandı. Fırka kumandanı Miralay Halit Bey'in halifeler hakkında devam eden ve üççeyrek saat bir nutku müteakip mızıka çalındı ve 21 pare top atıldı. Müteakiben manga kolunda bir geçit resmi yapılarak herkes yerlerine döndüler.

30 Ocak 1923 Bugünkü mahrem emirde siyasi vaziyetin gerginliği yazıyordu. 29 tarihli gazeteyi okudum. Delegelerimiz başlangıç evrakını müttefik devletlerin delegelerine teslim ederek Lozan'dan gitmişler ve bu suretle konferans bilfiil kesintiye uğramış. Gizli emirde kıtaların ileri harekâta başladığını yazıyordu. İstanbul üzerine bir taarruz yapacağımızı zannediyorum.

1 Şubat 1923- (Geyve ve Adapazarı) Delegelerimiz sulhun başlangıç projesini reddetmişler, İsmet Paşa dönüyormuş. Bu hareketimiz siyasi

15 Barış anlaşmasının gecikeceği anlaşılmasından itibaren askerin psikolojisinde bir boş vermişlik, vurdumduymazlık ve günü gün etme eğilimi dikkat çekmeye başlamıştır. Daima para sıkıntısından bahseden subayın her akşam eğlence ve dolayısıyla da masraf yapması orduda yayılan ruh halini yansıtmaktadır.

vaziyeti fevkalade gergin hale getirmiştir. Bütün kıtalar İstanbul'a doğru harekete başlamıştır. Neticenin ne olacağını bilemiyoruz. Şimdilik burada kalacakmışız. Yürüyüş 12 saat devam etti. Çamur bizi çok yordu.

26 Şubat- Talimle meşgulüz. Yeni bir takıntı yaptım. Ankara'da hâlâ hararetli müzakereler ve münakaşalar devamda. Adapazarı çok hoşuma gitti. Hele tangolarına baktıkça insanın ağzının suyu akıyor. Bu gece kafayı yine tütsüledik. 27- Sulh hakkında Ankara'da müzakere ve münakaşa devamda. Çok para sarf ediyorum. Tangolarına bayılıyorum. Gece sinemaya gittik. Kafayı yine tütsüledik. Ocak maaşı fırkaya gelmiş". Bundan sonraki günlerde de her gece kafayı çekme, tangolara gitme ve çok para harcama notları var. Oruç bozma, dolayısıyla da doktora gitme mecburiyetleri ilave edilmiş. Bundan sonra parça parça terhis haberleri ve bunların yorumunda barışın yaklaştığı ümidini görüyoruz.

"20 Mart 1923 Salı- Biraz yağmur yağdı. Gazete okuyoruz. Talime çıkmadık, Erler temizlikle meşgul. Canımız çok sıkılıyor. Sulhu hacı bekler gibi bekliyoruz. Uzadıkça uzadı.

Asker Terhisleri

21 Mart Çarşamba- Talime çıktık. 1306, 1307,1308 (1890-92) doğumlu erlerin, karşı sulh projemize muvafık bir cevap alınırsa müddetsiz izinli bırakılacağına dair gizli ve hemen yapılması için emir var. Akşama kadar miktarlarını soruyorlar. Bu da bir hayır alameti olsun.

6-7 Nisan 1923- 1306-1308 doğumluların müddetsiz izinli bırakılacağına dair emir geldi. Yarından sonra gidecekler. Gidecekler çok sevinçli. Biz de kalben pek memnunuz. Bu siyasi vaziyetin iyi olduğuna işarettir".

8 Nisan'da davul zurna eşliğinde askerler memleketlerine gönderiliyorlar.

"13 Nisan. Bu gün bir rivayet çıktı. İhtiyat subaylarından talimgâha 1330 senesinde dâhil olanlar terhis olacakmış. Diğer bir rivayet memur olan ihtiyat zabitleri hazinenin menfaati için terhis olunacakmış. Zira memuriyette vekil var. Bu havadis her ne kadar kuvvetsiz ise de memnun olduk.

20 Nisan 1923 Cuma. Bu gün yine Alaydan 62 er müddetsiz izinli ve ikişer ay izinli (62) olarak gittiler. Son olarak 26 Ağustostan sonra yaralanan erlere ikişer ay izin verileceği hakkında emir var. Vesikaları toplanıyor. Görünüşe göre sulh muhakkak. Öyle olmasa bu kadar er şüphesiz izinli sayılıp terhis edilmez. Alayımızda bugün 52 muharip 13 gayri muharip zabit 1516 muharip 3672 gayri muharip er var". [16]

24 Nisan 1923- Bu gün gelen gizli işaretli fırka emrinde 1309-1311 doğumlu erlerin müddetsiz izinli bırakılmaları kararlaştırılmış olduğundan vesikalarının ayın 27sine kadar fırkaya gönderilmesini yazıyor. Erler memnun biz de memnunuz. 27 sinde 343 er alaydan çıktı. 4 Mayısta 261 er daha.

5 Mayıs 1923- Dünkü terhis alay içinde mühim bir gedik açtı. Muharip mevcudu 1190'dır.

10 Mayıs- Bölüklerdeki erler ile harp etmek biraz güç. En muharip ve talimli asker terhis oldu.

20 Mayıs Geyve- Hayatı gençliği, başkalarının saadet ve zevkleri için feda ediyoruz. Sulh, Sulh, bir okka rakı aldık. Ud namelerine karışan hoş sedanın verdiği neşe ile akşamüzeri Bayırakçaşehir köyüne döndük. Bizimki de hayat öyle mi? Yazıklar olsun.

22 Mayıs- 21 Mayıs tarihli gazeteyi okuduk. Allah belasını versin. Bir şey yok. Hep şöyle böyle. Milletlerin parası çok. Lozan da keyf ediyorlar. Hikmet efendi Adadan geldi. Siparişlerimi getirdi. Adanın ahvalinden bahsetti. Şu geçirdiğimiz hayata lanet ettik.

5 Haziran 1923 Salı- Bu gün tam bir sıcak var. Hava son derece sıcak. Bugün yine alayda hafif tertip bir pandomima çıktı. Alay kumandanının emirberini bir meseleden dolayı fena halde haşladım. Mesele Alay kumandanını ilgilendirdiği için duymuş, beni çağırttı. Ben de lazım gelen cevabı tereddütsüz verdim. Buradan kurtulursam çok memnun olacağım Talim de hiç istediğim yok. Müfrezenin birine gidip orada kalmayı bile arzu ediyorum". [17] Askerin uzayan görüşmeler kadar barış olduğunda ne

16 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 185.
17 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 202.

yapacağının belirsiz olması çok ciddi bir sıkıntı yaratmış görünüyor. Barış imzalanmadığı bir dönemde ordunun savaşma psikolojisinden tamamen çıktığı görülüyor ki, hiç te arzu edilen bir durum olmadığı muhakkaktır. "Ben öyle anlıyorum ki, bizde çalışmak için hiç heves kalmamış. Muvazzafların istikbali bu. Fakat bizimki ne olacak? Ne vakit terhis olup memlekete gideceğiz. Orada ikinci bir maişet ve istikbal peşinde koşacağız. Yazık şu üzüntülerle geçen hayat ve istikbalimize![18]

10 Haziran 1023. Bu gün bir havadis daha çıktı. 1303 doğum tarihliye kadar olan ihtiyat subayları terhis edilecekmiş. Emir kolorduda imiş ve kati söylüyorlar. Fakat emir alaya gelinceye kadar kaçıncı defa olarak çıkan bu yalan havadislere katiyen inanmayacağı. Böyle giderse hiçbir şeye inanmayacağım. Günde 40 yalan çıkıyor. Talim filan yok. Adeta istirahatli gibiyim. Alayda yarım saat kadar bir günlük rapor yazıyorum. Ondan sonra beni alayda arama".

Terhis Yedek Subayları da kapsıyor

Lozan da görüşmelerin artık iyice rayına oturduğu günlerde yedek subayların da terhisleri gündeme gelmiştir. Ordu üst yönetiminin yedek subaylar arasında da muvazzaf olmak isteyenlerin yoklanması dikkat çekici bir uygulamadır. Zira komutanlar bu askerlerin sivilde işlerini kolaylaştırmak için de bir şeyler yapmanın ihtiyacını duydukları anlaşılmaktadır.

"12 Haziran 1923- Bugün alaydan 1896 doğumlulardan 59 er gitti. Bölüğümüzden başçavuş, bölük emini ve bir de çavuş terhis oldular. Çok şükür bize de bir müjde veren emir geldi. 1887 dâhil doğum tarihli ihtiyat subaylarından arzu edenlerin terhis edileceği ve arzu etmeyenlerin de sulh akdine kadar orduda istihdam edilecekleri hakkında Garp cephesinden birbirinin ardı sıra bir emir geldi. Emir uzun. Subaylar da müddetsiz olarak izinli olarak gidecek.

Bizim hakkımızda diğer bir emir daha var. 1882'den 1902 dâhil doğum tarihliye kadar olan bütün ikinci sınıf ihtiyat subaylarından muvazzaf

18 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 202.

kalmak arzu edenlerle etmeyenlerin doğum tarihi itibarıyla miktarlarını istiyorlar. Bu da ikinci alamet-i hayr. Böyle olmasını temenni ediyoruz.

14 Haziran 1923- Şehitlerin ruhlarına ithaf edilmek üzere öğleden sonra alay subayları ve erleri hazır olduğu halde mevlid okundu. Bizim fırka subayları, diğer fırka subayları gibi terhisten sonra istikballerimizin temini için bir uzun beyanname yazmışlar. Okuduk. Çok güzel yazılmış. Lazım gelen mahallere göndermişler".

Uzayan görüşmelerin son tahlilde artık sabırları zorladığı ve barış anlaşmasının imzalanacağına olan inancın iyice zayıfladığı görülmektedir.

"18 Haziran1923- Lozan'dan iyi haberler!. Vallahi hep yalan. Sulh üç güne kadar değil otuz güne kadar olursa da razıyız. Subaylara devlet fiyatı ile erzak verilecek. Erzakı aldık ne yapacağız? Ticareti olması muhtemel olmadığından arkadaşlardan talep yok gibi"

Haziranın son haftası teftiş ve manevraların yeniden başlaması ve yoğunlaşması haberleri var. Aynı zamanda memlekette ailesinin geçim sıkıntılarının da terhis bekleyen askerin omuzlarına yüklendiğini gösteren haberler görülüyor:

"1Temmuz 1923- Biz hala sulh ve terhisi bekliyoruz. Sulhun olacağı yok… Akşam yatmazdan evvel pederden 18.6.1339 tarihli bir mektup aldım. Şubat sonuna kadar rahat olduklarını ve ondan sonra gerek eniştemin ve gerekse benim siparişleri terhis dolayısıyla kesmemizden sonra yalnız biraderin siparişi ile yaşamakta imişler. Bu kadarcık para ile nasıl vakit geçirilir? Buralarını da derin derin düşünmeniz lazımdır diyor ve bu suretle koca iki sayfa yazıyor". [19]

Aileden gelen uyarılar tabii olarak askerin psikolojisi üzerinde etkili olmuştur. İbrahim Sorguç'ta hissettiklerini, bilhassa ümitsizliklerini şöyle dile getirmektedir.

"Ben bundan dolayı, ailemizin parasızlığından dolayı, son derece üzüldüm. Zaten dimağımdan hiç çıkmayan istikbal düşüncesi, bu mektupla tazelendi ve geç vakte kadar üzüntümden uyuyamadım. Babam üç yerden

19 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 184.

olan siparişin hala devam edeceğini zannediyordu. Bu olmazsa diğer bir ayda yine bu hali yaşayacağımız gelecek. Geçen sene ticaret yapmak üzere olan ufak bir teşebbüs beni çok sevindirmedi. Fakat kahve ve mağazaların müsait şartlar dâhilinde kiraya verilmesi bunu da altüst etti. Parasızlıklarına çare olmak üzere Akhisar postanesine teslim ederek 25 lira gönderdim. Bizim bütçe de yine alt üst oldu. Dünyada saadet hayatı denilen şeyin ufak parçasını göremeden hayata veda edeceğiz. Ve buna da kati imanım vardır. Ne olurdu fikren bu kadar aydınlanmasaydık. Bari hayatımızın bu kadar acı geçtiğinin ve geçeceğinin farkında olmazdık. Olsak da bu kadar etkilenmezdik. Asıl düşünce ve üzüntü burada değil, memlekete ayak bastıktan sonra başlayacak!...". [20]

23 ve 24 Haziran 1923 tarihli iki ordu mesajı Genelkurmay başkanı Fevzi ve Nurettin paşalardan ihtiyat subaylarına teşekkür. Ve bunları takip eden emirde diğer bir madde daha var. İkinci sınıf ihtiyat subaylarının terfih halleri teşebbüsleri daha evvelden düşünülmüş ve böyle bir layiha Vekil heyetinin görüşeceği işler arasında imiş ve ilk umumi toplantıda müzakereye konulacakmış. Bunlar hep hoş lakırdı gibi bir şey. Aramızdan giden arkadaşlar birikmiş maaşları ve harcırahlarını alamıyorlar. Allah hakkımızda bunları hayırlı etsin demekten başka çare yoktur.

2 Temmuz: dünkü istikbal düşüncem hâlâ devam ediyor. Akşam Sabri Efendi'nin yanında adamakıllı çektik ve adeta fitil gibi olduk!

11 Temmuz 1923 Çarşamba:- 1312(1897) doğum tarihli erlerin müddetsiz izinli bırakılacağına dair vesikaların fırkaya gönderilmesi hakkında bir emir geldi. Birkaç saat sonra da 1303(1888)dâhil doğum tarihliden 1307(1892) dâhil doğum tarihliye kadar olan bütün ikinci sınıf ihtiyat subaylarının terhis edilmesi hakkında emir geldi.

12 Temmuz- gazete haberleri anlaşmazlıkların devam ettiğini yazıyor. Hayal kırıklığı hâkim. İstanbul Temmuz maaşını almış, biz Haziranı henüz almadık".

20 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 214.

Terhis! Ya Sonrası? İstikbal Korkusu

24 Temmuz'da gece yarısı sulhun imza haberi gelince silah atarak kutlama yapılması küçük çaplı bir kriz yaratsa da asker ve ihtiyat artık terhis beklemeye başlıyor.

2 Ağustos 1923 Perşembe- Terhis olalım da memlekete gidelim. Bakalım orada ne iş tutabileceğiz? Pederden 21.7.1923 tarihli bir mektup aldım. Ben terhisten sonra memlekette tesadüf edeceğim istikbal gailelerini nasıl atlayacağımı uzun uzadıya izah etmiştim. "Tafsilatlı dört sayfalık mektubu aldım tetkike layıktır" diyor. Ne demek istediğini ben de anlamadım. Ve 25 lirayı aldığını ve bunu tamamıyla levazıma sarf eylediğini birkaç defalar yazıyor. Çok canım sıkıldı. Paranın az gönderildiğini yazmak istediğini anlıyorum. Fakat terhis olursam nelere muhtaç olacağımı ben bilirim. Memlekette tesadüf edeceğim vaziyet ve istikbal beni çok korkutuyor". [21]

"Peder en lüzumsuz bir meseleyi tafsilatlı olarak ve aylarca yazar. Hâlbuki yazdığım hayat damarı hakkında tek bir kelime bile yok. Tetkike layık ne demek? İşte ben tetkik ederek yazdım. Eyvah geçen ve geçecek hayatıma. Ne olurdu fikren bu derece ince düşünmeseydim. Benim ve zavallı masum ailemiz için ne şimdi ve ne de istikbalde bir saadet yok. Çünkü yollarda iğrenç mânialar var ve biz de onları atlayacağız.

3 Ağustos 1923- Öğleden sonra 1314(1899) doğumlu erlerin terhis edileceğinden vesikalarının gönderilmesi talep ediliyor. Hâlihazırda 1315, 1316 doğumlular var. 1315'lilerden bir kısmı harbe iştirak ettiler. Fakat 1316'lılar daha dün geldi. Bölüklerin harp kudreti de şimdiki halde tamamen sıfırdır. Mamafih artık harp te yok. Çok şükür sulh oldu. Akşam Sabri Efendinin çadırında kafayı çektik". Terhisi iyice yaklaşan asker artık her şeyi bırakmıştır. Zihninden askerliği çıkaranları terhis etmekten başka çare kalmamıştır. 4 Ağustos 1923 terhis emri gelen askerin sevincine son yoktur.

21 Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 232.

Karışık Kafalar, Karmaşık Ruh Hali:

Askerin yukarıda dile getirilen istikbal endişesi ile "fırsat varken yaşamak" özlemi arasında kaldığını gösteren notlar dikkat çekici bir psikolojik durumu ortaya koymaktadır.

7 Ağustos- Harcırah ve topladığı paralar ile toplam 235 lirası var. Trenle İstanbul'a hareket, otele yerleşme. "Kadınlar derhal dikkatli bakışımızı çekti. Hepsi tamamen dekolte. Bütün kolları ve hatta göğüsleri meydanda. Yarından sonra vapur var. Fakat gitmek istemiyorum. Biraz da yaşamak istiyorum. Akşam kafayı çektik.

9 Ağustos- takım elbiseye 30 lira, öğle üzeri kafayı çektik. Akşam da mükemmel birahanelerde kafayı tamamen tütsüledikten sonra Beyoğlu'na çıktık… Pedere terhis oldum geliyorum mealinde telgraf çektim". 16 Ağustos'a kadar İstanbul'da kalan İbrahim beyin notları İstanbul hayatını da aksettirir mahiyettedir.

"Ufak tefek almakla meşgul olduk. Çok masraf gidiyor. İstanbul şeker gibi. Hele kadınları daha enfes, Öğle çektik, akşam yine çektik kafayı tütsüledikten sonra Beyoğlu'na çıktık. Abanoz sokağında yaşadık. Delice sabaha kadar dolaşıp kafaları çektik. Fakat oldukça tuzluya patladı. İstanbul'un keyfine, zevk ve sefasına, sefahat âlemine katiyen para yetişmez. Ve yetişmeyeceğini de anladım. Ne kadar çok para olsa çok çabuk erir gider. " Doğru dürüst ne uyku ve ne de istirahat ediyoruz. Bir fotin aldım. Mevcut param bütün sefahat âleminde mahvoldu. Fakat hiç üzüntülü değilim. Şimdiye kadar tam altı senedir cephede ve esarette çürüdüm. Bu onları ve sonralarını da telafi edecektir. Gördüğüm ve göreceğim de budur. [22]

Bilmem memlekete gitmeye bende pek de heves yok. Orada tesadüf edeceğim hal ve vaziyet tamamen malumum. Bu hal ve vaziyet de beni üzecek bir haldedir.

16 Ağustos 1923- İstanbul'dan hareket. İstanbul'dan pek üzüntülü ayrılıyorum. Bütün eğlendiğimiz yerlere bayıldık. Bunlar bizim memlekette

22 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 239

yoktur ve olamaz. Çünkü muhit müsait değildir. Sarf ettiğim bütün paralar helal olsun.

Nihayet Eve Dönen Asker!

İstanbul, İzmir, Rodos'tan sonra 21 Ağustos'ta Antalya'ya varan askerimizi iskelede ailesi karşılamıştır. Ancak eve dönen asker bundan sonra ne yapacak, ne iş tutacak, nasıl bir gelecek kurgulayabilecektir. Bir süre uykularını kaçıran bu endişe ve ümitsizlik içinde bocaladığı dikkat çekmektedir.

"İki senelik bir yokluktan sonra tekrar memleketimize kavuştuk. Peder iskelede imiş. Ellerinden öptüm. İskeleden eve kadar olan yolda ve evde dikkat ettiğim artık memlekette bütün hayatın tamamıyla sönmüş olmasıdır. Ticaret tamamıyla durmuş. Memlekette umumi bir tenhalık, her tarafta can sıkıntısı. Ben artık can sıkıntısından bıktım usandım. İşte burada da rastladım. Evde oturdum. Senelerden beri dimağımı işgal eden acaba ne olacağım meselesi tekrar hatırıma geldi. Evet, ne olacağım ve ne yapacağım? Ticaret için elde sermaye namına bir şey yok. Memuriyet yeni bir esaret. Allah'ım sen bana imdat et". [23]

22 Ağustos- Akşamüzeri Hastaneüstü'ne gittik. Biraz gezdik fakat neşe yok. Arkadaşlar arasında bile neşe yok. Hepsi geleceğinden ümitsiz. Adeta eli böğründe dolaşıyor. Akşam geç vakit eve geldim ve gece geç vakit uyuyabildim.

24 Ağustos- Arkadaşlarla birlikte gezdim. Bize yine memuriyet görünüyor. Ticaret için elde sermaye yok. Ticaret de kâmilen durgun ve bize bu hususta yardım edecek el de yok.

25 Ağustos- Daireye uğradım. Aybaşında işe başlayacağım. Bütün işler fasa fiso imiş ve olmuş, Müfettiş işlere bakıyor.

Evkaftaki memuriyete başlamak için dilekçe 1 Eylül de işbaşı için. Müdür olmadığından gelişine kadar beklenecek.

23 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 243.

31 Ağustos- Memlekete geleli tam on gün oldu. Hala bir iş bulamadım. Tembel tembel geziyorum. Bu on gün bana on sene yerine geçti. Ne gezdiğimden ne gördüğümden ve işittiğimden bir zevk duyabiliyorum. Canım çok sıkılıyor. Dünyada boş gezmek kadar fena bir şey yok. Zannediyorum ki herkesin gözleri üzerimde. Ne kadar talihsiz insanlarmışız!

Ben bu işin böyle olacağını pekâlâ biliyordum ve bildiğim gibi oldu. Çok mutsuz ve üzüntülüyüm. Ticaret desen elde sermaye yok. Memleket de tamamıyla durgun. Bu hususta bize ufak ümit verecek emare bile yok. Memuriyet, o da Allah'ın belası. İster istemez evet diyecektik. Ama o da başka türlü çıktı. Tevekkeltü Tealallah der ve hatıra defterimi son acı hatıralarla kapatırım". [24]

İbrahim Sorguç, Vakıflar müdürlüğünde 6 ay kadar çalıştıktan sonra istifa etmiştir. *Singer Company* Antalya şubesinde 1 yıl kadar çalışan İbrahim Bey, 1925 yılında mahalle komşularının kızı Naciye Hanım ile evlendi 2 oğlu olmuştur. Ticarete atılan askerimiz burada başarılı olamayınca 9 Şubat 1930'da Ziraat Bankasına veznedar olarak girmiş ve idareciliğe kadar yükselmiştir. 1962 de bu bankadan emekli olan İbrahim Sorguç 1974'te vefat etmiştir. [25]

Netice

Subay günlüklerinin İstiklal harbi ve sonrasındaki askeri idari, insani, sosyal gelişmeleri takip için önemi açıktır. Bilhassa ordu yönetim kademelerinde eleştirilen Mudanya Mütarekesinden hemen sonra, daha barış imzalanmadan 1881-1897 dönem askerlerin terhis kararının uygulamada parça parça gerçekleştirildiğini görmek önemlidir. Hükümet yanmış, yıkılmış ülkede üretimi artırmak, hazineyi rahatlatmak adına bu terhis kararını alırken ordu bunu etkisini azaltmak için olsa gerek safha safha uygulamak gibi bir tedbirde bulunmuştur ve terhisi barış anlaşmasıyla aynı zamanda bitirmiştir.

Ticaret ve sermaye alanındaki yabancı hâkimiyetinin ancak milli devlette aşılabileceği görüldüğünden başlangıç itibarıyla yaşanan ekonomik

24 İbrahim Sorguç, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, s. 247.
25 İbrahim Sorguç, *aynı eser*, s. 255.

durgunluğun da askerden dönenler için ümit kırıcı olduğu anılarda dikkat çeken hususlar arasındadır. Tabii İstanbul'daki hayata dair de bir cümle etmeliyiz. Bütün savaş ve yokluk yıllarında eğlence ve sefahatin hız kesmeden devam ettiği Şehir, ilk defa gelen ve görenlerin de aklını başından parasını cüzdanından tamamen aşırmaya devam etmektedir. Yüksek tahsilini tamamlayamadan cepheye gitmek durumunda kalan, savaşta esareti tadan bir askerin zaferden sonra biraz da "yaşamak" duygusuna kapılması anlaşılır bir ruh hali olsa gerektir. Bu anlayış 1960'lı yıllara doğru eline biraz para geçen, göreceli de olsa refaha kavuşan Anadolu insanının çoğu için de söz konusu olduğunu önceki nesillerimizin aktarımlarında da sıklıkla duymuş olduğumuzu belirtmeliyiz.

Şehir merkezlerinin bu dönemde her türlü beklentiye karşılık verebilen bir potansiyeli olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı devletinde Müslim unsurların asker veya memur olmaya mahkûm gibi görünen kaderinin Cumhuriyet döneminin hemen başlarında da çok farklılaşmadığı, değişim için daha çok beklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara 1997, I. Cilt

Çalışlar, İzzettin, *On Yıllık Savaş*, Yayına Hazırlayan İzzettin Çalışlar, Ankara 2010

Eraslan, Cezmi, "Siyasi Alanda Yapılan İnkılaplar", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, ed. Durmuş Yalçın, Ankara 2002, s. 15-42.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler III*, Ankara 1994,

İbrahim Sorguç, *bu defa niçin harp edeceğimi biliyorum*, *Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları*, yayına hazırlayan Figen Taşkın, İstanbul 2010

TURKISH CYPRIOT PERCEPTION OF THE TREATY OF LAUSANNE

Ayfer Yazkan Kubal*

Talking on the Cyprus issue and Turkish Cypriots requires knowledge on the social hysteria and psychology of Turkish Cypriots after the Treaty of Lausanne. The First World War extended into the Independence War of Turkey which successfully ended with the Treaty of Lausanne. An undisputable victory for the Turks of Turkey but a breaking point for Turkish Cypriots who had to live under British rule or migrate.

Turkish Cypriot leadership and the people did not stand united on how to view the Treaty of Lausanne which left them alone in their own conflict against the Helens of the island whilst valuing Mustafa Kemal Atatürk as their saviour, at the same time.

Ottoman Empire took the island of Cyprus after a fierce battle in 1571. The Hellenic population of Cyprus which had been living in Cyprus for 4000 years, started to live with the Muslim population from Anatolia. On 20th September 1571 with Selim II issuing a decree of migration. This decree of migration was a first of its kind and included Anatolian tribes' undesirable persons. Early 16th century has been the period of struggles between Safavids and Ottoman Empire. Shiite and Sunni rivalry reached its peak during this period and Ottoman dominance in the region was firmly established in 1638 after Sultan Murat IV.

With the aforementioned decree of 1571 about 1580 families were sent to Cyprus.[1] If they would try to come back to Anatolia, they were to be executed. People who lived in rural areas, left their villages, and seen as rebellious were the ones to be sent to Cyprus. Muslims and Christians lived according to millet system peacefully. A clear-cut distinction between

* Yeditepe Üniversitesi (ayferyazkan@gmail.com)

1 Nazım Beratlı, Kıbrıslı Türklerin Kökenleri ve Kıbrıs'ta Bektaşilik, p. 18-19.

Greeks and Turks was not made as nations, in the sense of today's world, did not exist at the time. The Orthodox community lived under harsh pressures of the Catholic church during the Venetian period. It is no surprise that Orthodox community welcomed Ottoman rulers. The Archbishop was head of the community and was entitled to collect taxes for the Ottoman Empire. The church was to receive 12 % of the taxes and there were times in which the Muslims and orthodox people rebelled against this taxation policy. Together they resisted the increasing influence and power of the Church. 1665, 1764, 1765 and 1804 rebellions are among this kind of rebellions[2]. A small number of Orthodox people displayed themselves as Muslims to have tax cuts. A report of English consulate from 1862 tells us that the two communities co-existed together in daily life.

In 1878, when the Russo-Turkish war ended, the Ottomans had to accept substantial losses of territory. Among Serbian, Romanian and Montenegrin independences, Cyprus was occupied by Britain (1878) in return for support of Ottomans against Russians.[3] Soon Egypt was to fall into British hands (1882) and Tunis to the French (1881). In June and July of 1878 Berlin Congress was convened and the Treaty of San Stefano was revised. On the 4th of June Cyprus Convention was signed where the Ottomans recognized British administration.[4]

The wave of nationalism overtook Ottoman Empire in this century. As in other areas of the Empire, Cyprus became a clash point of nationalism and capitalism. The old ways of traditional agrarian society started to become history. After the Berlin Conference, England leased the island of Cyprus for 93.000 sterling. Declared a 'Crown Colony', Cyprus was administered under the English with the tradition of 'divide and rule'. The Muslims and the English created a balance against the Greek population. In the administrative council there were 24 members, 9 Greek Orthodox, 3 Turkish Muslim and 12 English. Between 1878 and 1914, the Enosis wishes of the Greeks could be rejected by the English in a more confident way.

2 Niyazi Kızılyürek, Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs, pp. 209-210.
3 A. L. Macfie, The End of the Ottoman Empire, 1908-1923, UK: Addison Wesly Longman 1998, pp. 10-11.
4 Feroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, pp. 23, 86.

Legally and on paper, Cyprus was an Ottoman land and could not be 'given' to Greece. The Turkish Cypriots accepted the 1914 declaration of King George V in which Cyprus was officially claimed as British land. The First World War and the fact that the British Empire and the Ottoman Empire resided in opposite alliances, cost a great deal to Turkish Cypriots. Overall, the Turkish Cypriots were grateful that Cyprus was not given to Greece in negotiations in which they were not present and were not taken into account. The very idea of Enosis meant annihilation for Turkish Cypriots, so it was quite enough that Enosis was not realized. Greece which was divided among pro- Venizelos and pro-King supporters could not take the opportunity which was given to them by the English proposal which enabled Enosis if Greece was to fight alongside Britain in the First World War.[5]

Consciousness of Turkishness in Cyprus can be taken back Young Turks era. The Turkish Cypriot community was very much affected by Young (Jeune) Turks movement. Many intellectuals of the time such as Namık Kemal were sent to exile to Cyprus. The impact of their intellectual standing and writings was very influential in Cyprus among Turkish Cypriots. Following the First World War, Turkish Cypriots appealed to Agha Khan[6] in mid-1919 who was quite influential in British Politics. The Turkish Cypriots tried to attend the Paris Peace Conference, but they were rejected by the British. As Istanbul had lost the First World War and the nationalists in Anatolia had limited control and power, the Turkish Cypriots were left by themselves. When the treaty of Sevres was signed on August 10, 1922; following articles were about Cyprus.

"Article 115-The High Contracting Parties recognise the annexation of Cyprus proclaimed by the British Government on November 5, 1914."

"Article 116-Turkey renounces all rights and title over or relating to Cyprus, including the right to the tribute formerly paid by that island to the Sultan."

5 Niyazi Kızılyürek, Mliyetçilik Kıskacında Kıbrıs, pp. 215-216.

6 A Knight of the British Empire and protecter of Muslim interests in the British Empire, president of the League of Nations 1937-38.

"Article 117-Turkish nationals born or habitually resident in Cyprus will acquire British nationality and lose their Turkish nationality, subject to the conditions laid down in the local law."

The Turkish Cypriots had hoped that the Ottoman Empire would not let go of Cyprus because of its geographical importance. Disappointed, they turned their attention to Mustafa Kemal, the rebelling commander in Anatolia. Meanwhile, the British rule was to be supported to prevent Enosis from happening.

In the face of the Treaty of Lausanne, the Turkish Cypriots saw the great danger and threat coming from the Greeks and followed the English policies. When we look at the local press of Turkish Cypriots, Doğru Yol and İrşad newspapers, numerous articles were deemed dangerous by the English. Putting much emphasis on Mustafa Kemal and his movement was thought to be dangerous because it could ignite a rebellion among Turkish Cypriots. Journalist Ahmet Raşid was sent to prison for his writings in such way. He was also the first person to call for a 'National Congress' for Turkish Cypriots. İrşad newspaper on 1 March 1922, praises Mustafa Kemal, supports him and his nationalistic stand. Mustafa Kemal's victories against Greece had enormous impact on Turkish Cypriots. The support to Mustafa Kemal cannot be compared to the ones given to others, during the First World War such as Enver Pasha. At the time there was no differentiation between Greeks of Greece and Greeks of Cyprus. Thus, every single victorious battle of Mustafa Kemal, was embraced by Turkish Cypriots as a victory against Greeks of Cyprus who still pushed for Enosis.[7]

Mehmet Remzi Okan born in Cyprus in 1885 established the newspaper Doğru Yol (from 1946 onward under the name Hürsöz), was among influential intellectuals and writers. His writings firmly stood on the strong relationship between Anatolia and Cyprus. He was the first person to print a newspaper with Latin Alphabet.[8]

7 Altay Nevzat, Nationalism amongst the Turks of Cyprus:The First Wave, Universtiy of Oulu, Department of History, Oulu 2005, p. 248.

8 Ulvi Keser, "Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel bir Bakış ve M. Remzi Okan", History Studies, Volume 5 Issue 4, Special Issue on Lausanne, p. 67.

Various civil society clubs and organizations were formed to help the Anatolian movement. The aim was to raise money and send it to Ankara which was achieved to a limited level. İrşad newspaper wrote that this was a moral duty if not a legal one. In mid-1922, the Turkish Cypriots declared their desire to unite with Turkey. İzmir's liberation on 9 September 1922 also had a big impact in Cyprus. Celebrations were held in the streets which caused that the British officers arrested some Turks. For the first time in Cyprus, the photo of a person appeared in newspapers. The photo on Ankebut newspaper, 13 September 1922, belonged to Mustafa Kemal. Unfortunately, his words 'Armies, your first target is the Mediterranean!' was misinterpreted because what he meant was Aegean Sea. The fact that Cyprus was not included in the National Pact (Misak-ı Milli) was rather overseen and soon a petition by Dr. Eyyüb, a leading intellectual in Cyprus, announced that Turkish Cypriots want to be united with Turkey.

When the Treaty of Lausanne was finalized on 24 July 1923, it was an overwhelming victory for Turks of Turkey. Mustafa Kemal, a realist leader saw that it was not possible to fight a war with England after 12 years of war and with limited sources whereas the English had a fresh army with immense resources. It was also important that Turkey made a fresh peaceful start with the English who were still powerful. The Treaty of Lausanne states:

"Article 20-Turkey hereby recognises the annexation of Cyprus proclaimed by the British Government on the 5th November, 1914."

"Article 21-Turkish nationals ordinarily resident in Cyprus on the 5th November 1914, will acquire British nationality subject to the conditions laid down in the local law, and will thereupon lose their Turkish nationality. They will, however, have the right to opt for Turkish nationality within two years from the coming into force of the present Treaty, provided that they leave Cyprus within twelve months after having so opted.

Turkish nationals ordinarily resident in Cyprus on the coming into force of the present Treaty who, at that date, have acquired or are in process of acquiring British nationality in consequence of a request made

in accordance with the local law, will also thereupon lose their Turkish nationality."

It is understood that the Government of Cyprus will be entitled to refuse British nationality to inhabitants of the island who, being Turkish nationals, had formerly acquired another nationality without the consent of the Turkish Government. It seems that the Turkish Cypriot population stood at 61.442 and Greek Cypriots were 244.887 on the island.[9]

Again when we look at the Turkish Cypriot press right after the Treaty of Lausanne, we do not see much criticism. The more obvious reason is that they did not want to seem disloyal to Turkey, the 'motherland' which will be questioned especially after 1980s. Birlik newspaper much clearly wrote disappointment sentences on 22 April 1923. It stated that Turkish Cypriots were struggling to unite with Turkey for fifty years and this is where they were left. Greek control would mean the end of Turkish community as it happened in Crete.

Hüseyin Sırrı Bellioğlu who also took part in Ottoman-Greek war of 1897, had fought in Anatolia and was an important decision-maker regarding Ataturk's economic policies. He proposed to Dr. Rıza Nur that İsmet İnönü should negotiate for the return of Cyprus. İnönü dismissed the proposal. He stated that this was an illusion that could not be chased. İnönü was satisfied that Turks of Cyprus had the opportunity to choose between Turkish nationality and British nationality. Hüseyin Avni Bey also complained about this in Turkish Grand National Assembly in Ankara. Majority of Turks preferred to remain on the island after news of how poor Anatolia was. This was welcomed by the British who looked for the cooperation of Turkish Cypriots to balance the Greeks of the island against Enosis. It was also another view by the Turkish Cypriots that migration would reduce the number of Turkish Cypriots who were already a minority of about 20-25 % of the population.

The Treaty of Lausanne showed Mustafa Kemal's rejection of pan-Turkist philosophy. Compared to Megali Idea of Greece, which ultimately

9 Ulvi Keser, "Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel bir Bakış ve M. Remzi Okan", p. 57.

is a political doctrine that cannot be fulfilled, Mustafa Kemal's stand seems more rational and committed to creating a country in peace. It was also important that Cyprus was not transferred to Greece after all and it remained with Britain who was now a counterpart of Turkey in trade and commerce. It was in the national interest of Turkey to have Britain as a friendlier ally than as an enemy. Negotiations regarding Mosul were also on the table. Turkey had to make rational choices.

Turkish Cypriots feelings regarding the Treaty of Lausanne were mixed. The fact that Turkey refrained itself to intervene into the internal affairs of other countries was a determining factor. Cyprus was an internal affair of Britain. Realizing this fact, Turkish Cypriots followed the teachings of Mustafa Kemal without breaking the bond with Turkey. Yet disappointment was there.

A rather typical mistake done by Turkish Cypriots was that they positioned the English as a referee in international matters. The typical divide and rule policy of the English can be seen in India (Hindu-Muslim rivalry, and in Palestine (Jewish-Palestinian rivalry). [10] Possibly this was not felt fully in the circumstances of early 20th century.

The Turkish Cypriots were left under British rule until 1960 Treaty of Guaranty and they realized the modern society which was the end-target for Mustafa Kemal and his friends. Turkish Cypriots without any kind of legal enforcement, changed the dress code, abandoned the fez, accepted the use of the Latin Alphabet. Today's Turkish Cypriots are an example of secular society. They have been able to differentiate between Islam and Turkish Nationalism. It is also important that Turkish Cypriot community followed an education based on modern thinking without any diversions.

It is very possible that this kind of change from within and the struggle that has been going on since 1878 have now evolved into something called 'Cypriotness'. Although you will not see a 'Cyprus Nation', Greeks and Turks of the island are tired of the ongoing political struggles. The events of 1974,

10 Mehmet Hasgüler, Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim'in İflası, Ankara, Öteki Yayınevi 1998, p. 51.

the Greek junta's coup d'état and the Turkish military operation had both repercussions of both communities in sociological and psychological ways.

Hopefully, findings of this research will show that 'native' Turkish Cypriots have been in an identity crisis based on the identity of others. Turkish Cypriots have been trying to prove 'who they are not', rather than 'who they are', is now manifesting itself as a rising reactionary ideology 'Cypriotness' which derives from the disappointments of the past.

Bibliography

Ahmad, Feroz, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Beratlı, Nazım, Kıbrıslı Türklerin Kökenleri ve Kıbrıs'ta Bektaşilik, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık 2008.

Bölükbaşı, Süha, The Johnson Letter Revisited, Middle Eastern Studies, Vol. 29, No. 3, July, 1993.

Hasgüler, Mehmet, Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim'in İflası, Ankara: Öteki Yayınevi 1998.

Keser, Ulvi, "Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel bir Bakış ve M. Remzi Okan", History Studies, International Journal of History, 2013, Volume 5 Issue 4, Special Issue on Lausanne, pp. 55-80.

Kızılyürek, Niyazi, Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs, İstanbul: İletişim Yayınları 2002.

Kızılyürek, Niyazi, National memory and Turkish-Cypriot Textbooks, Internationale Schulbuchforschung, Vol. 21, No. 4, Umang mit Konflikten/ Dealingwith Conflicts (1999).

Macfie, A.L., The End of the Ottoman Empire, 1908-1923, UK: Addison Wesly Longman 1998.

Nevzat, Altay, Nationalism amongst the Turks of Cyprus: The First Wave, Universtiy of Oulu, Department of History, Oulu 2005.

ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE ALMANYA'NIN HERERO SÖMÜRGESİ VE SOYKIRIMI

Çiğdem Sürücü*

Giriş

Sömürgecilik ve sömürge yarışı, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte son derece önemli bir yer tutmaktadır. Savaşın başlıca hazırlayıcısı olarak kabul edilebilecek sömürge yarışı, ülkemizde yeterince üzerinde durulmuş bir konu değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika'daki sömürgeciliğe ve bu bağlamda Almanya'nın; Afrika sömürgeleri üzerine etkileri de keza pek fazla araştırılmamıştır. Büyük devletlerin sömürge ve hammadde yarışında, yerli ırkı beden gücünden faydalanmak adına insanlık dışı şartlarda çalıştırmaları, ellerindeki geçimlik mal varlıklarına el koymaları, baskılar sonucunda isyan eden halkın düşman ilan edilmesi ve elinde sopalardan başka savunma gereci olmayan kabileleri ateşli silahlarla yok etmenin hukukî niteliği, muhakkak sorgulanması gereken bir konudur.

19. yüzyılda dünyanın siyasi dengesini elinde bulunduran büyük güçler, ülkelerinin çıkarlarını ön planda tutan bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak yayılmacı ve işgalci politikalarına meşruiyet kazandırarak, menfaatleri doğrultusunda başvurdukları yöntemlerde kendilerini serbest görüyorlardı. 19. yüzyılda büyük güçler, uluslararası sistemi kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmiş ve dünyanın geri kalanına bu şekilde yön vermişlerdir.[1] Sömürgecilik yarışına geç giren Almanya, Avrupalı devletlerden geriye kalan Afrika topraklarında sömürge imparatorluğu kurmuş ve bu toprakları diğer devletlerden çok daha erken bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat yalnızca 30 yıl Afrika'da sömürge

* İstanbul Üniversitesi (cigdemcicek90@gmail.com)

1 Metin Ünver-Murat Hulkiender, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini M eselesi),* İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 45

hakimiyetini yaşatabilmiş olmasına rağmen, sert politikası sebebiyle yüzyıllarca unutulmayacak acı hatıralar bırakmıştır.

Bu çalışmanın amacı Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Almanya'nın Afrika sömürgelerinden olan Hererolar üzerindeki baskın yönetimi ve bu yönetimin sonucu olan kabile isyanları ile bu isyanları bastırma maksadıyla harekete geçen Alman ordusunun yapmış olduğu soykırımı incelemektir. Soykırım, 1990'da Namibya'nın bağımsızlığını ilan etmesi ile tazminat konusunu gündeme getirene dek üzerinde durulmuş bir konu değildi. İlk defa söz konusu tarihten sonra konuşulmaya başlanmış ve yüzyılın başındaki sömürge taraftarlığının aksine yüzyılın sonlarında bu konu Alman yazarlar ve tarihçiler tarafından bir utanç olarak bahsedilmiş ve devlet yöneticilerinin Namibya'dan resmi olarak özür dilemesi gerektiği gündeme getirilmiştir. Bu çalışmada, olayların yaşandığı döneme tanıklık eden yazarların sömürge anlayışı ve günümüz Alman yazınında sömürgenin ne şekilde değerlendirildiği ele alınmıştır. Değerlendirme için 1884 yılından itibaren Almanya'dan Afrika'ya giden tüccarlar, çeşitli yazarlar, misyonerler, önemli sayıda asker ve subaylarla birlikte orada yerleşik olarak yaşamak üzere göç eden Alman vatandaşlarının kaleme aldıkları hatırat türündeki yazılar; çeşitli tarih kitapları, meclis raporları ve Almanya Devlet Arşivi'nden birincil kaynaklar incelenmiştir.

I. Avrupa'da Sömürgecilik Yarışı ve Almanya'nın Güneybatı Afrika'yı Sömürgeleştirmesi

Sanayi Devrimi'nin getirdiği çalışan nüfus ve sanayi hammaddesi ihtiyacı ile üretilen malların sürekli satılabileceği pazarların genişletilmesi ihtiyacı 19. yüzyılın sonlarına doğru büyük devletlerin tamamını sömürge toprakları aramaya yöneltmiştir. Sömürgeciliğin gerekli bir siyasi politika haline gelmesinde ekonomik ve askeri nedenlerin yanı sıra, siyasi toplum psikolojisinin de önemli etkileri olmuştur. Ulusçuluk akımının güçlendiği bu dönemde büyük devletler sömürgecilik yoluyla güçlerini göstermek istemişlerdir. Bu nedenle "büyük devletler, sömürge sahibi olmayı bir prestij ve büyük devlet olmanın doğal bir sonucu olarak ele almışlardır."[2] Sömürgecilik, büyük devletler tarafından Afrika'da ve Asya'da olduğu gibi

2 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994),* Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 288

fiilen ilhak ve işgal yoluyla veya Latin Amerika'da olduğu gibi ekonomik hakimiyetin ele geçirilmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir.[3]

19. yüzyılda büyük güçler, Avrupa dışındaki kıtaları kendi aralarında çoktan paylaşmışlardı. Yüzyılın son çeyreğine dek Afrika, coğrafî sebeplerden dolayı sömürgeciliğin özellikle kıtanın iç kesimlerine en geç yayıldığı bir kıtaydı. Belçika Kralı II. Leopold'ün Afrika sömürgeciliğine yönelik planları, Avrupa sömürge devletlerini de hareket geçirmiş ve bölgenin paylaşımı için mücadeleler özellikle 1880 sonrasında hızlanmıştı. Bu yarışta, 1871'den sonra yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya da hırslı bir biçimde yerini almıştır.[4]

Sömürgecilik, dini, askeri, siyasi ve stratejik pek çok nedene dayanarak gelişmiştir. 19. yüzyılda hızla gelişen sömürge yarışının en büyük nedeni ekonomik faktörlerdir. 1875 yılında Afrika'nın sömürgeciliğe konu olan kısmı kıtanın 10'da 1'i iken, 1895 yılında kıtanın sömürgeciliğe konu olmayan kısmı 10'da 1 oranındadır.[5] Sömürgeci devletler Afrika'ya yönelip de kıtayı keşfetmeye başlayınca artık kıyılardan iç kesimlere doğru bir hücum başlamıştır. Kıyıda bir bölgeyi ele geçiren devlet, içerlere kadar olan toprakların da kendisine ait olduğunu ilan etmeye başlayınca anlaşmazlıklar da beraberinde gelmiştir. Avrupalı devletler sırf bunu önlemek adına 1885 yılında Berlin'de toplanıp *Berlin Senedi* adlı bir belge imzalamıştır. Senet, "fiili işgal" prensibini kabul ediyordu. Bu da bir devletin, Afrika'da bir toprağı fiilen işgal etmedikçe oraya sahip olamayacağı anlamına geliyordu.[6]

1885 Berlin Konferansı, emperyalist devletler arasındaki sömürgecilik kurallarını şekillendirmiş olması bakımından önemli bir etkiye sahiptir. Ciddi anlaşmazlıklara yol açabilecek bir konu olan Afrika kıtasının paylaşımı bu konferansta "barışçı" çözümlere ulaşmıştır. 15 Kasım 1884-30 Ocak 1885 tarihleri arasında gerçekleştirilen Berlin Konferansı'nda en önemli konulardan biri kıtanın ortasındaki Kongo havzasının statüsüne dair bir anlaşma sağlanması olmuştur. Buna göre kıtada faaliyet gösteren

3 Uçarol, *a. g. e.,* s. 289
4 Ünver-Hulkiender*, a. g. e.,* s. 45
5 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 83
6 Mehmet Seyfettin Erol-Oktay Bingöl, *"Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ve Sömürgeciliğe Etkileri"*, Akademik Bakış Dergisi, VII/14, 2014, s. 187

her devletin Kongo havzasında ticaret serbestisine sahip olduğu kararı kabul edilmiştir. Söz konusu bölgeye, Kongo Serbest Devleti adıyla siyasi bir statü verilmiş ve yönetimi de Belçika Kralı II. Leopold'e bırakılmıştır.[7]

19. yüzyılın son çeyreğinde Afrika'da ticari faaliyette bulunan iş adamları ve şirketler, ticari avantajları rakip devletlere kaptırma kaygısıyla devletlerine baskı yaparak onların bu bölgedeki sömürge yarışını hızlandırmada etkili olmuştur. Harekete geçen İngiltere, Fransa ve Almanya kıtada fiili işgaller yoluyla nüfuz bölgeleri elde etmeye başlamıştır.[8] Siyasi ve ekonomik gücüyle 19. yüzyıla damgasını vuran İngiltere ve sonrasında Fransa, Afrika topraklarını kendi aralarında paylaşsa da bu yarışa birliğini yeni kuran Almanya da dahil olmuştur. Almanya'nın "güneşte bir yer" aramaya başlayarak sömürgeci devletler arasına katılması Avrupa'da siyasi dengeleri değiştirmiş, önce bloklaşma ve bu rekabetin sonunda da Birinci Dünya Savaşı başlamıştır.[9]

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Afrika kıtasının neredeyse tamamı paylaşılmış ve hâkimiyet altına alınmıştı. Sömürge yönetimine karşı ayaklanmalar olsa da bunlar birbirinden kopuk başkaldırılar olduğu için başarıya ulaşamıyordu. Afrika'daki halklar bir bütün olarak kıtanın paylaşımını engelleyemedi. Askeri güçlerinin olmayışı ekonomik yetersizliklerinden kaynaklanıyordu ve buna karşılık sömürge yönetimlerinin elinde teknolojik silahlar bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Afrikalı kabileler, sömürge yönetimi tarafından gelişigüzel şekilde bölünmüş ve kabile yapıları parçalanmıştı. Bu sayede birbirlerine düşman edilerek yeniden ayaklanmaları önlenmeye çalışılmıştır. 1923'te Paris'te Sömürge Okulu'nda konuşma yapan Fransız Sömürge İşleri Devlet Bakanı Albert Sarraut, Avrupalı devletlerin sömürge politikalarını özetler nitelikte birkaç cümle sarfetmiştir: "Gerçeği gizlemeye ne gerek var? Sömürgecilik bir uygarlık hareketi değildi… Çıkarların dürttüğü bir zor hareketiydi…"[10]

7 Ünver-Hulkiender, *a. g. e.,* s. 45-46
8 Ünver-Hulkiender, *a. g. e.,* s. 47
9 Uçarol, *a. g. e.,* s. 289
10 Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s. 23

Avrupalı büyük güçler, sömürge siyasetlerini meşru kılmak için Afrika kıtasının geri kalmışlığını bahane etmişlerdi. Medeni büyük güçler, bu kıtadaki "vahşiler" arasındaki hukuk ve düzeni sağlamak, bu bölgeleri kendi medeniyetleri ile geliştirmek hedefindeydi. Kıtanın yerlileri medeniyete götürülemeyeceği için medeniyeti onlara götürmek gerekirdi ve bunun için de en düşük maliyetli yöntemler kullanılmalıydı.[11] Bu yöntemlerin maliyeti ise yerli halkın beden gücünü ve doğal zenginlikleri sömürmekle ucuza mâl edilecekti. Sonucu ise, isyanlar, soykırımlar, savaşlar ve nihayetinde dünya savaşı olacaktı. Avrupalı devletlerin sömürge yarışı ve bu yarışın tüm dünyayı Birinci Dünya Savaşı gibi bir felakete karşı konulamayacak şekilde sürükleyişi, İngiliz din adamı W. Howitt'in şu sözlerinde yeterli açıklığa ulaşmıştır:

> "(Avrupa'nın) dünyanın bütün bölgelerinde ve boyunduruk altına almayı başardığı bütün halklara yaptığı barbarlıklar ve emsalsiz taşkınlıkların, dünyanın herhangi bir döneminde ve nice vahşi ne derece görgüsüz ve ne kadar acımasız olursa olsun, bir örneğini daha başka bir ırkta görmek mümkün değildir."[12]

Bismarck, "güneşin altındaki yerlerini isteyen Alman endüstri erbabı ve tüccarının" baskılarına boyun eğerek Almanya'nın sömürgeye ihtiyacı olmadığına dair görüşlerini değiştirmek zorunda kalmıştır.[13] Prens Bülow'un belirttiği gibi "hiç kimseyi gölgeye itmeden güneşteki yerini almaya kararlı" olan Almanya geç kalınmış emperyalizmi gerçekleştirmek için hızla sömürge siyasetindeki yerini almıştı. Bu kararlılığın önünde ılımlı politika anlayışıyla engel gibi görünen Bismarck'ın görevden ayrılmasıyla Almanya, uyumcu dış politikayı artık geride bırakmış ve milliyetçi, saldırgan bir ideolojiyi benimsemişti.[14] 1888 yılında tahta geçen Alman İmparatoru II. Wilhelm, Almanya'nın artık iç sorunlarını çözdüğü ve güçlendiği düşüncesindeydi. Avrupa'nın dışına çıkarak güçlü bir dünya siyaseti (Weltpolitik) yürütmekten yanaydı. Bu kararlılıkla ilerleyen II.

---

11 Abdel Gaffer M. Ahmed, Antropoloji ve Sömürgecilik Üzerine Üçüncü Dünyadan Bazı Gözlemler: Sudan, *Antropoloji ve Sömürgecilik,* Der.: Talal Asad, Ütopya Yayınevi, Ankara 2008, s.315

12 Ataöv, *a. g. e.,* s. 24

13 Ataöv, *a. g. e.,* s. 543

14 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2015, s. 19

Wilhelm kısa sürede ekonomik ve politik alanda yayılmaya başlayarak yeni pazarlar ve sömürge arayışına girişti.[15]

Sömürgecilik arayışı içinde önce Rusya'ya sonra Çin'e ve en son Osmanlı İmparatorluğu ile İran'a yönelen Almanya aradığı hammadde kaynağını Afrika'da bulmuştu. Fakat 1880'lerde Afrika'nın zengin toprakları, Fransa ve İngiltere arasında çoktan bölüşülmüştü. Bu paylaşımdan geriye yalnızca Afrika'nın doğu ve iç kesimleri kalmıştı. 1884'te Dr. Carl Peter adlı ilk Alman kolonyalisti Doğu Afrika'ya ayak bastı. Almanya, bu topraklarda ilk olarak Doğu Afrika Alman Protektorası kurduğunu ilan etti [16] Yine 1884'te Franz Lüderitz adında bir Alman tüccar, Güneybatı Afrika'da bir kıyı şehrini yerli kabile başkanından satın aldı ve şehre, Lüderitz'in satın aldığı/rezerve ettiği manasına gelen Lüderitzbucht ismini verdi. Lüderitz, bölgeyi 80 pound ve 200 eski tüfek karşılığında satın aldı.[17] 1895'te Almanya'nın Afrika'da 60.000 mil toprağı vardı. 1900'lerin başında toprakları 1 milyon mile ulaşmıştı.[18] Almanya, sanayisine hammadde ve ürettiklerini satacağı geniş pazar arayışının sonucunda Afrika'nın el atılmamış topraklarına yerleşmeye başladı.[19] Doğu Afrika'daki varlığını sömürge komşuları İngiltere ve Fransa'ya da kabul ettirdikten sonra bu defa Güneybatı Afrika'nın el değmemiş zenginliklerine yöneldi.

Bu bölge için Güneybatı Afrika ismini ilk kez 1859-1867 yıllarında bölgenin büyük çoğunluğunu ziyaret etmiş olan İsviçreli araştırmacı Karl Johann Anderson kullanmıştır. Bölge için Transgariep, Büyük Nama Ülkesi, Damara Ülkesi, Herero Ülkesi, Ovambo Ülkesi, Koruma Bölgesi, Güneybatı Afrika Protektorası ve 1920'den sonra Güneybatı Afrika Manda Yönetimi gibi isimler kullanılmış, 1968'den sonra ise Namibya adını almıştır. Namibya, 15. yüzyıldan beri Avrupa'da tanınan bir bölgeydi. 1802 yılında Londra misyonerlerinin ilk durağı olmuştu. İkincisi ise 1840'ta Alman Rhein misyonerlerinin ziyareti oldu. Rhein'den gelen misyonerler

15 Uçarol, *a. g. e.*, s. 295
16 Ortaylı, *a. g. e.,* s. 27
17 Ataöv, *a. g. e.,* s. 21-23
18 Ataöv, *a. g. e.,* s. 15
19 Uçarol, *a. g. e.,* s. 293

ekibi 1868'de Herero bölgesinde ilk faaliyetlere başlamış ve Alman sömürge imparatorluğunun yönetimine giren bu topraklara yerleşmişlerdi.[20]

Almanya, 1884-1890 yılları arasında Afrika'da Kamerun, Togo, Batı Afrika ve Doğu Afrika bölgelerinde toprak sahibi oldu. Bu bölgelerden büyük miktarlarda fosfat kakao, kahve ve alüminyum ihraç ediyordu.[21] Altın yatakları ile dolu Batı Afrika şehirleri ise Almanya için muhteşem bir zenginlik vadediyordu.[22] Afrika, Almanya'nın aradığı her şeyi vermekteydi; hammaddede görülmemiş zenginlik, Alman disiplini altına sokulduğu takdirde Avrupa savaşında işe yarayacak bitmez tükenmez insan gücü ve büyük değeri olan stratejik noktalar, sömürge arayışındaki Almanya için o yıllarda adeta bulunmaz bir nimetti.[23]

Kolonideki iktisadî gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'ndan on yıl önce demiryolları ve yolların inşasıyla başlamıştı. 1912'ye gelindiğinde ihracat 120 milyon Mark değerine ulaşmış ve bunun 74 milyon Mark'ı sadece Hamburg'a gitmişti. 1913'te bu rakam 170 milyon Mark, 1914'te 250 milyon Mark değerine ulaşmıştı. Başlıca ihraç ürünleri ve elde edilen gelir, milyon Mark olarak şu şekildeydi:[24]

Ürün	**Tutar**
Bitkisel yağ ürünleri	24,3
Kauçuk	21,1
Sisal keneviri	7,4
Bakır ve kurşun	6,8
Kakao	5,4
Fosfat	5,0
Deri	4,3
Pamuk	2,6
Kahve	1,9
Elmas	30

20 Christopher Kienle, "*Der Völkerrechtliche Status Südwestafrikas/Namibias*," Die Friedens-Warte, Vol. 63, No. 1/ 4, Berliner Wissenschafts-Verlag 1980, s. 69

21 Ataöv, *a. g. e.,* s. 646

22 Von Gustav Uhl, *Deutsch-Südwestafrika,* Verlag von Velhagen & Klasing, Bielefeld und Leipzig 1911, s. 2

23 Ataöv, *a. g. e.,* s. 543-544

24 Konrad Olbricht, *Deutschland als Kolonialmacht in Vergangenheit und Zukunft,* Heinrich Handel Verlag, Breslau 1933, s. 11

Buna karşılık olarak 1913 yılında koloniye ithalat için harcanan miktar 160 milyon Mark değerindeydi. İnşaat malzemeleri, makineler, ev eşyaları ve giyecek ithal ediliyordu. Kuşkusuz bu malların tamamı orada yaşayan ve sayısı yaklaşık 10.000'i bulan Alman göçmenler için satın alınıyordu.[25]

2. Herero Halkının Ayaklanma Nedenleri

Güneybatı Afrika'da çöller dışında kalan bölgelerde tarım ve hayvancılık, yerli halkın başlıca geçim kaynağını oluşturuyordu. Bununla birlikte verimli kullanıldığı takdirde Lüderitzbucht bir kıyı şehri olarak deniz ticareti imkânı ve yağışlı tropik bölgeler de çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesini sağlıyordu.[26]

Güneybatı Afrika'da görevli General Leutwein'in ekonomik-politik hedefi, kendi içinde sağlıklı bir koloni kurmaktan ziyade dünya çapında ekonomik alanda söz sahibi olacak bir zenginlik elde etmekti. Almanya ekonomisi için Hereroların çiftlikleri ve yerlilerin bitmez tükenmez insan gücü son derece önemli bir faktördü. Sömürge yönetimi, tüm bu imkanlardan faydalanmak amacıyla yerlilerin her türlü haklarına el koymaya başlamıştı. Hererolara ait çiftliklere Almanlar el koymuş ve yerlileri bu çiftliklerde düşük ücret karşılığında çalıştırmaya başlamışlardı. Geçimini hayvancılıkla sağlayan kabile, çiftçilikten kazandığı düşük ücretlerle geçinemez hale gelmişti. Koloni hukukuna göre, yedi siyahın bir Alman'a eşit sayılması, siyah kadınların uğradığı tecavüzlerin cezalandırılmaması ve siyahların köleleştirilmesinin yanı sıra 1903 yılında Almanya'nın Avrupa ile bağını kolaylaştıracak olan Otavi demiryolunun yapımı sırasında Hereroların topraklarına usulsüzce el konulması yerlileri isyana sürükleyen sebepler oldu. Bunlara şiddetli sıtma salgını da eklenince bölge halkı hızla yoksullaşmaya başladı ve böylece 12 Ocak 1904'teki ayaklanmaya giden sıkıntılı süreç başlamış oldu.[27]

Ayaklanma sürecini hızlandıran etkenlerden biri de 23 Temmuz 1903 tarihinde gerçekleşen kredi yönetmeliği düzenlemesi oldu. Almanlar

25 Olbricht, *a. g. e.,* s. 11
26 Olbricht, *a. g. e.,* s. 24
27 Helmut Bley, "*Kolonialherrschaft und Sozialstruktur in Deutsch-Südwestafrika 1894-1914"* Leibniz-Verlag, Hamburg 1968, s. 116

bölgede hayvancılık, çiftçilik ve ticarete el koydukları gibi, bu hayvanları yerlilere sınırla sayıda ve yüksek fiyatlarla satmaya başlamışlardı. Her türlü yiyecek de yine yüksek ücretlerle satılınca günlük ihtiyacını karşılayamayacak duruma gelen yerlilere, çözüm olarak kredi vermeyi uygun gören bu yönetmelik aynı zamanda yüksek faizleri de beraberinde getiriyor ve bölge halkı açlık sınırına doğru hızla sürükleniyordu. Geçimini sağlamak için Almanlardan büyükbaş hayvan satın alabilecek durumda olanlar da fahiş rakamlarla borçlanıyor ve borcunu ödeyemediği takdirde çeşitli yöntemlerle cezalandırılıyordu. İdari makamlar Almanların yönetiminde olduğundan uğradıkları haksızlıklar karşısında şikayetlerini iletecek herhangi bir muhatap bulamayan Hererolar, koloni yönetimine karşı büyük nefretle dolmaya başlamıştı.[28]

2.1. Herero Ayaklanması

1903 yılı sonunda Nama ve Hotanto kabileleri baskıcı koloni yönetimine karşı bir araya gelmeye başlayınca olası ayaklanmaları önlemek için buraya bir askeri kuvvet sevk edildi. Fakat, tahmin edilenin aksine; ayaklanma Namaların kabilesinden önce Herero kabilesinde başladı. Almanların, hiç hesaba katmadığı isyan 12 Ocak 1904'te kabile başkanı Samuel Maharero liderliğinde başladı ve ayaklanma hızla tüm bölgeye yayıldı.[29]

Silahlanan yerli halk çiftlik çiftlik dolaşıp buldukları her yeri yağmalamaya ve önlerine çıkanı öldürmeye başladılar. Bu sırada Alman ordusunda görevli General Leutwein, olaylara hazırlıksız yakalanmış ve yeterli askerî kuvvet toplayamamıştı. Dolayısıyla ayaklanmanın kanlı bir isyana dönüşmeden bastırılmasında barışçıl bir yol izlemek istedi.[30] Ancak olaylara tüm kabile mensupları dahil olunca kısa sürede 5'i kadın 123 beyaz insan kaybedildi. İsyancılar sadece misyonerlere dokunmadı. Sağ kalan çiftçiler askeri alanlara sığınarak canlarını kurtardılar. Yağma esnasında milyonlarca Mark değerinde maddi hasar meydana geldi. Demiryolları ve telgraf hattı da yağmalandı. Dolayısıyla Almanya ile iletişimde kopukluk yaşandı.[31] General Leutwein'in başarısızlığı üzerine

28 Dominik J. Schaller, "*Kolonialkrieg und Völkermord in Deutsch-Südwestafrika 1904-1907*," Journal of Genocide Research, September 2004, Vol.6, No.3, s. 395

29 Bley, *a. g. e.,* s. 116

30 Schaller, *a. g. m.,* s. 397

31 Uhl, *a. g. e.*, s. 17

İmparator II. Wilhelm'in emriyle General Lothar von Trotha Güneybatı Afrika ordusunda görevlendirildi ve beraberindeki 15.000 askerî destek kuvvetiyle Afrika'ya geldi. Ocak ayında başlayan ayaklanma Ağustos'a kadar devam etti. 11 Ağustos günü Alman ordusu isyancı Hereroları Waterberg bölgesinde kuşatmaya aldı. Waterberg'de devam eden çatışmada yerliler kısa sürede etkisiz hale getirildi. Çünkü yerliler yalnızca Alman asker ve subayları hedef alıyor, Alman ordusu ise kadınlar ve çocuklar dahil herkese ateş ediyorlardı. Waterberg'deki kırımdan kaçmayı başaranların büyük çoğunluğu Omaheke Çölü'ne kadar Alman ordusu tarafından takip edildi ve en son çölde kıskaca alındı. Kabile Başkanı Samuel Maharero ise beraberindeki Hererolarla birlikte İngiliz kolonilerine sığındı.[32]

Waterberg'deki kuşatmadan sonra General von Trotha, 2 Ekim 1904'te olayların akıbetini gösterir nitelikte bir konuşma yaptı. Nazi Almanyası döneminde, Afrika'ya ait pek çok belge yakıldığı için General von Trotha'nın bugüne ulaşan "yok etme emri" *(Vernichtungsbefehl)* Herero soykırımını kesin surette kanıtlayan tek belgedir:[33]

> "Ben, büyük Alman Generali olarak Herero halkına bir mektup gönderiyorum. Hererolar artık bir Alman tebaası değildir. Onlar öldürdüler, çaldılar, aziz Alman askerlerinin kulaklarını burunlarını ve vücutlarının diğer birçok bölgesini kestiler ve şimdi korktukları için daha fazla mücadele etmek istemiyorlar. Bu halka sesleniyorum; yöneticilerinden herhangi birini bana tutuklu olarak getirene 1.000 Mark, Samuel Maharero'yu getirene 5.000 Mark ödül verilecek. Fakat Hererolar her hâlükârda ülkeyi terk etmeli, eğer terk etmezlerse tarafımdan buna mecbur bırakılacaklar. Alman sınırları içinde bulunan her Herero'ya silahlı veya silahsız, yanında hayvanıyla veya onsuz olsun ateş edilecektir. Hiçbir kadına ve çocuğa istisna göstermeyeceğim, onları ya halklarının yanına süreceğim ya da ateş edilmesine müsaade edeceğim. Bu halk için sözlerim budur."

Berlin hükümeti, Hererolara yapılan bu çağrının yıkıcı sonuçlar doğuracağının bilincindeydi. Bu nedenle 12 Aralık 1904'te Şansölye Bernhard von Bülow ve İmparator II. Wilhelm'in de emriyle bu kıyımın

32 Uhl, *a. g. e.*, s. 17

33 Conrad Rust, *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904,* L. A. Kittler, Leipzig 1905, s. 385

durdurulması çağrısı yapıldı. Ancak geçen sürede çoktan olan olmuş, halkın büyük kısmı katledilmişti.[34]

General von Trotha ve koloni yöneticisi General Theodor Leutwein arasındaki telgraf yazışmalarından takip edebildiğimize göre, Leutwein kolonininin yöneticisi olarak von Trotha'ya bu kıyımı durdurması için kesin surette karşı çıkmıştır. General von Trotha, 4 Ekim 1904'te Leutwein'e; kendisinin yalnızca bu savaşı nasıl sonlandıracağını düşündüğünü, Hereroları diğer koloni yöneticileri gibi gelecekte iş gücü olarak kullanmayı düşünmediğini, böyle bir halkın yok edilmesi gerektiğini, eğer böyle bir darbe mümkün değilse onları sınır dışına sürmek gerektiğini yazmıştır. Theodor Leutwein 28 Ekim 1904 tarihli telgrafında von Trotha'nın bu sözlerine karşı çıkarak; bir halkın yok edilmesi ya da sınır dışına sürülmesinin askeri bir mesele olmaktan çıkıp politik-ekonomik bir sorun olacağını belirtmiştir. Von Trotha 5 Kasım 1904'te verdiği cevapta, İmparator II. Wilhelm'in kendisine ne şekilde olursa olsun bu ayaklanmaları bastırmak için bu emri verdiğini ve sükûnet haberini imparatora ileteceği güne kadar Hereroları yok etmeye devam edeceğini yazmıştır. Leutwein 12 Kasım 1904'te bir telgraf daha yazarak olayların katliama dönüşmemesi gerektiğini, bu katliamın yerlilere duyulan sevgiden değil; kendi değerlerine duydukları sevgiden dolayı durdurulması gerektiğini, ayaklanan halkı güçsüz bırakarak cezalandırabileceklerini ancak ne olursa olsun onların yaşam haklarına dokunulmamasını özellikle vurgulamıştır.[35]

Olaylar ve General von Trotha'nın tutumu Berlin'e bildirilip imparatora ulaştıktan sonra derhal katliamın durdurulması emredilmiş ve haber von Trotha'ya bildirilmiştir. Fakat bu emrin verildiği 12 Aralık gününde on binlerce insan Waterberg kuşatmasında ve sonrasında Omaheke çölünde katledilmişti. Yine bu emir, sağ kalanların toplama kamplarına götürülmesine engel olamamış ve hayatta kalan Hererolar için en acı günler bundan sonra başlamıştır.[36]

---

34 Claus Nordbruch, "Generalleutnant Lothar von Trothas Aufruf an die Herero vom 2. Oktober 1904 ein Vernichtungsbefehl?", Rede von Dr. Claus Nordbruch auf dem Verbandstreffen des Traditionsverbandes ehemaliger Schutz- und Überseetruppen (Freunde der früheren deutschen Schutzgebiete e.V.), am 18. Oktober 2003 in Bad Lauterberg, s. 6
Dijitali için: http://www.traditionsverband.de/download/pdf/vortrag_jhv.pdf

35 Rede von Dr. Claus Nordbruch, s. 7

36 Rede von Dr. Claus Nordbruch, s. 8

2.2. Herero Ayaklanması'nın Sonuçları

General von Trotha'nın halka yaptığı çağrıda söyledikleri bir bir gerçekleşti. Ayaklanmadan sonra Hereroların büyük çoğunluğu öldürülmüş veya yakalanmış, bir kısmı da İngiliz bölgelerine kaçmıştı. Kabile başkanı Samuel Maharero ise sığındığı İngiliz kolonisinde vurulmuştu. Şehir bomboş kalmış, Hereroların evlerinde bile tek insan görünmez olmuştu. Kabilenin tamamı isyana dahil olmuş, sonucunda da esir düşmüş ya da çoğu hayatını kaybetmişti.[37] Sağ kalan Hereroların bir kısmı da İngilizlerin elinde olan Omaheke Çölü'ne götürülmüş ve burada susuz bırakılarak ya da su isteyenlere zehirli su verilerek öldürülmüştü.[38]

Yaralılar, tıbbî müdahale yapılacağı söylenerek bir bölgeye toplanmış, yaralı olmayanlar da çalıştırılmak üzere esir kamplarına götürülmüştü. Yaralıların bulunduğu bölgeyi gezen Misyoner Spiecker, buranın sadece bir deri bir kemikten ibaret insanlarla dolu olduğundan ve çoğunun da hiçbir tıbbî müdahale görmediği için ölümle burun buruna kaldığından bahsetmiştir. Sonrasında esir kamplarında toplanan Hereroları da ziyaret eden Misyoner Spiecker'in son derece olumlu tasvirine göre, bu kamplarda oldukça iyi besleniyorlar ve artık şiddete maruz kalmıyorlardı. Yerlilerin burada çalışması gerekiyordu ama elbette boş vakitleri de vardı. Kadınların sayısı erkeklerden daha fazlaydı ve kadınlar da genç kızlar da burada oldukça rahattı.[39] Fakat toplama kamplarının en acımasız olduğu bir bölge vardı ki, orada işkencelere rağmen hayatta kalmayı başaranların hayat boyu unutamayacağı acı hatıraları kaldı. Köpekbalığı Adası denilen, Lüderitz'e bağlı yarım adadaki toplama kamplarında Holokost'un çok benzeri bir vahşet yaşanıyordu.

Savaştan, çöldeki kıtlıktan, hastalıktan ve açlıktan sağ kalan yerliler Köpekbalığı Adası'ndaki toplama kamplarına götürülmüştü ve burada dayanıklı siyah ırkın iş gücünden faydalanmak için çalıştırılıyorlardı. Fakat adadaki yaşam ve çalışma şartları dayanıklı ırkın bile kaldıramayacağı

37 Johannes Spiecker, *Mein Tagebuch: Erfahrungen eines deutschen Missionars in Deutsch-Südwestafrika 1905-1907,* Yay. Haz. L. Kopelmann-M. Siefkes, Simon Verlag für Bibliothekswissen, Berlin 2013, s. 68

38 Martin Siefkes, *Sprache, Glaube und Macht,* Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg 2012, s. 175

39 Spiecker, *a. g. e.,* s. 374

şekilde ağırdı.[40] Kadın, erkek, çocuk fark etmeksizin burada insanlık dışı ağır şartlarda çalıştırıldığı için çok sayıda insan hayatını kaybediyordu. Kıyafetsiz yaşamaya ve bol sıcağa alışkın Herero yerlileri, Atlantik rüzgarlarının estiği yarımadada özellikle gece bastıran soğuğa dayanmakta çok zorluk çekiyordu. Almanlar tarafından giyecek temin edilmediği için soğuktan ölen insanların sayısı 1905 yılında 800 kişiyi bulmuştu.[41] Esirlerin çoğu beslenme yetersizliği nedeniyle iskorbüt hastalığından ölüyorlardı. Gazete yazıları, mektuplar ve ziyaret edenlerin aktardığına göre adadaki gardiyanlar, zaten yetersiz beslenen esirlere rasgele ateş açıyor ve onları deri kırbaçlarla dövüyorlardı.[42]

Misyoner grupların raporlarına göre toplama kamplarının genelinde fazla çalışma, yetersiz beslenme ve çeşitli hastalıklardan dolayı her gün 9 ila 12 kişi ölüyordu. Kamplarda kadın ve çocuklardan çalışmaya uygun görülenler ayrılıyor, çalışamaz durumda olanlar da bir an evvel ölmesi ve tıbbî araştırmalarda kullanılması için şiddete maruz kalıyordu. Çalışabilecek durumda olan kadınlar ve çocuklar 18 saate yakın bir süre çalıştırılıyordu. Esirlere, zaten az miktarda verilen yemek bazen pişmemiş pirinç bile olabiliyor ya da ölen at ve öküzler pişirilerek veriliyordu. Bu nedenle yaygınlaşan dizanteri çok sayıda insana bulaşıyor ve hastalananlar da ölüme terk ediliyordu. Bu bakımdan, Tarihçi Benjamin Madley bu kamplara toplama kampı demenin yanlış olacağını, bunların "ölüm kampları" olduğunu dile getirmiştir. 1905'te kamplardan birini ziyaret eden muhasebeci Percival Griffith'in aktardıkları ise vahşeti kanıtlar niteliktedir:[43]

> "Orada, yüzlerce insan var. Çoğu kadın ve çocuk, az sayıda yaşlı erkek de var. Düştükleri zaman, askerler tüm güçleriyle, kalkıncaya dek kırbaçlıyorlardı. Bir keresinde, sırtında bir yaşından küçük bir çocuk taşıyan bir kadın gördüm. Başının üzerinde de ağır bir üzüm çuvalı vardı. Birden düştü. Onbaşı hemen geldi, dört dakikadan fazla kadını kırbaçladı, aynı zamanda bebeği de kırbaçlıyordu. Kadın kalkmak için yavaşça mücadele ediyordu

40 Schaller, *a. g. m*., s. 396
41 Spiecker, *a. g. e.,* 32
42 Gabriele Steinhauser, *"Almanya Öteki Soykırımın Unutulan Hikayesi İle Yüzleşiyor",* The Wall Street Journal, 28.07.2017, Avrasya İncelemeleri Merkezi, s. 3
43 David Olusoga- Casper W. Erichsen, *The Kaiser's Holocaust: Germany's Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazism,* Faber of Faber, London 2010, s. 211

ve sonunda tüm yüküyle birlikte kalktı. Bu süre boyunca, kadının gıkı bile çıkmadı, fakat bebek feci şekilde ağladı."

Erkeklerin çoğu çatışmada öldüğü için kamplarda kadınların sayısı erkeklerden daha fazlaydı ve onlar da sömürge yönetiminin vahşetinden korkunç paylarını alıyordu. Misyoner Spiecker'in anlattığına göre bir Alman polisi bir kadını zorla kendi evine götürmüş ve tecavüz etmeye kalkmıştı. Yerli kadın direnince polis, 3 Mark vermiş onu da kabul etmeyince kadını önce dövmüş sonra hapse attırmıştı.[44] Fakat Tarihçi Jürgen Zimmerer'in araştırmalarında gördüğümüz kadarıyla olayların sonucu bu kadar da iyimser değildi. Almanların "yerli politika"larına aykırı olarak dayattıkları sistemde kadınlar ve genç kızlar Alman yerleşiklerin evlerinde yardımcı olarak çalıştırılıyordu. Erkekler kadar elbette kadınların da görevleri vardı. Bunun başında da özellikle genç kızların cinsel ilişkiler için kullanılması geliyordu. Evlenmemiş her beyaz erkek bir genç kız satın alabilir ve onunla cinsel ilişki yaşayabilirdi. Yani bir beyaz adam istediği her an yerli kızların özel hayatına müdahale edebiliyordu. Bunun sonucu olarak da kadınların çoğu cinsel hastalık taşıyordu.[45]

Bütün bu insanlık dışı şartlara dayanamayıp ölen yerlilerin kafaları diğer binlercesi gibi bedenlerinden ayrılıp antropolojik araştırmalar maksadıyla Berlin'e gönderiliyordu.[46] Alman antropolog Eugen Fischer, ırklar üzerine bazı tıbbi deneyler yapmak için Hereroların çalıştırıldığı toplama kamplarında bulundu. 310 karışık ırktan çocuk üzerinde araştırmalar yaptı. Çocukların büyük çoğunluğu Almanların tecavüzüne uğrayan kadınların dünyaya getirdiği çocuklardı. Fischer, beyaz ırkın üstünlüğünü ispatlamak için kullanmak üzere yanında dört yüzden fazla Herero'nun kafatası bulunuyordu. Bu kafatasları üzerine yaptığı çalışmayı daha sonra kitaplaştıracaktı ve bir iddiaya göre Adolf Hitler, 1923'te hapishanedeyken bu kitabı elinden düşürmeyecekti.[47]

1904 yılı Ekim ayında Hererolarla savaş tamamen bitmiş, ayaklanma bastırılmıştı. Yeni bir ayaklanmaya mahal vermemek adına kabile yapıları

44 Spiecker, *a. g. e.,* s. 306
45 Martin Siefkes, *a. g. e.,* s. 163
46 Steinhauser, *a. g. m.,* s. 4
47 Dominik J. Schaller, *a. g. m.,* s. 408

parçalandı ve Almanlara ait çiftliklerde bile 10'dan fazla ailenin bir arada çalışması yasaklandı. 1912 yılına kadar Hererolara geçimlik sığır verilmedi. Sekiz yaşından itibaren her Herero pasaport taşımak zorundaydı ve yediği içtiği her şey bu pasaporta kaydediliyordu.[48]

1904-1907 yılları arasında savaşta, kamplarda ve çeşitli nedenlerle ölenlerin sayısı yaklaşık 20-30 bin kişiydi, bu da Herero nüfusunun %75'inden fazla bir nüfusa tekabül ediyordu.[49] Herero Ayaklanması'ndan sonraki insan kaybının sayısı bugün hala tartışmalıdır. Bu konuda, ulaşılan kaynaklarda da tutarlı bir rakama rastlanmamıştır. 2015 yılına ait Almanya meclisinin raporunda bu sayı 20-30 bin olarak verilmişse de başka kaynaklarda 65 bin, 80 bin, 100 bin gibi birbirinden çok uzak rakamlardan bahsedilmektedir. Mecliste verilen rakamın ise yalnızca ayaklanmada ve savaşta ölenler olup buna toplama kamplarında hayatını kaybedenlerin de dahil edilip edilmediği konusu tartışmalıdır. Alman tarihçi Brigitte Lau, 1982-1996 yılları arasında bilimsel araştırmalar yapmak üzere Namibya Ulusal Arşivi'nde bulunmuş ve ayaklanmanın başlangıcından toplama kamplarında çeşitli nedenlerle ortaya çıkan ölümlere kadar detaylı rakamlar vermiştir.[50] Ayrıca Der Spiegel dergisi için Profesör Gustav Obermair danışmanlığında hazırlanan bir araştırma yazısında da ölenlerin sayısıyla ilgili bugüne dek zikredilmiş rakamlar ve bu tahminlerin her birinin dayanağı açıklanmıştır.[51]

İsyanlar sonucunda Almanların güvenini kaybetmiş olan yerli Hererolar, böylece tek başlarına bir halk olma haklarını da kaybetmişlerdi ve Almanların cesaretleri, övülmeye değer bir sonuç ortaya koymuştu. Alman halkı, her cephede ayrı bir kahramanlık gösteren yiğit evlatlarına şükran borçluydu. Böyle ordusu oldukça vatan, rahat uyuyabilecekti(!).[52]

48 Bley, *a. g. e.,* s. 117

49 Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage verschiedener Abgeordneter und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, 12.06.2015, Drucksache 18/5166, s. 4

50 Brigitte Lau, *"Uncertain Certainties. The Herero-German war of 1904",* in: Annemarie Heywood, (ed.),
Brigitte Lau. History and Historiography. Discourse/MSORP, Windhoek 1995, pp. 39-52;
Ayrıca yazının Almanca dijitali için: http://www.traditionsverband.de/download/pdf/Ungewisse_Gewissheiten.pdf

51 Von Bartholomäus Grill, *Kolonialgeschichte-Gewisse Ungewissheiten,* Der Spiegel Nr. 24, 11.6.2016, s. 54-59

52 Paul Kolbe, *Unsere Helden in Südwestafrika/Die Kämpfe mit den Hereros,* Verlag von Friedrich Engelmann, Leipzig 1907, s. 84

Walter Pardex koloni anılarını kaleme aldığı eserinde; "Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığında kolonideki yerliler Alman ordularının yönetiminde kalmaya devam ettiler. Bu da onların, topraklarına ve Alman yönetimine içten bağlılıklarını gösteren bir durumdu. Düşman devletlerin Alman kolonisi içinde isyanların devam edeceği umudu da böylece kırılmış oldu. Yerlilerin de birlikte savaştığı Alman ordusunu boyun eğdirecek başka bir yol bulmaları gerekti"[53] şeklinde yerliler ve ordu arasında sorun kalmadığını vurgulasa da burada bahsedilen aslında toplama kamplarında çalıştırılan yerlilerin beden gücünü cephede sömürmeye devam etmekten başka bir şey değildi.

Alman ordusunun yerlilerin karşısındaki kahraman zaferlerini öven Gustav Uhl, "Burada oğullarımızın akan kanının, onların yorgunluk nedir bilmeyen çalışma azimlerinin ve sayısız milyonluk sermayenin boşuna harcanmadığını zaman bize gösterecektir" dediğinde sene 1910 idi ve Almanya Güneybatı Afrika'da en verimli zamanlarını yaşıyordu. Ne var ki, zamanın başarı getireceğini bekleyen bu yazıdan henüz 5 yıl sonra; Almanya, İngiltere'nin saldırılarına uğrayacak ve Güneybatı sömürgelerini 10 Temmuz 1915'te İngilizlere teslim etmek zorunda kalacaktı.[54]

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında kolonilerinden vazgeçmek zorunda kalsa da bu topraklardan elini çekmeye hiçbir zaman ikna olmamıştır. Savaş bittikten sonra toplanan komisyonlarda en önemli konu olarak Almanya'nın mutlak surette kolonilerine kavuşması gerektiği konuşulmuştur. Eğer eski kolonilerine ulaşamıyorsa yenisini bulmalı, muhakkak bir koloni hakimiyeti olmalıydı.[55] Almanya sömürge siyasetinde, rakiplerinin kararlarına bağlı kalmamalı, hedefine yönelmeli, özel mülkiyetlerini kurdukları toprakların yeniden bu halka yararlı olması yönünde çalışmalı, oradaki yerlilerin iş gücünden faydalanarak Alman ismini piyasada en üst sıralara yerleştirmeliydi.[56] Fakat bunların çoğu gerçekleşmeyecek, Almanya eski kolonilerindeki zenginliklerine bir daha ulaşamayacaktı.

53 Walter Pardex, *Unsere Kolonien im Weltkriege,* Heinrich Handels Verlag, Breslau 1937, s. 2
54 Kienle, *a. g. m*. s. 69.
55 Ludwig Scholz, *Deutsche Kolonialgegner*, Verlag A. Dresden, Akademischer Buchhandlung, Dresden 1928, s. 18
56 Scholz, *a. g e.,* s. 30

3. Alman Yazınında Herero Soykırımı

Güneybatı Afrika'daki Herero halkına yaşatılan felaketin soykırım olup olmadığı uzun yıllar tartışılmıştır. Alman diplomatlar bu konuyu resmi olarak ilk defa 2015 yılı temmuz ayından itibaren konuşmaya başlamışlardır. Fakat bu tarihten önce, konuyla alakalı farklı görüşler ve tartışmalar yüzyılın başından beri devam edegelmiştir. Olayların yaşandığı yıllarda kaleme alınan eserlerde bu felaketin; istenmeyen, planlanamayan bir sonuç doğurduğu görüşü savunulmuştur.

İlk defa 1960'larda, Herero olaylarının kesinlikle soykırım olduğu dile getirilmiş ve "Almanya'nın ilk soykırımı" ya da "20. yüzyılın ilk soykırımı" olarak anılmaya başlamıştır.[57] 15 Mart 1989 tarihinde toplanan Alman meclisi Namibya ile ilişkileri güvence altına alma ve diplomatik ilişkiler sürdürebilme kararı almış ve böylece Namibya Almanya meclisinde ilk defa konuşulmuştur.[58] 1990'larda Trutz von Trotha adında bir Alman sosyolog, ardından Leiden Üniversitesi Afrika Tarihi kürsüsü profesörlerinden Jan-Bart Gewald yaşananların bir soykırım (*Genozid*) olduğu konusunu ikinci kez gündeme getirmiştir. Ardından, Berlin Humboldt Üniversitesi'nde görev yapmış daha sonra Avrupa Parlamentosu üyesi olan politikacı Joachim Zeller de soykırım araştırmacıları arasına katılmıştır. Bu araştırmalar ve iddialar Alman halkında onlarca yıldır tabu haline gelmiş olan 1904-1907 olaylarının tartışılmazlığını sona erdiren bir girişim olmuştur.[59]

2004 yılında Almanya'nın, Herero katliamının 100. yılı dolayısıyla Namibya'dan özür dilemesi eski kolonisi ile Almanya'nın arasını biraz da olsa yumuşatmıştır. Fakat Alman hükümeti yalnızca özür dilemekle yetinmiş, Hereroʼda yapılanların adına soykırım demeyi henüz kabul etmemiştir. Namibya'da yaşayan Herero ve Nama halkının torunlarına tazminat ödenmesi konusu ise tartışılmadan kapatılmıştır.[60]

57 Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage verschiedener Abgeordneter und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, 12.06.2015, Drucksache 18/5166, s. 1

58 Beschlußempfehlung und Bericht des Auswärtigen Ausschusses vom 15.03.1989, Drucksache 11 /4205, s. 1

59 Robert Gerwarth-Stephan Malinowski, *Der Holocaust als "kolonialer Genozid"? Europäische Kolonialgewalt und nationalsozialistischer Vernichtungskrieg,* Geschichte und Gesellschaft, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 2007, No. 33, s. 440-441

60 Drucksache 18/5166, s. 5

Almanya'nın, Herero ayaklanmasını bastırırken savaşı ve imhayı birbirine karıştırdığı, bu sebeple yaklaşık 35 yıl sonra yaşanacak olan Holokost'un bir benzerini Herero'da yaşattığı görüşü tarihçiler tarafından ortaya atılmıştır. 1948 Soykırım Sözleşmesi'ne göre, Hererolara yapılanların, sözleşmenin; "bütünüyle ya da kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek" maddesi uyarınca soykırım olduğu ve bu noktada konuyu tartışmaya gerek bile kalmadığı defalarca dile getirilmiştir.[61]

Almanya Hükümeti, Herero Soykırımı nedeni ile Namibya'ya, herhangi bir tazminat ödemeyi kabul etmemiştir. Ancak 2001 yılından başlayarak Namibya, "Kalkınma Politikası" olarak adlandırdığı projeler çerçevesinde, ekonomik yardımlarda bulunmuştur. Finansal İş birliği ve Teknik İş birliği olarak, iki ayrı çerçevede ve milyon Euro ölçeğinde yapılan yardımlar şöyledir:[62]

Yıl	***Finansal***	***Teknik***
2001	15	9
2003	16	7
2005/2006	52	8
2007	55,1	12
2009	143	17
2011	93	34,8
2013	108	43,4

Bununla birlikte, Namibya halkı Almanya'nın tazminat ödemeyi kabul etmesinden doğacak yeni bir güç gösterisinden de tedirgin olduğunu dile getirmiştir. Almanya'nın tazminat ödediği takdirde Hereroların yaşadıkları bölgeye silah gücüyle yasadışı yollarla el koyacağı korkusu da vurgulanmıştır. Namibya Üniversitesi'nden Esther Muinjangue, bugün yaşayan Hereroların birçoğunun büyük büyük babasının bir Alman olduğunu ifade etmiştir. Namibya'nın kaybedilen yaşamlar, yağma edilmiş topraklar, öldürülmüş tecavüz edilmiş insanlar, kayıp kültürlerden ibaret bir ülke olduğunu ve kendi dillerini bile konuşamadıklarını; kültürleri gibi

61 Jürgen Zimmerer-Joachim Zeller, *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904-1908) in Namibia und seine Folgen,* Christoph Links Verlag, Berlin 2003, s. 62

62 Drucksache, 18/5166, s. 6

dillerinin de yok edildiğini belirtmiştir. Almanya'nın tazminat ödemeyi reddetmesi üzerine Herero başkanı Rukoro, Herero ve Namaların Alman hükümeti ile ateşkes ilan etmeyeceklerini, adil bir sonuca ulaşıncaya kadar mücadelenin devam edeceğini belirtmiştir.[63]

Sonuç

19. yüzyılda Avrupa'da gelişen sanayi üretiminin bir gereği olarak ortaya çıkan hammadde ve işgücü ihtiyacı, büyük devletleri sömürge arayışına yönlendirmiş ve böylece Avrupalı devletler kendi çıkarları doğrultusunda yön verdikleri uluslararası hukuku, sömürgelerine meşruiyet kazandırmak için bir araç olarak kullanmışlardır. Büyük güçler arasındaki sömürge yarışına sonradan katılan Almanya, hammadde ve zenginlik arayışının son durağı olan Afrika topraklarına yerleşmeyi başarmıştır.

1884'ten itibaren Almanya önce Doğu Afrika'da, sonrasında Togo, Kamerun, Kongo ve en son Güneybatı Afrika'da sömürge hakimiyeti kurmuştur. Bu bölgelerden sağladığı hammadde ve doğal zenginlikler ile bunları işlemede kullanacağı dayanıklı siyah ırkın iş gücü Almanya için muhteşem bir ekonomik gelişmeye zemin hazırlamıştır. Güneybatı Afrika'dan ihraç ettiği milyonlarca Mark değerindeki kaynaklar, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda ekonomik yönden en hızlı toparlanan ülke olmasını sağlayacak nitelikte olmuştur.

Sömürgeci diğer devletler gibi Almanya da hüküm sürdüğü Güneybatı sömürgelerinde baskıcı bir politika uygulamıştır. Hayvancılıkla geçimini sağlayan yerlilerin mallarına el konulması ve bu malların yerlilere hem az sayıda hem de yüksek ücretlerle satılması, yerlilerin düşük ücretlerle ve uzun süre çalıştırılması gibi baskılar halkı isyan edecek boyuta getirmiştir. Ekonomik olarak tamamen Almanlara bağımlı hale gelen halk bir de sıtma gibi ağır hastalıklarla kırılınca, koloni yönetimine karşı isyan kaçınılmaz olmuş ve 12 Ocak 1904 tarihinde kabile başkanı Samuel Maharero liderliğinde Herero ayaklanması başlamıştır.

63 Jason Burke-Philip Oltermann, *"Germany moves to atone for 'forgotten genocide' in Namibia"*, The Guardian, 25 Dec 2016.

Ayaklanma aylarca devam etmiş ve isyanı bastırmak isteyen Alman ordusu sayıca yetersizliği nedeniyle askerî destek kuvvetlerini beklemek zorunda kalmıştır. General von Trotha komutasındaki askerî birlikler Ağustos ayında Herero bölgesine ulaşmış ve 11 Ağustos 1904 tarihinde Hererolar açısından korkunç bir savaş başlamıştır. Waterberg bölgesindeki bu savaşta Alman ordusu, isyancıları Omaheke Çölüne kadar kovalamış ve burada kuşatmayı başarmıştır. Çölde uzun süre kuşatma altında kalan halkın çoğu susuzluktan ölmüş, su bulanlar ise kuyulara zehir katıldığı için sulardan zehirlenerek hayatını kaybetmiştir. Hayatta kalan Hereroların tamamı toplama kamplarına götürülmüş, burada insanlık dışı şartlarda çalıştırılmışlardır. Kamplarda yemeklerden zehirlenenler, hastalıktan ve tıbbî tedavi görmedikleri için ölenler, dövülerek öldürülenler, ağır işlere dayanamayarak hayatını kaybedenler, rasgele ateş edilen silahlarla öldürülenler, adeta Holokost'un fragmanı niteliğinde bir vahşet olmuştur. Alman ordusu 1904-1907 yılları arasında Herero nüfusunun % 75'ine tekabül eden yaklaşık 20-30 bin kişiyi çeşitli nedenlerle katletmiştir.

Almanya, bu bölgede yaptıklarına soykırım demeyi henüz kabul etmemiştir. 2004 yılında Herero Ayaklanması'nın 100. yılında Namibya'dan sözlü olarak özür dilenmiş ancak bu özre resmiyet kazandırılmamıştır. Namibya'da yaşayan Hereroların torunlarına tazminat ödeme konusu ise tartışılmadan kapatılmıştır. Bununla birlikte Almanya, 2001 yılından beri Namibya ile kalkınma projeleri sürdürmekte ve dolayısıyla finansal yardım sağlamaktadır. Alman tarihçiler ve entelektüellerden bir grup, Almanya'nın muhakkak resmî olarak özür dilemesi ve tazminat ödemeyi kabul etmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Herero bölgesinde yaşananların ise soykırım olup olmadığını tartışmaya bile gerek kalmadığı, Soykırım Sözleşmesi'ndeki ilgili madde uyarınca bunun kesinlikle bir soykırım olduğu vurgulanmıştır.

Ek-1

Güneybatı Afrika'da Alman Ordusu Komutanı General von Trotha

Ek-2

Herero Kabilesi Başkanı Samuel Maharero

Ek-3

"Hereroların Büyük Lideri" Samuel Maharero'nun Mührü.
Üzerindeki yazı: Herero ülkesinin kralı.

Ek-4

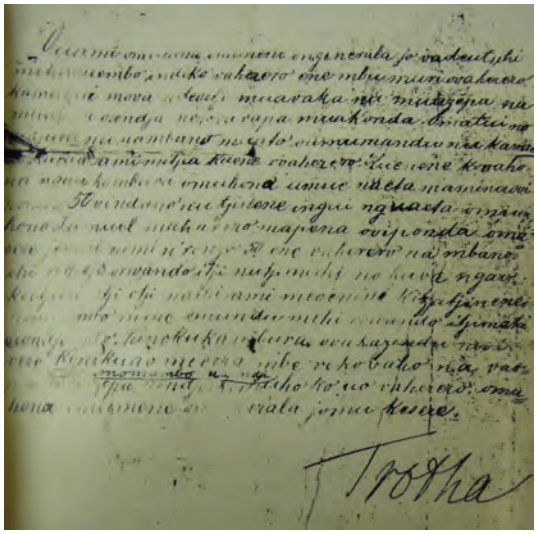

Botsvana Ulusal Arşivi'nde yer alan, General von Trotha'nın Herero halkını "yok etme emri."

Ek-5

Demiryolu yapımında birbirlerine boyunlarından zincirle wbağlı şekilde çalıştırılan Herero esirleri.

Ek-6

Okaputa Demiryolu yapımında çalıştırılan toplama kampı esirleri.

Ek-7

Tuğla ocağında, firarları engellemek maksadıyla birbirlerine boyunlarından zincirle bağlı şekilde çalıştırılan Herero esirleri.

Ek-8

Esir kampındaki kadın tutsaklar ve başlarında bekleyen bir Alman nöbetçi.

Ek-9

Esir kampında birbirlerine zincirle bağlı şekilde yaşayan genç Hererolar ve bir Alman subay.

Ek-10

Almanların evinde çalışan genç hizmetçiler.

Ek-11

Toplama kampında ayaklarından birbirlerine zincirle bağlı şekilde çalıştırılan esirler.

Ek-12

"Son adam da yok oluncaya dek temizleyin, asın ve yok edin" emrinin kurbanı; 1904 Ayaklanması'nda esir düşen Hererolar.

Ek-13

Herero ve Nama halkının yaşadığı, bugünkü Namibya sınırları içinde kalan bölge.

Ek-14

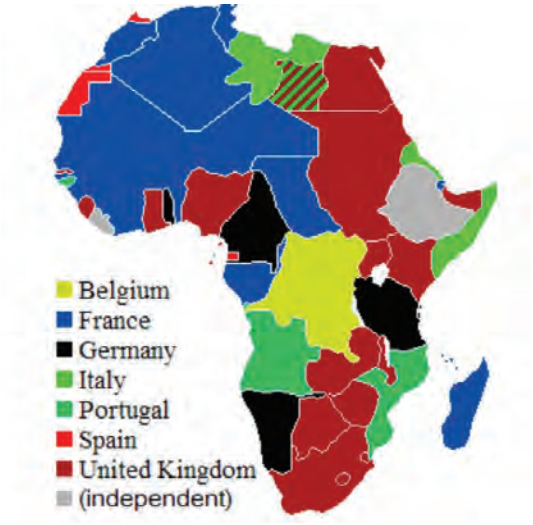

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Afrika'da kurulan sömürge devletleri.

Kaynakça

/4205, D. 1. (1989). *Beschlußempfehlung und Bericht des Auswärtigen Ausschusses vom 15.03.1989.*

18/5166, D. (2015). *Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage verschiedener Abgeordneter und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, 12.06.2015.*

Ahmed, A. G. (2008). Antropoloji ve Sömürgecilik Üzerine Üçüncü Dünyadan Bazı Gözlemler: Sudan. T. Asad içinde, *Antropoloji ve Sömürgecilik* (s. 315). Ankara: Ütopya Yayınevi.

Armaoğlu, F. (1986). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995).* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ataöv, T. (1977). *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Bingöl, M. S.-O. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ve Sömürgeciliğe Etkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, 14-.

Bley, H. (1968). *Kolonialherrschaft und Sozialstruktur in Deutsch-Südwestafrika 1894-1914.* Hamburg: Leibniz-Verlag.

Erichsen, D. O.-C. (2010). *The Kaiser's Holocaust: Germany's Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazism.* London: Faber of Faber.

Hulkiender, M. Ü.-M. (2018). *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini Meselesi).* İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Kienle, C. (1980). Der Völkerrechtliche Status Südwestafrikas/Namibias. *Die Friedens-Warte*, 68-69.

Kolbe, P. (1907). *Unsere Helden in Südwestafrika/Die Kämpfe mit den Hereros.* Leipzig: Verlag von Friedrich Engelmann.

Malinowski, R. G.-S. (2007). Der Holocaust als "kolonialer Genozid"? Europäische Kolonialgewalt und nationalsozialistischer Vernichtungskrieg. *Geschichte und Gesellschaft*, 439-447.

Mehmet Seyfettin Erol-Oktay Bingöl, ". D. (tarih yok).

Nordbruch, D. C. (2003, Ekim 18). Generalleutnant Lothar von Trothas Aufruf an die Herero vom 2. Oktober 1904 ein 'Vernichtungsbefehl‹? Bad Lauterberg: Traditionsverbandes ehemaliger Schutz- und Überseetruppen.

Olbricht, D. K. (1933). *Deutschland als Kolonialmacht in Vergangenheit und Zukunft.* Breslau: Heinrich Handel Verlag.

Ortaylı, İ. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Pardex, W. (1937). *Unsere Kolonien im Weltkriege.* Breslau: Heinrich Handels Verlag.

Rust, C. (1905). *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904.* Leipzig: L. A. Kittler.

Schaller, D. J. (2004). "Kolonialkrieg und Völkermord in Deutsch-Südwestafrika 1904-1907" . *Journal of Genocide Research*, 395-397.

Scholz, L. (1928). *Deutsche Kolonialgegner.* Dresden: Verlag A. Dresden.

Siefkes, M. (2012). *Sprache, Glaube und Macht.* Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann.

Spiecker, J. (2013). *Mein Tagebuch: Erfahrungen eines deutschen Missionars in Deutsch-Südwestafrika 1905-1907.* Berlin: Simon Verlag.

Steinhauser, G. (2017). "Almanya Öteki Soykırımın Unutulan Hikayesi İle Yüzleşiyor". *The Wall Street Journal*, 3-4.

Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994).* İstanbul: Filiz Kitabevi.

Uhl, V. G. (1911). *Deutsch-Südwestafrika.* Bielefeld und Leipzig: Velhagen & Klasing Verlag.

Zeller, J. Z.-J. (2003). *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904-1908) in Namibia und seine Folgen.* Berlin: Christoph Links Verlag.

Görsel Kaynaklar:

http://www.ub.bildarchiv-dkg.uni-frankfurt.de/Default.htm

https://www.waterberg-namibia.com/geschichte.html

http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-145210842.html

http://www.africafundacion.org/spip.php?article31076

https://www.stratejikortak.com/2016/07/somurge-devletleri-somurge-haritalari.html

SAVAŞ VE İSYAN ARASINDA ASKERİ DARBE

Murat Yiğit*

Giriş

Günümüzde terörizmin de yükselişiyle savaşın doğasına dair tartışmaların yeni bir evreye girdiği görülmektedir. Savaşın aktör, yöntem, araç, amaç ve etkilerinin, dolayısıyla da doğasının dönüşümüne yönelik vurgu, kaynağını "yeni savaşlar" olarak adlandırılan olaylarda bulmaktadır. Clausewitz'in savaşın teorileştirilmesinde çokça istifade edilen görüşleri, bu bağlamda pek çok eleştiriye maruz muhataptır. Ancak tüm bu tartışmalara rağmen, Clausewitz'in ortaya koyduğu paradigma, savaşın anlamlandırılması ve açıklanması bakımından halen en sık başvurulan ana akım kuramsal çerçeveyi teşkil etmektedir.

Yöntem itibariyle savaş ya da "yeni savaşlar" kavramlaştırması dışında bırakılan, buna mukabil amaç ve etkileri bakımından savaşlarla pek çok ortak özelliği bulunan askeri darbelerin yeniden konumlandırılması gereksinimi, bu yoğun tartışma ortamı içerisinde kendisini hissettirmektedir. Geleneksel anlayışta örgütlü silahlı isyan/ayaklanma faaliyeti olarak kabul edilen ve sivil-asker ilişkileri başlığı altında çoğu zaman uluslararası etkilerden bağımsız olarak ele alınan askeri darbelerin, savaş durumuyla benzerlikleri esaslı bir karşılaştırmayı gerekli kılmaktadır. Darbeler, neredeyse tümüyle iç siyasal koşullara bağlansa da darbeci askerlerin maddi kaynak, iç-dış siyasi destek ve meşruiyet beklentileri darbe eyleminin dış dünyadan yalıtılmış olamayacağını ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla çalışmamızın amacı, askeri darbe olgusuna savaş kuramı içinden bakarak, darbelerin konumlandırılma ve kavramlaştırılma biçimlerini tartışmaya açmaktır. Darbenin, isyan ve savaş kavramları arasındaki durumunu belirleyebilecek öğeler üzerinden yürütülecek bu tartışma, ulaşacağı kavramsal belirginleşme sonucunda, askeri darbelerin kavramsal belirginleşme sonucu daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır.

* İstanbul Ticaret Üniversitesi (myigit@ticaret.edu.tr)

Siyasetin Aracı Olarak Savaş

Savaşın anlamlandırılmasında Clausewitz'in katkısı oldukça önemli olmuştur. Savaşın, siyasetle ilişkisine dair kullandığı "savaş, siyasetin farklı araçlarla devam ettirilmesidir" tezi[1] bu doğrultuda merkezi bir konuma sahiptir. Savaş, siyasi faaliyetle bütünleşik, kaynağını doğrudan siyasal olandan alan bir durumdur. Dolayısıyla savaş kararı da siyasetçilere ait olacaktır. Savaşın gerekçelendirilmesi de siyasi rasyonaliteye uygun şekilde oluşmaktadır. Savaşın amacı, düşmanı silah ve güçten arındırmak, belirgin siyasi amaç uğruna direncini kırmaktır[2]. Clausewitz'in "Savaş Nedir?" sorusuna verdiği öncelikli cevap "düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir şiddet kullanma eylemi"dir.[3] Ancak savaşın, siyaset karşısındaki araçsallığı, savaş olgusunu salt askeri bir eylem olmaktan çıkarmaktadır. Bu perspektife göre, savaşın amacını yalnızca siyaset tayin eder. Savaşın varlığı, siyasi faaliyetleri ve ilişkileri sonlandırmaz, savaş bu ilişkiler içerisinde bir araç veya yöntem vazifesi görür. Siyasal bir eylem olarak savaş, bizzat yıkıcılıklarıyla ve aşırılıklarıyla siyaset sürecinde mühim bir role sahip olmaktadır.

Clausewitz, savaşın değişken doğasını da bu bağlam içinde, siyasetin kırılgan niteliğiyle açıklar. Siyasetin uzantısı olan savaşın seyri, doğrudan doğruya siyasete egemen olan siyasetçilerin kararlarından etkilenecektir. Clausewitz'in mutlak savaş-gerçek savaş ayrımı yine bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Tarihsel ve deneysel verilere dayalı gerçek savaş, elde edilmek istenen amaç ve ulaşılmak istenen hedefe yönelik belli bir savaş planı dâhilinde yürütülmekte olan sınırlı eylemler bütünü olarak tanımlanmaktadır. İcra edilen harekât, savunma teknolojisi, tarafların iradeleri, propaganda, oluşan veya bozulan ittifaklar, hesap dışı etkenler gerçek savaşın seyrini tayin eden değişkenlerdir. Başka bir deyişle gerçek savaş bütün bu değişkenlerin toplamı olan değişken bir vakıadır. Clausewitz'in ifadesiyle gerçek savaş bir "bukalemun"dur.[4] Hiç şüphesiz bukalemun benzetmesinde savaş sırasındaki öngörülemezlikler vurgusu

1 Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, İstanbul: Doruk Yayıncılık 2008, s. 45-56.
2 Clausewitz, *aynı eser*, s. 32.
3 Clausewitz, *Savaş Üzerine*, s. 30.
4 Cemil Oktay, *Modern Toplumlarda Savaş ve Barış*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 23.

belirleyici olmuştur. Hesap dışı etkenler arasında en ciddi ve savaşın seyrini belirlemekte etkili faktör ise, müttefiklerin veya siyasi iradenin emri altındaki unsurların sadakati/sadakatsizliği olacaktır.

"Mutlak savaş" ise, gerçek savaşın anlaşılması, analiz edilmesine yönelik tarih dışı bir çerçeveyi işaret etmektedir. Gerçek savaş, zafer ve nihayetinde barış beklentisiyle yapılır, ancak taraflar barış sürecinde de mücadeleden vazgeçmezler. Mutlak savaşın devingenliği, siyasi hedef ve hesaplarının sürekliliği ile gerçek savaşın bu sürekliliktekı araçsallığını ortaya koymaktadır. Gerçek savaş, mutlak savaş içinde başvurulan bir yöntemden başka bir şey değildir ki, bu görüş başka yöntemlerin olabileceğini de savunmaktadır. Bu yöntemlerin en önemli mahiyeti ise, son çare olan gerçek savaşa gerek kalmadan sonuç getirmelerine duyulan inançtır. Sun Tzu'nun Savaş Sanatı eserinde dile getirdiği gibi, "Düşmana savaşmadan boyun eğdirmek, maharetin doruk noktası" ve en ideal mücadele biçimidir.[5]

Savaş olgusunu dayandırdığı dost-düşman ayrımının izafi değil, somut ve varoluşsal olduğunu savunan Carl Schmitt'e göre düşman, genel anlamda rakip veya hasım anlamına gelmez. Düşman, insanlardan oluşan bir bütünle, Schmitt'in ifadesiyle siyasal birlikle mücadele halindeki "kamusal" bir düşmandır.[6] Siyasal anlamda düşman olandan, bireysel anlamda nefret etmemiz gerekmez. Sevmek veya saygı duymak mümkündür. Ancak bu bireysel saygıdan bağımsız olarak gelişen siyasal karşıtlık en uç ve yoğun karşıtlığı ifade eder. Toplumlar arasında blok halindeki bu karşıtlık siyasal-toplumsal sisteme yönelmektedir. Düşmanın hedefi bu toplumsal-siyasal sistemin veya ürettiği siyasal birliğin temsilcisi olan siyasal otoriteye boyun eğdirmektir. Schmitt, düşmanı siyasi otorite veya siyasal iktidarın karşısında ve dolayısıyla temsil etmekte olduğu siyasal birliğin de karşısında konumlandırmaktadır. Ancak Schmitt'in perspektifinde dost-düşman karşıtlığı, siyasal olanın daha somut, daha yoğun ve sürekli halde bulunduğu iç siyasete atfedilmiştir. Bu karşıtlık her şeyden önce devlet içi veya toplum içi bir karşıtlıktır. Devletler için iç politika önceliği ve siyasi mücadele bu kadar barizken, siyasi otorite uluslararası örgütlü birimler (devletler,

5 Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Giray Fidan, Pulat Otkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

6 Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, çev. Ece Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s. 59. Schmitt, Platon'dan yaptığı alıntıyla, düşmanın "hostis" olduğunu savunur, bir "inimicus" değil.

emperyal güçler) arasındaki bir savaşa değil, bir iç savaşa (Bürgerkrieg) odaklanmaktadır.[7] Schmitt bu şekilde iç mücadelenin, devletler arasındaki mücadeleden daha etkin olabildiğini vurgulamaktadır. Öte yandan, dış tehdidin artmasının iç çatışmaları azaltabildiğine dair de güçlü tespitler ortaya konmuştur. Sözgelimi, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle güvenlik tehdidi algısının bunaltıcı ortamından çıkan ABD siyasetinde ordunun sivil denetiminde zorlukların ortaya çıktığı[8], yükselen terör tehdidiyle ordu-siyaset çekişmesinin yeniden azalmaya başladığı gözlemlenmektedir.

Fazlaca görünür hale gelen dış tehdit siyasal birliğin konsolide olması için oldukça önemli şartlar hazırlamaktadır. İç mücadelelerde siyasi otoritenin orduyu kontrol altında tutması en önemli gündem maddelerinden biri olagelmiştir. Ordunun salt dış tehdide yönelmesi, siyasetçilerin elini rahatlatan koşullar oluşturmaktadır. Hatta modernite öncesi dönemlerde, "savaşçıyı iktidarsız bırakmanın yolu, onu sürekli savaştırarak yok etmektir" kanısı önem taşımaktaydı.[9] Asli vazifesi olan dış tehdide odaklanmayan veya tehdit algısı zayıf olan ordu, siyasi hedeflerin belirleyicisi ve yürütücüsü olan siyasi otoritenin iktidarını paylaşmaya yönelebilmektedir. Siyasi amacın güdümünde bir araç olan savaşın, teknik kapasitesi ve şiddet araçlarına sahip olması nedeniyle fiili aktörü konumundaki silahlı kuvvetler, Schmitt'in sözünü ettiği iç savaşın tarafına (partie belligérante) dönüşme ihtimalini taşıyan unsurlardır. Bu sebepledir ki, Clausewitzyen çerçevede yalnızca gerçek savaşın değil, belli koşullar altında mutlak savaşa içkin farklı dönemlerin de mücadele aracı olma ihtimalleri söz konusudur.

Siyasi Bir Eylem: Askeri Darbe

17. yüzyıl Avrupası'nda ve bilhassa Fransa'da askeri darbe dendiğinde, hükümdarın ve devletin mülkünü korumak için, dolayısıyla devletin selameti için olağanüstü bir müdahale anlaşılmaktaydı. Hükümdar darbesi, gücünün sınırlarına ulaşan devleti kurucu bir şiddetle yenileyerek baştan başlatma mahiyeti taşıyordu. İktidarı paylaşmakta olan çok sayıdaki soylu (siyasi elitler) grubu arasındaki iç mücadelenin boyutu, bu yöntemi sık

7 Schmitt, *aynı eser*, s. 62.

8 Bkz. Michael C. Desch, *Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999.

9 Pierre Clastres, *Malheur du Guerrier Sauvage*, Paris: Libre 2, Payot, 1977, s. 71-99.

baş vurulan bir hale getiriyordu. Devletin selametini amaçladığı iddia edildiği için de kanunlara ve hikmet-i hükümete (raison d'Etat) ters düşmediği kanısı yerleşikti. Yasayı kazananların, yani iktidarların koyduğu düşünülürse, bütün bu yargılar çok daha anlaşılır olmaktadır. Ayrıca, askeri darbeler bu şartlar altında birer isyan olarak nitelendirilmezler, çünkü söylemlerinin temelini "düzene karşı değil düzensizliğe karşı oldukları" teşkil etmektedir.[10] Bu şekilde bakıldığında askeri darbe, yalnızca egemenlerinin kurucu şiddetle devleti yeniden şekillendirdikleri bir olağanüstü hâl değil, aynı zamanda bir zorunluluk, düzenin garantisi olan bir istisna halidir. Hukuki düzenin tesisi için hukukun askıya alınması Orta çağ Avrupası'ndan beri normal, hatta zorunlu görülmüştür. Modern dönemde ise, protesto hakkından devrim hakkına kadar iktidara müdahale biçimleri geniş kesimler tarafından meşru görülmektedir. İstisnanın hukuk dışılığını tartışan Schmitt, hukuk temelinde norm ve karar arasında bir ayrıma giderek sorunu çözmeye çalışır: Egemen, olağanüstü hale karar verendir.[11] Agamben'e göre ise istisna, hukuk dahilinde boş bir alana tekabül eder.

Bütün tartışma içerisinde en önemli nokta, askeri darbenin mevcut hukuk normlarıyla uyuşmayan olağanüstü durumlarda ortaya çıkan bir iktidar düğümü olduğudur. 17. yüzyıldaki askeri darbelerin hükümdarı ve saltanatı değil, yanlış yönetimi hedef aldığı düşünüldüğünden, darbe olgusu yönetim sanatının bir parçası, siyasetin olağan regülasyonu olarak kabul ediliyordu. "Yasaları, devletin selameti için askıya almak" anlamındaki darbe, devletin sahibi olan kraliyet ailesine yönelik bir eylem olarak görülmemektedir ki, devletin mülkiyetini elinde bulunduran bu ailenin anayasal düzeni yıkmaya girişmesi de söz konusu değildir. Aynı durumun Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleşen darbelerde de vaki olduğunu dile getirmek mümkündür. Darbe eylemleri Â-li Osman'ı ve Osmanlı hanedanının iktidarına değil, siyaseten yanlış yaparak hanedana ait devleti tehlikeye atan padişaha veya şehzadelere yöneliktir. Halife ve Sultan olan padişahların devleti mülkiyetleri altında bulundurmalarına dair sorgulamalar ve eylemler 19. yüzyılda söz konusu olmuştur. Ancak,

10 Roberto Nigro, "Quelques Considérations sur la Fonction et la Théorie du Coup d'Etat", *Collège international de Philosophie "Rue Descartes"* ISSN 1144-0821, 2013/1 no: 77, s. 70.

11 Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat*, çev. Emre Zeybekoğlu, İstanbul: Dost Kitabevi, 2016, s. 19.

hikmet-i hükümet düşüncesinin modern döneme tevarüs ettiğine dair kuvvetli bir kanaat de mevcuttur.

Günümüzde askeri darbe gayrimeşru bir faaliyet olarak kabul edilse de siyasetin ve dolayısıyla da sivil-asker ilişkilerinin kırılganlığı, özellikle genç devletleri sık sık bu soruna maruz bırakmaktadır. Modern bürokrasinin yükselişi de asker-bürokratları açık veya gizli iktidarlara dönüştürmektedir. Savaşların sahadaki fiili aktörü konumundaki askerlerin, ellerindeki şiddet araçlarını kullanarak siyasi otoriteyi hedef almaları ve iktidara ortak olmaya çalışmaları, savaşın tanımında ortaya çıkan siyasi amaçla uyumluluk göstermektedir. Savaş ve darbe, yöntem olarak değilse de hedef ve kısmen aktörleriyle benzerlikler taşımaktadırlar. Milletin (ve temsilcisi olan siyasetin) dış tehditlere karşılık verebilmek için, Peter Feaver'ın ifadesiyle[12] "vekalet verdiği" teknik-bürokratik kadrolar olan askerlerin, sahip oldukları tekniği ve şiddet araçlarını kendi siyaset kurumlarına doğrultmaları yoluyla siyasallaşmaları, aynı askerlerin siyasetin belirlediği amaçlardan sapmasına veya taraf değiştirmelerine denk bir siyasallaşma olarak görülebilir. Subayların ve emirlerindeki ordunun, vekaleten aldıkları yetkiyi ve emaneten aldıkları araçları belirlenmiş siyasi amacın dışında kullanmaları onları siyasi alana çekmekte ve siyasi birer aktöre dönüştürmektedir. Böylesi bir siyasallaşma, ordu mensuplarını siyasal birliğin dışında bırakacak, daha net bir ifadeyle düşmanlaştıracaktır. Askeri ihtilallerin düzen adına kullandıkları söylemdeki "devletin selameti" gibi argümanlar, kurumsal ve bireysel çıkarlarını, kendilerine ait siyasal amacı saklamak için sıkça kullanılmaktadır. Oysa siyasal birliğin dışına çıkan, siyaseti hedefe koyarak meşruiyet dairesinin dışına çıkanların, dış düşmanlarla görünür bir ittifak içinde olmasalar da hedef ortaklığında birleştikleri gözden kaçırılmamalıdır.

20. yüzyılın ikinci yarısında askeri darbelerde gözlemlenen ciddi miktardaki artışın, Huntington'ın *Pretoryen* teorisi ve ulusal ordulara biçtiği modernleştirici rol ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Huntington modernleşme ve siyasal gelişme temelinde yaptığı analizinde, radikal pretoryanizme geçiş yolunda askeri darbeleri olağan, hatta gerekli

12 Peter D. Feaver, "Civil-Military Relations", Annual Review Political Science, 1999 sayısı, Duke University, Durham, North Carolina, s. 214.

gördüğünü saklamamaktadır.[13] Batılı modernleşmeye ve ordunun bu doğrultudaki rolüne duyduğu inanç, farklı toplumların modernleşmeye karşı göstereceği toplumsal-siyasal direnişin askeri darbeyle karşılaştığında meydana getireceği travmalar ve bunalımları göz ardı etmesine neden olmuştur. Oysa militarist modernleşme denemeleri, sivil-asker ilişkilerini sivil-asker mücadelesine dönüştürmüş, Huntington'ın tabiriyle radikal pretoryen topluma geçmek şöyle dursun, oligarşik pretoryanizmi derinleştirmekten başka bir işe yaramamıştır.

Militarist modernleşme süreçlerinde, modernleşmenin sembolü olarak görülen ordu ile yerel değerler anlamında geleneğin temsilcisi olan halk-siyaset birlikteliği arasında bariz bir çatışma olagelmiştir. Vatandaşların askerlik hizmetini yerine getirmesi sırasında edindikleri bilgi ve davranışlar dahi modernleşme yolunda önemli bir mekanizma olarak kabul edilir ve halk tarafından saygıyla karşılanmaktadır. Ancak gelenekten gelen değerlerin zarar görmesi ve refahının tehlikeye girmesi ile halkın mukavemeti başlamaktadır. Çatışmanın en önemli unsurlarından biri de modern Batılı eğitim ve formasyonla teşekkül eden ulusal orduların ve askeri elitin, ülkenin selametini ve gelişmeyi her şart altında güçlü Batılı ülkelerle ittifakta görme eğiliminde olmalarıdır. Batılı ülkelerle anlaşmazlıklarda çoğu kez kendi hükümetlerine karşı pozisyon alan orduların derdi yalnızca kurumsal-bireysel çıkarlar değildir. Siyasal, ekonomik ve teknolojik gelişmenin dolayısıyla gücün kaynağı olarak gördükleri Batılı büyük devletlerin tek çare olduğuna duyulan inanç, siyaset ve toplumla sık sık karşı karşıya gelmelerine neden olmaktadır.

Batı-dışı ülkelerin ordu mensupları Avrupa ve Kuzey Amerika'daki çeşitli ülkelerin temsilcileriyle görev ve görev dışı münasebetleri savunma teknolojisi ve silahların, askeri yöntem ve araçların temini sebebiyle çoğu zaman yakın olmuştur. Kimi ülkelerde ise, siyasal elitin gelişim biçimine bağlı olarak tam tersi de söz konusudur. Ordu-siyaset ikileminde, Batılı ülkelerle siyasi ve teknik ilişkiler Batı-dışı dünyada çoğunlukla mühim bir etkiye sahiptir. Sivil-asker ilişkilerinin bir askeri darbeye doğru evrilmesinde, güçlü ülkelerin takındıkları tavır da belirleyici olabilmektedir.

13 Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven-Londra: Yale University Press, 1957, s. 237-263.

İster destekleyici ister engelleyici bir pozisyonu benimsemiş olsun, Batılı ülkelerin tavrı özellikle darbeci askerler için sadece ekonomik çıkar beklentisiyle değil, uluslararası meşruiyet beklentisiyle de dikkate değerdir. Her askeri darbe, ekonomik-siyasi sonuçlarından ötürü belli oranlarda dış desteğe ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla darbelerin incelenmesinde dış boyut da dikkate değer bir bileşendir.

Darbenin Değişen Doğası: İç Dinamikler ve Dış Destekler

Siyasal düzene ve siyasi otoriteye karşı bir başkaldırı olarak algılanan askeri darbelerin, sivil-asker ilişkileri disiplini içerisinde birbirinden farklı yaklaşımlar altında incelendiği bilinmektedir. Ordunun sivil denetimindeki problemlerin ele alınmasında Pretoryanizm, siyasal gelişme, ordu-siyaset yakınlaşması, kurumlararası uyum, vekalet teorisi, bürokratik otoritarizm gibi pek çok kuramsal yaklaşımdan istifade edilmektedir.[14] Bu yaklaşımlar ordu kurumunun organizasyonuna, devletin organları arasındaki hiyerarşinin niteliğine, siyasetin siyasal bozulmaya neden olan tutumlarına, tarihsel, sosyolojik veya kültürel nedenlere odaklanabilmektedirler. Fakat ordunun siyaset dairesi içinde merkeze yerleşmesinde dış faktörlerin rolü, genel literatür içinde çok kısıtlı bir yere sahip olmuştur. Marksist yaklaşımın ürünü olan literatürde ise ekonomi bazlı açıklamalar dış olguları dikkate alsalar da kimi zaman abartılı yorumlar ortaya çıkarmakta, meselenin siyasallığını sınıf çatışması ve emperyalizme indirgemektedirler. Oysa gerek toplum içinde gerekse de dışındaki güç mücadeleleri ekonomik faktörlerden çok daha fazlasını haizdir. Etnik-dini değer ve sembollere dayalı mücadeleler, psikolojik üstünlük arayışıyla yıkıcı neticelere neden olmak, maliyetli olmasına karşın tercih edilen askeri müdahalecilik, hatta artık yeni savaşlar kavramıyla anılan uluslararası terörizm faaliyetleri ekonomi bazlı iddialar olan pazar yaratma ve ekonomik çıkar üretmenin uzağında bir tablo çizmektedirler. Yeni nesil savaşların varlığı siyasi ve toplumsal istikrar kadar ekonomik istikrarı da tehdit ederken, tüketimi ve dolayısıyla çıkarları ne doğrultuda besleyebilecektir?

14 Pretoryan analiz için Huntington, Welch, Nordlinger ve Sahlin; ordu-siyaset yakınlaşması için Morris Janowitz; kurumlararası uyum için Rebecca Schiff; vekalet teorisi için Peter D. Feaver; bürokratik otoritarizm için Guillermo O'Donnell önemli yazarlar olarak gösterilmektedirler.

Yeniden Clausewitz'in savaş tanımlarına dönecek olursak, siyasi bir amaç uğruna düşmana boyun eğdirmek gerçek savaşın barışla sona ermesine neden olacaktır. Ancak, mutlak savaş düşmanın yeniden fırsatını bulduğunda savaşmak için geri döneceğini öngörmektedir ki, bundan kaçınmanın en verimli yolu kaybeden düşmanın gücünü denetim altında tutmak, sınırlı miktarlarda güç kazanmasını temin etmektir. Bilhassa 21. yüzyılın ortamında tamamen yok olan düşmanın bir kazanç sayılamayacağı, boyun eğdirilmiş bir düşmanın yeğ tutulacağı[15] göz önünde bulundurulursa düşmanın çeşitli vasıtalarla kontrol altında tutulması akla en yatkın yol olacaktır. İki dünya savaşında da başrolde olan Almanya'nın ekonomik gücü Avrupa Birliği'ni ayakta tutmaya yeterken, diplomatik ve askeri gücü gerilerde kalmıştır. Belirleyici bir ekonomiye sahip olmasına rağmen Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin dışında bırakılmıştır. Almanya'nın askeri bir aktör olarak belirmemesi, büyük savaşlar sonrası kurulan düzenin hedefleri arasındadır.

Siyasi temsiliyet, ordu kurumunu oluşturan unsurların aidiyetleri, kamusal ve yargı düzenlerindeki eksiklikler, bireysel ve kurumsal çıkarlar gibi pek çok iç dinamik, dünya siyasetinin iç içe geçmiş yapısında dış faktörlerden bağımsız oluşmamaktadır. Subayların eğitiminden, ordunun formasyonuna ve teknoloji transferine kadar pek çok konuda söz sahibi olan gelişmiş ülkeler ikili ve çoklu ilişkiler üzerinden yönlendirme imkanına sahip olmaktadırlar. Ekonomik bağımlılıklar bu ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin siyaseti üzerinde nüfuz kazanmasına da yol açmaktadır. Siyasetin olağan işleyişinde kullanılan bu nüfuz, askeri darbe gibi olağanüstü bir durumda nötr bir pozisyona sahip olabilecek midir? 20. yüzyıl, demokrasi söylemini öne çıkaran gelişmiş ülkelerin dahi şartlar ve çıkarlara göre pozisyon belirledikleri pek çok tecrübeye sahne olmuştur.

Siyasi amaçlar uğruna askeri darbeyi teşvik etmek, çatışma içinde olunan bir ülkeyle savaşmaktan çok daha düşük maliyetli bir yöntemdir. Savaşın temel amacını bünyesinde barındıran bu müdahale, askeri darbenin belli şartlar ve destekler altında savaşın yerini alabileceğini kanıtlamaktadır. Büyük kayıpların yaşanmaması, devrilenin yalnızca uzlaşmaya yanaşmayan hükümetin olması gibi faktörler böyle bir yolu

15 Clausewitz, *aynı eser*, s. 686-690.

cazip kılan etkenler arasındadır. Başarılı bir askeri darbe, hasım siyasi otoriteye boyun eğdirmekle kalmayacak, siyasi istikrarını da orta ve uzun vadede ortadan kaldıracak, siyaseti uzun yıllar için kırılganlaştıracaktır. Bütün bunlar darbeye, savaşa nazaran çok daha çekici ve verimli bir profil kazandırmaktadır.

Darbelerde Dış Nüfuz Etkisi

Toplum dışından dayatılan rejim değişiklikleri, son yıllarda askeri darbelerin dış ilişkilerini de içine alan mühim bir literatür üretmeye başlamıştır. Buna yola açan en önemli nedenlerden biri de Soğuk Savaş dönemine dair gerçekleştirilen değerlendirmelerdir. Soğuk Savaş yıllarında demokratik yönetimi benimsemiş ülkelerin diktatörlük rejimlerini ve askeri cunta hareketlerini desteklemeleri hak ettiği eleştiri düzeyine henüz ulaşmasa da, yakalanan gelişim son derece önemlidir. Elbette, ülkeleri bu duruma sokmakta olan bağımlılık ve zaaflar ile dönemin nüfuz/güç mücadelesidir.

Fransa'nın 1966'da ve 1978'de Orta Afrika Cumhuriyeti'nde, 1987'de Burkina Faso'da; ABD'nin 1953'te İran'da, 1954'te Guatemala'da, 1966'da Gana'da ve 1973'te Şili'deki askeri darbelere güçlü destekleri verilebilecek örneklerden yalnızca bir kısmını teşkil etmektedir. ABD, Fransa, İngiltere, Sovyetler Birliği gibi güçlü ülkelerin nüfuzlarını yalnızca darbeyi destekleyici bir pozisyonda değil, engelleyici pozisyonlarda da kullanmaları söz konusudur. Bunun en yakın örneklerinden biri, 2015 yılında Burkina Faso'da gerçekleşen ve yalnızca altı gün ayakta kalabilen cunta hareketidir.[16] Bu ülkelerin oynadığı rollerde istihbarat faaliyetleri, medya üzerinden propaganda yayınları, rüşvet gibi örtük eylemler kadar, dış yardım, çok taraflı diplomasi gibi açık yöntemler de söz konusudur. 1990'larda Soğuk Savaş'ın bitişinden kaynaklanan olumlu hava ve demokrasi söylemleri, Üçüncü Dünya'da darbelerin yeniden artmasıyla sonuçlanmıştır ve bu durum desteklenmesi artık maliyetli hale gelen diktatörlüklerin sona ermesiyle de sık sık ilişkilendirilmektedir. Siyasal düzen beklentileri darbelerin gerçekleştiği çoğu ülkede siyasal istikrarsızlıklara yol açmaktadır, zira her darbe toplumsal travmalar ve güvensizliklere kapı aralamaktadır.

16 www.timeturk.com/burkina-faso-da-bir-tuhaf-darbehikayesi/haber-64555

Askeri darbeler üzerindeki yabancı nüfuzu çoğunlukla komplo teorilerinin konusu olmuştur ve olmaktadır. Asla tümüyle dış nüfuzla açıklanamayacak olan darbelerin analizinde dış faktörlerin rolü de göz ardı edilemeyecek kadar mühimdir. Zira güçlü ülkelerin müdahale konusundaki istekliliği o dereceye ulaşmıştır ki, 1958'de Fransa'da gerçekleşen ve Charles De Gaulle'ü hedef alan *Subaylar Darbesi* adlı başarısız darbe girişiminde CIA'in teşviki olduğu şüphesi o dönemden beri tartışılmaktadır.[17]

Dış destek düzeyi yüksek askeri darbelerde, askerlerin başka bir ülkenin siyasi çıkarlarına bilerek veya bilmeyerek hizmet ediyor oluşu, buna mukabil kendi siyasi erki olan hükümetini hedef alması askeri darbeyi amaçları bakımından savaşın özdeşi ve alternatifi kılmaktadır. Bu durum ise, askeri darbenin mutlak savaş kavramı çerçevesinde farklı bir analiz nesnesine dönüşmesiyle sonuçlanacaktır. Askeri darbelerin, hasım siyasi otoriteye boyun eğdirmek için kullanılan bir yöntem olarak kabul edilmesi, sivil-asker ilişkileri disiplininde üretilen metinlerin dış faktörleri dikkate alması veya almaması bakımından yeniden değerlendirilmeleri zaruretini doğurmaktadır. Bu ilişkilerin toplum içinde steril bir karaktere sahip olmadığı gibi, toplum dışı etkenlere de açıklığı daha yüksek sesle dillendirilmelidir.

Sonuç Yerine

Schmitt'e ait "Egemen, olağanüstü hale karar verendir" ifadesi, siyasi erkin iktidar düzeyi kadar, ordunun siyasetteki merkeziliği ve tahakkümü için de kullanılabilmektedir. Zira savaş gibi, askeri müdahaleler de olağanüstü bir hale geçişle açıklanabilir. Fakat yoğun dış destek sayesinde başarılı olan bir askeri darbe, devlet içindeki kurum ve aktörler arasında değil, devletler arasındaki bir egemenlik krizine işaret etmektedir. "Egemen devlet" olgusu ve uluslararası ilişkilerde iç-dış ayrımı bu tarz bir müdahalecilik perspektifinden yeniden tartışılabilir bir konuma erişmektedir. Egemen, eğer tersinden okuyacak olursak, elinde olmayan şartlardan doğan olağanüstü hale direnme kudret ve azmini bulandır da aynı zamanda.

17 https://blogs.mediapart.fr/sissoko/blog/040411/un-coup-detat-militaire-monte-par-la-cia-en-france

Askeri darbe eyleminin dış destek ve bağlantılarının boyutu ise, söz konusu darbeyi bir çeşit gayrı-nizami harp eylemine dönüştürebilmektedir. Darbelerde nüfuz etkisinin eskilere dayanması, askeri müdahalenin bir yeni savaş veya dördüncü nesil savaş yöntemi olarak görülmesine aykırı bir durum arz edebilir, fakat savaşa alternatif bir nitelik kazanabileceğini geçmiş tecrübelerden çıkarmak mümkündür. Cuntacı subayların kimlik, çıkar ve ilişkilerinin dış boyutu, darbeyi savaşın bir uzantısı veya alternatifi yapabilmektedir. Askeri darbenin konumlandırılmasına dair tartışmalara tarihsel değerlendirme içeren bazı "provokatif" sorularla açılım sağlanabilir: Askeri darbe ve iç savaş, savaşa alternatif olabilecek ve aynı neticeleri sağlayacak birer dış politika aracı olabilirler mi? Soğuk Savaş döneminde devletler arası savaşların görece azalması, birer bileşen olarak askeri darbeler ve iç savaşların artmasıyla açıklanabilir mi?

Bir diğer mesele ise, darbelerin emir-komuta zinciriyle mi, bir fraksiyonun girişimiyle mi olduğu sorusuyla başlamaktadır. Askeri darbeye yöneltilen bu hiyerarşi-dışılık sorgulaması, etki düzeyinin anlaşılması maksadıyla da olsa, bu çalışmayla ortaya koyduğumuz çerçeveye göre hatalı bir tutuma denk düşmektedir. Zira, her askeri müdahale hiyerarşi-dışıdır, çünkü savaş enstrümanı olan ordu, siyasi amacı belirleyen siyasi otoriteye tabidir. Siyaset ve ordu arasında ast-üst ilişkisi vardır, en azından sivil-asker ilişkilerinin amacı söz konusu hiyerarşinin tesis edilmesidir.

Kaynakça

Clastres, Pierre, *Malheur du Guerrier Sauvage*, Paris: Libre 2, Payot, 1977.

Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, İstanbul: Doruk Yayıncılık 2008, s. 45-56.

Desch, Michael C., *Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999.

Feaver, Peter D., "Civil-Military Relations", Annual Review Political Science, 1999 sayısı, Duke University, Durham, North Carolina.

Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies*, New Haven-Londra: Yale University Press, 1957.

Nigro, Roberto, "Quelques Considérations sur la Fonction et la Théorie du Coup d'Etat", *Collège international de Philosophie "Rue Descartes"* ISSN 1144-0821, 2013/1 no: 77.

Oktay, Cemil, *Modern Toplumlarda Savaş ve Barış*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 23.

Schmitt, Carl, *Siyasal Kavramı*, çev. Ece Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları, 2006.

Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat*, çev. Emre Zeybekoğlu, İstanbul: Dost Kitabevi, 2016.

Tzu, Sun, *Savaş Sanatı*, çev. Giray Fidan, Pulat Otkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

İnternet kaynakları:

https://blogs.mediapart.fr/sissoko/blog/040411/un-coup-detat-militaire-monte-par-la-cia-en-france

www.timeturk.com/burkina-faso-da-bir-tuhaf-darbehikayesi/haber-64555

AKBABA MİZAH DERGİSİ ETRAFINDA SOVYET TEHDİDİ VE SOĞUK SAVAŞ'A GİDEN YOL

Derya Kılıçkaya*

Giriş

Genel olarak Türklerle Rusların münasebetlerine baktığımızda, Türk tarihinin son yüzyıllardaki siyasi, askeri ve diplomatik açıdan en önemli kısmını Rusya ile olan ilişkimizin teşkil ettiği görülür:

"*Türkiye'nin geopolitik durumu ve Rusya tarihinin Büyük Petro'dan itibaren takib ettiği genişleme ve fütuhat siyaseti icabı, bu iki Devlet arasında, başta askerî olmak üzere, çok çeşitli karşılaşmalar vuku bulmuştur. Nitekim Petro I. dan itibaren Türkiye ile Rusya arasında, Birinci Dünya Savaşı dahil, dokuz büyük Savaş yapılmıştır. Bunlardan ikisi hariç (1711 Prut Savaşı, 1856 Kırım Savaşı) bütün harplerde Türkiye yenilmiştir. Bilhassa Katarina II ile başlayan Türk-Rus savaşlar, XIX. y.yıl sonlarına kadar, Türkiye'nin büyük arazi kayıplarına yol açtığı gibi, 1878 Şubatında Rus ordularını ta İstanbul surlarına kadar getirmiştir.*" [1]

1920'lerin hemen başında kurulan iki devlet olan Türkiye ile Sovyetler arasındaki ilişkinin ise 1920'li yıllar ile 1930'lu yılların ilk yarısında oldukça iyi olduğu söylenebilir. 1932 senesinde Başbakan İsmet İnönü'nün Stalin ile samimi görüşmesi ve sonrasındaki Sovyetler Birliği yardımı bu dostluğun göstergesidir.[2] Sovyet tehdidi olarak adlandırılan tehdit ise aslında ilk olarak

* Kocaeli Üniversitesi (deryakilickaya85@gmail.com)

1 Akdes Nimet Kurat , *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919),* Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2011, s.VII.

2 *"Türkiye ve Sovyetler Birliği, yeni kurulan iki devlet olarak 1920'li ve 1930'lu yılların ilk yarısı boyunca yakın diplomatik ilişkiler içerisinde olmuşlardır. 1925 yılında iki ülke arasında imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, bu yakınlaşmanın önemli sonuçlarındandır. 1932 yılında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'nün Sovyetler Birliği'nin davetlisi olarak Moskova'yı ziyareti ve burada Stalin'le olan samimi görüşmeleri, iki ülke arasındaki iyi ilişkileri 1920'li yıllardan 1930'lu yılların başlarına taşımıştır. Bu ziyaret sonunda Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye 16 milyon liralık kredi verilmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin yakınlığını bir kez daha göstermiştir."* Barış Ertem, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri", *Turkish Studies***,** Volume 8\7, 2013, s. 157.

1939'da Moskova görüşmeleri sırasında ortaya çıkmıştır.[3] Bu görüşmelerde kendilerine Boğazlarda üs verilmesini talep eden Sovyetler, daha sonra II. Dünya Savaşı'na girmiş ve Türkiye için kısa süreli de olsa bir tehdit olmaktan uzak kalmıştır.[4] Ancak Sovyetler, savaş bitip de savaşın galibi ve süper güçlerden biri olarak ortaya çıkınca tehdit yeniden gündeme gelmiş, önce dostluk anlaşmasını yenilemeyeceğini bildirmiştir. 19 Mart 1945'te Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e hükümete iletmesi için bir nota vermiş ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilemeyeceklerini bildirmiştir[5]:

"*Notada Sovyetler Birliği'nin, 17 Aralık 1925'te imzalanan ve üç kez karşılıklı protokollerle süresi uzatılan antlaşmanın 'günün koşullarına uymaktan çok uzak olduğu' gerekçesiyle bu karara vardığı bilgisi yer almıştır.*"[6]

Sovyetler, Haziran 1945'te ise Türkiye'den toprak istediğinde bulunmuştur. Ağustos 1946'da bir başka nota ile isteklerini yineleyen Sovyetler, Türk- Sovyet ilişkilerinin gerilmesine neden olan talepleriyle tüm dünyada dikkatleri üzerine çekmiştir.

Akbaba, Sovyetler tarafından tehlike olarak görülmüş bir dergidir. Sovyetler Birliği, *Akbaba*'yı Alman propagandası yapmakla suçlamıştır. Kaynaklarda yazdığına göre 1944 yılının Temmuz ayında Sovyetler

3 *"2. Dünya Savaşı ve sonrasında oluşan devletler sisteminde Türkiye, kendisine bir yön bulma çabası içerisindeyken iki mühim gelişmenin etkisinde kaldı. Birincisi, Eylül-Ekim 1939'da Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında gerçekleştirilen Moskova görüşmeleridir. Bu görüşmelerde Sovyet tarafı Türkiye'den Boğazların statüsünde değişiklik yapılmasını ve kendilerine üs verilmesini talep etmişti. Sovyetlerin bu talebi karşısında Türkiye, İngiliz-Fransız ekseninde dış politikada denge arayışına girmiş ve bu ülkelerle ittifak kurmuştur. Sovyetlerin Türkiye üzerindeki baskıları tüm savaş boyunca devam etmiş ve Türk siyasî tarihinde Batı eksininde bir güvenlik arayışı temelinin oluşmasına sebep olmuştur."* Kaan Kutlu Ataç, "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi***,** Yıl: 13, Sayı: 25, 2017, s. 185.

4 *"II. Dünya Savası sırasında İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin savaşa girmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak Türkiye, bu çabalara rağmen savaş boyunca tarafsızlık politikasını benimsemiş ve kendisini savasın dışında tutmayı başarmıştır. Uyguladığı tarafsızlık politikası, Türkiye'yi savasın büyük yıkımından uzak tutmakla birlikte, savaş sonrasında Türkiye'nin kendisini büyük bir yalnızlık içinde bulmasına da neden olmuştur. Türkiye bu yalnızlığının sıkıntısını en çok Sovyetler Birliği'yle savaştan hemen sonra yasadığı sorunlu dönemde hissetmiştir."* Barış Ertem, "Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt 12, Sayı: 21, 2009, s. 378.

5 "*1925 antlaşması 1929 uzatma protokolüyle 2 yıl, 30 Ekim 1931'de imzalanan protokolle 5 yıl ve 7 Kasım 1935'te imzalana protokolle 10 yıl uzatılmıştı.*" Erel Tellal , *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (I 1919-1980),* Editör: Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.501.

6 Nezihe Selcen Korkmazcan (2018), İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi**,** Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara., 2018, s.284.

Birliği'nin Ankara Büyükelçisi S. Vinogradov SSCB Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı S. Kavtarzade ve S. Lozovski'ye bir mektupla beraber yirmi sekiz sayfalık bir ek de göndermiştir. Büyükelçi Vinogradov, mektubunda bir rapordan bahseder. Bu rapor, Türkiye'deki Alman propagandasının ne düzeyde olduğunu gözler önüne sermektedir. Rapor, Türkiye'deki Amerikan Savaş Enformasyon Bürosu tarafından hazırlanmıştır. Bu raporu çevirerek mektubuna ekleyen büyükelçi, Alman propagandası dolayısıyla bu raporun dikkate alınması gerektiğini bildirir. İşte bu raporda başka konulara da yer verilmiştir. Bu konulardan biri de *Akbaba* dergisidir:

"*Raporda başka hususlara da yer verilmişti: Alman propagandası başlıca olarak* Çınaraltı *ve Akbaba dergileriyle yapılmaktaydı. Bu dergilerin sahibi Nuri Paşa idi. Nuri Paşa Zeytinburnu'nda (İstanbul yakınında) silah fabrikası sahibiydi. Nuri Paşa 1914-18 yılları arasında Türk ordusunun başında bulunmuş Enver Paşa'nın kardeşiydi. Enver Paşa Ruslar tarafından öldürülmüştü ve Nuri Paşa bunu unutmamıştı.* Çınaraltı *dergisi Almanya'nın SSCB'ye saldırısından sonra yayımlanmaya başlamıştı ve Rusya'nın güneyindeki Türk ahali adına Rusya karşıtı propaganda yapmaktaydı. Derginin amacı ise tüm Türkleri 'bir çınar altında' toplamaktı.* Çınaraltı *dergisinin editörü Yusuf Ziya Ortaç, Akbaba'nın editörü ise Orhan Seyfi'ydi.*"[7]

Bahsi geçen raporda, *Akbaba* ve Çınaraltı dergilerinin Ruslar tarafından Alman propagandası yapmakla itham edilmesinin altında, bu yayınların Türkçülük akımıyla yakından ilişkili olmaları yatabilir. Sonuçta, II. Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye'de Türkçülük akımı biraz daha öne çıkmış ve bu akımı destekleyen çeşitli yayın organları ortaya çıkmıştır. *Akbaba* ve Çınaraltı da bu yayınlar arasındadır. Üstelik o dönem Türk basınında genel bir Alman sempatisinin de olduğu bilinmektedir.[8] Bu gibi sebeplerden dolayı Ruslar, bu iki dergiyi Alman propagandası yapmakla suçlamış olmalıdır. Raporda dergilerin sahibi olarak gösterilen Nuri Paşa konusuna gelirsek evet, Nuri Paşa'nın Çınaraltı dergisine mali yardımda bulunduğu bilinmektedir:

7 Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1953),* Çev. Ali Asker, Bilgi Yay., Ankara, 2011, s. 106-107.

8 "*Türkiye'de 1941 ile 1943 yılları arasındaki dönem, savaştaki Alman üstünlüğüne bağlı ortaya çıkan Almanya yanlısı ırkçı ve Turancı olarak nitelenen yayınların ve yazıların arttığı bir zaman dilimi olmuştur. Hükümet de dış politikadaki hassas dengeleri gözeterek Almanya yanlısı bu akımlara ve yayınlara karşı uzun süre harekete geçmemiştir.*" Mithat Kadri Vural, "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**,** VII\ 16-17, 2008, s.387.

"İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye'de artan Türkçülük akımıyla paralel olarak bu fikri savunan Gök-Börü, Türk Yurdu, Çınaraltı*, Akbaba, Millet ve Çığır gibi mecmualar yayınlanmaya başladı. Nuri Paşa, 1941 senesinde yayınlanmaya başlayan* Çınaraltı *Mecmuası'na mali yardımda bulunmaktaydı."*[9]

Pekiyi, raporda bahsedildiği gibi Nuri Paşa, Enver Paşa'nın kardeşi midir? Evet, kardeşidir ve yine raporda belirtildiği gibi, Rusya'daki Türkler adına, onların Rusya'dan kurtarılması ve bağımsızlıkları için pek çok faaliyette bulunmuştur:

"16. yüzyıldan beri İdil (Volga), Kırım, Kafkasya ve Türkistan üzerinde yayılmacılığını sürdüren Rusya, 19. yüzyıl sonlarında bu bölgeleri ele geçirmeyi başarmıştır. Bölgelerdeki Türk toplulukları Rusya'ya karşı savaşmışlar ve daha sonra da isyanlarını sürdürmüşlerdir. Fakat Rusların teknolojik üstünlükleri karşısında başarılı olamamışlardır. Rusya'daki Türklerin kurtarılması için ilk defa cephe açılarak askeri kuvvet kullanımı Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa tarafından yapılmıştır. Kardeşi Nuri Paşa (Killigil), Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak Azerbaycan'ı kurtarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra da Nuri Paşa, Türk Dünyası ile ilişkisini sürdürmüştür. 2. Dünya Savaşı'nda Almanya'- nın Sovyet Rusya'ya 22 Haziran 1941 tarihinde saldırmasıyla birlikte Nuri Paşa, Türk topluluklarının kurtarılması için Alman yetkililer ile Türk Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde birçok görüşmeler yapmış, fakat başarılı olamamıştır." [10]

Görüldüğü gibi, bu gibi sebeplerden ötürü Ruslar, *Akbaba*'yı tehlikeli bulmuş ve Alman propagandası yapmakla suçlamıştır.

İşte biz de bildirimizde, Rusların dahi dikkatlerini üzerine çeken *Akbaba*'nın Sovyetleri genel olarak nasıl algıladığına ve "Sovyet tehdidi" ortaya çıktığında nasıl bir tutum sergilediğine değineceğiz. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "Sovyet tehdidi" ortaya çıkana kadar, *Akbaba* mizah gazetesinde[11] II. Dünya Savaşı'nın nasıl ele alındığına

9 Nejdet Karaköse, "İkinci Dünya Savaşı Esnasında Sovyet Rusya'daki Türklerin Bağımsızlığı İçin Nuri Paşa'nın (Killigil) Faaliyetleri ve Alman Yetkililerle Görüşmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 213, 2014, s. 191.

10 A.g.m., s. 181.

11 "*Türk mizah gazetelerimizden olan Akbaba'nın 1922 yılında yayın hayatına başlamasına vesile olan Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon mizah gazeteciliği adına başarılı bir yayıncılık yaparak 1977 yılına kadar süren uzun soluklu bir esere imza atmışlardır. Elli beş sene yayımlanan bu gazete mizahi yönünün yanı sıra edebiyat ve edebiyat tarihi açısından bizlere kaynaklık etmektedir.*" Uğur Yüksek,

genel olarak değinilecektir. İkinci bölüm ise çalışmamızın esasını oluşturur. Tehdit ortaya çıktığında, bizden toprak talebinde bulunduklarında, topraklarımız üzerinde hak iddia ettiklerinde ve Boğazlarda kendileri için üs istediklerinde *Akbaba* nasıl bir tutum içindeydi. Bilhassa karikatürler etrafında bu duruma eğileceğiz.[12] Çalışmanın üçüncü bölümü ise Sovyetlerin sadece Türkiye için değil aslında tüm dünya için oluşturduğu tehdide dairdir. Özellikle Amerika ve Birleşik Krallık'ı tedirgin etmeye başlayan Sovyetler, kendini bir savaşın içinde daha bulacaktır. Bu savaş kırk beş yıl sürmüş bir "Soğuk Savaş"tır. Sıcak savaşa dönüşmeden son bulan bu dönemin ardından Sovyetler Birliği dağılmıştır. İşte "Soğuk Savaş" a giden yolda *Akbaba*'da neler var, Amerika ve Rusya arasındaki gerginlik dergiye nasıl yansıdı? Son bölümde dar bir çerçevede birkaç karikatüre yer vererek "Soğuk Savaş"ın başlangıcının dergiye nasıl yansıdığına da değinilecektir.[13]

I. Sovyet Tehdidi Ortaya Çıkana Kadar *Akbaba*'da II. Dünya Savaşı'nın Nasıl Yer Aldığına Kısa Bir Bakış [14]

Akbaba'da, 1945 senesinde yayımlanan bir karikatür, Rusların II. Dünya Savaşı'ndaki tutumunu gözler önüne serer. Karikatür, "Şevki" imzasını taşımaktadır. Çalışmamızda ele alacağımız karikatürlerin büyük bir kısmının sahibi, Şevki Çankaya'dır.[15] Derginin 11 Ocak 1945 tarihli 42. nüshasında karşımıza çıkan bir karikatürde; İngiliz, Amerikan ve Rus üç kişi görünmektedir. Ağzında pipo olan asker Winston Churchill'den ötürü İngilizleri temsil etmektedir. II. Dünya Savaşı'nda "müttefik" konumunda olan bu üç milletten asker masa başında, harita üzerinde paylaşım yapmaktadırlar. İngiliz, "Ben, o yana."; Amerikan "Ben, bu yana." gitmek istiyorum diye gösterirken, Rus askerinin gösterdiği şehir ilgi çekicidir: Viyana. Bilindiği gibi, 1938'de Avusturya, Almanya tarafından

"Akbaba Gazetesi (376-450 Sayılar), İnceleme, Tahlilî Fihrist, Seçme Metinler", Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Betül Coşkun, İstanbul 2014, s.i.

12 *"(…) edebiyatçılarımızın karikatüristlere sıkça espri verdikleri de söylenmektedir. Akbaba dergisinin sahibi Yusuf Ziya Ortaç çizerlerine bazı esprileri kendisinin verdiğini itiraf etmiştir. Karikatürle ilgili kimi kaynaklarda eleştirilen Ortaç'ın bu tutumunu 26 Eylül 1957 tarihli Milliyet gazetesindeki Objektif adlı köşesinde Peyami Safa da dillendirmektedir."* Said Coşar , "Edebiyatın Karikatürize Halleri", *Turkish Studies***,** Volume 5\2, 2010, s. 694.

13 Sovyet tehdidinin Türk basınındaki günlük siyasi gazetelere nasıl yansıdığını anlamak için bkz. Selçuk Ural, İlyas Topçu, "Soğuk Savaş Dönemi Türk Basınında Sovyet Tehdidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016, s. 519-531.

14 Bu konu hakkında daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Hale Öğdü, *Türk Siyasal Hayatının Karikatür Üzerinden Analizi: Akbaba Dergisi Örneği,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Ramazan Yelken, Konya 2011.

15 Necati Tonga, "Türk Edebiyatı Tarihinde Mühim Bir Mecmua: Akbaba (1922-1977)", *Turkish Studies***,** Volume 3\2, 2008, s. 670.

ilhak edilmiştir; yani egemenlik altına alınmıştır. II. Dünya Savaşı'nda müttefiklerin karşısında bulunan mihver devletlerden biri de Almanya idi. İşte, Sovyetler, Almanya'nın egemenliği altında bulunan Avusturya'nın başkenti Viyana'yı işgal etme arzusundaydı. Sovyetler, bu arzusunu Nisan 1945'te elde etmiş ve Viyana'yı ele geçirmiştir.[16] *Akbaba*'da yayımlanan aşağıdaki karikatür, Stalin'in Avusturya topraklarını ele geçirmeye niyetli olduğunu gösterir niteliktedir.

***Akbaba*, 11 Ocak 1945, Yıl: 22, Sayı: 42, s. 1.**

1945 senesi geldiğinde, II. Dünya Savaşı'nın taraflarından "mihver" devletlerin yenilgiye yaklaşmakta oldukları çok belliydi.[17] *Akbaba* da siyasi bir mizah mecmuası olarak durumu görmüş ve 11 Ocak 1945 tarihli 42. nüshasında bu durumu gösteren bir kapak karikatürü yayımlama ihtiyacı duymuştur. Bu karikatürün altında açıklama olarak "Mayın Kamp'ın Son Sayfası" yazmaktadır. Derginin "Mayın Kamp"tan kastı, "Mein Kampf"tır. Bu, Adolf Hitler'in yazdığı Türkçeye "Kavgam" olarak çevrilmiş otobiyografik bir kitaptır. Hitler, eserini 1924 senesinde hapishanedeyken yazmaya başlamıştır.[18] İşte *Akbaba* da bu eserin son sayfası diye bir karikatür çizmiş ve Nazi Almanya'sının 1945'teki durumunu gözler önüne sermiştir. Karikatürde, "Kavgam" kitabının son sayfasının üstünde bir kılıç yer almaktadır. Kılıcın kabzası dikkat çekicidir. Kabzanın en ucunda

16 Ayşen Şatıroğlu (2006), "San Francisco Konferansı Sonrası Dünyada Türkiye'nin Yer Arayışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi,* 3 (12), 2006, s.23.

17 Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 3\11, 2010, s. 265.

18 Adolf Hitler , *Kavgam,* Emre Yay., İstanbul, 2005, s. arka kapak.

müttefiklerden ABD'nin bayrağındaki yıldızlardan biri yer alır. Kabzanın kendisinde ise Birleşik Krallık'ın bayrağı yer alır. Kabzadan sonra dikkati çeken ise kılıcın kendisidir. Kılıcın üstünde SSCB'nin bayrağında yer alan sembol vardır. Kitabın üzerinde dikkati çeken bir başka şey ise bir Nazi askeridir. Kolunda Nazi Almanya'sının bayrağı vardır ve tüfeğini bırakmış, ardına bakmadan, kanlı ayak izleri bırakarak kaçmaktadır. Bütün bunların anlamı şudur: Müttefikler zafere, mihver devletler ise yenilgiye yaklaşmaktadırlar.

***Akbaba*, 11 Ocak 1945, Yıl: 22, Sayı: 42, kapak.**

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nda her ne kadar yer almasa da savaş neredeyse bittikten sonra "müttefikler" tarafında aktif rol oynamıştır. Bunda, müttefik devletlerin teklifleri ve telkinleri önemli rol oynamıştır. Bunun üzerine Türkiye, 1945'te Boğazlar konusunda müttefik devletlere yardımcı olmuş ve iki Boğaz'ı da onların kullanımına açmıştır.[19] Bu durum elbette Rusya'nın işine gelecektir. İşte *Akbaba*, müttefik gemilerinin aldığı bu

19 *" İkinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1 Eylül 1939 yılından itibaren savaşın son yılına kadar Türkiye tarafsızlığını korumuştur. Savaş sırasında Türkiye'ye iki tarafın da cazip teklifleri olmasına rağmen Türkiye 23 Şubat 1945 tarihine kadar tarafsızlığını korumuş ve zorunlu olmadıkça savaşta yer almamayı düşünmüştür. Eski dostu olan Sovyetler Birliği beklenmedik bir şekilde 1941'de Alman taarruzuna uğramış ve Sovyet Rusya çok zor bir döneme girmiştir. Bu arada Türkiye'yi savaşa sokabilmek için diplomatik girişimler hızlanmış ve 1943'te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşüp ikna etmek için müttefikler Türkiye'ye kadar gelmişlerdir. Türkiye bu telkinlerin etkisiyle önce Almanya'ya ihraç ettiği*

Boğazlar ayrıcalığı karşısında bir karikatür yayımlamıştır. Şevki Çankaya'ya ait olan bu karikatürün üzerinde şu ibareye yer verilir: " Gazetelerden: Müttefik gemilerinin Boğazlardan geçmesi Rusya'ya malzeme nakliyatını yarı yarıya kolaylaştıracaktır." Karikatürün altında ise şu mizahi yoruma yer verilmiştir. "Can boğazdan gelir." Karikatüre bakıldığında bir Rus askerinin dürbünle Boğazları denetlediği görülür.

Gazetelerden: Müttefik gemilerinin Boğazlardan geçmesi, Rusyaya malzeme nakliyatını yarı yarıya kolaylaştıracaktır.
Ata sözlerinden: Can boğazdan gelir!

***Akbaba*, 25 Ocak 1945, Yıl: 22, Sayı 44, s. 1.**

Sovyet güçleri 1945 Şubat'ında Alman topraklarına girmişlerdir. Ancak karşılarında Alman ordusundan kimseyi bulamazlar. Bu durumun *Akbaba* tarafından "Saklambaç" başlıklı küçük bir yazıyla ele alındığını görürüz. Yazıda belirtildiğine göre, müttefiklerin böylesine ilerleyişinden sonra, artık Almanların teslim olmaları gerekir. Bu "saklambaç" oyununu bırakmaları daha iyi olacaktır. Şubat ayının başında dile getirilen bu dilekten kısa süre sonra mayıs ayında Almanlar gerçekten teslim olacaklardır.[20]

ve kendi ekonomisi için çok önemli olan bazı ürünlerin ihracatını yasaklamıştır. Ardından 1944 yılında Almanya ile bütün diplomatik ilişkilerini kesmiştir. 3 Ocak 1945 tarihinde de 'Japonya ile olan bütün ilişkiler kesilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti bunlarla sınırlı kalmayarak, 'Boğazları müttefik devletlerin kullanımına yani, serbestçe geçişlerine açmış ve müttefiklerden yana açıkça tavır alarak onların uzun ve zahmetli yollardan geçerek uğraşmaları yerine kısa yoldan zafere ulaşmalarına yardımcı olmuştur.'" Süleyman Ünlüsoy, İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Türk Kamuoyundaki Tepkileri (1945-1952), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Sabahattin Özel, İstanbul 2001, s. 8.

20 *"Sonuçta Almanya'nın 1 Eylül 1939 yılında başlatmış olduğu dünya harbi 7 Mayıs 1945 günü saat 14:40'ta sona ermiş, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim oluş belgesini Eisenhower karargâhında*

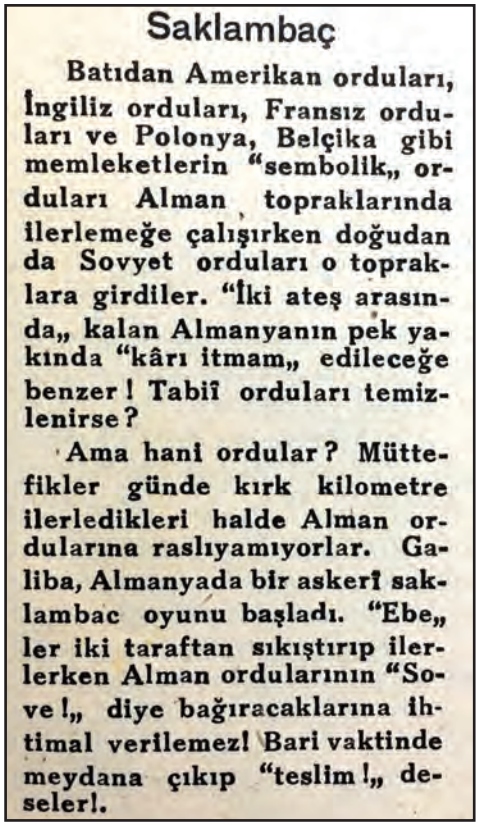

Saklambaç

Batıdan Amerikan orduları, İngiliz orduları, Fransız orduları ve Polonya, Belçika gibi memleketlerin "sembolik„ orduları Alman topraklarında ilerlemeğe çalışırken doğudan da Sovyet orduları o topraklara girdiler. "İki ateş arasında„ kalan Almanyanın pek yakında "kârı itmam„ edileceğe benzer! Tabiî orduları temizlenirse?

Ama hani ordular? Müttefikler günde kırk kilometre ilerledikleri halde Alman ordularına raslıyamıyorlar. Galiba, Almanyada bir askerî saklambac oyunu başladı. "Ebe„ ler iki taraftan sıkıştırıp ilerlerken Alman ordularının "Sove!„ diye bağıracaklarına ihtimal verilemez! Bari vaktinde meydana çıkıp "teslim!„ deseler!.

***Akbaba*, 1 Şubat 1945, Yıl: 22; S. 45.**

Almanya'nın Şubat 1945'teki durumu gerçekten de zordur. Alman orduları müttefikler karşısında gerilemeye devam etmektedir. Onların bu güç kaybını anlatan ve mizahi bir şekilde durumlarını gözler önüne seren *Akbaba*, Şevki Çankaya'nın bir başka karikatürü ile onların içinde bulundukları koşulları gösterir. Karikatürün altında "Almanların son gizli silahı: Kar topu!" yazmaktadır. Karikatürde öne çıkan kişi Hitler'dir. Elindeki kar topu ile savunmaya geçmiştir. Müttefiklerin ellerinde ise tüfek ve süngüler yer alır. Burada, Almanya'nın Rus soğuğunda bozguna uğramasından bahsedilmektedir. Almanya, Rusya'nın soğuğuna da yenilmiştir. Artık ordunun tek çaresi kalmıştır, o da kar topu atmak.

resmen imzalamıştır." Nurullah Kırkpınar, "II. Dünya Savaşı'nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basınının Tutumu (1939-1945)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVII\ 34, 2017, s. 266.

***Akbaba*, 8 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı 46, s. 1.**

Savaşta Almanların kaybedeceği çok aşikârdır. *Akbaba* da bu inanca sahiptir. Rusların Berlin'e girmesi kesin gibidir. Dergide bu inanç, Dehrîi Zaman imzasıyla yayımlanan bir tehzille dile getirilmiştir. Tevfik Fikret'in Halûk'un Amentüsü şiirinin bir tehzili olan "Günün Amentüsü" şiiri, II. Dünya Savaşı'nda, Almanların Ruslar karşısındaki durumuna da değinir. "Alman batı bâbında henüz uğraşadursun\ Ruslar girecek Berlin'e seyranla inandım" mısraları dikkat çekicidir.

Günün "âmentü„sü!

Harb âfeti bir gün bitecek kanla, inandım;
Bitmezse cihan bombalı volkanla inandım!

Bir gelse şu viraneye Sulh adlı o seyyah,
Düşmez yeniden gurbete, husranla, inandım!

Mecnûn-ı müseccel diyerek, Hitler'i, âlem
Tasdik edecek damgalı fermanla, inandım!

Alman, batı bâbında, henüz uğraşadursun,
Ruslar girecek Berlin'e seyranla inandım!

Dünya donuyorken, kömürün nârına bizler
Hergün yanarız âteş-i hicranla inandım!

Bakkalla kasap, sütçü kömürcüyle bir olmuş
Alberle, Mıgırdıçla, Süleymanla, inandım!

Dehrî, ya güzeller ne kadar usta ve kurnaz
Elbet başeder herbiri Şeytan'la, idandım!

Dehrîi Zaman

***Akbaba*, 8 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı: 46.**

Almanların içinde bulundukları zor durum hem Batı hem de Doğu Cephesi'nde sıkışıp kalmaları, gerilemeleri yine *Akbaba*'nın karikatüristi

Şevki tarafından ele alınır. Ne yapacağını şaşıran Almanya; yani Hitler acaba hangisini bıraksam diye düşünmektedir. Doğu'da Ruslar, Batı'da da Amerikan ve Britanyalı ordular tarafından sıkıştırılan Almanya, yenilgiye çok yakındır. Karikatürde Almanya'nın savaştığı iki cephedeki askerler ve milletler temsil edilmiştir.

***Akbaba*, 8 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı: 46.**

Almanların bu hâlleri ortadayken *Akbaba*'da mizahî haberler de devam eder. Rivayete göre bir Amerikalı zengin Berlin'e ilk girene on bin dolar verecektir. Bu yüzden de bir yarış ortaya çıkmıştır: Berlin'e girme yarışı… Güya bu haber gazetelere düşünce, üç maraton rekortmeni de orduya yazılmıştır. Görüldüğü gibi *Akbaba* tarafından Almanya'nın durumu alaya alınmaktadır.

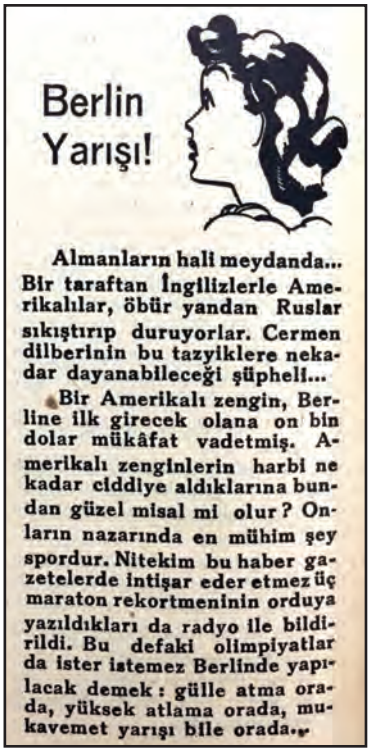
Berlin
Yarışı!
Almanların hali meydanda... Bir taraftan İngilizlerle Amerikalılar, öbür yandan Ruslar sıkıştırıp duruyorlar. Cermen dilberinin bu tazyiklere nekadar dayanabileceği şüpheli...
Bir Amerikalı zengin, Berline ilk girecek olana on bin dolar mükâfat vadetmiş. Amerikalı zenginlerin harbi ne kadar ciddiye aldıklarına bundan güzel misal mi olur? Onların nazarında en mühim şey spordur. Nitekim bu haber gazetelerde intişar eder etmez üç maraton rekortmeninin orduya yazıldıkları da radyo ile bildirildi. Bu defaki olimpiyatlar da ister istemez Berlinde yapılacak demek: gülle atma orada, yüksek atlama orada, mukavemet yarışı bile orada...

***Akbaba*, 8 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı 46.**

15 Şubat 1945 tarihli *Akbaba*'nın 47. nüshasında bir yazı ve karikatür dikkat çeker. İlk sayfada yer alan bu yazı ve karikatür yine II. Dünya Savaşı ile ilgilidir. Yazının sahibi, *Akbaba*'nın da sahibi ve yazı işleri müdür olan Yusuf Ziya Ortaç'tır.[21] Yazıda, Almanya'yı yenen tek heceli bir kelimeden bahsedilir: "Ben" Bu savaşta Almanya'yı aslında hiçbir millet yenememiştir. Almanya, ne yaptıysa kendine yapmıştır, kendi oturduğu dalı yine kendisi kesmiştir. Almanya'ya bu kelimenin ettiğini hiç kimse etmemiştir. Yazıda Almanya'nın kendini beğenmişliği ve böbürlenişi ele alınır. Her şeyin sorumlusunun bu burnu havadalık olduğu ortaya konur ve

21 "Akbaba ömrünün büyük çoğunluğunu Yusuf Ziya Ortaç'ın yönetiminde sürdürmüştür. Hayatını adeta Akbaba'nın yaşamıyla özdeşleştirmiş olan Ortaç, derginin yazılarından karikatürlerine kadar her şeyine damgasını vurur. Derginin yayın politikasını tek başına o belirler. Başyazıları o yazar. Kapak karikatürlerinin konularını o belirler ve uygun bulduğu karikatürcüye çizdirir. Ortaç bu arada rakibi olan dergileri titizlikle incelemeyi de ihmal etmez, yetenekli gördüğü yazar ve karikatürcüleri Akbaba'da toplamaya çalışır." Yasin Kayış , "Arşiv Belgeleri Işığında 'Akbaba' Dergisinin İlk Kapanışı", *Gül Diken,* Sayı: 34, 2005, s. 43.

kendini Tanrı zanneden Hitler'in üzerine şimdi asi bulutlar Allah'ın lanetini yağdırmaktadır. Yazının hemen yanında yer alan karikatür ise yine Şevki'ye aittir. Karikatürde sahnede Hitler vardır ve bir şiir okumaktadır. Şiirdeki mısralardan biri şöyledir: Bolşevikler salalı rahmetler imanımıza \ Cahit ağlar bizim ahvâl-i perişanımıza! Burada, Cahit'ten kasıt, Hüseyin Cahit Yalçın'dır. Kendisi, Tanin gazetesi yazarıdır ve bu gazete Tan gazetesinin aksi fikirlere sahiptir. Tan gazetesi savaş yıllarında Sovyet yanlısı bir propaganda yapmıştır.[22] Sovyetler, bilindiği gibi savaşın müttefikler tarafındadır, karşısında ise mihver devletlerden Almanya vardır. Karikatürde, Hüseyin Cahit Yalçın, Almanların yenilgisi dolayısıyla üzgün görünmektedir.[23]

***Akbaba*, 15 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı: 47, s. 1.**

22 "*Gazetenin güttüğü politika iki noktada toplanır: Sovyet dostluğu ve faşizm düşmanlığı. Gazetenin savaş yıllarındaki politikası ise savaşın başından beri Sovyetler Birliği'ne sempati beslemek olmuş ve bu durum haberler ve başyazılarla desteklenmişti. Savaş boyunca Tan gazetesi, Sovyetler Birliği'ne karşı yapılmış olan propagandayı silmeye, Sovyetlere karşı sevgi yaratmaya çalışıyordu. Savaşın gidişatına bağlı olarak Türkiye'de aşırı sağ akımlar gelişmeye başlayınca Tan gazetesinde ırkçılığı yeren makalelerin daha çok çıktığını görülür. Bu nedenle gazete savaş yıllarında Turancı akımların hedefi haline gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ise Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerin bozulmaya başlaması ve bu sırada Tan gazetesinin çok partili hayata geçişi ve demokrasiyi savunması, gazeteye karşı olan tepkileri daha da artırmış ve komünistlik suçlamalarının yoğunlaşmasına neden olur.*" Mithat Kadri Vural, "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**,** VII\ 16-17, 2008, s.381.

23 *Akbaba*'daki Hüseyin Cahit ile ilgili diğer karikatürler için bkz. Pelin Gündüz, "Cumhuriyet Dönemi Mizah Dergilerinden Akbaba'da Edebiyat ve Karikatür İlişkisi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. M. Fatih Andı, İstanbul, 2009.

15 Şubat 1945 tarihli nüshada karşımıza çıkan bir diğer karikatür ise yine "Şevki" imzalıdır. Karikatürün üstünde şu cümle yer alır: "Gazeteler: Üçler konferansında Almanya'ya verilecek cezalar konuşuluyor." "Üçler"den kastı Sovyetler, Birleşik Krallık ve Amerika olan derginin, bu üç ülkeye Almanya'ya karşı söylettiği cümle ise karikatürün altında yer alır: "Üçler: Suçlu! Ayağa kalk!" Karikatürde bir mahkeme sahnesi vardır. Hâkim pozisyonunda Churchill, Stalin ve Amerika başkanı Roosevelt'i görürüz. Yargılanan ise Nazi Almanya'sının askeridir ve Almanya'yı temsil eder. Kendisi sedyededir, yaralıdır ve perişan bir durumdadır. Karikatürde bahsi geçen konferans ise "Yalta Konferansı"dır. II. Dünya Savaşı sırasında Yalta şehrinde, "üç büyük" olarak adlandırılan müttefik devletlerin liderlerinin buluştuğu konferanstır.[24]

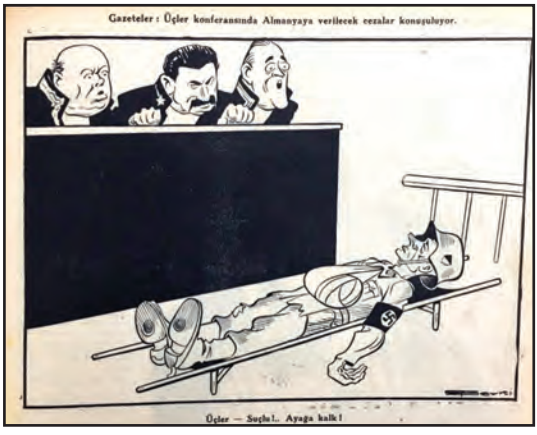

***Akbaba,* 15 Şubat 1945, Sayı 47.**

22 Şubat 1945'te *Akbaba*'nın 48. sayısında yayımlanan "Şevki" imzalı bir başka karikatür, Almanya'nın içinde bulunduğu durumu gözler önüne serer. Karikatürde, üç kişi vardır. En önde yer alan bıyıklı şahıs Sovyetleri temsilen Stalin'dir. Onun yanında ise Birleşik Krallık'tan Winston Churchill

24 "*Savaş sonrası dünya düzeninin yeniden tesisi için İngiltere-ABD-SSCB, Almanya'da kurulacak yeni rejimin belirlenmesi üzerine görüşmeler yapmak üzere üç lider, 4-11 Şubat tarihleri arasında Kırım'ın Yalta şehrinde toplandılar. Yalta Konferansı'nda Üçler, Nazi Almanya'sına son darbeyi vurmak için askeri müzakerelerden sonra sağlam bir sulhun esasları ve Avrupa'nın tanzim işi görüşüleceği bildiriyorlardı.*" Nurullah Kırkpınar, "II. Dünya Savaşı'nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basınının Tutumu (1939-1945)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**,** XVII\ 34, 2017, s. 265.

yer alır. Diğer kişi ise Amerika başkanıdır. Karikatürün altında "Almanya hakkında Üçlerin baş başa verdikleri karar: Sehpa!" yazmaktadır. Her ne kadar bu liderlerin baş başa verdikleri yazsa da aslında karikatürde sırt sırta verdikleri görülür. Bu şekil durarak darağacı görüntüsü oluşturmuşlardır. Bilindiği gibi darağacı, idam cezası alanları asmak için kullanılan sehpadır. Böylelikle, II. Dünya Savaşı'nda müttefiklerin Almanya'yı ölüme götürdükleri vurgulanmış olur.

***Akbaba,* 22 Şubat 1945, Sayı: 48.**

1 Mart 1945'te yayımlanan *Akbaba*'nın 49. nüshasının kapağında yer alan karikatür, müttefik devletlerden üçünün zaferini ilginç bir şekilde temsil eder. Karikatürde; Birleşik Krallık, Sovyetler Birliği ve Amerika kadeh kaldırmaktadır. Cemal Nadir Güler imzalı karikatürde, kadehlerin içindeki kişiler mihver devletleri temsil etmektedir. Kadehlerin birinde Almanya'yı temsilen Hitler, diğerinde ise mihver devletlerden Japonya'nın imparatoru yer almıştır. Üçüncü kadehteki kişinin başı gözükmemekte ise de o da diğer mihver devletleri temsil görünümündedir. Kadehlerin içindeki sıvı kırmızılığı ile şaraptan çok kanı andırmaktadır. Karikatürün üstünde ise "Üçler" olarak adlandırılan Birleşik Krallık, Amerika ve Sovyetlerin şu sözüne yer verilir: "Daha güzel bir dünya şerefine!"

***Akbaba,* 1 Mart 1945, Sayı: 49, kapak.**

II. Sovyet Tehdidinin *Akbaba*'ya Yansıması

İyi niyetten uzak Rus yaklaşımlarının aslında ilk sinyalleri Şubat 1945'te verilmeye başlanmıştı. O zaman düzenlenen Yalta Konferansı'nda Stalin Boğazlar Sözleşmesi'nin yenilenmesi gerektiğini belirterek Türkiye için tehlikeli olan yaklaşımını ortaya koymuştur:

"Türkiye ile ilgili iyi niyet taşımayan Rus yaklaşımlarının ilk sinyalleri 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleşen Yalta Konferansı'nda kendini göstermiştir. Konferans sırasında Sovyet lider Josef Stalin, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin geçerliliğini kaybettiğini ve yenilenmesi gerekliliğini gündeme getirmiştir."[25]

7 Haziran 1945 günü ise Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov, saat 18.00'de Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Selim Rauf Sarper'i kabul eder ve ona isteklerini sıralar:

25 Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.120.

"Görüşmede Molotov, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir işbirliği anlaşmasını imzalanması için gerçekleştirilmesi gereken Sovyet taleplerini sıraladı:

1. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın çizdiği Türk-Sovyet sınırının, Sovyetler Birliği lehine değiştirilmesi. Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne verilmesi;

2. Boğazların savunmasında Sovyetler Birliği'nin de ortak olması. Bunun için Boğazlarda Sovyetlere deniz ve kara üslerinin verilmesi;

3. Montreux Sözleşmesi'nin belirlemiş olduğu Boğazlar rejiminin değiştirilmesi. Bunun yerine Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yeni bir ikili antlaşmanın imzalanmasıydı."[26]

Pekiyi Sovyetlerin tam olarak bizden istediği neydi? Yani Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emeli neydi? Türkiye'ye saldırmak mı istiyordu, yoksa farklı amaçları mı vardı? Bu konuda şu söylenebilir: Sovyetler, aslında ülkeyi kontrol altına almak istiyordu. Zaten 1949 yılında Türkiye Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak da Sovyetlerin amacının Ankara'da komünist bir hükümet kurmak olduğunu söylemiştir:

"*Stalin'in 1945-46 yılları arasında gerçekten Türkiye'ye saldırmak isteyip istemediğini tam olarak bilemiyoruz. Büyük ihtimalle Türkiye'yi diplomatik yalnızlığa mahkûm etmek ve sonra ülkeyi yönetenleri Sovyetler Birliği'ne* önce boğazların ardından tüm ülkenin kontrolünü verecek bir anlaşma imzalamaya mecbur etmeyi düşünüyordu. Daha sonra Tü*rkiye dışişleri bakanı olan Necmettin Sadak, 1949 yılında yayınlanan bir makalede ' Sovyetler Çanakkale'nin işgalinin ardından Ankara'da komünist bir hükümet kurulmasını talep edeceklerdi.' iddiasında bulunmuştu.*" [27]

12 Temmuz 1945 günü yayımlanan *Akbaba*'nın 68. nüshasında karşımıza çıkan bir karikatürde Rus istekleri konu edilmiştir. Derginin ilk sayfasında yayımlanan karikatürde Mehmetçik yer almaktadır. Kaya formunda çizilmiş Türk askeri, sağlam duruşuyla dikkat çekmektedir. Bu kaya-

26 Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 3\11, 2010, s. 266.

27 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000***,** Mozaik Yay., İstanbul, 2003, s. 113.

adamın etrafında ise rüzgâr esmektedir. Karikatürün üstünde "Rus istekleri karşısında:" yazmaktadır, altında ise "Yel kayadan ne alır!" yazar. "Şevki" imzalı bu karikatürdeki kişinin Türk askerini andırması manidardır; çünkü Mehmetçik zamanında Ruslara karşı gösterdiği başarılarla bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda, Kafkas Cephesi'nde Rus birliklerini durdurması elbette hâlâ akıllardadır. Karikatürde, Rusların 7 Haziran 1945'te verdikleri nota dolayısıyla, isteklerini elde edemeyecekleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Zamanında nasıl istedikleri olmadıysa şimdi de olmayacaktır. Bunun için Türk askerini hatırlamaları yeterlidir. Üstelik karikatürün altında yer alan atasözü de manidardır. "Yel kayadan ne alır." , sağlam temele dayanan kişiler, önemsiz şeylerden etkilenmezler anlamında bir atasözüdür. Böylelikle, Türkiye'nin bu önemsiz isteklerden etkilenmeyeceği, Rusların karşısında kaya gibi sağlam durmaya devam edeceği belirtilmiş olur.

***Akbaba,* 12 Temmuz 1945, Sayı: 68, s. 1.**

Rusların bu istekleri karşısında *Akbaba* sadece ciddî karikatürler yayımlamamış, mizahî çizimlerle de karşımıza çıkmıştır. Yine aynı sayıda "Şevki" imzasıyla yayımlanan bir başka karikatür, Rusların istekleriyle dalga geçmektedir. Karikatürde plajda güneşlenen iki kişi görülür. Hanımefendi kumlara uzanmış yatarken, sevgilisi ise başında kendisine evlenme teklif

etmektedir; fakat bu teklif pek ilginçtir. "Haydi ecdat yadigârı şu üç evini bana ver de seninle evlenelim." diyen beyefendiye karşı kadın, "Vazgeç. Böyle 'alarus' dostluktan hoşlanmam." diye cevap verir. "Alarus", "Rus gibi" anlamına gelir. Sevgilisinin isteklerini Rusların isteklerine benzeten kadın, teklifi reddetmiştir. Nasıl ki Ruslar bizden Kars ve Ardahan'ı istiyor, Boğazlarda üsler talep ediyor; kadının sevgilisi de kadından hiç olmayacak şeyler talep eder. *Akbaba* da bu durumu mizahî yolla eleştirir.

***Akbaba,* 12 Temmuz 1945, Sayı: 68.**

Boğazların savunması konusunda Sovyetler Birliği'nin ortak olmak istemesi, *Akbaba*'da sadece karikatürlerle değil, çeşitli küçük yazılarla da gündeme getirilir. Bunlardan bir tanesi 19 Temmuz 1945 tarihli 69. sayıda karşımıza çıkar.[28] "Boğaz Meselesi" başlıklı bu küçük yazıda güya Sabiha-Zekeriya Sertel çifti ile Hüseyin Cahit arasında geçmiş bir diyaloğa yer verilir. Tan gazetesini yayımlayan ve Sovyetler Birliği yanlısı bir politika izleyen Sertellerin[29] bu metinde, Rusya'nın Boğazlar konusundaki

28 *"Potsdam Konferansı 17 Temmuz 1945'te toplandığında Sovyetler, Türkiye ile yürütülecek iki taraflı görüşmelerle Boğazların durumunun gözden geçirilmesi, Boğazlarda Sovyet üsleri kurma hakkı ve Doğu Anadolu'dan toprak ilhakına ilişkin isteklerini tekrarladılar."* İbrahim Bozkurt , "II. Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Missouri Zırhlısı'nın İstanbul Limanı'nı Ziyareti Üzerine Değerlendirmeler*", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* VI\ 15, 2007, s. 255.

29 "*1945 yılı sonbaharında hem Yunanistan'da hem de İran'da, Sovyetler Birliği ile bağlantılı iç kargaşalar devam ediyordu. Aynı günlerde Türkiye'de, özellikle Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin savaş yıllarında izlediği siyasetten dolayı ilişkilerin gerginleşmesi sonucunda kamuoyunda bir Sovyet tehdidi algılamasının oluştuğu görülür. Bu durum dolayısıyla Türkiye'de Amerika ile yakınlaşma ihtiyacını doğurmuştur. Yaşanılan süreçte aynı zamanda Sovyetler Birliği'nden dolayı komünizm tehlikesinin ortaya çıkması, Boğazlar ve Türkiye'nin toprak bütünlüğü üzerinde Sovyet yayılmacılığının kendini hissettirmesi, Türkiye'de 'Tan Olayı'na giden gelişmelerin hangi psikolojik ortamdan beslendiğini*

isteklerine basit ve önemsiz bir şeymiş gibi yaklaştıklarını görürüz. Rusya'yı biraz boğaz düşkünü olarak niteleyen Sertellere karşı cevabı Hüseyin Cahit şiddetle verir: "Boğaz düşkünlüğünün sonu hazımsızlıktır."

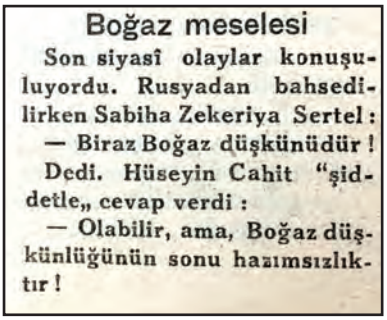

Boğaz meselesi

Son siyasî olaylar konuşuluyordu. Rusyadan bahsedilirken Sabiha Zekeriya Sertel:

— Biraz Boğaz düşkünüdür!

Dedi. Hüseyin Cahit "şiddetle„ cevap verdi:

— Olabilir, ama, Boğaz düşkünlüğünün sonu hazımsızlıktır!

***Akbaba,* 19 Temmuz 1945, Yıl: 23, Sayı: 69.**

16 Ağustos 1945 tarihli 73. nüshanın kapağında görünen Cemal Nadir imzalı karikatürde, Türkiye'nin, Sovyetlerin Boğazlarda kendilerine deniz ve kara üslerinin verilmesi konusundaki taleplerine cevabı yer alır. Karikatürde Türkiye'yi temsil eden Türk askeri, İngiltere ve Rusya'ya "Kusura bakmayın dostlar, boğazımı çok severim." diyerek masa üzerindeki bütün yemeği tabağına almaya çalışır. Masadaki tabağın içinde ise yemek olarak Boğazlar vardır. Böylelikle, Türkiye'nin bu konuda asla taviz vermeyeceği anlatılmış olur.

göstermektedir. Çünkü savaş yıllarında Tan gazetesi Sovyetler Birliği yanlısı bir yayın politikası izlemiş ve bundan dolayı Sovyetlerin dolayısıyla da komünist rejimin Türkiye'deki temsilcisi olarak algılanmıştır." Mithat Kadri Vural, "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**,** VII\ 16-17, 2008, s.391.

***Akbaba,* 16 Ağustos 1945, Sayı: 73, s. Kapak.**

"Çimdik" müstear adıyla yazı yazan Yusuf Ziya Ortaç, Rusların bizim üzerimizdeki emelleri hakkında Hüseyin Cahit Yalçın'ın yaptığı bir yorumu değerlendirme gereği duyar. "Yalçın Usta" diye bahsettiği Hüseyin Cahit Yalçın'ı bir anlamda eleştirir. Sovyetler Birliği'ne sempatiyle yaklaşan Tan gazetesinin yazarlarından Ahmet Emin Yalman'ın tutumunu eleştiren Yalçın, onun Rusları müdafaa etmesini kabul edemez[30]; çünkü Ruslar, Polonya'dan hisse almışlardır. Baltık devletlerini yok etmişlerdir. Balkanlara çöküp oturmuşlardır. En önemlisi bizden üç vilayetimizi ve Boğazlarımızı istemişlerdir. Yalçın'ın yaptığı bu yoruma çok şaşıran Yusuf Ziya, konuyla ilgili bir fıkra yazdıktan sonra onun Rus emellerini yeni duymuş gibi davranmasına karşı çıkar; çünkü Yusuf Ziya'nın belirttiğine göre, zaten

30 *"Zekeriya Sertel, Son Posta gazetesinden ayrıldıktan sonra Halil Lütfü Dördüncü ile yeni bir gazete çıkarmaya karar verir. Ahmet Emin Yalman'ın da kendilerine katılmasıyla birlikte İş Bankası'nın satılığa çıkardığı Tan gazetesini satın alırlar. İlk dönemlerde gazete daha ziyade başyazar Ahmet Emin Yalman'ın yönetimindedir. Gazetenin üçüncü sayfasında 'Günün Meseleleri' başlığı altında Zekeriya Sertel yazmaktadır. Ayrıca 'Görüşler' başlığı altında Sabiha Sertel, 'Felek' adı altında Burhan Felek, 'Bugün' başlığı altında Ömer Rıza Doğrul günlük yazılar kaleme alıyordu. Dış politika ile ilgili daha çok Burhan Felek, hikâyeleri Halikarnas Balıkçısı Cevat Şakir, röportajları Suat Derviş, Selahattin Güngör, Naci Sadullah, spor yazılarını Eşref Edip, romanlarını Ziya Şakir, Sabahattin Ali yazmakta, yazı işleri müdürlüğünü ise Mümtaz Faik Fenik sürdürmekteydi. Gazete ilk başta Yıldız Sertel'e göre, İş Bankası döneminden kalan, liberalizmi savunan, stil bakımından Osmanlı Dönemi'ni hatırlatan yazarlardan oluşmaktaydı. Fikret Adil, Eşref Şefik gibi yazarlara daha sonra Ulunay, ve Refik Halid Karay da katılmıştı."* Mithat Kadri Vural, "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VII\ 16-17, 2008, s.384.

kendisi Tanin sütunlarında bu emelleri aylardan beri neşretmektedir. Böyle olduğu halde yeni duymuş gibi davranması Yusuf Ziya'yı şaşırtır.

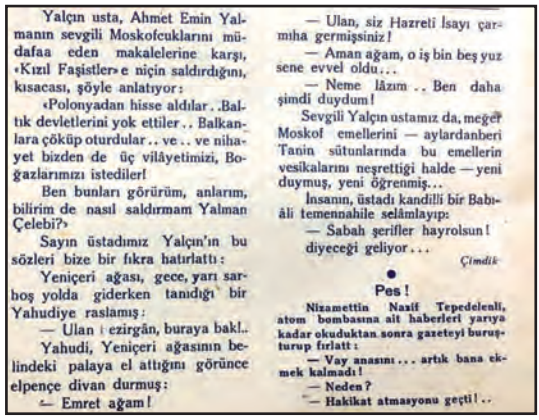

Yalçın usta, Ahmet Emin Yalmanın sevgili Moskofcuklarını müdafaa eden makalelerine karşı, «Kızıl Faşistler»e niçin saldırdığını, kısacası, şöyle anlatıyor:

«Polonyadan hisse aldılar. .Baltık devletlerini yok ettiler.. Balkanlara çöküp oturdular.. ve.. ve nihayet bizden de üç vilâyetimizi, Boğazlarımızı istediler!

Ben bunları görürüm, anlarım, bilirim de nasıl saldırmam Yalman Çelebi?»

Sayın üstadımız Yalçın'ın bu sözleri bize bir fıkra hatırlattı:

Yeniçeri ağası, gece, yarı sarhoş yolda giderken tanıdığı bir Yahudiye rastlamış:

— Ulan ezirgân, buraya bak!..

Yahudi, Yeniçeri ağasının belindeki palaya el attığını görünce elpençe divan durmuş:

— Emret ağam!

— Ulan, siz Hazreti İsayı çarmıha germişsiniz!

— Aman ağam, o iş bin beş yüz sene evvel oldu...

— Neme lâzım.. Ben daha şimdi duydum!

Sevgili Yalçın ustamız da, meğer Moskof emellerini — aylardanberi Tanin sütunlarında bu emellerin vesikalarını neşrettiği halde — yeni duymuş, yeni öğrenmiş...

İnsanın, üstadı kandilli bir Babıâli temennahile selâmlayıp:

— Sabah şerifler hayrolsun! diyeceği geliyor...

Çimdik

●

Pes!

Nizamettin Nazif Tepedelenli, atom bombasına ait haberleri yarıya kadar okuduktan sonra gazeteyi buruşturup fırlattı:

— Vay anasını... artık bana ekmek kalmadı!

— Neden?

— Hakikat atmasyonu geçti!..

***Akbaba,* 16 Ağustos 1945,Yıl: 23, Sayı: 73.**

Her ne kadar burada Tan gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman, Rusları müdafaa etmekle suçlansa da Sovyetlerin vilayetlerimizi bizden istemesi aslında zamanında Tan gazetesi tarafından da mantıksız bulunmuştur:

"Türk kamuoyu ve basını, Sovyetlerin Türkiye'den isteklerini tepkiyle karşılamıştır. Konuyla ilgili bir yazı yayınlayan Tan Gazetesi, istekleri mantıksız bulan şu yorumu yapmıştır:

"Birleşmiş Milletler Anayasası mucibince bütün milletlerin hükümranlık haklarına ve bütünlüğüne riayet etmek taahhüdü altına giren Rusya'nın daha imzasının mürekkebi kurumadan böyle muazzam bir hata işlemesi aklın alacağı şey değildir. Kars, Ardahan ve Artvin ne bir askeri zaferin mükâfatı olarak zorla alınmış, ne de istila edilip bir oldubitti ile Ruslara zorla kabul ettirilmiştir. Bu vilayetler Lenin Rusya'sının kendi rıza ve muvaffakiyetiyle iki taraf arasında dostça anlaşılarak Türkiye'ye bırakılmıştır." [31]

1 Kasım 1945 tarihinde Birleşik Krallık'ın Türkiye'ye verdiği bir nota vardır.[32] Bu nota, *Akbaba* sayfalarına bir karikatür olarak yansımıştır. 22

31 Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.122.

32 "İngiltere, *Potsdam Konferansı'nda alınan karar gereği konuyla ilgili görüşlerini içeren notasını 1 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye ulaştırmıştır. Bu notada, boğazlar konusunun Sovyetler ile Türkiye*

Kasım 1945 tarihli 87. nüshada karşımıza çıkan karikatürün sahibi Turhan Selçuk'tur. İngiliz notasından bahseden karikatürde bir İngiliz, Rus'a şarkı söyletmektedir. Ancak şarkıyı söylerken "boğazdan" söylememesini ister; yani Birleşik Krallık Boğazlar konusunun Sovyetler ile Türkiye arasında konuşulmasından rahatsızdır. Bu karikatür de onların bu rahatsızlığını dile getirir.

***Akbaba,* 22 Kasım 1945, Sayı: 87.**

Boğazlar konusunda Sovyetler Birliği'nin tutumuna karşı hassas davranan sadece Birleşik Krallık değildir.[33] Aynı zamanda ABD de Boğazlar

arasında değil uluslararası bir konferansta konuşulması isteği belirtilmiştir." Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri*", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.123.

33 *"ABD ise boğazlarla ilgili Türkiye'ye nota göndermeden önce Potsdam Konferansı'ndaki tavrında değişikliğe gitmiştir. Truman, boğazların uluslararası su yollarında olduğu gibi bütün milletlerin kullanabileceği bir statüde olması gerektiği fikrinden vazgeçmiştir. ABD boğazlar konusundaki değişen tutumunu, Türkiye'ye gönderdiği 2 Kasım 1945 tarihli notada ortaya koymuştur. Bu notada; Birleşik Devletlerin, boğazlardan serbest geçiş konusunda hassas olduğu ve Türk Boğazları ile ilgili alınacak kararın uluslararası güvenliği artıracak tarzda olması gerektiği bildirilmiştir.*" Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri*", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.123.

konusundaki hassasiyetini tıpkı Birleşik Krallık gibi bir nota ile Türkiye'ye iletmiştir. ABD'nin kafasındaki meselelerden biri de Boğazlar meselesidir. ABD, Sovyet tehdidi Türkiye için ilk ortaya çıktığında pek oralı olmamış hatta Boğazların bütün milletler tarafından kullanılması gerektiğini, Boğazlarda Sovyetler Birliği tarafından üsler tesis edilmesinde bir sakınca olmadığını Potsdam Konferansı'nda belirtmiştir:

"*Amerikalılar Sovyetlerin 'Boğazlar ile birincil derecede ilgili olan Büyük Devlet' olmalarını kabul ediyorlardı. Hatta bu hoşgörü ilginç boyutlara varıyordu: Boğazlarda Sovyetler Birliği tarafından üsler tesis edilmesinde Amerikan hükümetince bir sakınca görülmemektedir.*" [34]

ABD başlarda, savaş sonu düzenini Sovyetler Birliği'nin iş birliği ile korumanın hâlâ mümkün olabileceğini düşünüyordu; ancak bu konuda yanıldığını fark etti:

"*Batılıların Sovyetler Birliği'nin yayılmak niyetini anlamaları, ancak, Sovyet Hükümetinin kurtarılan Avrupa Devletleri, özellikle Polonya konusunda Yalta'da yayınlanan demece aykırı davranışlarda bulunmasından sonradır.*" [35]

ABD'nin Boğazlar konusuna dâhil olması, Turhan Selçuk tarafından şu şekilde çizilmiştir.

34 Selim Deringil, *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası,* Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, s. 253.

35 Mehmet Gönlübol; Halûk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (Genel Durum),* Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 192.

***Akbaba,* 22 Kasım 1945, Sayı: 87.**

II. Dünya Savaşı atom bombasıyla da gündeme gelmiş bir savaştır. *Akbaba*'da yayımlanan bir şiirde atomun neler yapabileceği anlatılırken, Rusya'nın Ardahan'ı istemesinden de bahsedilir.[36] Atomun pek çok milleti durdurma gücüne sahip olduğu vurgulanan şiirde atom olduğu takdirde Rusya'nın Ardahan'ı bile isteyemeyeceği dile getirilir. Şiire göre atom varsa "Ne Rusya Ardahan ister, ne Bulgaristan harb\ Tasavvuratı siyasiyeden hemen cayılır."

36 "*II. Dünya Savaşı'ndan galip çıkmış olmanın da verdiği güçle harekete geçen Sovyet Rusya, 1925 yılında imzalanan ve her beş yılda bir yenilen Türk-Rus Dostluk Anlaşmasını yenilemeyi reddettiği gibi Türkiye'den toprak ve üs talebinde bulundu. Sovyet Rusya Türkiye'ye verdiği notalarla Boğazlardan üs ve Kars-Ardahan'ı istedi. Oysa Rusya, Montrö ile Boğazlarda; Brest Litovsk, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile de Kars ve Ardahan'da Türkiye'nin egemenliğini kabul ve tescil etmişti. Bu süreçte Amerika ve İngiltere'nin de desteğini alan Türkiye, Sovyet Rusya'nın taleplerini reddetti; emellerinden vazgeçmesi halinde Sovyet Rusya ile iyi ilişkilerini sürdüreceğini belirtti ve egemenlik haklarını korumak için gerekirse savaşa bile hazır olduğunu ilan etti. Ancak Sovyet Rusya'nın emellerinden vazgeçmemesi Türk-Rus ilişkilerinin kopma noktasına gelmesine sebep oldu.*" Nasrullah Uzman, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 11, Sayı: 22, 2018, 117.

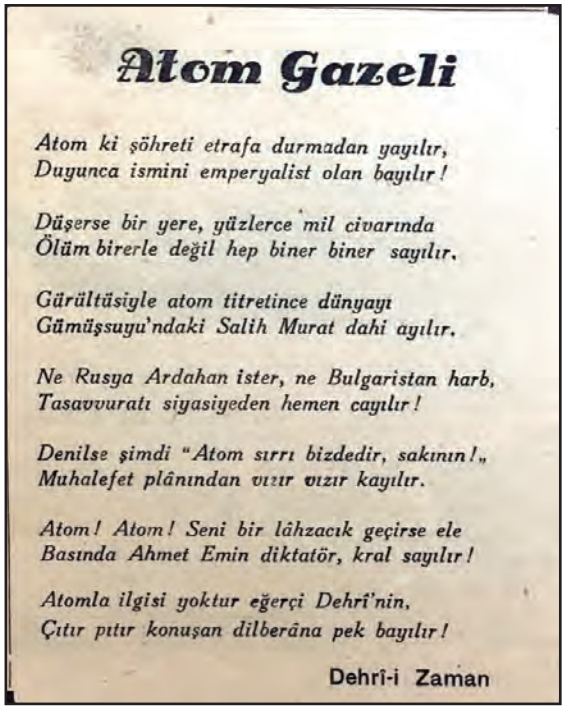

Atom Gazeli

Atom ki şöhreti etrafa durmadan yayılır,
Duyunca ismini emperyalist olan bayılır!

Düşerse bir yere, yüzlerce mil civarında
Ölüm birerle değil hep biner biner sayılır.

Gürültüsiyle atom titretince dünyayı
Gümüşsuyu'ndaki Salih Murat dahi ayılır.

Ne Rusya Ardahan ister, ne Bulgaristan harb,
Tasavvuratı siyasiyeden hemen cayılır!

Denilse şimdi "Atom sırrı bizdedir, sakının!„
Muhalefet plânından vızır vızır kayılır.

Atom! Atom! Seni bir lâhzacık geçirse ele
Basında Ahmet Emin diktatör, kral sayılır!

Atomla ilgisi yoktur eğerçi Dehrî'nin,
Çıtır pıtır konuşan dilberâna pek bayılır!

Dehrî-i Zaman

***Akbaba,* 29 Kasım 1945, Sayı 88, s. 8.**

20 Aralık 1945 tarihli 90. sayıda karşımıza çıkan bir başka karikatür ise Rusya'nın Hatay meselesini yeniden gündeme getirmesiyle ilgilidir.[37] Karikatür, gazetelerdeki bir haber üzerine çizilmiştir. Habere göre, Suriye komünistleri "Antakya'yı isteriz!" diye gösteri yapmışlardır. Karikatürde, bir Arap dikkati çeker. Kendisi Suriyelileri temsil etmektedir. Bu Arap, "İsteriiim." diye diretmektedir. Kukla şeklinde çizilmiş bu Arap'ı oynatan bir kuklacı da mevcuttur. Kuklacı ise Sovyetlerin kendisidir. Karikatürün altında Rusya, "gel, biraz da seni oynatayım." demektedir; yani Suriye'nin Türkiye'den toprak talebinde bulunmasının arkasında Rusya vardır.

37 "Rusya, Hatay meselesini yeniden gündeme getirerek Türkiye'ye karşı Suriye'yi kışkırttı ve Suriye'nin Türkiye'den toprak talebinde bulunması yönünde telkinlerde bulundu. Rusya'nın amacı ise Türkiye'nin Suriye ile bir toprak meselesi tartışmasına girmesiydi. Eğer Türkiye, Suriye ile böyle bir tartışmaya çekilebilirse Rusya da bu durumu Kars ve Ardahan talebinde emsal olarak kullanabilecekti. Bu da Rusya'nın Türkiye'yi baskı altına almasını sağlayacaktı." Nasrullah Uzman, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 11, Sayı: 22, 2018, 136.

Gazetelerden: Suriye kömünistleri "Antakyayı isteriz!„ diye nümayiş yaptılar!
İSTERİM
Şevki
Rusya — Gel, biraz da seni oynatayım!

***Akbaba,* 20 Aralık 1945, Sayı: 91.**

3 Ocak 1946 tarihli *Akbaba*'nın 93. nüshasında Şevki imzalı karikatür, Sovyetler Birliği'nin emellerine ulaşamamasını anlatır. Karikatürde bir Rus, elindeki orağı kanca gibi kullanarak ay ve yıldızı yakalamaya çalışmaktadır. Karikatürün altında şu cümleye yer verilir: "Moskof": Bir türlü kancayı takamıyorum."

***Akbaba,* 3 Ocak 1946, Sayı: 93, s.1.**

1945 yılının sonu ve 1946'nın başında ise Sovyet Tehdidi bir başka boyutta devam eder. Haberlere göre Ruslar, daha önce istedikleri Kars ve Ardahan'ın ardından şimdi de Karadeniz'deki vilayetlerimizi istemektedirler. *Akbaba* Rusların bu yeni taleplerine de kayıtsız kalmamış ve bu tehdidi yine bir karikatür ile göstermiştir. Karikatürde önünde tarih kitabı olan çok eski zamanların bir insanı vardır ve kendisi tarihi temsil etmektedir. Bir Rus, onun üstüne çıkarak "İlmin sesini, tarihin sesini dinleyiniz baylar." der. Karikatürün üstünde, "Ruslar, ilim ve tarih namına Karadeniz vilayetlerimizi istiyorlar." yazmaktadır. Aslında, bu istekte bulunan Ruslar değil Gürcülerdir.[38] Gürcü iki profesör, Karadeniz'deki vilayetlerin 2500 yıl önce kendilerinin olduğunu ve şimdi Türkler tarafından zapt edildiğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla bu toprakları istemişlerdir.

38 *"Gürcüler de yaşanan sıkıntılı süreçte farklı iddialarla gündeme gelmişlerdir. Gürcistan Bilimler Akademisi'nde iki profesör* Türkiye üzerindeki toprak isteklerini dile getiren bir makale yayınlamıştır. 14 Aralık 1945 tarihinde yayınlanan makale 'Gürcistan'dan Zapt Edilmiş Topraklar Geri Verilmelidir" başlığını taşımıştır. *Bridzneşvili ve Canayşa adlı profesörler Gürcü sınırlarının 2500 yıl önce Van Gölü'nden Karadeniz'e kadar uzandığını öne sürmüşlerdir. Böylece Türkiye'ye ait olan Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun üzerinde hak iddia etmişlerdir."* Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi***,** Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.124.

Bu istekler Rus basınında geniş yer bulmuş ve Sovyet yönetimi tarafından da tepkiyle karşılanmamıştır. Üstelik 28 Aralık günü Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, ABD sefiri Wilson ile bir konuşmasında, ittifak konusunu karıştırmadan, Gürcistan'ın arazi taleplerinin haklılığını savunmaktaydı.[39] Bu yüzden, Sovyet yönetimi bu durumu tasvip ediyor imajı kazanmıştır.[40] 1945 Aralık ayı ve 1946 Ocak ayında yayımlanan Cumhuriyet gazetesinden anlaşıldığına göre Türk halkı da bu istekler karşısında büyük tepki göstermiştir. Rus istekleri karşısında halkın tepkisini gazete şu başlıklarla yayımlamıştır:

"'Bir Karış Türk Toprağı İçin Bütün Türkiye Ateşe Atılmaya Hazırdır.', 'Trabzon Halkı Gürcü İsteklerini Protesto Ediyor, Biz Türkler Toprak İhsan Etmesini Değil, Vatan İçin Ölmesini Bilen Milletiz. Sevr'i Bu Zilletlere Katlanmak İçin Yırtmadık. Türk Vatanı Bölünmez Bir Bütündür', 'Rus İsteklerine Karşı Memlekette Galeyan, Kırıkhan ve Antakya'da Halk Heyecanlı Bir Gösteri Tertip Ederek Sovyet İsteklerini Şiddetle Reddettiler. 'Türk Vatanı Pazarlık Konusu Değildir.', 'Rus İstekleri Karşısında Türk'ün Yükselen Sesi, Çukurova'da Heyecan: 'En Büyüğümüzün Ağzından Çıkacak Emri ve Ardından Davulların Çalacağı Cenk Havasını Bekliyoruz.', 'Bütün Zonguldak Namına, Milli Şefimize, Meclis Başkanımıza ve Başbakanımıza Çekilen Telgraflarda Halk Yekpare bir Vücut Kesilerek Gösterilecek Yolda Canla Başla Yürümeye Ant İçtiler.', 'Yurtta Asabiyet ve Heyecan Devam Ediyor, Çanakkaleliler: 'Topraklarımıza Göz Dikenlere, Çanakkale'yi Hatırlatıyorlar. Hatay Köylerinde Mitingler.'" [41]

---

39 Kâmuran Gürün, *Savaşan Dünya ve Türkiye (Cilt:3) Savaş 1939-1945,* Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000, s.661.

40 "*23 Aralık 1945 tarihinde Times Dergisi'nde yayınlanan 'Rusya ve Türkiye' başlığını taşıyan makalede Gürcü iddiaları yorumlanmıştır ve özetle şu ifadeler yer almıştır: İki Gürcü profesör tarafından Türkiye'den toprak talebi yönünde açıklamalar yayınlanmış, Sovyet Rusya tarafından resmi bir talep olmamasına rağmen, Rus basınında geniş yer bulan bu gelişme Sovyet yönetimi tarafından tepki görmediğine göre tasvip ediliyor imajı kazanmıştır. Türkiye gelişmeleri Sovyetlerin Türkiye'ye karşı beslediklerı düşmanca hislerin bir yansıması olarak kabul etmektedir. Karadeniz sahilinde Giresun limanına ve geniş bir hinterlanda sahip Gürcü istekleri tarihi ve ırki bir temele sahip değildir. Gürcülere yakın bir asıldan gelen Lazlar, Müslümanlaşmış ve Türk milli şuurunu kazanmışlardır. Sovyetlerin Türkiye'ye bu kadar hasmane yaklaşmasının Rusya adına anlamı; Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na katılmayarak Almanya'ya avantaj sağlaması ve Almanya'nın Rusya'ya saldırmadan önce Türkiye ile anlaşma yapması gösterilebilir.*" Sabit Dokuyan , "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi***,** Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.125.

41 Süleyman Ünlüsoy, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Türk Kamuoyundaki Tepkileri (1945-1952)", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Sabahattin Özel, İstanbul, 2001, s. 53.

Ruslar, ilim ve tarih namına Karadeniz vilâyetlerimizi istiyorlar!
TARİH
Moskof — İlmin sesini, tarihin sesini, dinleyiniz baylar!..

***Akbaba*, 3 Ocak 1946, Sayı: 93.**

Yine aynı sayıda, Sovyetlerin Türkiye'yi zor durumda bırakmak için attığı adımlardan biri karikatürle eleştirilmiştir. Bu süreçte Rusya Türk vatandaşı olan Ermenilere, Sovyet Ermenistan'ında vatandaşlık teklif etmiştir.[42] Bu şekilde, onları kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Türkiye, bu teklif karşısında Ermenilere her türlü kolaylığı sağlamıştır. Karikatür ise Sovyet Konsolosluğunda geçer. "Bolşevik cenneti yolcuları." olarak nitelendirilen Ermenilerin nasıl vatandaşlığa geçtikleri resmedilmiştir. Karikatürün altında şu diyaloğa yer verilir: " Memur: Babanızın adı? Yolcu: Agop Yıldızlıyan-Mıgırdıç Kazıklıyan ve ortakları Anonim Şirketi"

42 "Rusya ise bu süreçte Türkiye'yi zor durumda bırakmak için her yolu denedi; hatta Türk vatandaşı olan Ermenilere Sovyet Ermenistan'ında vatandaşlık teklif etmek suretiyle onları kendi yanına çekmeye çalıştı. Ancak bizzat İngilizlerin de ifade ettiği üzere Türkiye, nezaketle bu teklife icabet edeceklerin paralarını ve mallarını beraberlerinde götürebilmeleri için her türlü yardımı sağlamaya hazır olduğunu beyan etti; ancak buna rağmen yaklaşık 60 bin Ermeni'den sadece 100'ü Sovyet vatandaşlığı için müracaatta bulundu." Nasrullah Uzman, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı: 22, 2018, s. 136.

***Akbaba,* 3 Ocak 1946, Sayı: 93.**

17 Ocak 1946 tarihli *Akbaba*'da Rus isteklerinin Birleşmiş Milletlerde yer almasına dair bir karikatür vardır. Birleşmiş Milletlerde bir tahta vardır. Tahtanın üzerinde "Boğazlar+ Ardahan+Artvin+Kars- Rus İstekleri= ?" yazmaktadır. Aslında bu işlemin sonucu "0"dır. Çünkü Ruslar, Boğazları, Ardahan'ı Kars'ı ve Artvin'i isterler; yani bunların tamamı Rus isteklerinin kendisidir. Rus isteklerinden yine Rus istekleri çıkarsa "0" kalır. Birleşmiş Milletlerin bu işleme yorumu ise "Hayır, bu problemin esası yanlış. Ne hesapla halledilir, ne de cebirle." şeklindedir. Dergi, bu isteklerin baştan olmaması gerektiğini ve bu tutumun yanlışlığını bu karikatürle ortaya koyar. Karikatür, "Şevki" imzalıdır.

BOĞAZLAR + ERDAHAN
+ ARTVİN + KARS –
RUS İSTEKLERİ = ?
Birleşmiş milletler — Hayır, bu problemin esası yanlış.. No hesapla halledilir, ne de cebirle!

***Akbaba,* 17 Ocak 1946, Sayı: 95.**

Rus istekleriyle ilgili Münif Fehim imzalı bir karikatür derginin yine aynı sayısında karşımıza çıkar. İki şık hanımefendinin karşılıklı ve ayakta sohbet ettiklerini gördüğümüz karikatürde, hanımlardan biri diğerine "Sen de pek aksisin. Ne istese hayır diyormuşsun." der. Diğeri ise "Nasıl evet diyeyim? Bana karşı Rus siyaseti kullanıyor." şeklinde cevap verir. Yani hanımın sevgilisi kendisinden istenmemesi gereken şeyleri istemektedir. Tıpkı Rusların Türkiye'den talepleri gibi. Evet, denemeyecek istekler karşısında yapacak bir şey yoktur.

***Akbaba,* 17 Ocak 1946, Sayı: 95, s. 9.**

Rusların istekleri *Akbaba*'da iyice dalga konusu hâline gelmiştir. Sovyetlerin Boğazlarımızdan üs istemesine mülhem olarak yayımlanan "Şevki" imzalı bir karikatürde, iki adamın arasındaki diyalog Rusların durumunu ortaya koyar. Gazete okuyan adamlardan biri, Amerikalıların Ay ile olan temasını haber alır ve bunun ileride bir sıkıntı çıkarabileceğinden endişelenir. Bir mesele çıkmasından korkan adama arkadaşının yanıtı şöyledir: "Öyle, Ruslar muhakkak üs isteyeceklerdir."

— Şu Amerikalıların Ayla temas temin etmesi çok fena oldu. Korkarım yine bir mesele çıkacak!
— Öyle.. Ruslar muhakkak üs isteyeceklerdir!

***Akbaba,* 14 Şubat 1946, Sayı: 99.**

7 Mart 1946 tarihli 102. sayıda ise yine Rus ve Gürcü isteklerine atıfta bulunularak durumla dalga geçilir. Bu sefer, bir hanım ile sevgilisi birlikte oturmaktadırlar. Hanım, kendisinin bir devlet kuşu; yani iyi bir talih olduğunu söyler. Bu yoruma sevgilisinin cevabı ise şu şekildedir: "Belli. Her gün bir şey isteyişinden belli." Erkek, bu yorumu yaparken elinde bir gazete vardır. Gazetedeki başlıklar dikkatle incelendiğinde çeşitli devletlerin isteklerinin haber yapıldığı görülür. En başta ise Rus ve Gürcü istekleri yer alır. Ruslar, sık sık nasıl bizden bir şey istiyorsa, adamın sevgilisi de aynı şekilde davranmaktadır.

Şevki
AKŞAM
RUS İSTEKLERİ
GÜRCÜ İSTEKLERİ
Kadın — Ben senin başında devlet kuşuyum, devlet !..
Erkek — Belli... Her gün bir şey isteyişinden belli !..

***Akbaba,* 7 Mart 1946, Sayı: 102.**

Bütün bu istekler dolayısıyla, Türkiye ile SSCB arasında bir diplomatik kriz ortaya çıkar. Bu sıkıntıların yaşandığı dönemde, 5 Nisan 1946'da, ABD'nin en büyük savaş gemilerinden birisi olan Missouri Zırhlısı, Türkiye'yi ziyaret eder. Bu ziyaret, elbette çok anlamlıdır. Amerika'nın Sovyetlere karşı etkili bir dış politika izleyeceğinin göstergesi olan bu hareketle Türkiye bir destek almış olur.[43] İşte *Akbaba*'da konuya dair yayımlanmış bir karikatür vardır. 11 Nisan 1946'da 107. sayıda yayımlanan karikatürde, zırhlıda yer alan Amerikan askerleri, Boğaz sularında karşı kıyı Karadeniz'in; yani Sovyetlerin ne kadar güzel göründüğüne bakmaktadırlar. Karikatür, "Şevki" imzalıdır.

43 *"II. Dünya Savaşı'nın bitişinden hemen sonra, Türkiye'nin dış politikasının ve Türk basınının gündemine yerleşen olay, Türkiye ile SSCB arasında yaşanan gerginliktir. 1925 yılında imzalanan ve 1945 yılında süresi sona erecek olan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın, SSCB tarafından yenilenmeyeceğinin, Türk Büyükelçisi aracılığıyla Türk Hükümeti'ne bildirilmesi ve arkasından Sovyet Hükümeti tarafından bazı isteklerde bulunulması, sözü edilen gerginliğin boyutlarını arttırmıştır. Türkiye ve SSCB arasında diplomatik alanda böyle bir krizin yaşandığı dönemde, 5 Nisan 1946'da ABD'nin en büyük savaş gemilerinden birisi olan Missouri'nin* Türkiye ziyareti, içeride ve dışarıda çok anlamlı bulunmuştur. Türk basınında *Missouri'nin* Türkiye ziyareti, ABD'nin Ortadoğu'da SSCB'ye karşı etkili bir dış politika izleyeceğinin ve bu doğrultuda Türkiye'yi destekleyeceğinin işareti olarak yorumlanmıştır. Ancak 1946 yılında gerçekleştirilen bu ziyaret, öncesinde ve sonrasında yaşananlarla sadece dış politikada destek olarak algılanmakla kalmamış beraberinde bazı tartışmaları da getirmiştir." İbrahim Bozkurt, "II. Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Missouri Zırhlısı'nın İstanbul Limanı'nı Ziyareti Üzerine Değerlendirmeler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**,** VI\ 15, 2007, s. 251.

***Akbaba,* 11 Nisan 1946, Sayı: 107.**

16 Mayıs 1946 tarihli *Akbaba*'nın 112. nüshasında yine Sovyet tehdidi ele alınır. Ruslar bizim için bir tehdit midir, değil midir? Bu konuda çeşitli görüşler vardır ve herkes birbirini etkilemeye çalışmaktadır. Karikatürde, Tevfik Rüştü ile Celal Bayar'ı birlikte görürüz. Mekân bir göz doktoru muayenehanesidir ve Doktor Tevfik Rüştü'dür. Hasta ise Celal Bayar'dır. Celal Bayar'ın gözlerini muayene eden Tevfik Rüştü, onda duvardaki yazıyı okumasını ister. Duvarda, "Türk-Rus Düşmanlığı" yazmaktadır. Celal Bayar, bu yazıyı Türk-Rus dostluğu diye okur. Tevfik Rüştü de bu cevaba çok memnun olarak "Benim gözlüğüm size çok iyi gidiyor." der. Aslında, Tevfik Rüştü Celal Bayar'a kendi gözlüğünü takmış ve duvardaki yazıyı kendisinin zihniyetine göre okumasını sağlamıştır; çünkü Tevfik Rüştü zamanında Sovyetler Birliği ile ittifak kurulması gerektiğini savunmuştu.[44]

44 "*Almanya'nın savaşı kaybedeceğinin 1944 yılı içinde belli olmaya başlaması ve savaş sonrası uluslararası siyasetin nasıl oluşturulacağı yönündeki tartışmalar, Tan gazetesinde Zekeriya Sertel'in 'Türkiye Tarihi Bir Dönüm Noktasındadır' başlıklı makaleyi yazmasına neden oldu. Bu yazısında ' ...biz de demokrasilerle, totaliter devletler arasında bir seçim yapmak zorundayız, yarınki dünya kurulurken Türkiye kendi kabuğu içine çekilemez, bir kaçma ve kendini ayırma politikası güdemez. O halde dış siyasetimizin ana ilkesi ne olacak?' diye soruyordu. Sertel, bu soruyu yanıtlamak için, Atatürk Dönemi'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın bir gün önce Tan gazetesinde çıkan yazısından faydalanarak, Aras'ın Balkanlar'da ve Batı Asya'da Sovyetler'le ittifaka kadar varan daha sıkı bir işbirliği yapmamız gerektiği yönünde ortaya attığı görüşü destekliyordu. Tevfik Rüştü Aras ise 1944 yılı yaz aylarında Tan gazetesinde yazdığı makalelerde, hükümetin dış politikasının yeterince hızlı gelişmediğini, sürekli değişen askeri ve siyasi koşullara ayak uyduramadığını belirtiyor, Türkiye'nin tecrit siyasetine devam edeceği yerde, müttefiklerle daha sıkı ve yakın işbirliği içine girmesini istiyor ve nihayet, Sovyetler Birliği ile bir ittifak kurulması gereğini vurguluyordu.*" Mithat Kadri Vural, "II.

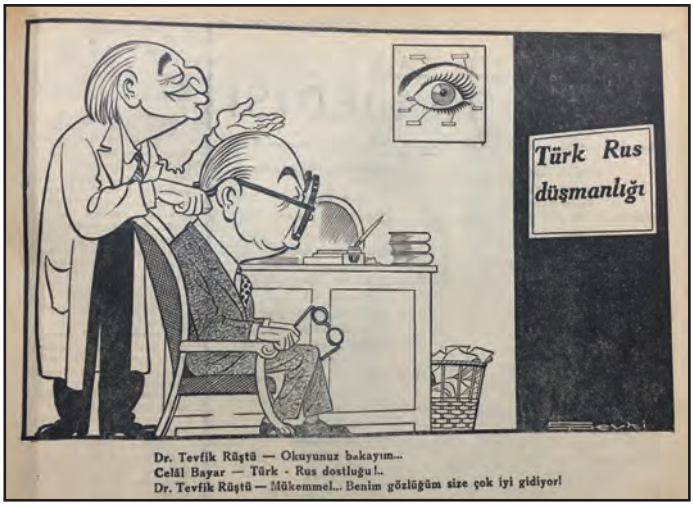
Türk Rus düşmanlığı
Dr. Tevfik Rüştü — Okuyunuz bakayım...
Celâl Bayar — Türk - Rus dostluğu!..
Dr. Tevfik Rüştü — Mükemmel... Benim gözlüğüm size çok iyi gidiyor!

***Akbaba,* 16 Mayıs 1946, Sayı: 112.**

Ruslar, Boğazlardaki emellerinden vazgeçmemişler Haziran 1945'teki isteklerini ikinci bir notayla Ağustos 1946'da tekrar etmişlerdir.[45] Rus büyükelçisi tarafından verilmiş olan Boğazlar ile ilgili notadaki Rus istekleri şu şekildedir:

"1. Boğazlar her zaman ticaret gemilerine açık olmalıdır.

2. Boğazlar Karadeniz ülkelerinin savaş gemilerine her zaman açık olmalıdır.

3. Özel şartlar dışında Karadeniz'e sınırı olmayan devletlerin savaş gemilerine boğazlar kapalı olmalıdır.

4. Boğazlarla ilgili kurulacak olan cemiyet sadece Karadeniz devletlerinden oluşmalıdır.

Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VII/16-17, 2008, s. 387.

45 "*20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi yirmi yıllık bir antlaşmadır. İmzacı devletlerden herhangi birisi anlaşma üzerinde değişiklik isterse her beşinci yılın başlangıcında tekliflerini iletme hakkına sahiptir. Ruslar bu haktan yararlanarak 1946 yılı Ağustos ayından itibaren boğazlar konusunda kendi lehlerine değişiklikler yapılmasını istemeye başlamışlardır. 7 Ağustos 1946 tarihinde Rus Büyükelçisi tarafından verilmiş olan boğazlarla ilgili nota, Sovyetlerin Potsdam Konferansı kararlarına dayanarak vermiş oldukları bir nota olarak değerlendirilmiştir*". Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.127.

5. Boğazların savunulması noktasında Sovyetler ile Türkiye ortak hareket etmelidir." [46]

Bu ikinci nota üzerine yine *Akbaba* bir karikatürle devreye girmiş, Rusların Boğazlarda üs isteme arzusunu resmetmiştir. Karikatürde, bir Türk askeri görülür. Kızgın bir şekilde gelen Rus'a "Ne arıyorsun yoldaş?" diye sorar. Rus'un cevabı ise Boğaz'daki yerimi şeklindedir. Bu arada, Rus Türk askerinin ağzının içine doğru; yani boğazına bakmaktadır. Karikatür, Cemal Nadir imzalıdır.

***Akbaba*, 29 Ağustos 1946, Sayı 127, kapak.**

Rusların Boğazlar konusundaki istekleri hakkında yayımlanmış bir diğer karikatür ise yine derginin aynı sayısında karşımıza çıkar. Karikatürde iki bey Boğaz vapurunda sohbet etmektedirler. Beylerden biri, "Ruslar, bizimle Boğazlar hakkında pazarlığa girişmek istiyorlarmış. Ne dersin?" diye sorar. Diğeri ise "Beyhude zahmet. Aldığımız fiyata da vermeyiz." der; yani biz Boğaz'ı; İstanbul'u kanla aldık. Eğer, bizden almak niyetindelerse alırken döktüğümüz kandan daha fazlasını dökmeye hazırız gibi bir mesaj verilmeye çalışılmıştır.

46 Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 2013, s.127.

— Ruslar bizimle Boğazlar hakkında pazarlığa girişmek istiyorlarmış..
Ne dersin ?
— Beyhude zahmet.. Aldığımız fiata da vermeyiz!

***Akbaba*, 29 Ağustos 1946, Sayı:127.**

Türkiye'nin Boğazlara sahip çıkması, ne pahasına olursa olsun bu konuda taviz vermemesi, Ağustos 1946'da *Akbaba*'da pek çok karikatürle değerlendirilmiştir. Yine aynı sayıda çıkan "Şevki" imzalı bir başka karikatürde, bir Türk askerini; yani Mehmetçik'i görürüz. Kendisi muayene olmaktadır. Doktorlar ise Amerika ve İngiltere'dir. Onu muayene eden doktorlar hiçbir şeyinin olmadığını görürler ve "Aslan gibisin maşallah." derler. Mehmetçik'in verdiği cevap ise manidardır: "Evet, boğazıma düşkünümdür." Burada her ne kadar yeme içmememe dikkat ettiğim için sağlıklıyım gibi bir mana ortaya konmaya çalışılmışsa da aslında, söylenmek istenen Türkiye olarak Boğazlarımıza sahip çıktığımız ve çıkmaya da devam edeceğimizdir.

***Akbaba,* 29 Ağustos 1946, Sayı. 127.**

10 Ekim 1946'da yayımlanan *Akbaba*'da Boğazlar meselesine Türkiye'nin nasıl yaklaştığı bir karikatürle anlatılmıştır. Amerika ve Birleşik Krallık'tan bağımsız hareket etmeyeceğini, bu konuyu onlardan destek almadan konuşmayacağını belirten Türkiye'nin durumu, karikatüre yansımıştır. Karikatürde bir Türk askeri ve bir Rus hanımı görülür. Masa başındadırlar ve masanın üzerindeki tabakta bir yemek vardır. Yemeğin üzerinde, "Boğazlar Meselesi" yazmaktadır. Rus Hanım, yemeği Türk askerine "Buyursanıza." diyerek teklif eder, ancak Türk askeri, "Dostum Amerika ve müttefikim İngiliz olmadan boğazımdan geçmez." der. Yani, bu iki devlet araya girmeden Boğazlar meselesi konuşulamaz, bu durum sadece Türkiye'yi ve Sovyetleri ilgilendiren bir durum değildir. Onların desteği olmadan Türkiye hareket etmeyecektir.

***Akbaba,* 10 Ekim 1946, Sayı: 133.**

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde beş devletin veto; yani ret hakkı vardı. Ancak, Sovyetler Birliği veto hakkını 1949 yılına kadar otuz defa kullanmış ve kurumu işlemez bir hâle getirmiştir.[47] İşte Sovyetlerin bu tutumu *Akbaba*'nın da gözünden kaçmamış ve Rus isteklerini yine bir karikatürle anlatmıştır. Karikatürde, bir hanım eşinden pek çok pahalı eşya ve kıyafet istemektedir. Bu durum karşısında şaşakalan adamın dergiye göre veto hakkını kullanmaya yetkisi vardır. Çünkü istekler çok ağırdır ve reddedilmelidir. Adamın başındaki yıldızlar bize Amerikan bayrağını

47 "*2'nci Dünya Savaşı sonuçları itibariyle Avrupa'nın çöküşü olarak da değerlendirilebilir. Avrupa son birkaç asırda hiç bu kadar güçsüz düşmemiştir. Mevcut durumun muhafazası ancak güç birliğinden geçmekteydi. Belki de Avrupalıların son zamanlarda yaptıkları en akıllıca bir iş, güçlerini birleştirmek için bir araya gelmeleri olmuştur. Savaş sonunda Sovyetler Birliği, savaş içinde lağvedilen* ***'Komitern'*** *yerine* ***'Kominform'****u kurmuştur. Kurulan* ***'Kominform'*** *münasebetiyle yayınlanan bildiride amacın Batılı devletlerin ve rejimlerin yok edilmesi olduğu açıkça beyan edilmiştir. SSCB'nin savaş sonunda Avrupa'da 200 tümen askeri hazır bulunuyordu. Doğu Avrupa'yı yandaş rejimler ile elde etmiş, Berlin ise ablukaya alınmıştı. Sovyetlerin yayılmacı niyetleri Batılıları ürkütmüştür. Batılılar harpten yorgun çıkmış ve askerlerini genel olarak terhis etmişti. Yakın zamanda güç toplamaları pek mümkün görünmüyordu. Savaşın sona ermesiyle barışın, güvenliğin ve esenliğin Birleşmiş Milletler marifetiyle yürüyeceği şeklinde bir anlayış ortaya çıkmıştı. Ancak 5 devletin veto hakkı bulunan Güvenlik Konseyi'nde SSCB, 1949 yılına kadar 30 defa bu hakkını kullanmış ve kurumu işlemez hale gelmişti.*" Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye'nin Batı ile İşbirliği Yapma Süreci", *Turkish Studies***,** Volume 8\5, 2013,s. 934.

hatırlatmaktadır. Yani Sovyetler, Güvenlik Konseyi'nde nasıl her şeyi veto ediyorsa, Amerika'nın da onların isteklerine karşı bir veto hakkı vardır şeklinde yorumlanabilir.

KÜRK MANTO İSTERİM!..
MANTAR PABUÇ, LAZAR ÇANTA İSTERİM!.. BALO İÇİN TUVALET, ŞÖVALYE YÜZÜK, PIRLANTA KÜPE ALTIN BİLEZİK İSTERİM!.. MEVSİMLİK PARDESÜ İSTERİM!..
Veto hakkı!

***Akbaba,* 10 Ekim 1946, Sayı: 133.**

Bütün bu Rus isteklerine tepki gösterenlerin yanı sıra, memlekette onları müdafaa edenler de mevcuttu. Rus taleplerinin yanlış anlaşıldığını veya kimi isteklerin aslında masumane olduğunu dile getiren gazeteler de vardır. Yusuf Ziya Ortaç'ın "komünist mecmua" olarak tanımladığı *Ses* mecmuası, yaptığı bu tür yayınlarla tepki çekmektedir. *Akbaba*'nın sahibi Yusuf Ziya Ortaç yayımladığı bir yazısında, *Ses*'in İstanbul'da çıktığına bin şahit ister diyerek bu yayın organının Sovyetlerle bağını ima eder. Ardından da gazetede yazılanlardan ötürü ateş püskürür; çünkü *Ses,* Rusya'nın emperyalist bir niyeti olmadığını iddia etmektedir. Bu iddianın karşısında Yusuf Ziya Ortaç, Rusya'nın yaptıklarını tek tek sıralar ve Rusya'nın emperyalist bir devlet olduğunu ispatlamaya çalışır. Yazının sonunda ise Ortaç, *Ses* gazetesinin tüm söylemi karşısında emniyetin, sıkıyönetimin ve Türk savcısının nerede olduğunu sorgular.

HER Hafta:

NERDESİN ?!..

İsteklerine dışarıda yardımcı bulamıyan Moskova, içeride buldu: Demokrasi güneşinde tekrar kızıl çiçekler döken komünist mecmuaları, tıpkı Pravda üslûbu, Yeni Zamanlar dili, Gürcü profesörü ağziyle konuşuyor!

İstanbulda çıktığına bin şahit isteyen bir «Ses» ten bakınız neler dinliyoruz:

[Sovyet Rusya'nın emperyalist niyetine hangi misal gösterilebilir?

Karsı, Ardahanı vesaireyi Ruslar resmen istedi mi?

Hayır!.. Bir Rus profesörü böyle bir talepte bulunmuş!

Boğazlar meselesine gelince: Rusya bize verdiği notada Boğazlarını müştereken müdafaasını istiyor. Bunu istemek bir emperyalizm midir?

Mantığımız bize birdenbire "evet,, dedirtemiyor!]

Biliyorum, kimbilir hangi Moskof seferinde hangi Moskof kurşuniyle can vermiş dedenizin şehit kanı damarlarınızda isyan ile tutuşuyor.. Dişleriniz, tırnaklarınız silâhlaşarak odanızdan sokaklara fırlamak, karanlıklarda koşmak, sesinizi bayrak bayrak caddelerde dolaştırmak istiyorsunuz!

Sovyet Rusya emperyalist değilmiş!

Sanki 1939 da ikinci dünya ittifakını Hitlerle imzalayan bu Sovyet Rusya değildir!

Sanki Japon cibangirleriyle dudak dudağa öpüşen bu Sovyet Rusya değildir!

Sanki irili ufaklı bütün Baltık devletlerini kendi haritasına katan bu Sovyet Rusya değildir!

Sanki Lehistanın yarı doğusunu yutan, sanki Romanyadan Besarabyayı koparan, sanki Finlândiyadan Kareliyi gasbeden, sanki Kamçatkaya, Kuril adalarına çöken bu Sovyet Rusya değildir!

Ya o Türk illeri?,, O Doğu Türkistan, o Mogolistan ?..

Hangisinin bayrağı kaldı? Hangisinin dini kaldı? Hangisinin dili kaldı ?..

Romanya, Bulgaristan gibi memleketler ise, artık komünist Rusyanın garsonyeridir!

İşte, bu Rusya emperyalist değilmiş.. Bu Rusya bizden Karsı, Ardahanı istememiş ve bu Rusya Türk Boğazlarında Moskof emniyetini arıyormuş!

CEZA Kanunu

Celâl Bayar — Ah şu C. H. P.! Memleketin her tarafını ceza ile idare ediyor!

Moskof emniyetini bilmem!.. Ama, içimizde böyle (Ses) ler çıktıkça Türk milleti emniyette değildir!..

Emniyeti umumiye nerdesin?.. Sıkıyönetim nerdesin?.. Türk savcısı nerdesiin ?!..

Yusuf Ziya ORTAÇ

***Akbaba,* 19 Aralık 1946, Sayı: 143.**

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, 1945 yılının sonu ve 1946 yılının başında Gürcü iki profesörün Karadeniz vilayetlerimiz üzerinde hak iddiaları söz konusu idi. [48]*Akbaba*'da bu olayı hatırlatan bir karikatür ise 1947 senesinin başında yayımlanmıştır. Ancak bu karikatürde, bu sefer söz konusu şahıslar Gürcü profesörler değil de İstanbul Edebiyat Fakültesindeki profesörlerdir. Bu fakültedeki bazı profesörlerin Rus ağzıyla konuştuğunu ima eden dergi, karikatürde şu diyaloğa yer vermiştir: -Edebiyat Fakültesinde bir profesör mimarlığımızın Ermeni olduğunu söylemiş, bir profesör de Trabzon bizden değil demişti. –Hangi Edebiyat Fakültesi? Bizimki mi? Yoksa Moskova'nınki mi?

48 "*Uluslararası ilişkilerde önem verilen dostluk ve işbirliği ile iyi komşuluk anlayışı, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında başlangıçta iyi bir seyir izlerken daha sonraki yıllarda ve gelişen olaylar sonucunda yerini soğuk bir anlayışa terk etmiştir. Türk yetkililerinin iyi niyet çabaları ve dostluğun yeniden tesisi konusundaki bütün uğraş ve girişimleri, İkinci Dünya Savaşı'nın son döneminde Sovyetlerin mağlubiyetten zafere doğru yönelmeleri ile boşa gitmiş ve daha önce yapılan tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması Ruslar tarafından tek taraflı olarak feshedilmiştir. Hemen ardından İkinci Dünya Savaşı galibiyetinin verdiği moral ve güçle önce Türkiye'nin doğu vilayetlerinden bazı parçalar istemiştir. Ardından bu toprak talepleri özellikle Rus, Gürcü ve Ermeni basınında yer alarak daha da genişletilmiş, özellikle Gürcistan tarafından Trabzon ve Giresun'a kadar olan yerler talep edilmiştir. Ermenistan tarafından da Doğu Anadolu'daki toprak talepleri artırılarak; Van, Bitlis ve Erzurum'a kadar olan yerler istenmiştir. Bütün bu toprak taleplerinin gündeme geldiği dönemde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında tam bir sinir harbi başlamıştır.*" Süleyman Ünlüsoy, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Türk Kamuoyundaki Tepkileri (1945-1952)", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Sabahattin Özel., İstanbul 2001, s. V.

— Edebiyat Fakültesinde bir profesör mimarlığımızın Ermeni olduğunu söylemiş, bir profesör de Trabzon bizden değil demişti.
— Hangi Edebiyat Fakültesi? Bizimki mi? Yoksa Moskovanınki mi?

***Akbaba,* 1 Ocak 1947, Yıl: 25, Sayı: 145.**

Yukarıda, Rusya'nın etkisiyle Suriye'nin Hatay'ı bizden istediğini belirtmiş ve buna dair bir karikatürü vermiştik. 12 Şubat 1947 senesinde yayımlanan bir başka karikatürde yine aynı konuya değinilir. Karikatürün altında, "Suriye, Hatay'ı istiyor." yazmaktadır. Karikatürde bir ayı görünmektedir. Bilindiği gibi, "ayı" Rusların timsalidir. Bu yüzden de dergide çoğu zaman Ruslar ayı ile gösterilmişlerdir. Karikatürdeki ayı, Suriyeli gibi giyinmiştir ve Türk sınırına gelmiştir. Sınırda ise bir Türk askeri vardır, ayının; yani Arap görünümlü Rus'un bizden Hatay'ı istemesi karşısında sadece gülmektedir.

***Akbaba,* 12 Şubat 1947, Sayı 151.**

III- Akbaba Ve Soğuk Savaş'a Giden Yol

Sovyetler, sadece Türkiye için bir tehdit oluşturmuyordu. Sovyet politikaları, özellikle ABD ve İngiltere'yi rahatsız etmeye başlamıştı.[49] Bu ülkeler, Sovyetlerin kendileri için tehlike arz edebilecek çeşitli tutumları yüzünden tedirgindi. Sovyetler, artık Avrupa ve ABD tarafından da tehdit olarak algılanıyordu. Bu durum, uluslararası bir gerginliğin oluşmasına sebep oldu. 1946'dan sonra oluşmaya başlayan iki kutuplu bir dünya ortaya çıktı. SSCB ile ABD arasında, 1946'da başlayıp 1991'de Sovyetler Birliği'nin

49 *"Washington'un Moskova'ya yönelik tutumu, Sovyetlerin İran'daki askerî ve siyasî manevraları ve Churchill'in Başkan Roosvelt'in doğduğu Fulton kasabasında 5 Mart 1946'da ünlü "Demir Perde" konuşmasındaki uyarı sonrası ani değişiklik gösterdi. ABD, 1946'nın başından itibaren Sovyetlere karşı politika arayışına girdi. Bu arayışın siyasî bir planlamaya dönüşmesi ise, ABD'nin Moskova Maslahatgüzarı ve önemli bir Rusya uzmanı olan George Kennan'ın 22 Şubat 1946'da Washington'a gönderdiği "Uzun Telgraf" (The Long Telegram) sayesinde oldu. Bu telgrafın öngördüğü prensipler ABD'nin SSCB'ye karşı yürüttüğü 45 yıllık Soğuk Savaş'ın temelini oluşturdu. ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, Aralık 1945 sonunda Moskova'dan döndüğünde Başkan Truman da bakanı için bir not hazırlamıştı. Bu notta Truman'ın Sovyetler ile ilgili düşüncesinin değiştiğine yönelik çarpıcı ipuçları vardı. Zira Truman, Stalin'in Balkanlar, Avrupa ve İran üzerindeki politikalarından iyice rahatsız olmaya başlamıştı."* Kaan Kutlu Ataç, "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi***,** Yıl: 13, Sayı: 25, 2017, s.203.

dağılmasına kadar devam eden siyasi ve askeri gerginliğe "Soğuk Savaş" adı verilir.[50] İşte *Akbaba*'da bu "Soğuk Savaş"a giden yolda, iki devletin arasındaki gerilimi anlatan karikatürlere de yer verilmiştir. Bunlardan birkaçına değinmek istiyoruz.

5 Mart 1947 tarihli 154. nüshada yayımlanan karikatürde, ABD ile Sovyetler arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Sulh; yani barış istiyormuş gibi görünen Sovyetlerin aslında iç yüzü böyle değildir. Sovyetler, sadece yüzüne sulh maskesini geçirmiştir. Amerika, o maskeyi kaldırdığında, Rusya ile karşılaşır ve şaşırmış gibi yapar: "Ay, sulh isteyen sen miydin?"

***Akbaba,* 5 Mart 1947, Sayı: 154, s. 4.**

Mart 1947'de bir başka gelişme olur ve 1945-1947 arası SSCB'ye karşı Türkiye'yi koruyan İngiltere'nin yerini ABD alır. ABD Başkanı Truman, 12 Mart 1947'de ABD Kongresi'nde bir konuşma yapmış ve yeni bir dönemi

50 "*ABD ve İngiltere'nin tepkisi üzerinde savaş sonrası Sovyet politikaları etkili oldu. SSCB'nin savaş esnasında işgal ettiği İran'ı terk etmek istememesi, bölgedeki petrol yataklarının Sovyetlerin kontrolüne girme ihtimali yaratması, ABD'yi tedirgin ediyordu. Durum, SSCB'nin hem Avrupa hem de ABD tarafından tehdit olarak algılanmasına zemin hazırladı. Bu algı, yeni bir ulusla arası gerginliğin başlamasına neden oldu. SSCB tehdidi, ABD ve İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu üzerinde de belirleyici oldu. Temelleri hemen savaştan sonra atılan ancak özellikle 1946'den sonra belirginleşmeye başlayan Soğuk Savaş olarak adlandırılan iki kutuplu dünyada Türkiye, başta İngiltere olmak üzere ABD tarafından SSCB tehdidine karşı desteklenmeye başlandı.*" Funda Selçuk Şirin, "İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene'nin Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi***,** S. 25, 2013,s. 116.

başlatmıştır. [51] İşte bu kongredeki konuşma, *Akbaba*'ya da yansımış ve konuşmanın öncesi ve sonrası karikatürize edilmiştir. Karikatüre göre, Truman'ın nutkundan evvel Türkiye, İngiltere, Amerika dâhil birçok ülke üzgün ve umutsuzdur. Truman'ın nutkundan sonra ise üzgün ve mutsuz olanlar Ruslar, Bulgarlar ve yandaşlarıdır. Karikatürün üzerinde "Milletlerin yüzleri" yazmaktadır.

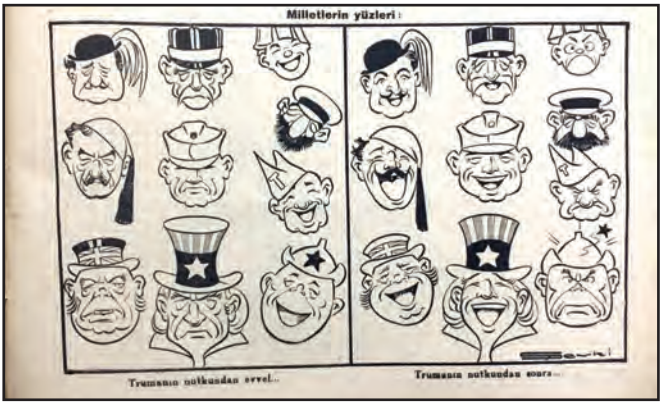

***Akbaba,* Yıl: 25, 26 Mart 1947, Sayı: 157.**

Bir başka ilgi çekici karikatür ise 25 Haziran 1947'de yayımlanır. Sovyetlerin Avrupa üzerindeki emelleri artık iyiden iyiye Amerika ve İngiltere'yi kızdırmaktadır. "Kırk Arap Hikâyesi" başlıklı karikatürde, Rusya önce üzerinde Avrupa yazan kadına bakmaktadır. Sonrasında kadını bankta otururken rahatsız etmeye başlar. En sonunda ise kadını kucaklar. Bütün bu olanları Amerika ve Birleşik Krallık izlemektedir. Karikatürün son sahnesinde Amerika, "Ama ben yavaş yavaş kızıyorum." diyerek ayaklanır ve onlara doğru yol alır.

51 "*ABD Başkanı Truman, İngiltere'nin açıklamalarından sonra 12 Mart 1947'de ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmasında; bölgeye yardımın nasıl olacağına dair açıklamalarda bulundu. ABD, sadece Ortadoğu'da değil Avrupa'da da egemen olmak ve istikrarı sağlamak için bu tarihten sonra yeni bir dönemi de başlatmış oldu. Marshall Planı ve NATO bu dönemin iki önemli girişimi oldu. SSCB tehdidi karşısında ABD başkanı Truman'ın önerisi ile Yunanistan ve Türkiye'ye yardım amacıyla yeni bir sürece girildi. Başkan Truman, 22 Nisan 1947'de ABD kongresinden Türkiye ve Yunanistan için yardım yetkisini aldı. Türkiye, 4 Temmuz 1948'de ABD'nin öncülüğünde savaş sonrası ekonomileri bozulan Avrupa ülkelerinin ekonomilerini toparlama ve canlandırma amacıyla başlatılan Marshall Planı'na da dâhil oldu.*" Funda Selçuk Şirin, "İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene'nin Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, 2013,s. 117.

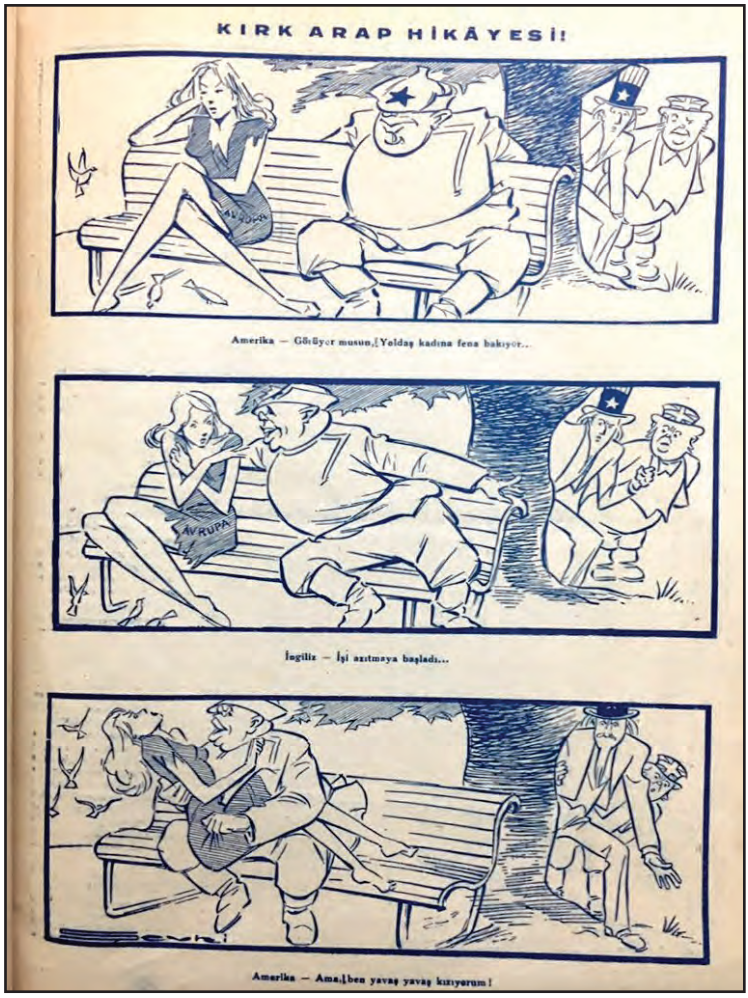
KIRK ARAP HİKÂYESİ!
AVRUPA
Amerika — Görüyor musun, Yoldaş kadına fena bakıyor...
AVRUPA
İngiliz — İşi azıtmaya başladı...
Amerika — Ama, ben yavaş yavaş kızıyorum!

***Akbaba,* 25 Haziran 1947 Çarşamba, Sayı: 1, s. 5.**

Sonuç

1945, 1946 ve 1947 senesinin ilk aylarını incelediğimiz *Akbaba* siyasi mizah dergisinin, 1945 itibariyle iyice kendini gösteren "Sovyet tehdidi" karşısında kayıtsız kalamadığını ve anlamsız Sovyet istekleri karşısında tepkisini açıkça gösterdiğini görüyoruz. Özellikle, Boğazlar ve Kars-Ardahan konularında, Türkiye olarak hiçbir şeyden taviz vermeyeceğimizi açıkça dile getiren dergi, bu tehdit ve istekler karşısında yılmayacağımızı

da göstermiş olur. Genellikle "Şevki" imzasını gördüğümüz karikatürlerde ince bir mizahla Sovyetlerin tutumu eleştirilmiş, Türk askerinin gücü ön plana çıkartılmıştır. Sadece karikatürlerle değil, kimi zaman yazılarla da eleştirilen Rus istekleri karşısında gülüp geçmemiz gerektiği anlatılmış, toprak söz konusu olduğunda ne kadar hassas olduğumuz gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bunu yanı sıra, Rusların taleplerini masumane görüp onların tarafını tutan basın da *Akbaba*'nın gözünden kaçmamış, bu yayın organlarına karşı ateş püskürülmüştür. Kısacası, derginin "Sovyet tehdidi" karşısında güçlü ve milliyetçi bir duruşunun olduğu söylenebilir.

Akbaba'da 1940'ların sonunda başlayıp 1991'e kadar devam eden Soğuk Savaş'ın izlerini de görmek mümkündür. Özellikle 1946 ve 1947 senelerinin nüshalarında, Batı Bloku ile Doğu Bloku arasında kırk beş sene süren siyasi ve askerî gerginliğin nasıl başladığına dair karikatürler bulmak mümkündür.

Kaynakça

Kullanılan Dergi Sayıları

Akbaba, 11 Ocak 1945, Yıl: 22, Sayı: 42.
Akbaba, 25 Ocak 1945, Yıl: 22, Sayı: 44.
Akbaba, 1 Şubat 1945, Yıl: 22; Sayı: 45.
Akbaba, 8 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı 46.
Akbaba, 15 Şubat 1945, Yıl: 22, Sayı: 47.
Akbaba, 22 Şubat 1945, Sayı: 48.
Akbaba, 1 Mart 1945, Sayı: 49.
Akbaba, 12 Temmuz 1945, Sayı: 68.
Akbaba, 19 Temmuz 1945, Sayı:69.
Akbaba, 16 Ağustos 1945, Sayı: 73.
Akbaba, 22 Kasım 1945, Sayı: 87
Akbaba, 29 Kasım 1945, Sayı 88.
Akbaba, 20 Aralık 1945, Sayı: 91.
Akbaba, 3 Ocak 1946, Sayı: 93.
Akbaba, 17 Ocak 1946, Sayı: 95.
Akbaba, 14 Şubat 1946, Sayı: 99.
Akbaba, 7 Mart 1946, Sayı: 102.
Akbaba, 11 Nisan 1946, Sayı: 107.
Akbaba, 16 Mayıs 1946, Sayı: 112.
Akbaba, 29 Ağustos 1946, Sayı:127.
Akbaba, 10 Ekim 1946, Sayı: 133.
Akbaba, 19 Aralık 1946, Sayı: 143.
Akbaba, 1 Ocak 1947, Yıl: 25, Sayı: 145.
Akbaba, 12 Şubat 1947, Sayı: 151.
Akbaba, 5 Mart 1947, Sayı: 154.
Akbaba, Yıl: 25, 26 Mart 1947, Sayı: 157.
Akbaba, 25 Haziran 1947, Sayı: 1.

Kitap ve Makaleler

Ataç, Kaan Kutlu (2017), "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi***,** Yıl: 13, Sayı: 25, s. 181-212.

Bozkurt, İbrahim (2007), "II. Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Missouri Zırhlısı'nın İstanbul Limanı'nı Ziyareti Üzerine Değerlendirmeler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VI\ 15, s. 251-274.

Coşar, Said (2010), "Edebiyatın Karikatürize Halleri", *Turkish Studies*, Volume 5\2, s. 688-734.

Deringil, Selim (1994), *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası,* Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Dokuyan, Sabit (2013), "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, s.119-135.

Ertem, Barış (2009), "Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı: 21, s. 377-397.

Ertem, Barış (2010), "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3\11, s. 252-273.

Ertem, Barış (2013), "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 8\7, s. 157-183.

Gönlübol, Mehmet; Ülman, Halûk (1996), *Olaylarla Türk Dış Politikası (Genel Durum)*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Gündüz, Pelin (2009), "Cumhuriyet Dönemi Mizah Dergilerinden Akbaba'da Edebiyat-Karikatür İlişkisi**",** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. M. Fatih Andı.

Gürün, Kâmuran (2000), *Savaşan Dünya ve Türkiye (Cilt:3) Savaş 1939-1945*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Hale, William (2003), *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozaik Yay., İstanbul.

Hasanlı, Cemil (2011), *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1953)*, Çev. Ali Asker, Bilgi Yay., Ankara.

Hıtler, Adolf (2005), *Kavgam***,** Emre Yay., İstanbul.

Karaköse, Nejdet (2014), "İkinci Dünya Savaşı Esnasında Sovyet Rusya'daki Türklerin Bağımsızlığı İçin Nuri Paşa'nın (Killigil) Faaliyetleri ve Alman Yetkililerle Görüşmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 213, s. 181-220.

Kayış, Yasin (2005), "Arşiv Belgeleri Işığında 'Akbaba' Dergisinin İlk Kapanışı", *Gül Diken*, Sayı: 34, s. 43-64.

Kırkpınar, Nurullah (2017), "II. Dünya Savaşı'nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basınının Tutumu (1939-1945)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVII\ 34, S. 239-277.

Korkmazcan, Nezihe Selcen (2018), İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

Kurat, Akdes Nimet (2011), *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

Öğdü, Hale (2011), *Türk Siyasal hayatının Karikatür Üzerinden Analizi: Akbaba Dergisi Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Ramazan Yelken.

Şatıroğlu, Ayşen (2006), "San Francisco Konferansı Sonrası Dünyada Türkiye'nin Yer Arayışı", İstanbul Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (12), s.23-40.

Şirin, Funda Selçuk (2013), "İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. Breene'nin Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, s. 113-132.

Tellal, Erel (2002), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt ı 1919-1980)*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul.

Tonga, Necati (2008), "Türk Edebiyatı Tarihinde Mühim Bir Mecmua: Akbaba (1922-1977)", *Turkish Studies*, Volume 3\2, s. 665-679.

Ural, Selçuk; Topçu, İlyas (2016), "Soğuk Savaş Dönemi Türk Basınında Sovyet Tehdidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44, s. 519-532.

Uzman, Nasrullah (2018), "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı: 22, 117-142.

Ünlüsoy, Süleyman (2001), "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Türk Kamuoyundaki Tepkileri (1945-1952)", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Sabahattin Özel.

Vural, Mithat Kadri (2008), "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak 'Tan' Gazetesi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VII\ 16-17, s.381-395.

Yalçın, Osman (2013), "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye'nin Batı ile İşbirliği Yapma Süreci", *Turkish Studies*, Volume 8\5, s. 919-958.

Yüksek, Uğur (2014), "Akbaba Gazetesi (376-450 Sayılar), İnceleme, Tahlilî Fihrist, Seçme Metinler", Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Dan. Betül Coşkun.

OSMANLI DEVLETİ'NDE SAVAŞLARIN ARKEOLOJİYE ETKİLERİ

Burcu Kutlu Dilbaz*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen savaşlar, 19. yüzyılda arkeolojik faaliyetlerin başlamasına ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında faaliyetlerin azalmasına etki edecek derecede önemlidir. Bu önem Osmanlı Devleti'nin dünyadaki en zengin kültürel çeşitliliği olan topraklara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Medeniyetler beşiği olan Osmanlı toprakları, dünyanın özellikle de Batı dünyasının, bu kültürel zenginliğe karşı ilgisini her daim canlı tutmuştur.

Batı'da antik çağ uygarlıklarına ve bu çağa ait kültür kalıntılarına eğilim 15. ve 16. yüzyıllarda başlamıştır. Fakat bu eğilimin Osmanlı topraklarına ulaşması arkeolojik faaliyetlerin gelişimi ve yayılması ile olacaktır. İlk zamanlarda bu ilgiden bilimsel arkeoloji ve müzecilik kapsamında söz etmek mümkün değildir. Arkeoloji alanındaki ilk çalışmalar, Rönesans ile birlikle başlamıştır denebilir. Bu fikirlerden etkilenenler dönemin soylularının maddi destek sağlamalarıyla, antik çağ sanat yapıtlarına yönelmiş ve arkeolojik eser toplamaya başlamıştır. Bu faaliyetler özel koleksiyonculuk anlayışı ile sınırlıdır.[1] Böylece, nadir arkeolojik eserler özel koleksiyonlarda toplanmaya başlamış, toplumsal gelişme ve politik bilinçlenme sonucunda bu kültürel birikimler saray, villa ya da dini mekanların müzeye dönüştürülüp halka sergilenmesi ile sonuçlanmıştır.[2]

Rönesans'ın getirdiği yeni düşüncelerle başlayan arkeoloji merakı, eski medeniyetlerin tarihi hakkında bilgi edinmeye yönelik yapılan araştırmalara

* İstanbul Üniversitesi (bkutlu@istanbul.edu.tr)

1 Gül Kundakçı, "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)*, III/II. Kısım, Ankara 2002, s. 1083.

2 Tomur Atagök, "Müze-Toplum İlişkisinde Eğitim", *Yeniden Müzeciliği Düşünmek*, YTÜ Basım Yayın Merkezi, İstanbul 1999, s. 143.

dönüşmüştür. Böylelikle ilk kuşak arkeologlar, kendilerini özdeşleştirdikleri kültürlerden farklı olanları ele almak durumunda kalmışlardır. Kendinden olsun ya da olmasın, tüm insanları kapsayacak biçimde tüm uygarlık tarihini benimsemişlerdir. Bu da 17. yüzyıldan başlayarak, Avrupa düşünce sistemine "dünya kültür mirasını sahiplenme" ilkesini getirmiştir.[3]

Bu düşünce çerçevesinde hareket eden Avrupalı araştırmacılar, Avrupa dışındaki ülkelerden arkeolojik eserleri toplayarak koruduklarını savunmuşlardır. Avrupalılar, arkeolojik eserlerin bulunduğu yerlerde ihmal edilen ve hatta tahrip edilenlerin, kendi topraklarından alınıp, bilimsel incelemeden geçmesinin ve korunmasının daha önemli olduğunu belirtmişlerdir. Böylece eski medeniyetlerin bulunduğu topraklardan toplanan eserlerle Avrupa'da yeni koleksiyonlar ve müzeler oluşturulacaktır. Böylece farklı tarihsel mekânlardan alınmış arkeolojik eserler, bütüncül bir tarihsel sistemde bir araya getirilerek yeniden hayat kazanmıştır. Uzak ülkelerdeki arkeolojik eserleri Avrupa'ya taşıyarak buralarda söz konusu eserleri sergilemişlerdir.[4]

1. Osmanlı Devleti'nde Savaşların Arkeolojik Faaliyetlere Etkisi

Savaşların arkeolojiye olan etkisi 18. yüzyılda Fransız İhtilali'ni izleyen yıllarda, eskiçağa ve arkeolojiye karşı gelişen ilgi ile etkisini gösterecektir. Artık arkeolojik eser koleksiyonculuğunun yerini ulusal müzecilik fikri almış ve Fransız düşünürleri, krallığa ait koleksiyonların halka açılmasına ilişkin çalışmalar yapmıştır. Bu çabalar sonucunda, Louvre Sarayı 27 Temmuz 1793 tarihli bir kararname ile müze olarak düzenlenmiştir ki, bu olay bilimsel müzecilik açısından bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Fransa Kralı Napoleon Boneparte gelişmekte olan müzelere antik eser kazandırma düşüncesiyle Doğu'ya yönelecektir. 1798-1801 yılları arasında Napoleon Boneparte tarafından Mısır seferi düzenlenmiştir.[5]

3 Mehmet Özdoğan, *Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 71-81.

4 Wendy M K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 29.

5 Michael Greenhalgh, "French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire During the Eigteenth and Nineteenth Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments", *The Journal of Military History 66*, April 2002, s. 361.

Böylece 1789 İhtilali sonrasında yeniden toparlanan Fransa'nın dünya milletlerini hürriyet ve istiklale teşvik ederken, yayılmacılık ve sömürgecilik siyasetinden vazgeçmiş olmadığı görülmüştür.[6] 1798'de Fransa'nın Mısır seferiyle savaşlar ve arkeoloji arasındaki etkileşim de başlamış olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde savaşların arkeolojiye etkisinde 1798'de Napolyon'un Mısır Seferi oldukça önemlidir. Bu sefer sırasında Napoleon'un yanında bilim ve sanat adamlarından kurulu bir de heyet bulunmaktadır. Napolyon'un beraberinde götürdüğü bilim adamlarının Mısır hakkında bilgiler edinerek geri dönmeleri de arkeoloji açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Napolyon'un Mısır'da bir enstitü kurarak Mısır medeniyeti üzerine araştırmalar yapılmasına zemin hazırlaması, 1809-1822 yılları arasında *Description de L'Egypte* adıyla büyük bir eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemden itibaren bilimsel açıdan Mısır medeniyetine olan ilgi artmış, Mısır ile ilgili araştırmalar geliştirilerek *Egyptology* adıyla bir bilim dalı ortaya çıkmıştır.[7]

Elephantine Adası'nda Tapınak
(Robert Anderson-İbrahim Fawzy, Egypt in 1800 Scenes From Napoleon's Description De L'Egypte, London 1988, s. 15.)

Napoleon ile birlikte Mısır'a giden ünlü edebiyatçı ve Mısır bilimi uzmanı Jean François Champollion, eski Mısır uygarlığına ait kalıntılar

6 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 76-77.

7 Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938, s.144; Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, 2008/II*, s. 182.

üzerinde çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda Napoleon, bu sefer sırasında keşfettiği tarihi hazineleri Fransa'ya taşımıştır. Bu şekilde Fransa'ya götürülen arkeolojik eserler, ülkede müzeye antik eser kazandırdığı gibi uygulanan yöntem bakımından, diğer Avrupa ülkelerinin doğuya yönelmesi için de örnek olmuştur.[8] Aynı zamanda bu sefer Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yapılan ilk arkeolojik kazıdır. Böylece Osmanlı Devleti'nde arkeolojik kazılara başlanmıştır.[9]

Bu sefer esnasında yapılan arkeolojik keşifler de oldukça ses getirmiş, Fransa adeta antik Mısırı gömülü olduğu topraktan yeniden çıkarmıştır. Böylece Napoleon'un Mısır Seferi'nden dönüşte oradan aldığı eserleri ülkesine taşıması, diğer ülkeler için örnek teşkil etmiş ve bu eserleri elde etmenin heyecanını daha da büyütmüştür. Bu seferin arkeolojik açıdan diğer önemli sonucu olarak arkeolojik eserlerin bulunduğu ülkelerden alınıp Avrupa'ya taşınması ile müzecilik faaliyetleri artmış, Avrupa'daki müzeler gelişmiştir. Böylece arkeolojik eser araştırma ve kendi ülkelerine kazandırma çabası, uzman kişilerce uygulamaya konulmuştur. Özellikle 19. yüzyılın başında artan arkeolojik faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin topraklarının tümüne gittikçe yayılmıştır.

Osmanlı topraklarında arkeolojik faaliyetlerin artması üzerine yabancıların Anadolu'da yapacakları kazılar, Osmanlı Devleti tarafından 1840'da Maarif Nezareti'nin iznine bağlanmıştır.[10]

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ilk yarısında, ekonomik ve siyasî açıdan oldukça zor bir dönem geçirmektedir. Bu dönemde, antik kültürel eserlerin değerinin farkında olan küçük bir kesimin varlığı bilinse bile, bunları korumaya ve bilimsel anlamda değerlendirmeye yönelik çalışmalardan söz etmek oldukça zordur.[11]

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik ve sosyo-kültürel durum, arkeolojik çalışmalara yeteri kadar ilgi gösterilmemesi ile yakından

8 Gül Kundakçı, "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", s. 1083.
9 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, II. Baskı, I, İstanbul 1995, s. 288-298.
10 Gül Kundakçı, "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", s. 1084-1085.
11 Gül Kundakçı, "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", s. 1084-1085.

ilgilidir. Arkeolojik faaliyetler maddi destek gerektiren çalışmalardır. Bunlardan en önemlisi eserlerin çıkarılması, nakledilmesi ve korunması için ciddi bir bütçe gerekliliğidir. Osmanlı Devleti'nde arkeolojik faaliyetlerin başlamasından sonra uzun bir süre bu destek sağlanmayacaktır. Yeterli miktarda maddi destek olmadığından arkeolojik faaliyetler yavaş ilerlemiştir. Bazen arkeolojik kazılar ve eserlerin İstanbul'da bulunan müzeye nakilleri ya hiç yapılamamış ya da sonraya bırakılmıştır.[12] Osmanlı Devleti savaşlar için maddi destekte bulunduğundan, arkeolojik faaliyetleri destekleyecek bütçe bulunamamıştır. Fakat ciddi bir destek olmasa da arkeolojik faaliyetlerin sürdürüldüğünü belgeler göstermektedir.

Yıllar içinde Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma alanında ilerlemeler müzenin gelişimini tetiklemiştir. Müze yönetimi bir süre boş kalsa da 1869 yılında müdür olarak, bu işlerden anlayacak, usul ve adetleri bilen, Galatasaray Sultanisi tarih öğretmenlerinden Edward Goold atanmıştır.[13] Aynı yıl Sadrazam Âli Paşa tarafından da müzeye, Müze-i Hümayun adı verilmiştir.[14] 1869 yılında, Osmanlı Devleti'nde bulunan arkeolojik eserleri korumak için, "Asar-ı Atika Nizamnamesi" adı ile bir arkeolojik eser yönetmeliği yayımlanmıştır. Bundan sonra 1874, 1884 ve 1906 yıllarında yayınlanacak yönetmelikler de bu adla çıkarılmıştır. Böylece arkeolojik eserler yasalar ile koruma altına alınmaya başlanmıştır.[15]

Özellikle 1881'de Osman Hamdi Bey'in Müze-i Hümayun müdürü olması ile Osmanlı Devleti'nde arkeolojik faaliyetler artış göstermiş, Osman Hamdi Bey'in yoğun çabalarıyla Müze-i Hümayun adına kazılar yapılmıştır. Yabancı araştırmacıların yaptığı kazılarla birlikte Osmanlı

12 Musul'da çıkarılan heykel ve arkeolojik eserlerin İstanbul'a nakli için şimdilik bütçenin müsait olmadığı bildirilmiş ve arkeolojik eserlerin nakli sonraya bırakılmıştır (*BOA., Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)* nr. 886-21); Rakka Harabesi'nde yapılan kazıda birçok arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır. Toprağın altında daha bir çok eserin çıkarılması muhtemel olduğu, ancak Müze-i Hümayun bütçesinin şimdilik kazı yapmaya müsait olmadığından harabenin kaymakamlıkça korunması gerektiği söylenmiştir (*BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)* nr. 1085-69).

13 Remzi Oğuz Arık; *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, MEB, İstanbul 1953, s. 1; Alpay Pasinli; İstanbul Arkeoloji Müzesi, Akbank Kültür ve Sanat Merkezi, İstanbul 2003, s. 13.

14 Kaynakların çoğunda müzenin "Müze-i Hümayun" adını alması 1869 yılı olarak geçmiştir. Fakat Kamil Su bu tarihi 1868 olarak vermiştir (bkz. Kamil Su; *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 8).

15 Osmanlı Devleti'nde çıkan Asar-ı Atika Nizamnameleri hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz; Burcu Kutlu Dilbaz, Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası, Okur Tarih, İstanbul 2018.

Devleti'nde yüzlerce kazı yapılmış, kazılardan toplanılan eserlerle Müze-i Hümayun binası giderek genişlemiştir.[16]

19. yüzyılda başlayan arkeolojik faaliyetler, Osman Hamdi Bey'in yaptığı çalışmalar ile gelişmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki savaşların arkeolojiye en etki ettiği alan, arkeolojik kazı faaliyetleridir. Kazı alanlarında bulunan arkeolojik eserler, antik kentler ve eserlerin toplandığı, sergilendiği yerler savaşlardan olumsuz olarak etkilenmiştir.

2. Savaşlar ve Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Arkeolojik Kazılar

Bilhassa arkeolojinin önemli gelişmeler kaydettiği döneminde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum nedeniyle arkeolojik çalışmalar öncelikli mesele olarak görülememiştir. Osman Hamdi Bey'in yoğun çabaları sayesinde kazılar az da olsa sürdürülebilmiş, kendisinin ve Müze-i Hümayun çalışanlarının yoğun mesaisi ile kazılar devam ettirilmiştir. Müze-i Hümayun tarafından yürütülmekte olan kazı çalışmalarında maddi destek bulunması da oldukça güç olmuştur. Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla bu destek sağlanmış ve Osmanlı Devleti'nin yürütmekte olduğu kazılar sürdürülmüştür.[17] Osmanlı Devleti'nde, Osman Hamdi Bey'in müdür olduğu 1881-1910 yıllarında, ülkede savaşların etkisi sürmektedir. Bu nedenle arkeolojik faaliyetlere maddi destek bulmak zordur. Osmanlı Devleti her ne kadar maddi açıdan zorlansa da, ülke içerisinde arkeolojik faaliyetlerin gelişimine olanaklar sunmuştur. Bunun bir göstergesi olarak Osmanlı Devleti tarafından yapılan arkeolojik kazılar ve Müze-i Hümayun'un gelişimini örnek verebiliriz.

1887 ve 1888'de Osman Hamdi Bey Lübnan'da bulunan Sayda antik kentinde kazılar yapmıştır. Bu kazıları için gereken ödenek II. Abdülhamid

16 Burcu Kutlu, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Kuruluşu", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul***,** ed. F. M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010 s. 403-418.

17 *BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)* nr. 22-59; *BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.)* nr. 1081-84805.

tarafından verilmiştir.[18] Sayda'da yaptığı kazılarda yirminin üzerinde lahit bulmuştur.[19] Hamdi Bey bu lahitleri İstanbul'a taşımıştır.[20]

Osman Hamdi Bey tarafından yapılan Sayda Kazılarında çıkarılan lahitlerin taşınması. (Osman Hamdy Bey, Theodore Reinach, Une necropole Royale A Sidon Fouilles De Hamdy Bey, Archaeology and Art Publications, Paris 1892, s. 24.)

İstanbul'a getirilen lahitler, Aya İrini Müzesi'nden sonra müzeye çevrilen Çinili Köşk Müzesi'ne sığamayacak boyuta ulaşmıştır. İçlerinde İskender Lahdi'nin de olduğu lahitlerin bulunuşu, müze için yeni bir bina yapılması zorunluluğunu ortaya koymuştur.[21] Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla yeni bir müze binası 1888'de yapılmaya başlanmış ve bu çalışmalar sonucunda 1907'de biten *Asar-ı Atika* Müzesi ile Müze-i Hümayun binaları, bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzeleri binalarının son halini almıştır.[22]

İstanbul'da bulunan müze binalarından başka kazı alanlarında kurulan müze binaları bulunmaktadır. Önemli kazı alanlarına kurulmuş olan

18 *BOA., MF. MKT.* nr. 97-152; Burcu Kutlu Dilbaz, "Müze-i Hümayun'da İskender Lahti", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 5.

19 Osman Hamdi Bey'in Sayda'da yaptığı kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Burcu Kutlu Dilbaz, "Müze-i Hümayun'da İskender Lahti", s. 1-26.

20 Vahid Bey; "Müze-i Hümayun'da İskender Lahdi", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, S. 2 (Mayıs 1332), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332-1334 (1916), s. 157.

21 Vahid Bey, *Müze-i Hümayun*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul 1330 (1914), s. 14.

22 Burcu Kutlu Dilbaz, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri", **İstanbul'un Kitabı Fatih II, Eminönü I**, Fatih Belediyesi, İstanbul 2013, s. 676-697.

müzeler, eserler topraktan çıkarıldıktan hemen sonra, kazı alanlarında envanterlerinin yapılmasını mümkün kılmıştır. Bu müzeler, arkeolojik eserlerin ülkeden çıkarılmasını önlemek amacıyla tasarlanmıştır. Ayrıca, çıkan arkeolojik eserlerin, ilgili taraflar arasında paylaştırılması için de bir mekan işlevi görmüştür. Bölgesel müzeler, arkeoloji etkinlikleri açısından merkezi konumda olan Konya, Bursa ve Bergama'da kurulmuştur. 1908'den itibaren de Kudüs, Selanik, Sivas ve İzmir'de bölgesel müzelerin kurulması çalışmalarına başlanmıştır. Ancak bunların hiçbiri Osmanlı döneminde hayata geçmemiştir. Kudüs, Selanik, Sivas ve İzmir'deki müze tasarıları, imparatorluğun kısa sürede parçalanmasına neden olan Birinci Dünya Savaşı yüzünden hayata geçirilememiştir. Savaşlar dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin egemenliğini tamamen yitirdiği bölgelerde bile Müze-i Hümayun tarihi eserleri korumaya çalışmıştır.[23]

Osman Hamdi Bey'in yaptığı Sayda kazıları Müze-i Hümayun'un gelişmesi açısından oldukça önemlidir. Bu ve sonrasında yapılan kazılar göstermektedir ki Osman Hamdi Bey Osmanlı Devleti'nde arkeolojik faaliyetleri en etkin şekilde sürdüren kişidir. Nitekim *Müze-i Hümayun*'a Osman Hamdi Bey'in müdür olması ve yaptığı kazılardan getirilen eserler sayesinde müze gelişmiştir. Arkeolojik eserlerin kazanılması adına Osman Hamdi Bey özel bir gayret göstermiştir. Özellikle arkeolojik eserlerin yurtdışına gitmesinin engellenmesi, Osmanlı'da müzeciliğin gelişimindeki rolü ve arkeolojik kazı faaliyetleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeolojinin sağlam temellere oturmasını sağlamıştır.

Osman Hamdi Bey döneminde *Müze-i Hümayun* tarafından, yerli ve yabancı uzmanlar eliyle çok sayıda kazı yürütülmüştür[24]. Bunlardan Muğla *Lagina*'da, Adıyaman *Nemrut*'ta, ve Lübnan *Sayda*'daki kazıları Osman Hamdi Bey yürütmüştür[25].

23 Wendy M K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler ve Tarihin Görselleştirilmesi*, s. 235-238.

24 Osmanlı Devleti topraklarında Müze-i Hümayun tarafından yapılan kazılar hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz. Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, s. 311-325; Hamit Zübeyr Koşay, M. E. Zarif Orgun, Sadi Bayram, Erdoğan Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, I, 1. Kitap, Ankara 2013, s. 262-279.

25 Osman Hamdi Bey'in Anadolu'da yaptığı kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Burcu Kutlu Dilbaz, "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Osman Hamdi Bey'in 1910 yılında vefat etmesiyle Osmanlı Devleti'nin yapmakta olduğu kazılar olumsuz etkilenmiştir. Birkaç yıl sonra Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı ve ardından I. Dünya Savaşları'nın başlamasıyla, Müze-i Hümayun'un yapmakta olduğu birçok kazı son bulmuştur.

Savaşlar esnasında Müze-i Hümayun tarafından devam eden kazılara baktığımızda; Balkan Savaşları esnasında 1913 yılında Fransız Conteneau'nun yardımlarıyla Sayda'da kazılar yapılmış. Çıkan eserler o sıralarda Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İstanbul'a nakledilememiştir. Ayrıca İzmir Notion'da 1913 yılında Atina Fransız Arkeoloji Okulu Müdürü Charles Picard başkanlığında kazılar yapıldığı görülmektedir. Bu kazıların yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Boğazköy kazıları da devam etmiştir.[26]

Her ne kadar savaşlar arkeolojik kazıları olumsuz etkilese de Osmanlı Devleti'nin arkeolojiye olan ilgisi Birinci Dünya Savaşı dönemde de devam etmiştir. Şöyle ki, Prof. Dr. Lehmann Haupt tarafından, İstanbul Darülfununu Edebiyat Fakültesi'nde 1915-1918 yılları arasında antik tarih dersi verilmiştir.[27] Ayrıca Müze-i Hümayun Asar-ı Babiliye ve Asuriye, Asar-ı Kadime-i Şarkiye Muhafızlığı'nda bulunan Alman Prof. Dr. Eckard Unger, Ulûm-ı Muavene-i Tarihiye ve Asâr-ı Atîka Meskûkatı dersini vermek üzere 1915 yılında atanmıştır.[28]

Osmanlı Devleti'nde savaşların olumsuz etkisine rağmen, savaş sırasında arkeoloji ve müzecilik faaliyetlerinin sürdürdüğünün bir diğer göstergesi de 1914 yılında *Evkaf-ı İslamiye Müzesi*'nin kurulmasıdır.[29] Nitekim söz konusu müzenin koleksiyonları arasında Samarra ve Rakka'da yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen erken dönem İslam sanatına ait değerli eserler yer almıştır.[30] Aynı şekilde *Asar-ı Nakşiye* Müzesi ve 12

26 Hamit Zübeyr Koşay, M. E. Zarif Orgun, Sadi Bayram, Erdoğan Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, s. 264 ve s.273-274.

27 Mehmet Taner Tarhan-Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Fakültesi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 400.

28 *BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)* nr. 201-1.

29 Halit Çal, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990, s.17.

30 Nazan Ölçer, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 544.

maddelik nizamnamesi oluşturulmuştur.[31] Günümüzde İstanbul Resim ve Heykel Müzesi olarak bilinen ve Dolmabahçe Sarayı'nın bitişiğinde Veliahd Dairesi'nde hizmet vermektedir. Sanayi-i Nefise Mektebi kurulurken bir resim müzesinin de oluşturulması düşünülmüştür. Osman Hamdi Bey ölmeden önce her ne kadar bu müzeyi kurmak istese de gerçekleştiremeden vefat etmiştir. Müzenin kuruluşu 1917 yılında Osman Hamdi Bey'den sonra müdür olan Halil Edhem Bey zamanında olmuştur.[32]

Arkeolojiye yönelik farklı boyuttaki bu tür faaliyetler devam etse de, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin kazı faaliyetlerine pek rastlayamıyoruz. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nın, Osmanlı Devleti'nin yaptığı kazılar üzerinde oldukça olumsuz bir etki yarattığı söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasında Cumhuriyetin ilanına kadar devlet eliyle kazılar yapılmasa da yabancıların yaptıkları kazı faaliyetleri her zaman takip edilmeye çalışılmıştır. Kazı izni nadir olsa da verilmiş, en önemlisi kaçak kazılar savaş yıllarında dahi engellenmeye çalışılmıştır.[33] Arşiv belgelerinde de görülmektedir ki, Osmanlı Devleti Cumhuriyet'in ilanına kadar arkeolojiye önem vermiş ve ülke dahilinde bulunan arkeolojik eserleri korumak için elinden geleni yapmıştır.

3. Savaşlar ve Yabancı Devletlerin Yaptığı Arkeolojik Kazılar

Osmanlı Devleti'ne ülke dışından gelen arkeologlar tarafından yürütülen kazılara, kazı devam etme izni devlet tarafından savaş yıllarında da verilmeye devam etse de çoğu zaman müsaade edilmemiştir. Bunun nedeni kazıların bu süreçte denetlenemeyeceği, normal kontrollerin bu dönemde yapılamayacağıdır. Bu nedenle bazı kazılar yapılamamış, bazı araştırmacılar da izinsiz yani kaçak kazı yapmıştır.

Savaş yıllarında ülke içerisindeki eserleri korumaya özen gösteren Osmanlı Devleti 1912 yılında *Muhafaza-i Abidât Nizamnamesi* çıkartmıştır.[34] Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Osmanlı Devleti hem

31 *BOA., Dosya Usulü İradeler Tasnifi* (İ.DUİT.*)* nr. 20-30.

32 Fatma Ürekli, "Eminönü'nde Bir Sanat Kurumu: Âsârı Nakşiye Müzesi", ed. E. Cihangir, *2. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Eminönü Belediyesi, İstanbul 2007, s. 353-354.

33 *BOA., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyru Sefain* Müdüriyeti *(DH.EUM.SSM).* nr. 33-23.

34 Emre Madran, "Cumhuriyet'in ilk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, Sayı 16/1-2, s. 62-63.

izinsiz kazıların önlenmesi hem de ülke içerisindeki arkeolojik eserlerin korunmasına özen göstermiştir. Bu nedenle;

- Arkeolojik eser bulunan yerlerde hiçbir şekilde kazı izni olmadan kazı yapılmasına izin verilmemesi istenmiştir. Binaların korunmasının mahalli hükümetlere ait olduğu ve arkeolojik eser kaçakçılığı yapanların yakalanarak adalete teslim edilmeleri ve
- Yıkılacak dereceye gelerek tehlike arz eden arkeolojik eserlerle, hiçbir tarihi özellik taşımayan arkeolojik eserlerin yıkımının Muhafaza-i Abidât Nizamnamesi'ne göre yapılması gerektiği bildirilmiştir.[35]

Osmanlı topraklarında yabancılar tarafından yapılan yüzlerce arkeolojik kazı söz konusudur. Bunların en önemlilerinden biri Mısır kazılarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde arkeolojik araştırmalar ilk önce Mısır'da başlamıştır. Mısır'dan sonra Osmanlı topraklarında en eski arkeolojik kazıların yapıldığı yer Irak'tır. 19. yüzyılda Avrupalılar tarafından dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan Mezopotamya'nın tarihine karşı bir ilgi uyanmış ve bu ilgi sonucu Irak'ta birçok kazı yapılmıştır. Irak'ta yapılan Ahimer, Koyuncuk, Bismaye, Uruk, Sippare, Şuruppak, Nimrud, Tello, Niffer, Babil ve Samarra kazıları en önemli kazılar arasındadır. Osmanlı topraklarında Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'de de birçok kazı yapılmıştır.[36] Ayrıca yabancı araştırmacılar Anadolu'da 50'nin üzerinde antik kentte kazı yapmıştır.[37]

Yabancılar tarafından yapılan bu kazıların çoğu Osman Hamdi Bey zamanında gerçekleşmiştir. Osman Hamdi Bey'in vefatı ve savaşların başlamasıyla yabancıların yaptıkları kazıların çoğu son bulmuştur. Savaşlardan etkilenen kazılara örnek olarak İzmir'in Selçuk ilçesinde bulunan Efes antik kenti kazılarını verilebilir. 19. yüzyılda yabancı arkeologların gözdesi olan Efes, önemli kazı alanlarından biriydi. Efes antik kentinde ilk kazılar 1863 yılında İngiliz John Turtle Wood tarafından

35 *BOA., Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)* nr. 129-1.

36 Osmanlı Devleti'nda yabancılar tarafından yapılan kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, s. 288-311; Hamit Zübeyr Koşay, M. E. Zarif Orgun, Sadi Bayram, Erdoğan Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt V, Ankara 2013.

37 Osmanlı Devleti'nde yabancıların Anadolu'da yaptığı kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Burcu Kutlu Dilbaz, "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

başlatılmıştır.[38] Bu tarihten itibaren Efes İngiltere, Avusturya ve Almanya'dan gelen araştırmacıların çalıştıkları, farklı ülke araştırmacılarının kazı yaptığı, farklı bilgi ve yöntemlerin kullanıldığı bir alan olmuştur. Bu bakımdan Anadolu'da klasik arkeolojinin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Efes antik kentindeki kazılar, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Fakat savaşın başlaması ile arkeologlar ülkeye gelememiş, bu yüzden Efes antik kentindeki kazılar son bulmuştur.[39]

Balkan Savaşları zamanında yapılan ve Birinci Dünya Savaşı'nda sona eren kazılardan biri Aydın Afrodisyas kazılarıdır. Kazı 1904'te Fransız araştırmacı Paul Gaudin tarafından başlatılmıştır.[40] Afrodisyas'taki kazılar 1905-1913 yılları arasında Fransızlar tarafından devam ettirilmiştir.[41]

Priene kazıları, Gaziantep Karkamış kazıları, İzmir Kyme kazıları, Suriye Tell Halaf kazıları, Ürdün Balata kazıları ve Sardes kazılarının devam etmesine Balkan Savaşları'na rağmen müsaade edilmiştir. Hatta Sardes kazıları Birinci Dünya Savaşı yıllarında yapılmasa da sonrasında devam etmiştir. 1922'de Amerikalılar burada kazılar yapmıştır.[42]

Savaşlardan etkilenen arkeolojik faaliyetlere diğer bir örnek İtalyanlar tarafından yapılan çalışmalardır. İtalya, özellikle Trablusgarb Savaşı'ndan sonra, Anadolu ve çevresine egemen olmak istemiş ve bu bölgelerdeki faaliyetlerini genişleterek, 1912'de Rodos ve Oniki Ada'yı işgal etmiştir.[43] Kendisini Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak gören İtalya özellikle Güneybatı Anadolu'ya yönelmiş ve bu amaçla 1913 yılında, Antalya'da bir konsolosluk da açmıştır. Bundan sonra, burada bulunan eserleri incelemek ve ortaya çıkarmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, devletlerarası gizli antlaşmalar ile kendilerine vaat

38 Alev Uluçay, "Osmanlı Devleti Döneminde Bergama ve Efes'teki Kazılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 23.

39 *BOA*. İrade Maarif (İ.MF.) nr. 15-62; nr. 17-48.

40 Aydın Maarif Müdürü Naili Efendi'nin Müze-i Hümayun adına Şimendüfer Kumpanyası Direktörü Paul Gaudin tarafından Aydın'ın Karacasu Kazası Kira Köyü'ndeki Afrodisyas Harabesi'nde yapılacak kazı çalışmalarında bulunmak üzere gönderilip, harcırahının verilmesi ve alınacak makbuz senedinin de gönderilmesi istenmiştir (*BOA., MF.MKT.* nr. 792-2).

41 Christopher Jones, "Two Inscriptions from Aphrodisias", *Harvard Studies in Classical Philology,* Vol. 85, 1981, s. 107.

42 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, s. 288-311.

43 Ali Fuat Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 19.

edilen yerler içerisindeki Antalya'yı işgal eden İtalyanlar, burada arkeolojik incelemeler yapmıştır.[44] Antik dönemden kalan eserleri onarmışlardır. Bu arada bazı arkeologlar, halkı kendi yanlarına çekmek için ülkeleri lehinde propaganda da yapmıştır. Çalışmalarını, bazen Osmanlı Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde yapmış; kimi zaman kendi başlarına hareket etmiş, buldukları birtakım arkeolojik eserleri hükümete haber verme ihtiyacı duymadan ülkelerine götürmüşlerdir.[45] İtalyan arkeologların incelemeleri, daha sonraki dönemde de sürmüştür.[46]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında yabancılar tarafından yapılmakta olan arkeolojik çalışmaların çoğu son bulmuştur. İçlerinden çok azının devam ettiği görülmektedir. Bunlardan biri Rusların arkeolojik faaliyetleridir. Osmanlı Devleti'nde arkeolojik faaliyetlerde bulunan Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'na kadar çok etkin olmasa da çalışmalarını sürdürmüşlerdir.[47]

Rus arkeologların en etkin olduğu kazı alanlarından biri Van şehridir. Ruslar Van'da Toprakkale ve Van Kalesi'nde kazılar yapmıştır.[48] Ruslar'ın, Birinci Dünya Savaşı sırasında da Van Kalesi'ndeki kazıları devam etmiştir. 1916'da Rus Arkeoloji Cemiyeti tarafından, kazıları yapmak üzere Nikoloj ja Marr ve I. A. Orbelli, Van'a gönderilmiştir. Bu araştırmacılar, daha önce burada kazı yapan Friedrich Eduard Schulz ve Carl Friedrich Lehmann Haupt'un izinden gitmişlerdir. Rusların Van Kalesi'nde yaptıkları bu kazı sistemsizdir ve yazıtlar dışındaki eserlere yer verilmemiştir. Buna karşılık, kazı alanının planı ve kazı durumunu gösteren resimler çizilmiştir.[49]

Savaş yıllarında devam eden diğer bir kazı Irak Samarra'da gerçekleştirilmiştir. Bu kazıları doğubilimci ve İslam sanat tarihi uzmanı

44 İtalyan işgali sırasında, İtalyan arkeologları tarafından Antalya ve civarında bulunup, İtalya'nın Antalya Konsolosluğu'na gönderilen tarihi eserlerin Antalya Maarif Müdüriyeti'ne teslim edilmesi için gerekli muamelenin yapılmasına dair İtalya Elçiliğine yazı yazılmıştır. *BOA., Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)* nr. 159-73.

45 Mevlüt Çelebi, "Antalya Bölgesi'nde İtalyan Arkeoloji Heyetleri", *Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı, ADALYA*, s. 387-402.

46 *BOA., HR.İM.* nr. 64-53.

47 *BOA.,* İrade Hariciye (İ.HR.) nr. 379-29.

48 Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Baki Öğün, , "1959-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi, S.* X-2, TTK, Ankara 1961, s. 5-6.

49 Vildan Sekmen, "Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 19-24.

olan Friedrich Sarre yönetmiştir. Kazılar esnasında kendisine Alman doğubilimci, sanat tarihçisi ve arkeolog olan Ernst Emil Herzfeld eşlik etmiştir.[50] Friedrich Sarre'nin kazılarının Balkan Savaşları zamanında da durmadığını görüyoruz. Kazılarda komiser olarak Bağdat Maarif Katibi Abdürrezzak Efendi görev almıştır.[51] Samarra kazısında ortaya çıkan İslami döneme ait eserler İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmıştır, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine eserler İstanbul'a yollanamadan yerinde bırakılmıştır. Birinci Dünya Savaşı zamanında İngilizler Bağdat'a girince bu eserleri alıp Londra'ya götürmüşlerdir.[52]

Savaş yıllarında devam eden kazılardan birisi de Babil kazısıdır. Babil'de kazı çalışmaları yapan Alman Dr. Robert Koldeway I. Dünya Savaşı yıllarında da bu kazıları devam ettirmiştir.[53] Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya vatandaşı arkeologlar kazı çalışmalarını sürdürebilmişlerdir.

4. Savaşlar ve Yabancı Arkeologlar

Osmanlı Devleti'nde savaşların yabancı arkeologlar üzerindeki etkisine bakıldığında, savaş yıllarında ülke dışından gelen kişilerin çoğu ya savaş için gelmiş kişiler ya da arkeolojik eserleri kaçırmak için gelmiş kişilerdir. Savaş nedeniyle gelmiş kişiler askeri rütbeli generaller, subaylardır. Bunlardan bazıları arkeoloji hakkında geniş bir bilgisi bulunmazken bazıları ise bu konuda oldukça eğitimli kişilerdir. Osmanlı topraklarında arkeolojik çalışmalar yapmak için gelmiş ve savaşlarda görev almış en ünlü isimlerden biri İngiliz ajan olarak bilinen Gertrude Bell'dir.

50 Samarra kazıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arzu Terzi, "Samarra Excavations in Ottoman Bureaucracy", *Beiträge zur Islamischen Kunst und Archäologie*, Band 4, Herausgegeben von der Ernst-Herzfeld-Gesellschaft, Wiesbaden 2014, s. 10-17.

51 *BOA., MF.MKT.* nr. 1174-79.

52 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, s. 296.

53 *BOA., İ.MF.* nr. 22-35.

a. Gertrude Margaret Lowthian Bell (1868-1926)

İngiliz seyyah, tarihçi Gertrude Bell, 1868'de İngiltere'nin Durham şehrinde doğmuştur. Oxford Üniversitesi'nde tarih eğitimi almış, Bu bölümü birincilikle bitirerek, ilk kadın öğrenci unvanını alacak kadar başarılı olmuştur. 1892 yılında ilk seyahatini Tahran'a yapmıştır. Bundan sonra da Ortadoğu'ya çok sayıda geziler düzenlemiş ve incelemeler yapmıştır. Arap dünyasına ilgi duymuş, Arapça öğrenmiş ve buralarda kazılar yapmıştır.[54] Bağdat'ta kendi adına müze kurdurmuş ve bu eserleri burada sergilemiştir.[55]

1906'da Konya ve Aydın'da bulunan arkeolojik eserleri incelemek, fotoğraflarını çekmek, resimlerini almak ve gezdiği yerlerde kendisine yardım edilmesi için izin istemiştir.[56] Böylece kendisine Karaman'nın Karadağ ve Karacadağ civarlarında, Binbir Kilise adlı antik kentinde kazı çalışması yapmaksızın, yalnızca arkeolojik eserlerin fotoğraflarını çekmesine izin verilmiştir.[57] Bunun üzerine Bell, 1907'de İzmir, Manisa ve Isparta'yı gezmiş ardından da Konya'ya gelmiştir. Buradan Karaman'ın Karadağ bölgesinde bulunan Binbir Kilise'ye geldiğinde, ünlü arkeolog William Mitchel Ramsay kazılar yapmaktadır. Bell Ramsay'ın yanına gelmiş ve Binbir Kilise kazılarına katılmıştır.[58] Ramsay ve Bell bu çalışmaları bir kitapta toplamışlardır. Kitapta yapılan çalışmalar plan, çizim ve fotoğraflarla anlatılmıştır.[59]

54 Denison Ross, *Gertrude Bell Persian Pictures With a Preface,* Ernest Benn Limited, London 1928, s. 5-11.

55 Mehmet İpçioğlu, "Gertrude Bell'in anılarında Konya", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 21, 2009, s. 251.

56 *BOA., DH.MKT.* nr. 1154-75.

57 *BOA., DH.MKT.* nr. 1157-9.

58 W. Ward Gasque, *Sir William M. Ramsay: Archaeologist and New Testament Scholar A Survey of His Contribution to the Study of the New Testament***,** Grand Rapids: Baker Book House, Michigan 1966, s. 22.

59 Gertrude Bell-William Mitchel Ramsay, *The Thousend and One Churches*, London 1919.

Gertrude Bell tarafından 1907 yılında çekilen Binbir Kilise'deki kazı çalışmaları. (Gertrude Bell Archive: http://www.gerty.ncl.ac.uk/ *(Çevirimiçi) .10.11.2018)*

Gertrude Bell'in arkeolojik etkinliklerinden birisi de Irak'taki Ukhaidir Sarayı çalışmalarıdır. Bell'in arkeolojiye yaptığı diğer önemli katkısı ise arkeolojik eserleri sergilemek için Irak'ta müze açılmasını sağlamaktır. 1923'te başladığı müze çalışmalarını 1926'da tamamlamış ve Kral Faysal tarafından müzenin ilk odası olan Babil Taş Odası açılmıştır. Böylece Irak Ulusal Müzesi Gertrude Bell tarafından kurulmuştur.[60]

Bell Madenşehri ve Degleören adlı yerde kazılar yapmıştır. Meram ve Sille'de incelemelerde bulunmuştur. Sonraki yıllarda Orta Doğu'da İngiltere'nin çıkarları için çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlayan Bell, Orta Doğu politikasının kurucusu ve planlayıcılarından biridir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise İngiliz İstihbaratı adına çalışmıştır. Burada bulunan kabileleri Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlemiş ve Mezopotamya bölgesini İngilizlerin hakimiyeti altına sokmuştur.[61] Bell'in diğer bir siyasi rolü de, Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Prens Abdullah Faysal'ı tahtına getirmeye yardımcı olmuştur.[62]

60 Erin Lewis, "Gertrude Bell and Archaeology in Iraq: From World War I To The 'War on Terror'", The Post Hole, Issue 9, Londra 1978, s. 16 (http://www.theposthole.org/read/article/64 (Çevirimiçi) 31.12.2018).

61 Mehmet İpçioğlu, "Gertrude Bell'in anılarında Konya", s. 251.

62 Erin Lewis, "Gertrude Bell and Archaeology in Iraq: From World War I To The 'War on Terror', s. 16.

Gertrude Bell Anadolu ve diğer bölgelere yaptığı gezi ve çalışmaları not etmiştir. Yazdığı raporlar, tuttuğu günlükler, çektiği fotoğraflar New Castle Üniversitesi'nce hazırlanan internet sitesinde yayınlanmaktadır.[63]

b. Thomas Edwars Lawrence

Osmanlı topraklarında arkeolojik çalışmalar yapmak için gelmiş ve savaşlarda görev almış en ünlü isimlerden diğer bir kişi de Thomas Edwars Lawrence'dir. Oxford Üniversitesi mezunu bir arkeologdur. İngilizlerin Orta Doğu'ya yayılma siyaseti istikametindeki faaliyetlerine katılmıştır. Osmanlı topraklarında kazı çalışmaları yapmıştır. İngiliz arkeolog David George Hogarth'ın 1908'de yaptığı kazılardan sonra Karkamış'ta, İngiliz arkeolog Charles Leonard Woolley ve Thomas Edward Lawrence kazılar yapmıştır. Yaptıkları çalışmaları yayınlamıştır.[64]

Thomas Edward Lawrence Arap Kıyafetleriyle
(Thomas Edward Lawrence, Seven Pillars of Wisdom,
Oxford Universty Press, 1940, s. 385-385.)

1912 yılında British Museum'un bir heyeti ile birlikte Fırat Nehri üzerindeki antik yapıları incelemek için Osmanlı topraklarında Ortadoğu bölgesine gelmiştir. 1914 yılına kadar bu coğrafyada kalan Lawrence, Suriye

63 Gertrude Bell Archive: http://www.gerty.ncl.ac.uk/ (Çevirimiçi) .10.11.2018

64 Mehmet Kanar, *Doğu Bilimciler*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2004, s. 2347.

ve Irak halkını ve bölgenin kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bu sayede bir Arap kadar Arap dili ve adetlerini, bir Müslüman kadar da Müslümanlığın inceliklerini öğrenmiştir. Mezopotamya'da edindiği bu bilgi birikimi I. Dünya Savaşı esnasında Kahire'de görevlendirildiğinde dikkat çekmiştir. Bölge hakkındaki geniş bilgisi dolayısıyla İstihbarat Servisine alınmıştır. Lawrence, dünya çapında ün kazanmasını sağlayacak istihbarat faaliyetlerine bu tayinden sonra başlayacaktır.[65]

Thomas Edward Lawrence'ın Kullandığı Haritalardan Biri
(Thomas Edward Lawrence, Seven Pillars of Wisdom,
Oxford Universty Press, 1940, s. 64-65.)

I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Askeri İstihbarat Şubesi'nde görev yapan Thomas Edward Lawrence, özellikle Arap Yarımadası'nda yürüttüğü istihbarat faaliyetleri ile ün kazanmıştır. Burada Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Arap isyanında siyasi, taktik ve lojistik açıdan önemli bir rol oynamıştır. Böylece İngilizlerin Arap Yarımadası'ndaki nüfuzunu pekiştirmiştir. "Arabistan'ın Lawrence'i" yakıştırması yapılan[66] ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında önemli bir rol üstlenen bu casus, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da Arabistan, Mısır, Hindistan ve Afganistan da İngiltere

65 Taner Bilgin, "Thomas Edward Lawrence'in Ölümünün Basındaki Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 52, Kasım-Aralık 2015, s. 464.

66 The New York Times gazetesinde, Thomas Edwars Lawrence'ın kendisinden bahsederken "Albay Lawrence, Arabistanlı Lawrence" olarak bahsedilir. The New York Times, 04 Mayıs 1835, s. 19.

çıkarları için çalışmaya devam etmiştir.[67] Lawrence, bir müddet sonra Oxford Üniversitesi'ndeki görevine dönerek arkeoloji çalışmalarıyla meşgul olmuştur. İngiltere'de geçirdiği bir trafik kazası sonucu 19 Mayıs 1935 tarihinde hayatını kaybetmiştir.[68] Lawrence'ın motor kazası The New York Times gazetesinin ilk sayfasında haber olmuştur. Bu haber ülkede oldukça yankı yapmıştır.[69] Lawrence'ın Arabistan'daki faaliyetleri 1962 yılında filmi yapılarak tüm dünyada gösterime girmiştir.[70]

Bildiride Osmanlı topraklarında arkeolojik çalışmalar yapmak için gelmiş ve savaşlarda görev almış en ünlü isimlerden İngiliz Gertrude Bell ve Thomas Edward Lawrence'dan bahsedilmiştir. Bu şahıslar İngiliz çıkarlarına hizmet etmiş ve Osmanlı topraklarında siyasi bir rol oynamışlardır. Bunlarında dışında Arkeolojik kazılar dolayısıyla Osmanlı topraklarına gelen ve savaşlarda rol almış, casusluk yapmış, savaşları fırsat bilerek Osmanlı topraklarından arkeolojik eser kaçırmış birçok kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri de İngiliz Reginald Campbell Thompson'dur. İngiliz arkeolog, Asurolog ve çivi yazısı uzmanı olan Campbell Thompson Ninova, Ur ve Karkamış başta olmak üzere Ortadoğu'da birçok kazı yapmıştır. 1930'da Gılgamış Destanı'nın transliterasyonunu yayımlamıştır.[71]

Sonuç

Osmanlı Devleti döneminde savaşların arkeolojiye olumsuz etkileri yukarıdaki örneklerden de anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda Osman Hamdi Bey sayesinde Osmanlı Devleti tarafından kazılar yapılmaya başlanmış, aynı zamanda sınırlı sayıdaki kimi aydınların da yardımıyla arkeoloji konusundaki yetersizlikler giderilmeye çalışılmıştır. Osman Hamdi Bey'in yaptığı çalışmalar ve arkeolojik faaliyetler dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde arkeoloji sağlam temellere oturtulmuştur. Osman Hamdi Bey'in ölümü

67 Edward Lawrence'in Arap isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Köse, İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

68 Taner Bilgin, "Thomas Edward Lawrence'in Ölümünün Basındaki Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler", s. 463-464; 13 Mayıs Pazartesi sabahı yaralandığı motosiklet kazası sonucu yaklaşık seksen altı saat boyunca bilinçsiz kaldığı ve uyanmasının umut edildiği söylenmiştir. The New York Times, "*Lawrence No Better, But Hopes are Held*", 17 Mayıs 1835, s. 23.

69 The New York Times, "Lawrence of Arabia Dying After Crash on Motor Cycle", 14 Mayıs 1835, s. 1.

70 The New York Times, "*Screen: A Desert Warfare Spectacle:'Lawrence of Arabia' Opens in New York*", 17 Aralık 1962, s. 5.

71 Reginald Campbell Thompson, *The Epic of Gilgamish*, Clarendon Pres, 1930.

ile Müze-i Hümayun tarafından yapılan birçok kazı son bulmuş olsa da tamamen bitmemiştir. Bu süreçte bazı kazılar yapılmaya devam etmiştir. Arkeolojik etkinliklerin de savaş yıllarında tamamen bitmediği, her ne kadar yavaşlasa da son bulmadığı, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele gibi zorlu süreçlere rağmen şartlar dahilinde arkeolojiye sahip çıkmış ve korumaya yönelik çabalar göstermiştir.

Bugün de savaşların olduğu topraklardaki arkeolojik eserlere bakıldığında, eserlerin en az geçmişteki kadar olumsuz etkilendiği görülmektedir. Buna bir örnek olarak Suriye'deki savaştan Palmira antik kentinin olumsuz etkilenmesini verilebilir. Başka bir örnek olarak da Irak'taki olaylardan Musul'da bulunan müzenin eserlerinin tahrip edilmesi gösterilebilir.

Bu kültürel mirasın imha edilmesi şiddetine neyin sebep olduğu konusuna birçok açıklama getirilmiştir. Bunlar medyanın ilgisini çekmek, ne kadar güçlü olduklarını göstermek, yurt dışına kaçırılan tarihi eserlerin fiyatını yükseltmek ya da inançları gereği hareket etmek gibi gerekçelere bağlanmaktadır. Bu açıklamalar kültürel mirasın yok edilmesinde, açıklama getirecek düzeyde değildir. Görülmektedir ki şiddeti uygulayanların kültürel mirası yok etmesi, kendilerini nasıl gördükleri ve gücü ele geçirip elde tutma metotlarıyla birlikte evrilen bir süreçtir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyru Sefain Müdüriyeti *(DH.EUM.SSM)* nr. 33-23.

BOA., Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.) nr. 129-1.

BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) nr. 1085-69; nr. 1154-75; nr. 1157-9.

BOA., Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.) nr. 64-53; nr. 159-73.

BOA. İrade Dahiliye (İ.DH.) nr. 1081-84805.

BOA., Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT.*)* nr. 20-30.

BOA., İrade Hariciye (İ.HR.) nr. 379-29.

BOA., İrade Maarif (İ.MF.) nr. 15-62; nr. 17-48; nr. 22-35.

BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) nr. 201-1.

BOA., Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) nr. 97-152; nr. 792-2; nr. 886-21; nr. 1174-79.

BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) nr. 22-59.

Literatür

Acar, Damla, "Yıldız Çini ve Porselen Fabrikası'nda Endüstriyel Araçların ve Mimari Yapının Değişimi", *Milli Saraylar: Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi 9*, 2012, s. 13-35.

Anderson, Robert- FAWZY, İbrahim, *Egypt in 1800 Scenes From Napoleon's Description De L'Egypte*, London 1988.

Arık, Remzi Oğuz, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, MEB, İstanbul 1953.

Atagök, Tomur, "Müze-Toplum İlişkisinde Eğitim", *Yeniden Müzeciliği Düşünmek*, YTÜ Basım Yayın Merkezi, İstanbul 1999, s. 143-146.

Bell, Gertrude, Archive: http://www.gerty.ncl.ac.uk/ (Çevirimiçi) .10.11.2018.

Bell, Gertrude-Ramsay, William Mitchel, *The Thousend and One Churches*, London 1919.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 66-138.

Bilgin, Taner, "Thomas Edward Lawrence'in Ölümünün Basındaki Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 52, Kasım-Aralık 2015, s. 463-481.

Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, II. Baskı, I, İstanbul 1995.

Çal, Halit, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990.

Çelebi, Mevlüt, "Antalya Bölgesi'nde İtalyan Arkeoloji Heyetleri", *Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı, ADALYA*, s. 387-402.

Çolak, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, 2008/II*, s. 141-183.

Erzen, Afif Erzen, BİLGİÇ, Emin, BOYSAL, Yusuf, ÖĞÜN, Baki, , "1959-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi, S.* X-2, TTK, Ankara 1961, s. 5-22.

Gasque, W. Ward, *Sir William M. Ramsay: Archaeologist and New Testament Scholar A Survey of His Contribution to the Study of the New Testament*, Grand Rapids: Baker Book House, Michigan 1966.

Hamdy Bey, Osman, Reinach, Theodore, *Une necropole Royale A Sidon Fouilles De Hamdy Bey, Archaeology and Art Publications*, Paris 1892.

İpçioğlu, Mehmet, "Gertrude Bell'in anılarında Konya", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 21, 2009, s. 249-253.

Jones, Christopher, "Two Inscriptions from Aphrodisias", *Harvard Studies in Classical Philology, Vol.* 85, 1981, s. 107-129.

Kanar, Mehmet; *Doğu Bilimciler*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2004.

Karal, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938.

Koşay, Hamit Zübeyr, ORGUN, M. E. Zarif, BAYRAM, Sadi, TAN, Erdoğan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, I, 1. Kitap, Ankara 2013.

KÖSE, İsmail, İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Kundakçı, Gül, "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999),* III, II. Kısım, Ankara 2002, s. 1083-1094.

Kutlu Dilbaz, Burcu, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri", *İstanbul'un Kitabı Fatih II, Eminönü I*, Fatih Belediyesi, İstanbul 2013, s. 676-697.

Kutlu Dilbaz, Burcu, "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Kutlu Dilbaz, Burcu, "Müze-i Hümayun'da İskender Lahti", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 1-26.

Kutlu Dilbaz, Burcu, Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası, Okur Tarih, İstanbul 2018.

Kutlu, Burcu, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Kuruluşu", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul,* ed. F. M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010 s. 403-418.

Lawrence, Thomas Edward, *Seven Pillars of Wisdom*, Oxford Universty Press, 1940.

Lewis, Erin, "Gertrude Bell and Archaeology in Iraq: From World War I To The 'War on Terror'", The Post Hole, Issue 9, Londra 1978, s. 16-20 (http://www.theposthole.org/read/article/64 (Çevirimiçi) 31.12.2018).

Madran, Emre, "Cumhuriyet'in ilk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, Sayı 16/1-2, s.59-97.

Michael, Greenhalgh, "French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire During the Eigteenth and Nineteenth Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments", *The Journal of Military History 66*, April 2002, s. 359-388.

Ölçer, Nazan, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 41, İstanbul 2012, s. 543-544.

Örenç, Ali Fuat, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

Özdoğan, Mehmet, *Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Pasinli, Alpay, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Akbank Kültür ve Sanat Merkezi, İstanbul 2003.

Ross, Denison, *Gertrude Bell Persian Pictures With a Preface,* Ernest Benn Limited, London 1928.

Sekmen, Vildan, "Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

Shaw, Wendy M. K., *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Su, Kamil, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965.

Tarhan, Mehmet Taner-AKÜN, Ömer Faruk, "Edebiyat Fakültesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 10, s. 399-403.

Terzi, Arzu, "Samarra Excavations in Ottoman Bureaucracy", *Beiträge zur Islamischen Kunst und Archäologie*, Band 4, Herausgegeben von der Ernst-Herzfeld-Gesellschaft, Wiesbaden 2014, s. 10-17.

Toros, Taha, "Osman Hamdi Bey ve Çevresi" *Tarih ve Toplum*, XIV, S. 83, Kasım 1990, s. 24-28.

The New York Times, "Lawrence No Better, But Hopes are Held", 17 Mayıs 1835, s. 23.

The New York Times, "Lawrence of Arabia Dying After Crash on Motor Cycle", 14 Mayıs 1835, s. 1.

The New York Times, "Screen: A Desert Warfare Spectacle:'Lawrence of Arabia' Opens in New York", 17 Aralık 1962, s. 5.

The New York Times, 04 Mayıs 1835, s. 19.

Uluçay, Alev, "Osmanlı Devleti Döneminde Bergama ve Efes'teki Kazılar", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Ürekli, Fatma, "Eminönü'nde Bir Sanat Kurumu: Âsârı Nakşiye Müzesi", ed. E. Cihangir, *2. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Eminönü Belediyesi, İstanbul 2007, s. 353-360.

Vahid Bey; "Müze-i Hümayun' da İskender Lahdi", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, S. 2 (Mayıs 1332), Matbaa-i Âmire, (İstanbul 1332-1334 (1916)), s. 155-169.

Vahid Bey; *Müze-i Hümayun*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul 1330 (1914).

MISIR'IN İŞGALİ (1798-1801) KARŞISINDA OSMANLI İDARESİ VE TOPLUMU

Hüseyin Sarıkaya*

Osmanlı Devleti'nin mümtaz eyaletlerinden biri olan Mısır'ın idaresi Kanunî Sultan Süleyman devrinde bir dizi reformlar sonrasında düzene konulmuş ve bölge, bulunduğu coğrafyanın askerî üssü, Haremeyn ile güney sınırlarının koruyucusu konumuna yükselmişti. Bu istikrar, zaman içinde inişli çıkışlı bir tablo takip etse de XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürebilmişti. Lakin merkezî idarenin bölgeyi kontrol etmedeki zayıflayan gücüne paralel olarak, sancak beyleri-valiler-kölemenler-askerî unsurlar arasındaki iç mücadele Mısır'daki dengeyi tersyüz etmişti. Bölgede bağımsız bir idare oluşturmak arzusunda olan İbrahim, Murad, İsmail ve Elfî Mehmed beylerin başını çektiği memlûklerin çeşitli dönemlerde giriştikleri faaliyetler buradaki düzenin iyiden iyide bozulmasına sebebiyet vermişti. Kölemenlerin Ruslarla kurdukları irtibat, İngiltere ve Fransa'nın bölgede nüfuzlarını oluşturma gayreti içerisine girmesi ve nihayet Osmanlı merkezinin Cezayirli Hasan Paşa vasıtasıyla Mısır'ı eski düzenine kavuşturma girişimleri, yüzyılın sonralarına doğru bölgenin ne derece kırılgan bir yapıyla sahip olduğunu gösteren önemli hadiseleridir. İşte Napoléon Bonaparte da kendi şahsî hırsı ile Directoire yönetiminin işgale mütemayil politikalarını mezcederek, bir karmaşanın içinde bocalayan bölgeyi işgale yeltenecekti. Bu işgal süreci hem Osmanlı dış politikası hem de Arap ve Mısır tarihi açısından yeni bir dönemin ve sancılı yılların habercisi olacaktır.[1]

* İstanbul Üniversitesi (huseyin.sarikaya@istanbul.edu.tr) ORCID ID: 000-0002-9398-1295

1 Seyyid Muhammed es-Seyyid, *Mısr fi'l-'asri'l-'Osmânî fi'l-karni 16,* Kahire 1418/1997, s. 56-456; Abdülkerim Râfik, *Bilâdü'ş-Şâm ve Mısr mine'l-fethi'l-'Osmânî ilâ hamleti Napolyûn Bonaparte 1516-1798,* y.y., Dımaşk 1968, s. 89-418. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798,* Princeton 1962, s. 12-403; Andrew McGregor, *A Military History of Modern Egypt -From the Ottoman Conquest to the Ramadan War-,* London 2006, s. 17-34.

Mısır'ın işgali süreci gerek Osmanlı gerek Avrupalı gerekse Araplar açısından dönüm noktası sayılan hadiselerden biri olarak kabul edildiğinden, çok sayıda yerli-yabancı müelliflerin çalışmalarına konu olmuştur. Kaynakların bir kısmını Osmanlı coğrafyasında mukim müelliflerin kayıtları,[2] diğer kısmını ise İngiliz ve Fransızlara ait çalışmalar teşkil etmektedir.[3] Bu kaynak ve araştırmaların mukayeseli bir yöntemle incelenmesi seferin ayrıntılarıyla ortaya konulmasını sağladığı gibi kaynakların/araştırmaların verdiği bilgiler arasında bir kıyaslama yapma imkânı da sunacaktır. Haliyle hem her iki muhalif kanadın meseleyi ele alırken düştükleri hatalar ile sübjektif değerlendirmelerini tespit etmek mümkün olacak hem de meseleyi ne şekilde ele aldıkları da ortaya konulabilecektir.

Mısır seferi bağlamında Fransızların işgal sürecinin devlet ve toplum nezdindeki akislerini ele almak gayesi içinde olan bu çalışmada, işgal sürecinin tarihsel kronolojisi yanında, daha geniş olarak, meselenin idarî ve toplumsal anlamda Osmanlılar üzerinde ne gibi yankılar uyandırdığı ve devletin işgale verdiği tepki ile toplumun hadiseye karşı ne derece ve hangi açılardan hassasiyet gösterdiği -veya gösteremediği- hususları üzerinde duracağız. Bunun için dönemin yerli ve yabancı kaynaklarında yer alan bilgileri değerlendirmeye, sorgulamaya ve yer yer satır arası bilgilerden hareketle çıkarımlarda bulunmaya gayret edeceğiz. Böylece büyük dünya

2 Bu konuyla alakalı çalışmamız için ayrıca bkz. Hüseyin Sarıkaya, "Mısır'ın İstirdâdını Ele Alan Vekâyi'nâmeler ve Mehmed Emîn Karahân-zâde'nin Târîhçe'si", *İslami İlimler Dergisi,* C. 9, S. 2, Ankara 2014, s. 71-126

3 Konuyla alakalı bazı çalışmalar şunlardır: *Histoire Scientifique et Militaire de l'Expedition Française en Égypte,* ed. A.-J. Dénain, I-XI, Paris 1830-1836; Louis Thurman - Fleury Maurice, *Bonaparte en Égypte,* Paris 1902*; Correspondance Officielle de l'Armeé d' Égypte,* Paris 1801; *Correspondance Inédite Officielle et Confidentielle de Napoléon Bonaparte,* I-VII, Paris 1819-1820; Désiré Lacroıx, *Bonaparte en Égypte (1798-1799)*, Paris 1899; Pascal Cyr, *L'Expedition Militaire de Bonaparte en Égypte -Mémoire de Maîtrise en Histoire Directeur de Thése M. Jean-René Chotard,* Sherbrooke 2001; General Bertrand, *Campagnes d'Égypte et de Syrie 1798-1799 - Memoires Pour Servir a l'Histoire de Napoléon,* I-II, Paris 1847; M. F. Rousseau, *Kléber et Menou en Égypte Depuis le Depart de Bonaparte (Août 1799 - Septembre 1801),* Paris 1900; Louis Adolphe Thiers, *Expédition de Bonaparte en Égypte,* ed. A. H. Edgren, New York 1894;Hiyacinthe de Font-Reaulx, *Le Général Kléber,* yy. ty.; Joseph Méry Barthélemy, *Napoléon en Égypte,* Paris 1828; Vivant Denon, *Travels in Uppper ve Lower Egypt During the Campaigns of General Bonaparte in that Country,* I-II, New York 1803; A. A. Paton, *A History of the Egyptian Revolution,* I-II, London 1863; Piers Mackesy, *The British Victory in Egypt, 1801,* Londra 1995; H. S. Deighton, "Some English Sources for the Study of Modern Egyptian History", *Political and Social Change in Modern Egypt: Historcial Studies from the Ottoman Conquest to the United Arap Republic,* ed. P. M. Holt, London 1968, s. 59-67; J. Holland Rose, *Napoleonic Studies,* London 1914.

savaşından yaklaşık bir asır önce gerçekleşen bir işgalin anatomisini sosyo-idarî açıdan irdelemeye çalışacağız.

I. Seferin Tarihçesi (1798-1801)

Fransızların Mısır'ı istila etmelerinin temelinde birkaç etken bulunur. Bu etkenleri dâhili ve harici saikler olarak iki gruba ayırabiliriz. XVII. yüzyılda Alman filozof Gottfried Wilhelm Leibnitz tarafından Fransa Kralı XIV. Luis'e sunulmak üzere hazırladığı raporlarda[4] Mısır'ın zabtedilmesinin Fransızların geleceği ve ülkenin mali açıdan güç kazanması adına gerekli olduğu fikrinin sıkça dile getirilmesi ve çeşitli Fransız devlet adamları tarafından da bu fikrin raporlar halinde krallarına sunulması, Cumhuriyet'i idare eden bazı Directoire üyelerinin o sıralar nüfuzu artmaya başlayan Napoléon'u Fransa'dan uzaklaştırmak istemeleri, buna karşılık Napoléon'un şahsî hırsıyla hareket ederek Mısır'da elde edeceği zaferler sayesinde daha geniş yetkilere ulaşma ve doğunun siyasî ahvalini muzaffer bir kimlikle değiştirebileceği fikri[5] gibi etkenler işgalin Fransızlar açısından dahilî sebeplerini teşkil ederken; Hindistan'a hakim olan İngilizlerin sıkıştırılmak istenmesi, Mısır'da Fransız tüccarlarının kölemenler tarafından zarara uğratılmaları, Mısır'daki Osmanlı hakimiyetinin eski kudretini yitirmesi[6] ve burada doğan otorite boşluğunun Fransızlar tarafından doldurulma düşüncesi ise meselenin haricî sebeplerini oluşturmaktadır.

4 Bu raporlar için bkz. Gottfried Wilhelm Leibnitz, *Mémorie de Leibnitz, a Louis XIV, sur la Conquête de l'Égypte,* haz. M. D. Hoffmanns, Paris 1840.

5 Ebûkır önlerinde Fransız donanmasının tamamına yakını yok edildiği haberi getirildiğinde, kumandanlarını toplayan ve *"Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtemel çöküşü bize fetihler için olağanüstü bir çıkış noktası sağlayacaktır! Belki de Şark'ı yeniden biçimlendirmek ve isimlerimizi Eskiçağ'ın ve Ortaçağ'ın tarihini bütün ihtişamıyla hatırımıza getirenlerin isimlerinin yanına yazdırmak için seçildik"* şeklinde bir nutukta bulunan Bonaparte'nin zihninin aslında bu hülya ile dolu olduğu görülmektedir; bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* trc. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011, VI, 611-613. Yine 17 Nisan 1798'de Poultier, *l'Ami des Lois* gazetesinde neşrettiği ve Bonaparte ile VII. Haçlı Seferi sırasında Mısır'a saldıran Fransa krallarından IX. Louis'i karşılaştırdığı makalede Bonaparte'nin Mısır'da elde edeceği bir zaferle ismini ölümsüzleştireceğinin altını çizmesi de Fransa kamuoyunda Mısır'ı işgal edecek bir kişinin elde edeceği kazanımların ne derece önemli olduğuna işaret eden anlayışın bir başka tezahürüdür; bkz. Maurice Herbette, *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi Moralı Esseyyit Ali Efendi (1797-1802),* trc. Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997, s. 139.

6 Enes Kabakçı, "Napoléon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801)", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 342-343; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* V, Ankara 2011, s. 2778.

İşte bu tesirler neticesinde 19 Mayıs 1798'de Napoléon, 13 savaş gemisi, 9 firkateyn, 11 korvet ve aviso,[7] 232 flût,[8] 32300 asker, 680 savaş atı ve bölgenin coğrafî-tarihî dokusu üzerine incelemelerde bulunacak bilim adamlarıyla birlikte Mısır'a doğru yola çıkar[9] ve 25 Haziran 1798'de Malta'yı ele geçirir. Bu sırada (22 Haziran) 18 gemiden müteşekkil İngiliz donanması İskenderiyye'ye gelerek Seyyid Mehmed Küreyyim ile görüşmüş ve muhtemel bir Fransız saldırısına karşı uyarmışsa da Kahire'de bulunan İbrahim ve Murad beyler bu ihbarı dikkate almamayı tercih etmiştir.[10] Temmuz ayı başlarında İskenderiyye önlerine gelen Fransız donanması kısa bir hazırlığın ardından şehre saldırır ve burayı ele geçirerek,[11] Kahire'ye yönelir. İskenderiyye'nin işgal haberi Kahire'de büyük bir şok etkisi yaratırken, derhal askerî tedbirler alınmaya çalışılır ve bu amaçla Fransız ordusuna karşı Murad Bey önderliğindeki müdafiler gönderilir.[12] Lakin Bonaparte'nin ordusu çok kısa bir çatışmanın ardından Murad Bey'in kuvvetlerini dağıtmış ve Kahire önlerine gelmiştir. 21 Temmuz 1798'de gerçekleşen ikinci çarpışmada (Ehramlar Savaşı) halk ve kölemen kuvvetlerinden oluşan Mısır ordusu, Napoléon karşısında yine tutunamaz. Fransızların Mısır topraklarına ayak basmasından itibaren Kahire'de baş gösteren kargaşanın gittikçe artması üzerine Kahire'de kalan ulema, halkı Ezher Camisi'nde toplayarak Napoléon'dan emân dilmeyi teklif eder ve Napoléon'la yapılan görüşmelerin ardından Fransız ordusu şehre girer.[13]

İskenderiyye'nin işgalini haber alan İstanbul, gerekli idari tedbirleri aldıktan sonra Rusya, İngiltere ve Sicilyateyn devletleriyle birer ittifak imzalar. Rus ve Osmanlı donanması, Tepedelenli Ali Paşa'nın da yardımlarıyla, Venediklilerden Fransızların eline geçen Yedi Ada (İtaki,

7 Aviso: Genellikle küçük boyutlarda olup, sonraları patache türü gemilere örnek olmuş bir tür savaş gemisi; bkz. Martín Fernández de Navarrete, *Diccionario Marítimo Espãnol,* Madrid 1831, s. 68.

8 Flute/fluyt: 16. yüzyılın sonlarında Kuzey Avrupalı devletler tarafından geliştirilen ve daha çok kargo taşımak amacıyla kullanılan bir gemi türüdür; bkz. Richard W. Unger, "Fluyt", *The Oxford Encyclopedia Maritime History,* ed. J. B. Hattendorf, Oxford 2002, II, 50-51.

9 Bertrant, *Campagnes d'Égypte et de Syrie*, I, 4; Lacroix, *Bonaparte en Égypte,* s. 36; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* VI, 611.

10 Abdurrahman Hasan el-Cebertî, *Mazharu't-takdîs bi-zevâli Devleti'l-Fransîs,* thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm, Kahire 1998, s. 18-19; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyan'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802),* haz. M. İlkin Erkutun, İstanbul 2009, s. 53-55.

11 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 56-57.

12 BOA, HH, nr. 6749, 6795-C.

13 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* VI, 612; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 58-77.

Kefalonya, Ayamavra, Zanta, Pakso, Cuka, Korfu,) ile Preveze, Butrinto ve Pargo'nun temizlenmesi üzerine yoğunlaşırken, Cezzar Ahmed Paşa'ya Şam, Trablus Eyaletleri ile Kudüs ve Nablus sancakları ve Hacc Emirliği tevdi edilir. Serasker Yusuf Ziya Paşa karadan harekete geçerken, Küçük Hüseyin Paşa da donanmasıyla beraber İngilizlere yardım etmek üzere Mısır'a doğru yola çıkar.[14]

İşgalin ilk safhasında Akdeniz'de Fransız donanmasının peşinde olan Amiral Nelson kumandasındaki İngiliz donanmasının Ebukır'da Amiral Brueys kumandasındaki Fransa donanmasına 1 Ağustos 1798'de ani bir saldırı gerçekleştirmesi işgal sürecinin dönüm noktalarından biridir.[15] Zira bu hezimet ile Napoléon adeta Mısır'a hapsolmuş, Fransa'yla muhtemel bağlantısı da kesilmiştir. Bu dezavantajlı durumdan kurtulmak isteyen Bonaparte ise 18000 kişilik ordusuyla kendisi için büyük bir tehdit olarak telakkî ettiği Akka'da bulunan Cezzar Ahmed Paşa üzerine yürür. Bonaparte Ariş, Yafa ve Gazze'yi ele geçirdikten sonra, İstanbul'dan gönderilen Nizam-ı Cedid askeriyle de güçlendirilmiş olan Akka Kalesi önüne 19 Mart 1799'da varır ve çetin muharebelerin ardından 20 Mayıs'ta geri çekilmek zorunda kalır.[16] Bu ağır hezimet hem Napoléon'un askerî hayatındaki ilk mağlubiyetidir hem de Mısır'da artık Fransızların kalamayacağının ilk sinyalleridir. Bundan dolayı da Bonaparte, Mısır'a döndükten bir süre sonra yerine General Kléber'i vekil bırakarak (23 Ağustos 1799) Fransa'ya döner.[17] Napoléon'un Fransa'ya giderek Mısır'a yardım getireceğine dair vaatleri gerek kendisi gerekse Fransız ordusu gözünde pek de mümkün gözükmediğinden General Kléber, Mısır'daki zor şartlar içerisinde bulunduklarını merkeze bildirerek barış yapılması için izin talep etmesi ve uygun görülmesi üzerine taraflar sulh müzakerelerine başlar. Lakin İngilizlerin Mısır'da zor durumda bulunan Fransızlarla daha ağır şartlarla bir anlaşma yapılmasında ısrar etmeye başlaması üzerine Ariş Anlaşması[18]

14 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 90-103.

15 Thiers, *Expédition de Bonaparte en Égypte*, s. 52-58; J.J E. Roy, *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie,* Tours 1855, s. 85-86.

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Başvekâlet Arşivinde Bonapart'ın Akkâ Muhasarasına Dair Bir Vekayiname", *Tarih Semineri Dergisi,* S. II, İstanbul 1938, s. 3-31; Paton, *A History of the Egyptian Revolution,* I, 244-297.

17 Paton, *A History of the Egyptian Revolution,* I, 306-307; Font-Reaulx, *Le Général Kléber,* s. 123.

18 22 madde ve 1 hatimeden oluşan bu anlaşma 28 Şa'bân 1214'te (25 Ocak 1800) taraflar arasında Arîş sahrasında imzalanmıştır; bk. BOA, HH, nr. 13499; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve*

bozulur ve taraflar arasında çatışmalar yeniden başlar.[19] Taraflar arasında mücadeleler devam ederken 14 Haziran 1800'de Halil Süleyman adlı bir Türk fedaisi tarafından Kléber'in suikast sonucu öldürmesi[20] üzerine ordunun başına kumandanlardan Jacques Abdullah Menou'ya geçer. Mısır'da günden güne güç ve nüfuzunu kaybeden Fransız ordusu kuzeyden gelen İngiliz-Osmanlı müttefik donanma kuvvetleri tarafından üst üste mağlup edilmeye başlayınca, taraflar yeniden barış müzakerelerine girişir[21] ve nihayet 30 Ağustos 1801'de Fransız birlikleri Mısır'dan çekilmeye başlar. 25 Haziran 1802'de Paris'te esas barış anlaşması imzalanmasının ardından Fransızlar, 1803 Mart'ında Mısır'ı resmen Osmanlı Devleti'ne teslim eder.[22]

II. Fransızların Siyasî Manevra ve Manipülasyonları

Osmanlı idaresi ile toplumunun Mısır'ın işgaline verdiği tepki ve/veya aldığı tedbirlerin derecesini takdir edebilmek için, istilacı gücün, yani Fransızların, işgal boyunca kullandığı argümanlar, yaptığı manipülasyonlar ve söylem-hareket bağlamlarını da kısaca irdelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira Fransa işgale gerekçeler göstermekle birlikte, Osmanlı Devleti'ne doğrudan bir savaş ilanında bulunmamış, aksine bu hareketi Sultan'ın arzusu veya Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Haliyle kendisini bölge halkına kabul ettirmek ve merkezî idarenin hızla karar alma sürecini yavaşlatmak için çeşitli hilelere başvurmuştur.

Fransızlar bu saldırı hareketini başından sonuna kadar önemli ölçüde bir gizlilik çerçevesinde yürütmüştür.[23] Hatta Napoléon seferin nihai

Hakā'iku'l-Ahbâr, haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017, s. 429-434.

19 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* VI, 616-617.

20 Font-Reaulx, *Le Général Kléber,* s. 139; Ceberti, *Mazharu't-takdîs,* s. 199-200.

21 Le Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane,* Paris 1865, II, 37-42.

22 Zinkeisen *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* VI, 623; Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)" *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi,* S. II, Sakarya 2008, s. 181-182.

23 Bu gizlilik politikası sadece Fransızlara has bir uygulama değildir. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın doktoru olarak savaşa katılmış olan İngiliz cerrah Sir William Wittman'ın Osmanlı ordusunun büyük bir tantana ile İstanbul'dan hareket ettiği konuda zikrettiği hususlar esasında bu tür bir askerî-politik anlayışın Avrupa'da yaygın olduğunu göstermektedir. William Wittman, Osmanlı ordusunun bu şaşalı seremonisine şaşırmış ve Avrupa ordularının harekâtın ilk safhasında büyük bir gizlilik içerisinde hareket etmeleri politikalarına taban tabana zıt bir hal arz ettiğini ifade etmekten kendini alamamıştır; bkz. William Wittman, *Travels Turkey, Asia-Minor; Syria, and across the Desert Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army and the British Military Mission,* London 1803, s. 10.

güzergâhını ancak Malta'yı ele geçirdikten sonra askerlerine verdiği bir beyanname ile açıkça ilan etmiştir.[24] Gerek Fransa Dış İşleri Bakanı Talleyrand'ın gerekse İstanbul'daki Fransız Sefiri Rufen'in Osmanlı merkezi ile Paris'te bulunan elçisi Moralı Ali Efendi'yi oyalayan tavırları da seferin başlangıcında mezkûr amaca matuf eylemlerdendir.[25]

Harekâtın ilk durak yeri olan Malta Adası ele geçirildikten sonra burada bulunan müslüman esirler Fransa ordusu tarafından serbest bırakılır. Napoléon, bazı müslüman mahkûmlara kendilerini bizzat Napoléon'un serbest bıraktığı haberini Osmanlı topraklarına ulaştırmalarını tavsiye dahi eder. Aynı şekilde Mısır'a ayak bastığı andan itibaren gerek söylemlerinde gerekse mektuplarında sık sık Malta'da yıllardır esir tutulan müslümanları serbest bırakan kişinin kendisi olduğunu, müslüman gemilerine sürekli zarar veren Malta korsanlarını bizzat cezalandırdığı ifade eder. Bu ifadelerini Arapça ilanlar ve sözde Malta'dan kurtulmuş müslüman esirler eliyle çevreye dağıtır. Fakat gerçekte bu esir görünümlü kişilerin Maltalı olduğu, hem Arapça hem de Fransızcaya vakıf oldukları, Napoléon tarafından kullanıldıkları ve Kahire'nin ele geçirilmesinden sonra ise bu kişilerin Fransız ordusuna katılarak asker elbisesi giydikleri nakledilen rivayetler arasındadır.[26]

Napoléon, İskenderiyye önlerine geldiğinde şehrin ileri gelen ricalini gemisine davet ederek akşam vaktine kadar misafir etmesi ve gönüllerini almaya çalışması da başvurduğu bir diğer hilesidir.[27] O, bu şekilde şehrin önde gelen zatlarını gemisinde esir tutmayı başarır ve gece vakti gizlice şehrin etrafını kuşattırır. İskenderiyye'ye çıktıktan sonra da amacının yağma olmadığını, cami ve mescitlere dokunmayacağını, herkesin özgürce dinlerini yaşayacağını, Osmanlı Devleti'ne değil kölemenlere savaş açtığını ifade ederek[28] halkın daha fazla direniş göstermesini engellemeye çalışır. Yine, Mısır'a girdiği sırada (13 Messidor an VI / 1 Temmuz 1798) Arapça

24 6 Messidor VI (24 Mayıs 1798) tarihli bu beyanname metni için bk. Jacques Miot, *Mémoires Pour Servir a l'Histoire des Expéditions en Egypte et en Syrie,* Paris 1804, s. 25-27.

25 BOA, HH, nr. 5876; Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802),* İstanbul 1938, s. 41, 61-71, 82-84.

26 Cebertî, *Mazharu't-takdîs…,* s. 22-23

27 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 55-56.

28 İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802),* Ankara 1992, s. 222-225.

olarak bir beyanname yazdırmış ve bu beyannamede Allah'ın birliği ve oğlunun olmadığı gibi Katolik akidesiyle taban tabana zıt olan ifadeleri kullanmaktan çekinmemiştir.[29] Fransızların halis müslümanların dostları olduğu, kölemenlerin ise hem Mısır halkına hem de Osmanlı'ya çok zarar verdiklerini ifade etmesi, evlerinde oturanların koruma altında olduklarını vurgulaması gerçekte işgalin üzerine çekilen iyi niyet perdesidir.[30] Elbette Bonaparte, sadece sözleriyle insanları kendi tarafına çekmeye çalışmamıştır. İskenderiyye ve Kahire'de birer *dîvân* kurdurması, vergi toplarken Hıristiyan ve Müslüman tüccarlardan eşit vergi alması, memuriyetleri kölemenlerden alıp Türk, Mısır ve Kıptî asıllı insanlara vermesi, III. Selim adına para bastırması, Nil'in yükselmesinden dolayı şenlikler düzenletmesi,[31] sözlerini samimiyetle fiiliyata dökme gayreti içerisinde olan bir portre çizmesine örnek teşkil eden faaliyetlerindendir. Zira aynı Bonaparte, Kahire'deki isyanlardan sonra daha sert tedbirlere başvurmuş, Kahire ve İskenderiyyelilere gösterdiği müsamahakâr tavrı Yafa'da, Hâneke ve Ebû Zuâbel'de unutarak kendisine muhalefet edip direnen halkı kılıçtan geçirtmiştir.[32]

Kahirelilerin yıllık olarak düzenli bir şekilde icra ettikleri toplanma günlerine, işgalcilerin müsaade etmelerinde de benzer bir amaç yatmaktadır. Örneğin Kahirelilerin gözünde manevî değeri olan Şerâyibî Camii'nde medfûn Seyyid Ali Bekrî'nin (v. 1209 - 1794/1795) mezarı başında düzenli olarak mevlid kıraati icra edile gelmiş; fakat işgalden sonra bu gelenek terk edilmiş ve General Kléber yeniden halkın burada toplanarak mutad mevlid merasimini gerçekleştirmelerine izin vermiştir. Diğer dinî ayinlerde olduğu gibi bu mevlidin okunması ve insanların toplanmasına verilen iznin arkasında halka işgali benimsetmek, bir başka ifadeyle halkın dikkatlerini başka yönlere çekerek işgalin zihinlerde yerleşmesine zemin hazırlamak arzusu vardı.[33]

29 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 23-25.

30 Bonaparte'nin, Akka'daki hezimetin ardından Mısır'a döndükten sonra da kendisi için "*… müslümân olur, ehl-i Mısır ile yek-vücûd u yek-dîn hareket ederim*" şeklinde şayialar yaydığı da görülmektedir (BOA, HH, nr. 7425).

31 Muallim Nikola et-Türkî, *Zikrü temellüki cumhûri'l-Franseviyyeti'l-aktâri'l-Mısriyye ve'l-bilâdi'ş-Şâmiyye,* thk. ve trc. M. Desgranges Ainé, Paris 1839, s. 43-45; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 75.

32 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 78.

33 Mustafa Behcet Efendi, *Târîh-i Mısır: Terceme-i Behcet Efendi,* İstanbul 1865, s. 146.

Bir diğer hile Jacques François Menou'ya aittir. O, Reşîd bölgesinin askerî kumandanı iken İslam'ı seçtiğini ilan ederek Mart 1799'da şehrin ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Seyyid Muhammed el-Bevvâb'ın kızı Zübeyde ile evlenmiş[34] ve Kléber'in öldürülmesinin ardından Fransız askerlerinin başına geçmiştir. Lakin bu samimi müslüman(!) Fransa'ya döndükten sonra aforoz edilmediği gibi, ölümüne kadarki dönemde (ö. 1810) üstün hizmet madalyaları ile Venedik, Toskana ve Piyemont bölgelerinin askerî idarecilik görevlerini de yürütmüştür.[35]

III. Osmanlı Hükümetinin İşgale Bakışı ve Aldığı Tedbirler

Osmanlı merkezî idaresi Fransızların giriştikleri işgalin başlarında tam anlamıyla büyük bir şaşkınlık yaşadıktan kısa bir süre sonra kendini toparlamaya ve sert bir tepkinin ardından karşı tedbirleri almaya çalışır. Elbette müslümanların çoğunlukta yaşadığı bir toprak parçasının o devirlerde gayr-i müslim devletlerin sömürgeleştirme ve nüfuz mücadelelerine konu edilmesi Mısır özelinde ele alındığında bir ilk değildir. Örneğin Hîve ve Hokand Hanlığı XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Çin ve Rus devletlerinin baskısı altındaydı.[36] Öte yandan İngiliz, Fransız ve Portekizli güçler Hindistan'daki Babür hâkimiyetine önemli ölçüde darbe vurmuşlardı.[37] Bu topraklar Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kaldığından, İstanbul'u doğrudan etkilememişti. Lakin I. Abdülhamid devrinde sultanın vefatına sebebiyet verecek derecede tesir eden Özi'deki (17 Aralık 1788) Rus katliamı ile Kırım'ın (1783) tamamen elden çıkması gibi doğrudan İstanbul'u etkileyen ve meşgul eden hadiseler de vuku bulmuştu.[38] Osmanlı Devleti bu işgallere şiddetli tepki göstermekle birlikte uluslararası sahadaki yalnızlığı ve Yeniçeri Ocağı'nın başıbozukluğu gibi etkenlerle düştüğü durumu kabullenmekten öteye gidememişti. İşte Osmanlı idaresinin beklenmedik bu yeni istilaya gerek

34 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 202.

35 J. David Markham, "Menou, Jacques-François de Boussayi baron (1750-1810)", *The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars,* ed. Gregory Fremont Barners, California 2006, II, 629.

36 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler,* İstanbul 1984, s. 18-27; Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA,* Ankara 1998, XVIII, 215.

37 Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi,* Ankara 1950, III, 56-97, 56-214.

38 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789),* İstanbul 2001, s. 34-36.

gösterdiği reaksiyonda gerekse daha geniş bir yelpazeyle işgale müdahale etmesinin arka planında, yakın tarihlerde şahit olduğu acı hadiselerden çıkardığı dersler yatmaktaydı. Öte yandan Mısır'ın stratejik konumu da bu aksülâmelin tetikleyicisiydi. Zira mezkûr coğrafya hem Hicaz'ın kilidi konumundaydı hem de Kıbrıs'ın muhafazası için gerekliydi ve Mısır'ın düşmesi, Doğu Akdeniz ile Hicaz'ın kaybı anlamına da gelecekti.

a) III. Selim'in Ruh Hali ve Bab-ı *Âlî*'nin Bir Girişimi

İşgal haberinin İstanbul'a ulaşmasının ardından devlet ricalinin takip edilecek siyasetin gidişatını kestirebilmeleri elbette Sultan III. Selim'in tavır ve düşünceleri etrafında şekillenecekti. Haliyle Sultan'ın tutumu, alınacak tedbirlerin sıhhatle hayata geçirilmesini de etkilediğinden, III. Selim'in o sırada hissiyatını da anlamak/anlamlandırabilmek gerekiyor. Mısır'ın işgalinden ziyadesiyle üzüntü duyan Sultan III. Selim, bir yandan devlet adamlarıyla konuyu görüşüp ilgili tedbirleri istişare ederken, bir taraftan da meselede acziyeti olan devlet ricaline sert tepki göstermişti. Mısır'ın *"bir avuç kumundan"* vazgeçmeyeceğine, işgalin "*habersizce*" ve *"mugâyir-i musâlaha"* olduğuna, Fransızların hareket tarzları ve harekat güzergâhlarına bakıldığında amaçlarının *"İslâm'ı rûy-i arzdan defetmek"* maksadı taşıdığına, dolayısıyla Mısır'dan çıkarılmalarının *"maslahat-ı dîniyyeden"* ve düşmana karşı asker toplatılmasının *"ehl-i İslâm'a farz-ı ayn"* olduğuna, Fransızların giriştikleri işgalin "*bir hile ve hud a olup, ihânet ü gadr"*lerinden kaynaklandığına, gerekli tedbirleri alamayan İzzet Mehmed Paşa'nın *"kemâl-i gaflet"* içerisinde bulunduğuna sık sık vurgu yapması Sultan III. Selim'in mezkûr mesele karşısındaki tavrı ve hâlet-i rûhiyesinin hatt-ı hümayunlarındaki en dikkat çekici yansımalarıdır.[39] Sultan'ın içinde bulunduğu çalkantılı ruh halini teskin etmek ise devrin güçlü kalemlerinden Ahmed Vâsıf Efendi'ye düşer. Bâb-ı Âlî'nin girişimiyle Vâsıf Efendi'ye bir risale kaleme alması istenir ve müellif de *Tesliyet-name*'sini hazırlar. Vâsıf Efendi'nin eserinde dile getirdiği hususların ana temasını İslam tarihinden çeşitli örnekler vermek suretiyle devletin düştüğü bu müşkil durumdan mutlaka kurtulacağına olan inancını kaybetmemesi için bir bakıma sultanı mânen rahatlamaya ve devlet adamlarını hadiselerden ders çıkarmaya yönlendiren (*müstevcib-i ibret* ve

39 Enver Ziya Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları,* Ankara 1942.s. 49-63.

müfîdetü't-tesliyet) ibareler teşkil etmektedir.[40] Bu risale savaşların Osmanlı toplumu yanında devlet yöneticilerinin zihinlerinde yarattığı travmanın ve/veya muharebelere sevk eden saiklerin daha çok hangi dinî duygu veya düşüncelerle yönlendirildiğini göstermesi açısından da dikkat çekici örneklerinden birisidir.

b) Askerî ve Politik Reaksiyondaki Gecikme Saikleri

Osmanlı Devleti, daha 1797 tarihinde Mora Valisi Hasan Paşa ile İstanbul'daki Rus Elçisi'nin merkeze sundukları raporlardan edindiği bilgilerle, Fransızların Osmanlı topraklarına göz diktiğinden haberdardı.[41] Bununla birlikte her iki kaynağın verdiği bilgiye ihtiyatla yaklaşmış ve Fransa'nın açıkça bir düşmanlık göstermediği müddetçe karşı tedbirlere başvurma gereği duymamıştı. 1798'e gelindiğinde, Fransızların Marsilya Limanı'nda bir donanma hazırlığına girişmesinden kuşkulanan Saray ve Bâb-ı Âlî, birkaç defa Paris'teki elçisi Ali Efendi'den durumu tetkik ettirmeye çalışmışsa da buradan istediği bilgiyi -en azından doğru bilgiyi- elde edememişti. Nihayet İskenderiyye'nin Fransız donanması tarafından zabtedildiği haberinin ulaşmasıyla merkezî idare görmezden gelmeye daha doğru ifadeyle meydana gelme olasılığını düşünmemeye çalıştığı hadiseyle bir anda karşı karşıya kalmıştı.

Osmanlı Devleti, işgalden yaklaşık bir ay (Eylül 1798) savaş ilanına dair beyannamesini neşretmesi,[42] kara ve deniz güçlerini ise ancak bir yıl kadar (Haziran-Temmuz 1799) sonra harekete geçirmesi bir anlamda istilâ ihtimalini neden aklına getirmemeye çalıştığını da açıklar niteliktedir.[43] Esasında devletin yeni bir savaş macerasına girecek ne tam teşekküllü ordusu ne de güçlü bir hazinesi mevcuttu. Bunun yanında Fransızların işgal planlarını büyük ölçüde gizlilik içerisinde yürütmelerinden dolayı askerî

40 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. CCLII-CCLV; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* Dersaâdet 1309, VII, 7; Yüksel Çelik, "Siyaset-Nasihat Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır'ın İşgali Üzerine III. Selim'e Sunulan Tesliyet-nâme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* S. 22, İstanbul 2010, s. 85-126.

41 Enver Ziya Karal, "Yunan Adalarının Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı", *Tarih Semineri Dergisi*, S. 1, İstanbul 1937, s. 116-121.

42 Osmanlı hükümeti Fransa'ya Safer 1213 (Temmuz-Ağustos 1798) tarihinde bir nota vermiş, Ağustos başlarında Ebukîr'daki Fransız donanmasının büyük ölçüde İngilizler tarafından yok edilmesinin (*Histoire Scientifique et Militaire de l'Expedition Française en Égypte,* III, 277-283) ardından da savaş ilan etmiştir.

43 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 314-320, 360, 371-372.

hazırlıklarını hangi yöne sevk edeceklerinin kestirilememesi, Vidin'de Pasban-oğlu isyanının devam ediyor olması ve donanmanın burada bulunması, Vehhabi hareketinin endişe verici boyuta ulaşması, Paris Elçisi Moralı Ali Efendi'nin sefer hazırlığının müslüman topraklarına yönelik olamadığı yönündeki kanaatlerini merkeze gönderdiği tahriratlarında sıkça dile getirmesi, yapılacak bir saldırının Mısır'dan ziyade İngiltere, Arnavutluk veya Mora taraflarına yapılacağının tahmin edilmesi,[44] savaşa hazırlıksız ve müttefiksiz girmek istenmemesi de Osmanlı merkezinin bu işgal karşısında gerekli tedbirleri önceden almasına,[45] sonrasında da hızla toparlanarak müstevli Napoléon üzerine yürüyememesine sebep olmuştur.

c) Alınan Karşı Tedbirler ve Sefer Hazırlığı

Osmanlı merkez idaresi işgal haberinin resmî ağızdan kesin olarak teyit edilmesinden hemen önce Paris'te bulunan elçi Ali Efendi'nin Mısır'ın işgal edilmeyeceğine dair Talleyrand'dan teminat aldığını bildiren raporlarına rağmen, idare merciinin Fransa'ya itimadı olmadığından, Mısır'daki kıyı şehirlerinin tahkimine, Ahmed Erib Efendi'nin Mısır'a gönderilmesine karar vermişse de bu tedbirleri hayata geçirmeye fırsat bulamamıştır.[46] Bununla birlikte Fransızların İskenderiyye'yi ele geçirdikleri haberini alındıktan sonra hazırlık süresi içeisinde diplomatik girişimlerle hem meseleyi ne şekilde bertaraf edeceğine dair planlarını hazırlamaya hem de vakit kazanarak müttefik bulmaya çalışmıştır. Bu amaçla bir yandan Reisülküttab Atıf Efendi, İstanbul'da bulunan Fransa Maslahatgüzarı Rufen'le bir mülakatta bulunarak haberin keyfiyeti sorgulanırken,[47] diğer

44 Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 56; Herbette, *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi…,* s. 142-149.

45 BOA, TSMA.E, nr. 428/20.

46 Erib Efendi, Mısır'a varmadan Napoléon İskenderiyye'ye girmiştir (Cevdet, *Târîh,* VI, 291; Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 70).

47 Bu mülakat sırasında Fransızların Mısır'ı işgal etmek zorunda kaldıkları şeklindeki argümanlara karşı Atıf Efendi *"Ba'zan ihtilâl zuhûru ve gâh-be-gâh serkeşlerin itâ'at-ı mefrûzadan hurûcu Mısır Ülkası'na mahsûs olmayup, mahâll-i sâ'ire ve düvel-i sâ'irede vukū'bulan hâlâtdandır. Husûsâ Fransa'da tebeddül-i nizâmdan sonra her hıttasında niçe ihtilâller zuhûr etdi ve hâlâ zuhûr etmekdedir. 'İhtilâl var ve Müdîrân'ın hükmü nâfiz değil' deyü Devlet-i 'aliyye meselâ Marsilya'ya donanma ve 'asker gönderse Fransa cumhûru revâ görür mü? ‹Devlet-i 'aliyye i'lân-ı harb etdi' demez mi? ..... dost olan devletler beyninde bu makūle hâlât zuhûr etdikçe yine bi'l-muhâbere dostâne râbıta vü nizâm verilegelmişdir. Mu'âhid olan devletler cüz'î sebeb ile birbirinin mülküne ta'arruz etdikden sonra 'uhûd u şurût ne işe yarar!..."* şeklinde mukabelede bulunmuş ve Fransızların esas amaçlarının hukukî veya politik çerçevede meseleyi çözmekten ziyade askerî hamlelere başvurmasının açıklanacak herhangi bir yanının olmadığını vurgulamak istemiştir (Cevdet, *Târîh,* VI, 321-322; Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri,* s. 209-210).

yandan İngiltere Elçisi İsmail Ferruh Efendi'ye mezkûr mesele bildirilerek İngiltere'de ittifak arayışlarına girmesi emredilmiştir.[48]

İskenderiyye'nin işgali sonrası Fransızların Osmanlı ticaret gemilerine, gemi tüccarlarının mallarına el koymasına karşı hamle olarak Fransızlar Mısır'dan çıkarılıncaya kadar Osmanlı topraklarındaki Fransız ve Fransız himayesinde olan kişilerin "*müsafereten tevkîfleri*"ne karar verilir.[49] Güvenlikleri açısından da Fransa Maslahatgüzarı Rufen'in ve diğer Fransız asıllı görevliler ile tebaasının, bulundukları mekânlardan ayrılmamaları, ev hapsinde tutulmaları, dışarıda halkla temas etmemeleri, herhangi bir şey gerekirse aracılar vasıtasıyla idari görevlilerle görüşmeleri emredilir.[50] Fakat Fransa'ya savaş ilanıyla birlikte Osmanlı topraklarındaki Fransızların tutuklanması, mallarına hazine tarafından el konulması, konsolosluk çalışanlarının ellerindeki berat ve yol emirlerinin alınmasına karar verilmiş ve Suriye, Balkanlar, Kıbrıs, İzmir başta olmak üzere ilgili sancak ve vilayetlere emirler gönderilmiştir.[51] Elçi ve elçilik mensupları Paris'te Osmanlı elçi heyetinin teslimine, diğer Fransızlar ve malları ise İskenderiyye'de tutulan Osmanlı tüccarları ve mallarının teslimine kadar elde tutulacağı ilan edilir.[52] Bununla birlikte söz konusu tutukluların bir *savaş esiri* olarak değil *rehin* olarak muameleye tabi tutulacakları özellikle vurgulanmıştır.[53] Savaşın sona ermesinin ardından da her iki taraf el koydukların malları aynen veya nakden iade etmiştir.[54]

48 Cevdet, *Târîh,* VI, 323.

49 BOA, C.HR, nr. 7611, 2655.

50 Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri,* s. 241.

51 Osmanlı arşivinde bulunan bir mühimme defterinde yer alan emirlerin neredeyse tamamı bu meseleye aittir; bkz. Vedat Turğut, *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798-1800 (H 1213-1215),* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006, s. 62-238. Meselenin Kıbrıs, Tokat ve Samsun ayağına dair bir örnek olarak André Benoît'in mallarının müsaderesi konusu için bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Napoleon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Kıbrıs'ta Bir Fransız: André Benoît Astier ve Mallarının Müsaderesi", *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan,*ed. Refik Arıkan - Halim Demiryürek, İstanbul 2016, s. 555-572; Ahmet Demirci, *3 Numaralı Tokat Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Tokat 2007, s. 306-309; Mehmet Beşirli, *XIX Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'îye Siciline Göre H. 1200-1255; M. 1785-1839)* Yüksek Lisans Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun 1993, s. 311-315).

52 Şenay Özdemir Gümüş, "Napoleon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarında Fransızlar", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 9, 2013, s. 258.

53 BOA, HH, nr. 13537.

54 Gümüş, "Napoleon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarında Fransızlar", s. 273-275.

Alınan bir diğer tedbir ise boğazların ve sahillerin kontrolüdür. İstanbul'daki yabancı elçi ve maslahatgüzarlara birer tebligat gönderen Osmanlı hükümeti, hangi bayrak altında olursa olsun, boğazlardan geçen gemilerin mutlaka yoklanacağı, bu yoklamaya direnenlerin veya yasağa uymayan gemilerin batırılacağını bildirir.[55] Diğer taraftan Mora, Kıbrıs, Akdeniz sahil muhafızlıklarına yeni tayinler yapılarak bölgeyi tanıyan tecrübeli devlet adamları ilgili bölgelere gönderilirken[56] Anadolu ile Rumeli'de Mısır'a hareket edecek kara ve deniz kuvvetlerinin teçhizat hazırlıklarına başlanır.[57] Aynı zamanda Garb Ocakları[58], Dulcigno (Ülgün) ve Bar Limanı korsanlarının tüm Fransız donanma gemilerine gördükleri yerde saldırmaları,[59] Tepedelenli Ali Paşa'ya da Arnavutluk başta olmak üzere civardaki Fransız işgali altında bulunan adaları zabtetmesi ve sahil kuvvetlerinin rastladıkları Fransız gemilerini ateşe vermeleri yönünde emirler verilir.[60] Ayrıca vilayetlere emirler yazılarak ordunun asker, gıda ve nakli gibi ihtiyaçlarının karşılanması için tedbirler alınır. Örneğin Sivas vali, alaybeyi ve mütesellimleri gibi görevlilerine gönderilen emirlerde Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın ordusuna katılacak sipah ve serdengeçtilerin belirlenmesi ve sevki, askerlerin gıda ve nakil ihtiyaçlarının karşılanması için hamurcu, pişirici, deve, koyun, un ve arpa vb. malzeme ve görevlilerin hazır hale getirilmesi istenirken; Samsun nâib ve gümrük eminlerine de donanma gemileri için dökülecek toplar ve sair malzemelerin imalatında kullanılmak üzere bakır (nühâs) tedarikine nezaret etmeleri emredilmiştir.[61]

55 Cevdet, *Târîh,* VI, 406-408.

56 Mora Valiliği'ne el-Hâc Hasan Paşa, Bahr-i Sefîd Boğaz Muhafızlığı'na o sıralar Zihne'de ikamete mecbur edilen Seyyid Hasan Paşa getirilmiş, Karaman Valisi Mehmed Paşa'ya Karahisar-ı Sâhib Sancağı'yla birlikte Kıbrıs, Köse Mustafa Paşa'ya Hanya, Haleb Muhassılı İbrahim Ağa'ya da Şam Muhafızlığı tevdi edilmiştir (Halîl Nûrî, *Târîh,* Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 239, vr. 433b-435a; Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 291-292)

57 BOA, C.BH, 9363.

58 BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 9, s. 372; C.AS, nr. 8276; C.HR, 748; AE.SSLM.III, nr. 143; Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 89.

59 Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* V, 2783.

60 BOA, AE.SSLM.III, nr. 3931, 3932, 3933, 3934; Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 334-335.

61 Mehmet Beşirli, "Napoleon Bonapart'ın Mısır Seferi Süresince Sivas Kazası'ndan Asker Talebi ve İhtiyaçların Karşılanması", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri,* Sivas 2007, I, 211-220; Beşirli, *XIX Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri…,* s. 316-317, 319-323. Benzer emirlerin İnebahtı, Eğriboz, Mora, Konya, Kayseri gibi ordu ve donanmanın sefer güzergahında yer alan vilayetlere de gönderildiği görülmektedir (BOA, C.AS, nr. 42713; C.BH, nr. 5441; C.DH, nr. 13946, 13795; Kayseri Şeriyye Sicili, Millî Kütüphane, nr. 175, s. 72-73; Konya Şeriyye Sicili, Millî Kütüphane Başkanlığı, nr. 67, s. 125).

Bölge ve kale muhafızlıklarına yapılan tayinlerin yanında, devlet merkezinde de idari sorumlularda değişikliğe gidilmiştir. Bu amaçla 30 Ağustos 1798 tarihinde işgalin engellenmesi ve gereken tedbirlerin alınması hususunda gaflet gösterdiği gerekçesiyle Sadrazam İzzet Mehmed Paşa ile makamını kaybetmek endişesiyle icap eden uyarıları yapmayan Şeyhulislam Dürri-zade Mehmed Arif Efendi azledilerek ilki Sakız'a, ikincisi ise Bursa'ya sürgün edilmiş ve Sadaret makamına Yusuf Ziya Paşa, Şeyhulislamlık makamına da Mustafa Âşir Efendi getirilmiştir.[62]

Dikkati çeken bir başka tedbir ise Kâbe örtüsünün İstanbul'da dikilmesi kararıdır. Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında, Memlûkler devrinde başlatılan geleneğin bir devamı olarak, Kâbe örtüsünün Mısır'da dokunması öngörülmüş ve o tarihlerden itibaren *kisve-i Beytullah*'ın dokuma masrafları Mısır'da vakıf suretiyle belirlenen yedi köyün varidatı üzerinden karşılanmıştı. Mısır'da dokunan örtü takımı *Mahmil-i Mısrî Alayı* ile Mekke'ye doğru yola çıkarılır, *Surre Alayı* ile burada birleşir ve bir tören eşliğinde Kâbe'nin üzeri örtülürdü.[63] Lakin Fransızların Mısır'ı istilası üzerine, Kâbe örtüsünün İstanbul'da Sultanahmed Camii müştemilatı içerisinde imaline karar verilir. Burada dokunan kumaşlar Receb 1213'te (Aralık 1798) bir merasim ile Haremeyn topraklarına doğru yola çıkarılır.[64] Hükümetin bu kararının arka planında iki önemli sebebin yer aldığını söyleyebiliriz. Birincisi, Napolyon'un Mısır'da Kâbe örtüsünü imal ettirerek İslam dünyası üzerinde dinî propaganda yapmasını engellemektir. İkincisi de devletin Haremeyn hizmetine atfettiği önemdir. Zira bölgenin refahı ile hac işlerinin sıhhatli bir şekilde tertibini, Osmanlı sultanları aslî vazifelerinden biri olarak telakkî etmekteydi.[65] Bölgenin idaresinde önemli bir rol oynayan Mısır ise, *Bab-ı Haremeyn* olarak tasvir edilmekteydi.[66] Haliyle işgal altındaki bölgenin Hicâz'a gereken hizmetlerin ulaşmasında yeterli olamayacağı düşünülerek *kisve*nin İstanbul'dan imal edilerek gönderilmesine karar verilmiştir.

62 BOA, TSMA.E, nr. 428/37, 667/19; Nûrî, *Târîh,* vr. 437a-440b; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 94-99.

63 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn - Mir'ât-ı Mekke,* haz. Ömer Fâruk Can - F. Zehra Can, İstanbul 2018, II, 1014-1016, 1029-1035.

64 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 302-303; BOA, HH, nr. 4494, 4507-C.

65 Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* S. 9, İstanbul 2017, s. 282-287.

66 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 318.

Dâhilî tedbirlerin hızla hayata geçirilmeye çalışıldığı sırada diplomasi ayağı da devreye alınır. Öncelikle Avusturya'nın Fransa ile bir harbin vukuunda tavrı sorulur ve tarafsız kalacağı teminatı alınır.[67] Akabinde İngiltere, Rusya ve Sicilyateyn devletleriyle ittifak anlaşmaları imzalanır.[68] Özellikle İngiliz donanmasının gemilerine gerekli zahirenin ve her türlü kolaylığın temini hususu bir kez daha liman şehirlerindeki görevlilere hatırlatılır.[69] Bu tedbirler ile artık Osmanlı hükümeti merkezde ana ordusunu hazırlayacak ve işgalciler üzerine bir yandan güneydeki mahallî kuvvetler bir taraftan kuzeyden büyük ordular bir yandan da donanma güçleri ile harekete geçecektir.

IV. Toplumun Gözünde Mısır Seferi

Fransızların devletlerarası siyasî etiğin dışına çıkarak giriştikleri işgale karşı Osmanlı hükümetinin gösterdiği tavır ve tedbirlerin yanında Mısır ve çevre halkların gerek algıları gerekse tavırları meselenin ele alınması gereken bir diğer veçhesini teşkil eder. Hadisenin tarihsel sürecini dikkate aldığımızda genel tablo, 1783-85 yılları arasında Mısır ve Suriye bölgesini gezerek bölgenin sosyal-politik ahvaline önemli ölçüde vakıf olan Fransız seyyah Volney'e ait *"ne Osmanlı hükümeti işgale rıza gösterecek ne de müslüman halk Bonapate'nin beyannâmelerine itibar edecek"* şeklindeki tespitlerinin büyük ölçüde haklılığına işaret etmektedir.[70] Bununla birlikte bazı batılı araştırmacıların çerçeveyi sübjektif açıdan resmetme gayretlerine de değinelim. Örneğin Zinkeisen'in bu seferin süreçlerine ana hatlarıyla yer veren eserinde, diğer kaynaklardan farklılık ve hadiselerin gidişatıyla uyumsuzluk arz eden bir takım nakilleri dikkati çekmektedir. Kléber'in Fransa merkezine gönderdiği mektubunda dile getirdiği zorlukların -vergilerin toplanması, harcamalar, askerlerin psikolojik sıkıntıları vs.- yanlış olduğu;[71] General Jacques Abdullah Menou'un İslamiyet'i seçmesi ve müslüman bir kadınla evlenmesinin askerin gözünde küçük düşmesine

67 Cevdet, *Târîh,* VI, 353.

68 14 madde ve 1 hatimeden oluşan anlaşma 3 Ocak 1799'da Rusya ile; 13 madde ve 1 hatimeden müteşekkil anlaşma 5 Ocak'ta İngiltere'yle; 9 madde ve 1 hatimeden oluşmak mürekkep anlaşma ise 21 Ocak'ta Sicilyateyn (Küçük İspanya) ile imzalanmıştır; bk. Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* 321-334.

69 Sosyal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri,* s. 239.

70 Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri,* s. 226.

71 BOA, HH, nr. 6041.

sebebiyet verdiği; Kléber'in öldürülmesinden kısa bir süre sonra Kahire'de her şeyin eskisi gibi sükûnetle devam edip, halkın refah içerisinde yaşadığı nakledilen malûmattan birkaçıdır. Ayrıca seferin dönüm noktası olan Akkâ kuşatması birkaç cümle ile geçiştirilirken, Fransızların neredeyse çok az defa Osmanlı kuvvetleriyle karşılaştığı ve esas çatışmaların sadece İngilizlerin eliyle kazanıldığı gibi hususlar da sık sık dile getirilir.[72]

Zinkeisen'in kaydettiği hususların hadiselerin arka planını veya gelişim süreçlerini ihmal eden görüntüsünün altında faydalandığı kaynakların nesnel yaklaşımları yer almaktadır. Özellikle, Napoléon'un yanında bulunan Ragusa Dükü Augusté Marmont'un *Hatırat*'ı başta olmak üzere Adolphe Thiers, Armand Lefebvre ve St. Denys'in kaleme aldıkları umumî tarihlerinde[73] konuyla alakalı aktardıkları hatalı bilgiler Zinkeisen'in de konulardan bir kısmını eksik olarak nakletmesine sebebiyet verdiği kanaatindeyiz. Zira Kahire ve çevresinde sağlam bir ekonomik düzen oluşturabilen Fransızların bekledikleri yardımları neden merkezden bir türlü -hatta Napoléon Fransa'da gücünü pekiştirmiş olmasına rağmen- alamadıkları, Kléber'in ölümüyle halkın gözünde fiilen Fransızların Mısır'da bir hükmü kalıp kalmadığı meselesi, sükûnet içerisinde yaşayan halkın iki defa neden büyük bir isyana kalkıştığı, Akka'da yaşanılan bozgunun hangi kuvvetler tarafından Fransız ordusuna tattırıldığı, Küçük Hüseyin Paşa'nın başındaki donanma kuvvetlerinin İskenderiyye ve civarında ne gibi bir faaliyet yürüttüğü, Osmanlı kara ordusunun Mısır'a yaklaşmış olmasının dahi getirdiği yeni durumun Fransızları ve Kahire çevresini nasıl etkileyebildiği vs. sualleri Zinkeisen ve faydalandığı kaynakların cevaplaması güç gözüküyor.

Mısır'ın işgali meselesini toplumsal algı profili üzerinden değerlendirmek gerekirse birkaç tabakaya ayırarak konuyu ele almanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu amaçla işgalin söz konusu topraklardaki halkın gözünde ne şekilde algılandığı, işgali fırsata çevirme gayreti içinde bulunan *büdât ü*

72 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* VI, 615, 619, 622-623.

73 Augusté Frédéric Louis Viesse de Marmont, *Mémoires du Maréchal Marmont Duc de Raguse,* I-IX, Paris 1857; M. Adolphe Thiers, *Histoire de Consulat et de l'Empire*, Paris 1845-1861; Armand Lefebvre, *Histoire des Cabinets de l'Europe pendat le Consulat de l'Empire,* I-V, Bruxelles-Paris 1846-1866; Antoine de Juchereau de Saint-Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844,* I-IV, Paris 1844.

*nehhâb*ın (çöl bedevileri ve yağmacılar) faaliyetleri ve çevre toplulukların tutumları şeklinde üç ana kategori oluşturabiliriz.

a) Mısır Halkı ve Eşrafı

Düşman ordusunun ilk muhatabı olan İskenderiyye ve Kahiredeki mukimler ile kölemenler gibi bölge eşrafının tavır ve tutumlarının yeknesak bir görünüm arz etmediğini öncelikli olarak zikretmek zorundayız. Bir tarafta istilacılara yanaşma veya kendi mal ve makamlarını kurtarma çabasındaki bazı şehir eşrafı, bir tarafta Mısırlıların kadim komşuları olan ve kısa sürede müstevli Fransızların en yakın adamları haline gelen Kıptîler, bir tarafta da işgale direnmeye çalışan çoğunlukla savunmasız durumdaki Mısır halkı...

Fransa donanması İskenderiyye önlerinde demirlediği sırada şehir halkı kalelerinde beklerken, maalesef şehrin ileri gelen takımı Napoléon'un davetine katılma konusunda adeta birbiriyle yarış içinde bir tavır sergilemiştir. Lakin Fransız donanmasına davet edilenlerin hemen hepsi tutuklanacak ve kuşatmayı çözmek ise "*başsız ve buğsuz olan fellâh ve urbâna*" kalacaktır.[74] Sadece İskenderiyye'de değil Kahire'ye Fransız ordularının girişi ve sonrasındaki işgal sürecinde de halkın önde gelen taifesinin benzer ihanetleri vuku bulmuştur. Nitekim Kahire'de bulunan eşraftan bir kısmının değerli eşyalarını koruma derdine düşmeleri, şehrin savunmasında gerekli yardımı yapmadıkları gibi şehirden gizlice kaçmalarına ümeranın göz yumması[75] ve kölemenlerin zayıf bir direniş göstermesinin halkın üzerinde yarattığı infial, Kahire'ye doğru harekete geçtikten sonra Napoléon'un bedevî ileri gelenleri ve İskenderiyye müftüsü ile yazışmalar yaparak arkasını emniyete aldırması,[76] Murad Bey'in kendisine Said bölgesinin tevdi edilmesi karşılığında Fransızlara yanaşması77 bu

74 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 56-57.

75 Cebertî, ümera ve şehrin zengin tabakasının bu hallerini gören halkın bir kat daha korku ve dehşete kapıldıklarını, tüm psikolojik savunma güçlerinin de bu yüzden kırıldığını ifade etmektedir; bkz. Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 31.

76 Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 76, 168.

77 Aynı kölemenler Fransızlar üzerine yürüyen Osmanlı donanma ve kara ordusuna destek vermedikleri gibi, Fransızların mağlup olacaklarının anlaşılması ve bölgeden çekilmeye başlamaları üzerine bu sefer yüzlerini İngilizlerin himayesine çevirmişlerdir. Vasıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* s. 594-596; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 233-234; İsmail el-Haşşâb, *Hülâsâtün mâ-yürâd min ahbâri'l-Emîr Murâd,* thk. ve trc. Hamza Abdülaziz Bedr - Daniel Crecelius, Kahire 1992, s. 44-45; Richmond, *Egypt 1798-1952,* s. 29.

kabilden örneklerdir. Ayrıca kölemenlerden Murad ve İbrahim beyler gibi şehrin ileri gelenlerinin işgal öncesi ve sırasında gösterdikleri tavır da bazı Kahirelilerin istilacılar karşısında mücadeleye girişmesini veya işgale direnmesini engellemiştir. Zira öteden beri halka ciddi anlamda sıkıntı çıkaran bu ve benzeri keşşâflar, Fransızların İskenderiyye'yi istila haberleri geldikten sonra savaş hazırlıkları yapılmasına karar vermekle birlikte, teşkil edilecek ordunun tüm masrafını halkın omuzlarına yüklemeleri şehir ahalisinin muhalefetini artırır.[78] Bu vb. durumlar Osmanlı merkezini yanıltmaya çalışan Fransızların hileleriyle birleşince bölge halkının daha şiddetli bir direniş ve işgale tepki göstermesini de engeller. Savaşların psikolojik ve topyekûn mücadele boyutu açısından değerlendirdiğimizde zikrettiğimiz misaller, herhangi bir işgal karşısında toplumun önderlerine düşen rolün önemine bir kez daha ışık tutmaktadır.

Napoléon'un İskenderiyye ve Kahire'yi ele geçirdikten sonra Osmanlı idaresine benzer şekilde birer *dîvân* teşkil ettirdiğine ve görevlileri tayin ederken eşitlikçi bir tavır sergilemeye çalıştığına yukarıda genel hatlarıyla değinmiştik. Fransızlar, zamanla görevlilerin konum ve sayılarında ibreyi müslüman olmayan Kıptîlere çevirdiğini görmekteyiz. Bu duruma, Kahirelilerin muhalif tavırlarının yanında, istilacıların emrinde çalışma konusundaki isteksizlikleri ve Kıptiyânın Fransa lehine faaliyetlerinin önemli ektisi olmuştu. Mısırda uzun yıllardan beri ikamet etmekte olan ve fetihten sonra da müslümanlarla birlikte yaşayıp, Mısır'ın zengin ve itibarlı takımı arasında yer alan Kıptîlerin işgalcilerle işbirliği yapması ise müslüman ahalinin ciddi tepkisini çekmiştir. Öyle ki, istilacı Fransızların görevli memurları gibi çalışmaya, talep edilen vergileri vermeyen müslüman ahaliye işkence etmekten çekinmemeye başlamaları hem ihanetlerine hamledilmiş hem de halkın nefretini artırmıştır.[79]

İşgalciler-yağmacılar-kendilerine sırt çeviren kitlenin arasında sıkışıp kalmış müslüman Mısır halkı ise istilanın başından itibaren bir taraftan büyük bir korku yaşarken diğer taraftan savunma tedbirlerinin içerisinde aktif olarak görev aldıklarını ifade edebiliriz. Elbette savaş deneyimi ve

78 Cebertî, *Mazharu't-takdîs…,* s. 20

79 Paton, *A History of the Egyptian Revolution,* I, 174-175; Stanford Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807),* trc. Hür Güldü, İstanbul 2008, s. 344-346.

askerlik bilgisinden çoğunlukla yoksun olan halkın güçlü ve tam teçhizatlı bir orduya karşı ciddi bir direniş göstermesi beklenemezdi. Bununla birlikte Mısır'daki müslüman toplulukların faal olarak işgalcilere karşı muhalefette bulunmuş olmaları, Fransızların kendi yararlarına bölgede kurmak istedikleri düzenin sağlıklı bir şekilde işlemesine engel olduğu gibi Osmanlı müttefik güçlerine de zaman kazandırmıştır.

İskenderiyye'nin işgali haberinin şehre ulaşmasının ardından büyük panik içinde bulunan bazı müslüman Kahireliler meydanlara çıkıp "*İşbu evlâdımı hâhiş-kerâne meccânen gulâm ve câriye veririm, kim kabûl ederse işte salâdır, gelüp alsunlar; tek düşmen-i dînimiz olan küffâr-ı hâk-sâr eline giriftâr olmasun*" diyerek çocuklarının Fransızların eline düşmektense onları koruyabilecek bir müslüman aileye köle olmalarını yeğlemiştir.[80] Yine şehirdeki tasavvuf erbabı zikir meclisleri düzenlemiş ve ulema Ezher Camisi'nde Buhârî'nin Sahîh'inden teberrüken okumalar yapmış, küçük çocukların bulunduğu meclislerde özel olarak dualar edilmiştir. Askerlerin düşmanı karşılamaya gittiği sırada da en önde fakirler ve tasavvuf ehli başlarında Nakîbü'l-eşrâf Ömer Efendi olduğu halde Bulak'a doğru hareket etmiştir.[81]

Kahire'nin düşmesinden sonra her ne kadar Napoléon, İslam'a ve müslümanlara karşı saygılı ve nazik bir tavır içerisinde olduğunu ifade etse de, onun beyannamesi veya fermanları halkın ve ulemanın üzerinde pek de olumlu etki yaratmaz. Kızların peçesiz dolaşmasını emreden, Osman Hoca gibi bölgenin önde gelen şahıslarını muhalif oldukları gerekçesiyle öldüren, vergileri sürekli artıran, yol açmak kasdıyla mescit ve evlerin bir kısmının yıkan, içkinin alenen satılmasına göz yuman, İstanbul'dan beklenen emri(!) bir türlü halka gösteremeyen ve bir İslam toprağını işgal eden Fransızlara karşı ulema şehir halkını "*din kavgası*"na ve "*cihad-ı ekber*"e davet etmiş ve bu davetleri de karşılık bulmuştur.[82]

80 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 73.

81 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 31.

82 BOA, HH, nr. 6803; J.C.B. Richmond, *Egypt 1798-1952 Her Advance Towards a Modern Identity*, Bungay Suffolk 1977, s. 25; *Histoire Scientifique et Militaire…,* II, 154-181; Cebertî, *Mazharu't-takdîs…,* s. 68-72; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 77; Kabakçı, "Napoléon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801)", s. 345.

Benzer şekilde Bonaparte'nin şehrin ileri gelenlerini huzuruna davet ederek Fransız bayrağının renklerini içeren kırmızı-beyaz-koyu mavi/kuhlî taylasanları (sarık) takmalarını istemesine Abdullah Şarkavî başta olmak üzere ulema sert tepki gösterir. Zira onlara göre bu sarığı takmak sadece köleliği veya esareti değil aynı zamanda dinî akidelerine ters düşmeyi ifade etmekteydi. Daha sonraları sadece şehrin ileri gelenlerinin takmaları emredilmişse de, bu da pek kabul görmemiş ve uygulamadan vazgeçilmiştir.[83]

Mısır halkı Fransızlara, karşı yaklaşımlarını çeşitli şekillerde gösterirken Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye müdahalesini arzulayan bir tavır içerisinde oldukları da tespit edilmektedir. Nitekim kölemen liderlerden İbrahim Bey, Kahire ileri gelenlerine bir mektup gönderdiği sırada halk, gelen kişinin Osmanlı kıyafetleri içinde olduğunu görünce akın akın görmeye gitmiş ve *"Kısa zaman içinde Osmanlı Devleti'nin bizi Fransızların elinden kurtarması muhakkaktır"* sözleriyle sevinç gösterilerinde bulunmuştur.[84] Yine Cize'de bulunan Hüseyniye Mahallesi'ne girerek mahalledeki Fransız askerlerini temizleyen yeniçerileri gören mahalle halkının Osmanlı askerlerini sevinçle karşıladığı, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Kahire'ye girişinde halkın büyük teveccüh gösterdiği de kaynakların rivayet ettiği diğer hususlardır.[85]

b) Bedevîler ve Yağmacılar

Fransız ordusu Mısır'ı ayak bastığı ve İskenderiyye'yi işgal ettiği sırada, çöllerde ikamet eden bedevîler ile işgalin getirdiği karışık ortamdan faydalanmak isteyen yağmacı takımı, işgali, yabancı bir ülkenin bölgeyi istila edeceği, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını sömüreceği vb. mıntıkanın aleyhinde cereyan edecek olaylar dizisi olarak görmekten ziyade, kendileri için bir yağma ve soygunculuk fırsatı olarak değerlendirmiştir.[86]

İşgalin ilk safhasında bir taraftan Kahire halkı büyük bir korku ve endişe yaşarken bir taraftan işgale karşı kayıtsız kalmalarının yanında kargaşadan

83 Cebertî, *Mazharu't-takdîs…,* s. 51-52; Paton, *A History of the Egyptian Revolution,* I, 174-175.
84 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 53-54.
85 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 213-214, 219-220.
86 Bedevîlerin bu fırsatçı yapılarını tafsilatıyla öğrenen Bonaparte, İskenderiyye'yi işgal ettikten hemen sonra çöl Araplarıyla birer anlaşma yapmış, kendilerine saldırmamaları karşılığında ellerindeki topraklara dokunmayacağını ifade ederek (BOA, HH, nr. 9764, 6602), bu toplulukları savaşın ilk safhasında etkisizleştirmeyi başarmıştır.

istifade etmek isteyen grupların saldırılarıyla karşı karşıya gelir. Bu yağmacı fellâh ve çöl bedevîleri, gerek Kahire içindeki evlere gerekse Kahire'de kaçan topluluklar üzerine saldırmış, kadınlara tecavüz etmiş, insanların ellerindeki malları gasp etmiştir.[87] Bu yağmacılık hareketi o dereceye varır ki, Kahire'de kalan birkaç ulema ve şehrin ileri gelenleri, içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtulmak için Bonaparte'ye bir heyet göndererek şehri teslim etmek istediklerini ifade etmek zorunda kalır.[88]

1798 senesi hac farîzasını yerine getirip memleketlerine dönmekte olan ve Şeyhülbeled İbrahim Bey'le birlikte Belbîs taraflarında konaklayan, Fransız askerlerinin bölgeye doğru harekete geçmesi üzerine İbrahim Bey tarafından gece vakti şehirde terk edilen hacılar da benzer akıbete uğramıştır. Belbîs'e gelen bedevîler, cüzî bir ücret karşılığında Mısır merkezine kafilelerini güven içerisinde götüreceklerini söylemiş; fakat yolda ellerindeki tüm malları gasp etmiştir. Aynı şekilde Belbîs'e yakın mahalde Fransız kuvvetleriyle çatışmakta olan ümerâ, mallarını emanet ettikleri bedevîlerin yağmaya başladığını öğrenince savaş meydanını terk ederek zaferle sonuçlandırmak üzere oldukları bir çatışmadan mağlup ayrılırlar.[89] Kısacası gerek ümera gerekse özellikle de Mısır halkı bir taraftan işgalciler bir taraftan da kendi içlerindeki yağmacılarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Eşkıya taifesiyle elbette sadece Mısır halkı uğraşmamıştır. Onlar için işgal veya çatışmalardan ziyade, hangi tarafın mağlup olacağıyla ilgilendiklerinden bir çatışma akabinde dağılanların üzerine saldırmışlardır. Nitekim General Dessaix'in Murad Bey askerleri tarafından Lâhûn Dağı yakınlarında pusuya düşürülmesi ve emrindeki kuvvetlerin dağılmasını fırsat bilen bâdiye kabileleri kaçan Fransız askerlerinden ele geçirdiklerini soymuş veya katletmişlerdi.[90]

87 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 36.
88 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 21-22.
89 Cebertî, *Mazharu't-takdîs,* s. 44-45; İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 79-80.
90 İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme,* s. 85.

c) Çevre Topluluklar

Fransızlarla karşı karşıya gelen Mısır halkının yanında, çevresindeki toplulukların da tavır ve tutumları önem arz etmektedir. Bu çevre mıntıkayı Garb Ocakları, Suriye ve Anadolu coğrafyası olarak ele aldığımızda bölge idareci ve halklarının meseleye bakışlarında da farklılık arz eden bir tablonun varlığı dikkati çekmektedir.

Yakın çevre komşuları olan Suriye'deki müslüman halk zaman zaman Mısır'a yapılan yardımlara destek vermiş ve İbrahim Bey ile Mısır eski valisi Bekir Paşa'yı korumuşlardır. Her ne kadar Cezzar Ahmed Paşa, Mısır üzerine yürümekten imtina etmişse de Akka'da gösterdiği kuvvetli müdafaa Fransızların daha fazla ilerlemesine önemli ölçüde mani olmuştur. Özellikle Akka kuşatması sırasında Dürzî Emîri II. Beşîr Şihâbî, Napoléon'un kendisine yardım etmesi yönündeki taleplerini cevapsız bırakırken,[91] Akka'ya askerî muavenette bulunmamakla birlikte, Suriye'den gelen yardım kuvvetlerinin iaşesi ve Akka'ya ulaştırılması konusunda gayret göstermiştir.[92] Yine Safed bölgesinin ileri gelenlerinden Şeyh Abbâs Zâhirî, Bonaparte'nin yardım ve ittifak tekliflerini geri çevirmiştir.[93] Lakin bölgenin diğer sakinleri olan Marûnîler ise özellikle Cezzâr ve onun yanında yer alan Dürzîlere karşı Fransızların tarafını tutmuştur.[94]

Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de önemli yardımcı gücü ve İspanyollar başta olmak üzere Akdeniz'de sahili bulunan gayr-i müslim devletlerin zaman zaman korkulu rüyası olan Garb Ocağı idareci ve halkının tutum ve tavırları da bu işgal sırasında dikkatleri celbetmektedir. Uzun yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan bu müttefiklerin Fransız işgalinin başlamasının ardından korsan faaliyetlerine çıkmaları ve düşman donanmasına ait gemileri batırmaları yönünde İstanbul'dan çeşitli emirler gönderilmişse de, *hareketleri fi'le* dönüşmemiştir. Bölgedeki müslüman

91 Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri,* s. 274-275.

92 Haydar eş-Şihâbî, *Kissatü Ahmed Paşa el-Cezzâr,* Bayerische Staatsbibliohek (Münih), Cod. Arab, nr. 428, vr. 46b-47b.

93 BOA, HH, 15651.

94 Emîr Beşîr'in Cezzâr Paşa'ya istediği askerî yardımı yapmaması iki taraf arasında kuşatmadan sonra münakaşaların başlamasına da sebebiyet vermiştir. Lakin Beşîr Şihâbî'nin özellikle Marûnîlerin Fransızlara yapacağı destekleri engellemiş olması da Cezzâr Paşa adına bir yardım olarak telakkî edilebilir (Şit Tufan Buzpınar, "Lübnan (Kültür ve Medeniyet / Osmanlı Dönemi", *DİA,* Ankara 2003, XXVII, 249).

idareci ve tebaa, işgalci güçlere engel olmadıkları gibi Fransız ordusuna yüklü meblağlar ile zahire temin etme derdine düşerler. Ayrıca Berka (Sirenayka) bölgesinden Napoléon ile Fransa merkezinin haberleşmesine de göz yumarlar. Hatta Tunus Paşasının Fransızlarla gizliden gizliye ittifak kurduğu haberleri dahi merkeze ulaşır.[95] Bu *kabâhatlerini setr etmek* adına İstanbul'a mutad hediyelerini göndermeleri, Saray ve Bâb-ı Âlînin şiddetli tepkisine yol açar. Gönderdikleri hediyelerin iade edilmesinden endişeye düşen Ocak memurları gereken tedbirlerin süratle hayata geçirecekleri sözünü vermeleri üzerine huzura kabul edilirler.[96]

Sefer sırasında bir diğer sosyal grubu Anadolu halkı teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nin hemen her seferinde olduğu gibi bu meselede de merkezin ordu ihtiyaçlarının karşılanması için Balkanların yanında destek ve yardımlarına başvurduğu en önemli kitle, Anadolu halkı olmuştur. Lakin bu dönemde halkın da ekonomik açıdan yer yer müzayaka içinde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Sivas halkının merkezden gelen emirler doğrultusunda Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılamaya çalıştıkları görülmektedir. Halkın temsilcileri merkeze gönderdikleri arzuhallerinde devletin verdiği ödevi ödemekten kaçınmadıklarına, lakin istenilen bazı malzemelerin aynen teslim ve naklinin müşkül olduğuna, dolayısıyla nakdî ödemelerin de kabul edilmesi gerektiğine dair kanaatlerine rastlanmaktadır.[97]

Sonuç

Bir devletin ve milletin siyasi tarihinde darbe teşebbüsleri, iç savaş ve dış müdahalelerin vuku bulması olası bir durumdur. Bu tür hadiselerin meydana gelme sebepleri meselenin araştırılacak veya tartışılacak bir boyutunu teşkil ederken, diğer veçhesini böylesi meşûm hadiselerin patlak verdiği süreçte probleme karşı halk tabakaları ile devlet idaresinin nasıl bir tavır takındığı oluşturmaktadır. Devletin gücü ile toplumun dinamik desteği bir noktada birleştiği zaman bu türden olumsuz hadiseler süreklilik arz etmeyeceği ve etkinlik alanının daralacağı, kısıtlanacağı hatta son bulacağı bir gerçektir. İşte Mısır'ın dost kabul edilen bir müstemlekeci bir

95 BOA, TSMA.E, nr. 311/73.
96 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr,* s. 536-538.
97 Beşirli, "Napoleon Bonapart'ın Mısır Seferi Süresince Sivas…", s. 219-220.

kuvvet tarafından umulmadık işgali sırasında tespit etmeye çalıştığımız Osmanlı siyasî ve sosyal ahvali, bu yargıya tarihsel bir örnektir. Osmanlı idaresinin işgali öngörmedeki kusuru, Fransızların bölgeyi hızla kontrol altına almasına; bölge ve çevre halkları içerisinde işgalden çeşitli faydalar uman gerek müslim gerekse gayr-i müslim tabakaların tutumları da bu istilânın üç seneye yayılmasına neden olan etkenlerin başında gelmektedir. Diğer yandan merkezî yönetimin hızla toparlanması, diplomatik ve askerî unsurları harekete geçirmesi işgalcilerin zamanla bölgede sıkışıp barışa razı olmalarına katkıda bulunmuş; bölge halkının muhalif tavırları, çevre toplulukların işgalcilere karşı harekete geçmeleri de Fransız ordusunun Mısır'da tutunamamasına vesile olmuştur.

Fransızların bölgeden çıkarılmalarını Mısır için elbette politik problemlerin sonu olarak kabul edemeyiz. Zira o tarihlerden günümüze kadar bölgedeki dış müdahaleler ile içtimaî uzlaşmanın bir türlü temin edilememesi, sorunların giderek artan ivme ile büyümesinin arka planını teşkil etmektedir. Merkezî bir otoritenin bir millet veya topluluğun özgürce ve istikrarlı şartlar içinde yaşamasına ne derece katkıda bulunduğunu bölge örneği üzerinden de kavrayabiliriz. Lakin toplumsal uzlaşmanın sağlanamadığı bir toprak parçası üzerinde düzenli siyasî ve içtimaî istikrardan bahsetmek pek de mümkün değildir.

Kaynakça

a) Arşiv Kayıtları

BOA, AE.SSLM.III, nr. 143, 3931, 3932, 3933, 3934; C.AS, nr. 8276, 42713; C.BH, 5441, 9363; C.DH, nr. 13795, 13946; C.HR, nr. 748, 2655, 7611; HH, nr. 4494, 4507-C 6041, 6602, 6749, 6795-C, 6803, 7425, 9764, 13477, 13499, 13537, 15651; Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 9; TSMA.E, nr. 311/73, 428/20, 428/37, 667/19.

Kayseri Şeriyye Sicili, Millî Kütüphane, nr. 175; Konya Şeriyye Sicili, Millî Kütüphane, nr. 67.

b) Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* C. I-XII, Dersaâdet 1309.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr,* haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017.

Barthélemy, Joseph Méry, *Napoléon en Égypte,* Paris 1828.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi,* C. I-III, Ankara 1950.

Bertrand, General, *Campagnes d'Égypte et de Syrie 1798-1799 - Memoires Pour Servir a l'Histoire de Napoléon,* I-II, Paris 1847.

Beşirli, Mehmet, "Napoleon Bonapart'ın Mısır Seferi Süresince Sivas Kazası'ndan Asker Talebi ve İhtiyaçların Karşılanması", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri,* C. I, Sivas 2007, s. 211-220.

_____, *XIX Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'îye Siciline Göre H. 1200-1255; M. 1785-1839)* Yüksek Lisans Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun 1993.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "Napoleon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Kıbrıs'ta Bir Fransız: André Benoît Astier ve Mallarının Müsaderesi", *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan,*ed. Refik Arıkan - Halim Demiryürek, İstanbul 2016, s. 555-588.

Buzpınar, Şit Tufan, "Lübnan (Kültür ve Medeniyet / Osmanlı Dönemi", *DİA,* C. XXVII, Ankara 2003, s. 248-254.

Cebertî, Abdurrahman Hasan, *Mazharu't-takdîs bi-zevâli Devleti'l-Fransîs,* thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm, Kahire 1998.

Correspondance İnédite Officielle et Confidentielle de Napoléon Bonaparte, I-VII, Paris 1819-1820.

Cyr, Pascal, *L'Expedition Militaire de Bonaparte en Égypte -Mémoire de Maîtrise en Histoire Directeur de Thése M. Jean-René Chotard,* Sherbrooke 2001.

Çelik, Yüksel, "Siyaset-Nasihat Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır'ın İşgali Üzerine III. Selim'e Sunulan Tesliyet-nâme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* S. 22, İstanbul 2010, s. 85-126.

Çolak, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)" *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi,* S. II, Sakarya 2008, s. 141-183.

De Font-Reaulx, Hiyacinthe, *Le Général Kléber,* yy. ty.

De Marmont, Augusté Frédéric Louis Viesse, *Mémoires du Maréchal Marmont Duc de Raguse,* I-IX, Paris 1857.

De Navarrete, Martín Fernández, *Diccionario Marítimo Espãnol,* Madrid 1831.

De Testa, Le Baron I., *Recueil des Traités de la Porte Ottomane,* C. I-X, Paris 1864-1901.

Deighton, H. S., "Some English Sources for the Study of Modern Egyptian History", *Political and Social Change in Modern Egypt: Historcial Studies from the Ottoman Conquest to the United Arap Republic,* ed. P. M. Holt, London 1968, s. 59-67.

Demirci, Ahmet, *3 Numaralı Tokat Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Tokat 2007.

Denon, Vivant, *Travels in Uppper ve Lower Egypt During the Campaigns of General Bonaparte in that Country,* I-II, New York 1803.

Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn,* haz. Ömer Fâruk Can - F. Zehra Can, C. I-II, İstanbul 2018.

Gümüş, Şenay Özdemir, "Napoleon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarında Fransızlar", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 9, 2013, s. 249-278.

Halîl Nûrî, *Târîh,* Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 239.

Haşşâb, İsmail, *Hülâsâtün mâ-yürâd min ahbâri'l-Emîr Murâd,* thk. ve trc. Hamza Abdülaziz Bedr - Daniel Crecelius, Kahire 1992.

Herbette, Maurice, *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi Moralı Esseyyit Ali Efendi (1797-1802),* trc. Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997.

Histoire Scientifique et Militaire de l'Expedition Française en Égypte, ed. A.-J. Dénain, I-XI, Paris 1830-1836.

İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyan'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802),* haz. M. İlkin Erkutun, İstanbul 2009.

Kabakçı, Enes, "Napoléon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801)", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 339-350.

Karal, Enver Ziya, "Yunan Adalarının Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı", *Tarih Semineri Dergisi*, S. 1, İstanbul 1937, s. 100-127.

_____, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802),* İstanbul 1938.

_____, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları,* Ankara 1942.

Kurşun, Zekeriya, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 9, İstanbul 2017, s. 281-311.

Konukçu, Enver, "Hokand Hanlığı", *DİA,* C. XVIII, Ankara 1998, s. 215-216.

Lacroix, Désiré, *Bonaparte en Égypte (1798-1799)*, Paris 1899

Lefebvre, Armand, *Histoire des Cabinets de l'Europe pendat le Consulat de l'Empire,* I-V, Bruxelles-Paris 1846-1866.

Leibnitz, Gottfried Wilhelm, *Mémorie de Leibnitz, a Louis XIV, sur la Conquête de l'Égypte,* haz. M. D. Hoffmanns, Paris 1840.

Mackesy, Piers, *The British Victory in Egypt, 1801,* Londra 1995.

Markham, J. David, "Menou, Jacques-François de Boussayi baron (1750-1810)", *The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars,* ed. Gregory Fremont Barners, C. II, California 2006, s. 629.

McGregor, Andrew, *A Military History of Modern Egypt -From the Ottoman Conquest to the Ramadan War-,* London 2006.

Miot, Jacques, *Mémoires Pour Servir a l'Histoire des Expéditions en Egypte et en Syrie,* Paris 1804.

Mustafa Behcet Efendi, *Târîh-i Mısır: Terceme-i Behcet Efendi,* İstanbul 1865.

Paton, A. A., *A History of the Egyptian Revolution,* I-II, London 1863

Râfik, Abdülkerim, *Bilâdü'ş-Şâm ve Mısr mine'l-fethi'l-'Osmânî ilâ hamleti Napolyûn Bonaparte 1516-1798,* y.y., Dımaşk 1968

Richmond, J.C.B., *Egypt 1798-1952 Her Advance Towards a Modern Identity*, Bungay Suffolk 1977.

Rose, J. Holland, *Napoleonic Studies,* London 1914.

Rousseau, M. F., *Kléber et Menou en Égypte Depuis le Depart de Bonaparte (Août 1799 - Septembre 1801),* Paris 1900

Roy, J.J E., *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie,* Tours 1855.

Shaw, Stanford, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807),* trc. Hür Güldü, İstanbul 2008.

Saınt-Denys, Antoine de Juchereau de, Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, I-IV, Paris 1844.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler,* İstanbul 1984.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789),* İstanbul 2001.

Sarıkaya, Hüseyin, "Mısır'ın İstirdâdını Ele Alan Vekāyi'nâmeler ve Mehmed Emîn Karahân-zâde'nin Târîhçe'si", *İslami İlimler Dergisi,* C. 9, S. 2, Ankara 2014, s. 71-126.

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi,*C. V-VI, Ankara 2011

Seyyid, Seyyid Muhammed, *Mısr fi'l-'asri'l-'Osmânî fi'l-karni 16,* Kahire 1418/1997

Shaw, Stanford, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798,* Princeton 1962

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802),* Ankara 1992.

Şihâbî, Haydar, *Kissatü Ahmed Paşa el-Cezzâr,* Bayerische Staatsbibliohek (Münih), Cod. Arab, nr. 428.

Thiers, Louis Adolphe, *Expédition de Bonaparte en Égypte,* ed. A. H. Edgren, New York 1894.

Thiers, M. Adolphe, *Histoire de Consulat et de l'Empire,* Paris 1845-1861

Thurman, Louis - Maurice, Fleury, *Bonaparte en Égypte,* Paris 1902*; Correspondance Officielle de l'Armeé d' Égypte,* Paris 1801

Turğut, Vedat, *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798-1800 (H 1213-1215),* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006.

Türkî, Muallim Nikola, *Zikrü temellüki cumhûri'l-Franseviyyeti'l-aktâri'l-Mısriyye ve'l-bilâdi'ş-Şâmiyye,* thk ve trc. M. Desgranges Ainé, Paris 1839.

Unger, Richard W., "Fluyt", *The Oxford Encyclopedia Maritime History,* ed. J. B. Hattendorf, C. II Oxford 2002, s. 50-51.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Başvekâlet Arşivinde Bonapart'ın Akkâ Muhasarasına Dair Bir Vekayiname", *Tarih Semineri Dergisi,* S. II, İstanbul 1938, s. 3-31.

Wittman, William, *Travels Turkey, Asia-Minor; Syria, and across the Desert Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army and the British Military Mission,* London 1803.

Zınkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* trc. Nilüfer Epçeli, C. I-VII, İstanbul 2011.

ANADOLU'DAKİ ESKİÇAĞ DÖNEMİ SAVAŞ ALANLARINDAN BİRKAÇININ YERLERİ VE BURALARDA YAPILAN SAVAŞANLAR HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Mustafa H. Sayar*

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından düzenlenen Birinci Dünya Savaşının Yüzüncü Yılında Savaş ve Toplum "Eve Dönen Asker" başlıklı toplantının eve dönen askerler kısmına eskiçağda en uygun olan öykü hiç şüphesiz M.Ö. 401 son yılında Batı Anadolu'daki şehir devletlerinden Pers Prensi Kuroş tarafından devşirildikten sonra Kuroş'un ağabeyi Pers kralı II. Artaxerxes ile savaşmak üzere yola çıkan paralı askerlerin Babil'in kuzeyinde Fırat kıyısındaki Kunaxa mevkiinde yapılan meydan savaşı sonrasında onları buraya getiren Kuroş'un savaş alanında ölmesi üzerine evlerine geri dönüş için katettikleri yol ve bu yolda yaşadıklarıdır. Bu olay askerlerin başında bulunan Atina'lı asker ve tarihçi olan Xenophon tarafından *Anabasis* adıyla yedi kitapta kaleme alınmış ve dilimize *Onbinlerin Ricadı* başlığıyla çevrilmiştir. Eserde Xenophon beraberindeki çeşitli şehir devletlerine mensup paralı askerler ile nasıl Babil'den kuzeye çıkıp Karadeniz'e ulaştığını ve buradan kıyı boyunca batıya ilerleyip İstanbul Boğazı üzerinden Trakya'ya geçip oradan da Marmara denizinin güney sahili üzerinden Ege Denizine ulaşarak M.Ö. 399 yılında evlerine dönmelerini anlatılmaktadır. Yıllarca süren bu uzun yürüyüş sırasında geçilen bölgelerdeki insanlar, coğrafya, bitki örtüsü, yerel halkların örf ve adetleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. [1]

Bu makalede Anadolu yarımadası üzerinde M.Ö. 5. yüzyılın ilk çeyreğinden M. S. 4. yüzyılın başına kadar yapılmış olan kara ve deniz muharebelerinden bazı örnekler coğrafi konumları ile eskiçağ

* İstanbul Üniversitesi (mhsayar@gmail.com)

1 Nussbaum 1967; Stronk 1995; Lendle 1995; Lane Fox 2004; Lee 2007; Flower 2012; Rood 2014; Marincola 2016.

kaynaklarının verdikleri bilgiler kapsamında ana hatlarıyla kronolojik sırayla sunulmaktadır.

Mykale (Dilek Yarımadası) (M.Ö. 479)

Batı Anadolu sahilinde uzanan Dilek yarımadası eskiçağda Mykale adıyla bilinmekteydi[2]. Bu yarımada ile Samos (=Sisam) adası arasında Pers donanmasına mensup askerler ile Anadolu sahilindeki şehir devletlerinin askerleri arasında M.Ö. 479 yılında meydana gelen çatışmada bölgedeki şehir devletlerinin de desteklediği Sparta şehir devletinin kralı Leutychides ve Atinalı komutan Ksanthippos karaya çekilmiş olan Pers donanmasına ait gemileri orada bulunan mürettebatlarıyla birlikte imha ettiler. (Herodot IX 90) Persler sayıca daha üstün olmalarına rağmen gemilerini korumak için karaya çekmişlerdi. Pers kara ordusu da gemilerin yakınında mevzilenmişti. Sparta kralı Leotychidas Pers karargahına yaklaşarak sahildeki şehir devletlerinin pusuda bekleyen askerlerine önceden kararlaştırılan işareti verdi. Sparta donanmasının askerlerinin karaya çıkışına herhangi bir direniş gösterilmedi ancak sonra Persler büyük bir güçle karşı koymaya çalıştılarsa da başlarındaki komutanlarının öldürülmesi üzerine tüm savaşma azimlerini kaybettiler. Pers ordusu ve gemileri yok edilince tüm batı Anadolu sahilindeki Pers taraftarı yerel yöneticiler görevlerinden uzaklaştırıldılar. Çanakkale Boğazında Perslerin elinde bulunan Sestos şehrindeki garnizon da tüm kış boyunca direnmesine rağmen sonunda açlık nedeniyle teslim oldu ve garnison komutan Artayktes şehirden çıkarak kaçmak istrken yakalanarak idam edildi ve askerlerinden kaçmayı başaranlarda bölgedeki Traklar tarafından öldürüldüler. (Herodot IX 102. 2-4).

Aıgospotamoı (Keçidereleri); Gelibolu Yarımadası (M.Ö. 405)

Aigospotamoi bugün de aynı anlama gelen Keçideresi köyünün bulunduğu ve büyük ölçüde dolmuş bulunan yerde, Çanakkale Boğazında Gelibolu ile Eceabat arasındaki sahilde bulunmaktaydı. [3] Mykale savaşından yaklaşık 75 yıl sonra Atinalılar 405 yılında Çanakkale boğazından hububat nakliyatını güvence altına almak için donanmalarını buraya yolladılar.

2 Lohmann 2012, 33-38; Lohmann 2014; Lohmann 2017.
3 Strauss 1983, 24-35.

Atina'dan sürgüne yollanmış olan Alkibiades donanmayı uyarmak ve onlara daha güvenli olan Sestos limanında demirlemeyi önermek üzere yaklaştığında sözlerine itibar edilmedi ve donanma daha kuzeydeki Aigospotamoi körfezinden taze su almak üzere kıyıya yanaştı. Buradan karşı kıyıda Lampsakos (= Lapseki) önlerinde demirlemiş olan ve o sırada savaş halinde bulundukları Sparta donanmasını gözleyebilmekte ve eğer mümkün olursa onların üzerlerine saldırmalarını kışkırtma fırsatı aramaktaydılar. Sparta donanmasının komutanı Lysandros ise birkaç gün hareket etmeden bekledi. Bu bekleyiş sırasında Atinalıların dikkati dağıldı ve gemilerdeki kürekçiler karaya çıkarak yiyecek aramaya başladılar. Bunu gören Lysandros Gelibolu yarımadası sahiline bir birlik göndererek karaya çıkan Atinalıları kuşattı. Aniden Lampsakos'tan Aigospotamoi sahiline doğru hareket eden Lysandros'un gemilerini çok geç farkeden Atina gemilerinin mürettebatı karadan gemilerine dönemediler. Yarı yarıya boş olan gemiler Spartalılar tarafından kolayca ele geçirildiler. 3000 Atinalı Spartalılara sahilde esir düştü. Sparta donanmasının sayısı 200'e çıktı. 180 Atina gemisinden sadece 9'u savaş bölgesinden kaçabildi. Kaçarken de Lampsakos yakınındaki yedek yelkenlerin bulunduğu depoyu basıp yelkenleri alarak gemilerinin takip edilmesini önledi. Kendisi de bu ağır yenilgiden sonra Atina'ya dönme cesareti gösteremeyip Kıbrıs'a kaçtı.

Bu önemli başarısından sonra Lysandros hukuk ve harp tarihinde ilk kez bir savaş suçları mahkemesi kurdurarak Atinalıların o dönemin devletler hukuku çerçevesinde insanlığa karşı işledikleri suçları yargılamaya başladı. Özellikle Atinalıların savaş esirlerinin sağ ellerini kesmelerinin ya da sağ ellerinin başparmağını koparmalarının cezalandırılması gerektiğini belirterek esir alınan Atinalıların komutanı Philokles'i boğazını keserek öldürdü. Milet'li korsan zafer haberini Sparta'ya ulaştırırken elde edilen ganimetleri Sparta'ya götüren Gylippos ismindeki komutan ganimetlerin bir kısmını çalıp kaçmış ve Sparta'da bu yüzden gıyabında ölüme mahkum edilmişti.

Lysandros Aigospotamoi başarısının hemen ardından Atina'nın limanı Pire'yi kuşatıp Atina'nın denizle bağlantısını kesti ve aç kalan şehir 404 yılında kayıtsız şartsız teslim oldu.

Granikos Savaşı (M.Ö. 334)

Granikos bugünkü Biga çayının eskiçağdaki adı olup, M.Ö. 334 yılı Mayıs ayında Çanakkale Boğazını Lapseki ile Nara Burnu arasındaki bölgeden geçerek Anadolu'ya ayak basan Makedonya kralı III. Alexandros'un (İskender) Ahamenid hanedanı yönetimindeki Pers krallığına karşı kazandığı ilk meydan savaşının yapıldığı yerdir.[4] Bu savaşta İskender'in Perslerden birlikte öç alma vaadiyle harekete geçirdiği şehir devletlerinden sadece Teselya'lı süvariler Makedonya ordusuna dikkate değer düzeyde katkıda bulunabilmişlerdi. Anadolu'ya ayak basar basmaz önce sembolik bir ziyaret yaparak siyasi ve ekonomik mesajlar verme amacıyla Troia'ya gitmiş ve orada Troia savaşının masalsı kahramanlarına kurbanlar sunduktan sonra bulunduğu yere doğru yaklaşmakta olan Manyas gölü kıyısındaki Daskyleion'dan batıya doğru ilerleyen Pers satrapının ordusuna doğru harekete geçer. [5] (Arrian, Anabasis I.13.2-7; 14, 4-5; Diodoros XVII19.2-3) Yaklaşık 20 m genişliğindeki Granikos çayı kıyısında Pers süvarileri konuşlanmıştı ancak uzun mızraklı Makedonya piyadesi karşısında herhangi bir şansları yoktu. İskender ağır silahlı piyadeyi hafif silahlı süvarilerle kanatlardan Pers ordusunun her iki kanadına taaruz etme emrini verdi. Böylece Pers süvarileri ikiye ayrılarak dağılmak zorunda kalacaklardı. İskender doğrudan Perslerin en kalabalık olduğu bölgeye yanındaki süvarilerle taaruza geçerek Pers ordusunun komutasına ulaşmak istedi. Ancak başındaki beyaz miğferin her taraftan görünmesi onu hedef yapıyordu. Arkadaşı Kleitos bu taaruz sırasında onu mutlak bir ölümden kılpayı kurtarabildi. Makedonyalılar Pers ordusnun merkezini dağıtarak hayatta kalan 2000 askeri esir aldılar. Sadece Pers ordusuna paralı asker olarak hizmet eden Thebai şehri vatandaşlarını serbest bıraktılar. İskender savaş meydanında hayatlarını kaybeden Pers ordusuna mensup askerleri defnettirdi.[6] Yaralananlarla şahsen ilgilendi. Savaş meydanında Pers satrapına danışmanlık yapan Rodos'lu Memnon kaçarak Batı Anadolu'daki Halikarnassos şehrine sığındı. Pers büyük kralı III. Dareios Anadolu'daki Pers birliklerinin komutasını Memnon'a verdi.

4 Badian 1977, 277-293; Foss 1977, 493-502; Hammond 1980, 73-88.
5 Bosworth 1980, 107-109.
6 Seibert 1985, 30-32.

İskender iç bölgelere ilerlemektense kıyı boyunca ilerlemeyi tercih etti. Böylece denizdeki güçlü Pers donanmasının kıyıya yanaşmasını önleyecekti. Kıyıdan uzakta bulunan Sardes şehri Anadolu'daki Pers yönetim merkezi olduğundan İskender buraya ilerledi. Herhangi bir direnç göstermeyen şehrin garnizon komutanı İskender'e şehri savaşmadan teslim etti.

İssos Savaşı (M.Ö. 333)

İssos bugün Hatay'ın Dörtyol ilçesi ile İskenderun ilçeleri arasındaki bölgede yer almaktaydı.[7] 333 yılı Kasım ayında yapılan meydan savaşında İskender III. Dareios ile doğrudan karşılaştı. Savaş başlamadan önce İskender komutanlarından Parmenion'u göndererek Amanos dağlarındaki geçitleri Perslere kapatmalarını istedi. İskender İssos ovasından geçerek güneye ilerledi ve bu bölgede Pers ordusuyla karşılaşmayı umuyordu. (Arrian, Anabasis II 5. 5, 9) Dareios ise Makedonya ordusunu denize doğru yaklaşan dağların bulunduğu dar ovada sıkıştırarak imha etmek istiyordu.[8] Ancak Dareios bunu hazırlarken büyük bir Pers ordusuyla hareket halinde olduğundan bu ordunun da iaşesini düşünerek Islahiye ovasından ilerleyerek İssos ovasına ulaştığında Makedonya ordusunun artçılarının bölgede bulunduğu haberini aldı ve derhal düşmanını takibe başladı. İskender ise Dareios'un arkasından geldiğini haber alır almaz ordusunu kuzeye döndürerek sağında Amanos dağ silsilesi ve solunda İskenderun Körfezi sahili olmak üzere Dareios'un karşısında yer aldı. (Polybios XII 17. 4) Bu dar ovada sayıca kalabalık olan Pers ordusunun safları sıkışarak İskender'in sayıca az ama hareketli ordusu karşısında manevra kabiliyetini kaybederek sıkışıp çok zor durumda kaldı. İskender süvari birliklerini sağ tarafta konuşlandırdı. Ortada ağır silahlı Makedonya ordusu vardı. Sol kanatta deniz kenarında Parmenion'un komuta ettiği piyade ve süvari birlikleri taaruza geçti.[9] Makedonya piyadesi düşman saflarını sıkıştırıp süvari birliklerine Pers ordusunun merkezine saldırma imkanı yarattı. Dareios kuvvetli süvariyi sağa denize doğru konuşlandırdı. Önlerinde uzanan Dörtyol ovası süvari taaruzu için çok uygundu. Cephenin orta kesiminde şehir devletlerinden gelip Pers büyük kralının emrine girmiş

7 Janke 1910, 137-177.
8 Bosworth 2008[7], 806-808.
9 Engels 1978, 42-53.

ağır silahlı paralı askerler konuşlanmıştı. Sol tarafta her zaman olduğu gibi hafif silahlı piyade yer almaktaydı. Dareios ise cephe gerisinden durumu izlemekteydi.

İskender'in taaruz emri vermesiyle birlikte Pers cephesine açılma neydana geldi. Bu çok cesur ileri hareket süvarilerin başarıyla saldırmalarını sağladı. Pers piyadesi geri çekildi ancak büyük direnç gösterdi. İskender Dareios'a yaklaşacak kadar ilerleyebildi. Dareios ise bulunduğu yerde tehlike içinde olduğunu görünce hemen kaçmaya başladı. İskender'in ağır silahlı piyadeleri hızla akan Pinaros çayını geçerek karşı kıyıya çıkınca burada paralı askerler tarafından saldırıya uğradılar ve ağır kayıplar verdiler. Pers süvarileri deniz kenarında İskender'in müttefiki olan Teselyalı süvarilere ağır kayıplar verdirdiler. İskender'in süvarisi yarım ay biçimindeki saldırı düzeniyle kritik bir anda İskender'in kurtarıcısı oldu. İskender hemen Pers ordusnun merkezine saldırdı. Kralın savaş alanından kaçmasıyla birlikte Pers birlikleri savaşma azimlerini kaybettiler. Kazanabilecekleri bir muharebeyi yarıda bırakarak yardımcı birlikleriyle savaş alanından çekilerek zaferi İskender'e bıraktılar. Dareios ele geçirilemedi ama İskender geri çekilen Pers birliklerine saldırarak hepsini imha etti. Makedonyalı komutan Parmenion ise Damaskos = Şam'a kadar ilerledi. İskender savaş meydanında Dareios'un annesi, eşi ve bir oğlu ile iki kızının bulunduğu çadıra ulaştı. Aynı yerde ayrıca İskender'in daha sonra evleneceği kadınlardan biri olan Barsine'nin de aralarında bulunduğu Pers soylularıyla karşılaştı. Burada Dareios'un giysileri kalkanı ve oku ile yayı ve arabası da ele geçti. 3000 talent tutarında nakit para bulunduğunu Arrian, İskender'in Anabasis'inde yazar. Ayrıca Damaskos'taki kraliyet kasası da ele geçti. İskender bu parayla askerlere olan borçlarını ödedi ve ordusunun iaşesi ni altı ay boyunca bu paradan karşıladı.

Bu zafer İskender'in Pers krallığının batısını ele geçirmesini sağladı. Yer yer Pers direnişi ile karşılaştı. İssos zaferi İskender'e Asya'nı n yolunu açmış ve Makedonya'da büyük saygınlık kazanmasını sağlamıştı. Dareios ailesini serbest bırakması karşılığında Halys = Kızılırmak yayına kadar uzanan toprakları İskender'e bırakmayı ve onunla bir ortaklık oluşturmayı önerdi. İskender bu öneriyi reddetti.

İssos savaşının yapıldığı yerde yaklaşık 527 yıl sonra M. S. 194 yılında bu kez Roma imparatorluğunu tek başına yönetmek için mücadele eden iki eyalet valisi olan Septimius Severus ile Pescennius Niger'in orduları karşılaşmış ve zaferi Severus'un askerleri kazanınca Septimius Severus Roma imparatorluğunu tek başına yönetmeye başlamıştır. [10] Bu savaşın M.Ö. 333 yılında yapılan İssos savaşıyla aynı yerde gerçekleşmesi Amanos dağları ile İskenderun Körfezi arasındaki İssos = Dörtyol ovasının stratejik önemini ortaya koymaktadır.

İpsos Savaşı (M.Ö. 301)

Afyon'un 11 km kuzeyinde Akarçay vadisinde bulunan ve yakın zamana kadar eskiçağdaki yer adı olan İpsos'tan türetilmiş Sipsin'de yer alan savaş meydanı bugün Çayırbağ adıyla bilinmektedir. M.Ö. 301 yılında İskenderin 323'te ölmesi sonrasında yapılan görev dağılımı sırasında 306 yılına kadar Makedonya kraliyet hanedanının mensupları tamamen ortadan kalkmıştı. Asya topraklarının en üst yöneticisi olan Antigonos Monophtalmos İskender'in kurduğu devletin aynı şekilde devam etmesinden yanaydı ve elindeki gücü kimseyle paylaşmak istemiyordu. Özellikle oğlu Demetrios'un, Mısır'da yeni bir devlet kurmuş olan İskender generallerinden Ptolemaios'a karşı Kıbrıs'ta zafer kazanması kendisini kral ilan etme cesaretini verdi. Buna karşılık olarak Kassandros, Seleukos ve Lysimakhos ta kendilerini kral ilan ederek onun krallığını tanımadıklarını ilan etmiş oldular. Ancak tüm İskender krallığını tek bir devlet olarak yönetme fikri sadece Antigonos'un hedefiydi. Diğer generallerin böyle bir fikri yoktu ve bu nedenle Antigonos onlar için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Lysimakhos kuzeybatı Anadolu ve Trakya'yı denetim altında tutmaktaydı. 302 yılında Antigonos'un büyük bir orduyla üzerine geldiğini haber alınca Anadolu yarımadasında çeşitli manevralar yaparak zaman kazandı ve kış gelince Herakleia =Karadeniz Ereğlisine çekildi. Antigonos ta Batı Anadolu'da kışı geçirdikten sonra 301 yılı yaz başında Asya'da ve Yakın Doğuda önemli askeri başarılar kazanan Seleukos'un üzerine geldiğini öğrenince onu Batı Anadolu içlerinde karşılamak üzere harekete geçti. Aynı sırada Lysimakhos ta Herakleia = Karadeniz Ereğlisinden yola çıkıp batı Anadolu'ya ilerledi. Lysimakhos 301 yılı yazında Antigonos'un bulunduğu Batı Anadolu'ya

10 Campbell 2002, 60; Erdcamp 2010, 263.

doğru harekete geçtiler. Seleukos ve Lysimakhos bir tarafta, Antigonos ve oğlu Demetrios diğer tarafta beraberlerineki askeri birliklerle eskiçağın en güçlü dört ordusuyla İpsos'a gelmişlerdi. Her iki tarafta ordularının iki kanadında süvari birliklerini konuşlandırmışlardı. Antigonos elinde biraz daha az sayıdaki fili ağır silahlı piyadenin önüne yerleştirdi. Antigonos karşı tarafın savaş arabaları cepheye gelene kadar filleri kullanmak istiyordu. Ancak filler etkili olamadılar. Karşı taraf ise fillerini ağır silahlı piyadenin arkasında konuşlandırarak yedekte tutmaktaydılar. Seleukos yaşça daha küçük olmasına rağmen beraberinde getirdiği kuvvetler daha fazla olduğundan Lysimakhos'un birlikleriyle birlikte ortak komuta Seleukos'taydı. Suvari birliklerinin komutasını da Seleukos oğlu Antiochos'a vermişti. Karşılarındaki sekesen yaşının üzerinde olan Antigonos II. Filip'in yanında öğrendiği tüm savaş taktiklerini uygulamak üzere piyadenin komutasını üstlenmişti. Oğlu Demetrios ise süvari birliklerine komuta etmekteydi. Antigonos yaşından dolayı ağır zırhlı teçhizat kullanmak istememişti. Muharebenin başlangıcında Demetrios ve Antiochos berbirlerinin üzerlerine komutalarındaki süvari birlikleriyle saldırdılar. Bu sırada Demetrios gerçi Antiochos'u geri püskürtmeyi başardı ama babasına destek verebileceği konumdan uzaklaşmış oldu. (Plutarkhos, Demetrios) Antigonos'un ağır zırhlı piyade birlikleri Seleukos'un birlikleri tarafından baskı altına alındılar. Seleukos yedekte tuttuğu 400 fili de muharebe alanına sürüp Antigonos'un etrafını çevirdi. Böylece Antigonos'un etrafında fillerden bir duvar oluştu ve Antigonos'un oğlu Demetrios ile irtibatı kesilmiş oldu. Demetrios hatasını anladığında artık çok geçti. Babasını kurtamak için bu duvarın etrafını dolaşması gerekliydi. Antigonos'un saflarında savaşan askerler durumlarının ne kadar kötü olduğunun farkına vardıklarında derhal saf değiştirip karşı tarafın saflarına geçtiler. Antigonos halen savaşın kendisi için zaferle sonuçlanacağını sanarak oğlunun yanına gelmesini beklemekteydi. Demetrios fillerin oluşturduğu engelin etrafından dolaşıp babasının yanına gelene kadar Antigonos okçular tarafından vurularak öldürüldü. Onun ölümü üzerine ordusunun bir kısmı kaçtı ve bir kısmı da karşı tarafa geçti. Sadece ona sadık olan Makedonya'lı bir asker yanında kaldı ve onu kalkanıyla korudu. Demetrios babasının yanına ulaştığında onun ölmüş olduğunu gördü ve onu alarak Ephesos'a götürdü. Bazı araştırmacılara göre Demetrios babasını Ephesos yakınında

bulunan Belevi anıtına defnetmişti. Bazı araştırmacılar ise Antigonos'un Demetrios'tan başka savaşı kazanan Lysimakhos ve Seleukos tarafından krala yakışır büyük bir törenle defnedildiği kanısındadır. Asya'daki topraklarından Suriye ve Finike bölgelerini Seleukos aldı. Lysimakhos ise Batı Anadoluyu ve sahildeki şehir devletlerini egemenlik alanına dahil etti. Pleistarkhos ise Karia ve Kilikia bölgelerini aldı. Böylece İskender'in eskiçağ dünyasını tek bir devlet halinde toplama düşüncesi de ortadan kalkmış oldu.

Kurupedıon Savaşı (M.Ö. 281)

Seleukos ve Lysimachos 301 yılındaki İpsos savaşından kısa bir süre sonra Anadolu topraklarının yönetimi konusunda oluşan görüş ayrılıkları nedeniyle savaşa tutuşacak duruma geldiler.[11] Lysimachos bu aşamada Suriye sahilinin denetimini ele geçirmek için Seleukos ile savaşan Ptolemaios ile müttefik oldu. Seleukos ise Antigonos'un oğlu Demetrios ile ortaklık kurdu. Seleukos neredeyse Asya topraklarının tamamının hakimiydi. Başşehri önce Babil iken İpsos'tan sonra başşehrini Suriye'ye taşıdı. Lysimakhos Doğu Akdeniz'de en geniş alanı egemenliği altına almıştı ve bu nedenle Seleukos tarafından şüpheyle izlenmekteydi. Lysimakhos'un aile fertleri arasında oluşan anlaşmazlık büyük huzursuzluk yarattı. 287/286 yılında Lysimakhos'un Gelibolu yarımadasında Boolayır'da bulunan başşehri Lysimakheia büyük bir depremle ağır hasara uğradı. Bunu kötü bir işaret olarak yorumlayan Lysimakhos ikinci eşi ve kral Ptolemaios'un kızı II. Arsinoe'nin onu oğlu Agathokles'in kendisine ihanet ettiğine inandırdı. 283/282 yılında bu iftira üzerine Agathokles idam edildi. Agathokles'in taraftarları Seleukos'a sığındılar. Seleukos beklediği fırsatın ayağına geldiğni düşünerek derhal savaş hazırlıklarına başladı. Aynı günlerde Mısır'daki I. Ptolemaios'un da ölmesiyle Lysimakhos en önemli müttefiğinden yardım alamayacak duruma düşmüştü. 282 yılında Anadolu'ya ilerleyen Seleukos daha önce Lysimakhos'un müttefiği olan Bergama'lı Philetairos'un yanına gelmesiyle önemli bir güç elde etmişti. Seleukos hızla hareket ederek batı Anadolu'daki en önemli şehirlerden biri olan Sardes'i ele geçirdi ve şehrin yakınlarında bulunan Kyros ovasında Lysimakhos'un ordusuyla savaşa tutuştu. Lysimakhos savaş meydanında Karadeniz Ereğli = Herakleia

11 Lund 1992, 199-206.

kökenli bir asker tarafından öldürüldü. Böylece İskender'in doğu seferine katılmış olan generallerden sadece Seleukos hayatta kalmış oldu. Seleukos artık Trakya, Makedonya ve Anadolu'yu elinde tutmasına rağmen Asya'daki geniş topraklarıyla idari olarak birleştirmeyi öngörmemekteydi. Lysimakhos Asya'daki topraklarının yönetimini oğlu Antiochos'a bıraktı ve ellibeş yıl evvel ayrıldığı vatanına dönmek üzere Gelibolu yarımadasına geçip Lysimakhos'un başşehri Lysimakheia yakınlarına ulaştığında bir suikast sonucu öldürüldü. Onun ölümüyle birlilte İskender'in doğu seferine katılan tüm generaller tarih sahnesinden çekilmiş oldular.

Magnesia (Manisa) Savaşı (M.Ö. 189)

Kurupedion savaşından yaklaşık 90 yıl sonra Kurupedion'a çok yakın bir bölgede bulunan Magnesia (=Manisa) ovasında Roma devletinin lejyonları ve Roma'nın müttefikleri olan Bergama ve Rodos orduları Scipio kardeşler adlarındaki iki Romalının komutasında Seleukos kralı III. Antiokhos'un komutasındaki orduyla karşılaştılar.[12] Yapılan savaşta Roma ve müttefikleri Antiokhos'un ağır zırhli piyadesini, suvarisini ve fillerini dağıtarak onu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu savaş 197 yılında Teselya'da Roma ordusu ile Makedonya ordusu arasında yapılan ve Romalıların zaferiyle sonuçlanan savaştan sonra ikinci kez eskiçağda doğu ve batı orduları arasındaki muharebe taktiği anlayışındaki ve uygulamasındaki farkların ortaya çıktığı muharebedir. (Diodoros XIX 113 XX 113-114 XXXIII 42) Makedonya ordusunun ağır zırhlı piyadesi ve uzun mızraklı süvarisinin savaş taktikleri ikinci kez Roma'nın piyade düzeni karşısında başarılı olamamıştır. (Polybios V 79-85). Antiokhos'un bizzat komuta ettiği sağ kanattaki taaruz sayesinde karşılarındaki Roma lejyonu ve süvari birliği dağıtılmış ve Romalıların karargahlarına doğru geri çekilmeye zorlanmışlardır. (Livius XXXVII 37-44). Ancak Romalılar kısa sürede tekerleklerine kesici metal parçalar takılı Makedonya savaş arabalarını geri püskürterek bunların kendi atlı birliklerine yönelip zarar vermesine sebep oldular. (Appian, Syria 30-36). Seleukos ordusundaki filler ve ağır silahlı piyade birlikleri uzaktan atılan kargılar, mızraklar ve sapan taşları atışlarıyla büyük ölçüde zarar uğratıldılar. Bu kritik aşamada Antiokhos kendi saflarının ortasında uzaktan yapılan atışlarla giderek direncini yitiren ordusunu toparlamak

12 Hirt 2007, 215-237.

için yardıma gitmek yerine sağ kanatta ağır kayıplar veren Romalıları karargahlarına kadar kovalamaya çalıştı. Bu hatanın sonucunda Romalılar karargahlarında tekrar birleşerek Antiokhos'un ordusuna karşı taaruza geçtiler. Antiokhos'un zırhlı piyadesi ağır ateş altında kaldığından dağıldı. Ordunun panik halinde dağılmasıyla ürken filler Antiokhos'un birçok askerini çiğnediler. Antiokhos'un bazı birlikleri kendi karargahlarına geri çekilip burayı savunmayı kısa bir süre başardılarsa da sonuçta Romalıların oraya ulaşmasını ve karargahı imha etmesini önleyemediler. Bu yenilgi Seleukos krallığı için sonun başlangıcı idi. III. Antiokhos'un ağır savaş tazminatı ödemek zorunda kaldığı 188 yılında yapılan Apameia anlaşması aynı zamanda Toroslara kadar uzanan Anadolu topraklarından Selekos krallığının çekilmesini öngörmekteydi.

Karrhai (Harran) Savaşı (M.Ö. 53)

M.Ö. 1. yüzyıl ortalarına doğru Roma devletini o dönemde yöneten üç güçlü adamdan biri olan Crassus Roma'yı birlikte yönettiği diğer iki politikacı ve asker olan Gaius Iulius Caesar ve Gnaeus Pompeius Magnus'un İtalya dışında elde ettikleri başarılara benzer bir başarı peşindeydi. Böylece Caesar ve Pompeius ile siyaset alanında rekabet edebilmesinin mümkün olabileceğini düşünmekteydi. Çünkü hem Caesar ve hem de Pompeius İtalya dışında Roma egemenlik alanında olmayan bölgelerde Roma'ya yeni topraklar kazandırmış ve buralarda yeni Roma eyaletleri kurmuşlardı.

Doğuda bugünkü İran ve Irak coğrafyasında M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında kral Arsakes tarafından kurulan ve onun adını taşıyan hanedan tarafından yönetilen Parth krallığı M.Ö. 1. yüzyılın ortalarındaki zengin ve güçlü konumuyla Crassus'un düşüncesine göre Caesar ve Pompeius'un başarıları düzeyinde başarılar elde edebilmesine imkan verecek nitelikteydi. Roma'yı doğuda tehdit eden bu büyük krallığın üzerine yapmayı planladığı sefer için M.Ö. 55 yılında 7 lejyon ile İtalya'dan yola çıktı. Bu orduya Gallia (=Fransa) bölgesinden 1000 suvari destek vermekteydi.

Crassus ordusunu Anadolu yarımadasından geçirerek Fırat nehrine ulaştı ve Zeugma'da karşı kıyıya geçtikten sonra bazı yerleşmeler savaşmadan teslim oldu. Kışı Pompeius tarafından M.Ö. 64 yılında kurulmuş olan Suriye eyaletinde geçiren Crassus burada Parth kralının elçilerini kabul

etti. Elçiler bu seferin Crassus'un şahsi hedeflerine yönelik bir yağmalama seferi mi yoksa Roma halkı tarafından Parth krallığına açılmış bir savaş mı olduğunu öğrenmek istiyorlardı. Crassus elçilere orada savaş ilanı için bulunduğunu bildirdi.

Mayıs ayında Fırat nehrini tekrar Zeugma'da geçen Crassus kendisine kasıtlı olarak yanlış yol gösteren yerli rehberler tarafından Bağdat'ın 30 km kadar güneyindeki Seleukeia şehrine yönlendirdiler.[13] Parth kralı II. Orodes ise Kafkas bölgesine ilerleyip oradaki Roma dostu halkların Roma ile birlikte hareket etmelerini önlemeyi hedefledi. Parthların güneydeki birliklerinin komutanı Surenas ise Crassus'un fazla derinliği olmayan bir hat şeklinde elindeki 28.000 lejyon askerini dizdiğini haber alınca hemen harekete geçti. Crassus'un birliklerine Gallia'dan gelen 1000 suvariden başka 3000 Roma ve 6000 Arap atlı savaşçısı eşlik etmekteydi. Ayrıca 4000 hafif piyade de destek vermekteydi. Ancak Crassus karşısında atlı okçular ve zırhlı süvarilerden oluşan yaklaşık 11.000 kişilik bir Parth ordusunun üzerine geldiğini görünce ordusunu kare düzenine getirerek savaş alanına sürdü. Parth ordusunun görüş mesafesine girmesiyle birlikte Parthların ne kadar iyi savaştıklarını bilen Arap atlıları savaş alanını terketmişlerdi. Romalıların kıyafetleri ve teçhizatları zırhlı Parth süvarisi karşısında çok zayıf kalmaktaydı. Parthlar yaklaşık 120 metre mesafeden kare biçiminde dizilmiş Roma askerlerine ok atarak saldırdılar. Crassus karşı saldırı emri verdi fakat saldırıya geçenler Parthların ok yağmuru altında geri çekildiler. Romalıların çok azında ok ve yay bulunmaktaydı. Crassus'un oğlu Publius Parth süvarilerini takip etmeye başlayarak tuzağa düştü. Parth süvarileri onları ordunun diğer bölümünden uzaklaştırdıktan sonra geri dönerek üstlerine saldırdı. Kıskaça alınan Roma piyadesinin 500 askeri öldürüldü. Ölenlerin arasında Crassus'un oğlu Publius ta vardı. Bu askerlerden hayatta kalan 500'ü Parthlar tarafından esir alınarak götürüldü. Parthlar zırhlı süvarileriyle Roma ordusunun kalan kısmına saldırdılar ve burada sert bir direnişle karşılaştılar. Gecenin karanlığında savaşmaya devam edemeyen Parthlar yaklaşık onbeş kilometre geri çekildiler. Romalıların 300 suvarisi Urfa'nın = Edessa, Harran=Karrhai ilçesi yakınlarına kadar geldiler. Karrhai'da durmak yerine Zeugma'ya doğru çekildiler. Crassus

13 Tucci 1992; Sampson 2008.

ise Karrhai'daki Roma garnizonuna sığındı. Parthlar ertesi gün Karrhai'ı kuşattılar. Crassus gece karanlığından yararlanarak kuzeye doğru kaçmak istedi. Ancak rehberlerinin onu tekrar kasıtlı olarak yanlış yöne götürmesiyle bir daire çizerek Karrhai'a doğru geri dönmek isterken bir şehre yakın bir bölgedeki bataklıkta yanındaki 1500 askerle Parthlar tarafından çevrildi. Ancak ona güvenlerini tamamen kaybeden askerleri Parth komutanı Surenas'ın ateşkes görüşmesi yapma önerisini kabul etmesini istediler. Crassus görüşme yapmak üzere yanındakilerle birlikte Parthlarla buluşmaya gitti. Buluşma yerinde Parthlar tarafından çıkarılan kavga sırasında Crassus ve yanındakiler öldürüldüler. Roma kaynaklarına göre 20.000 Romalı asker Karrhai civarındaki çatışmalarda Parthlar tarafından öldürüldü ve 10.000 asker esir alındı. Crassus'un ordusundan hayatta kalan askerlere komuta eden Cassius ismindeki subay, Antiokheia'yı (= Antakya) ele geçirmek üzere saldıran Parthlara pusu kurup onlara büyük zarar vermeyi başardı. Tamamen Crassus'un kişisel ün kazanmasına yönelik bu savaş Roma ordusuna büyük kayıplara mal olmuş, birçok lejyon sancağı Parthların eline geçmiş ve bunlar ancak M.Ö. 1. yüzyılın son yıllarına doğru Parth krallığı ile yapılan diplomatik görüşmeler sonucunda geri alınabilmiştir. M.Ö. 48 yılında İskenderiye'de öldürülen Roma'lı general ve devlet adamı Pompeius'un M.Ö. 64 yılında Roma devletinin doğu sınırı olarak önerdiği Fırat sınırı ile Kafkaslar bölgesindeki Roma ve Parth devletleri arasındaki denge Crassus'un M.Ö. 53 yılındaki yenilgisiyle Parthlar lehine değiştirmişti.

Zela (Zile/Tokat) Savaşı (M.Ö. 47)

Tokat'ın Zile ilçesinde yer alan Zela'da 21 Roma'lı dictator Gaius Iulius Caesar ve Kırım'da kurulmuş olan Bosporos Krallığının başındaki II. Farnakes arasında yapılan savaş Romalıların zaferiyle sonuçlandı. M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun batısında ve kuzeyinde Roma egemenliğine ağır darbeler vuran, ancak daha sonra yenilerek Kırım'a kaçmak zorunda kalan kral VI. Mithridates'in oğlu olan II. Farnakes babasının Anadolu yarımadasının kuzeyindeki topraklarını yeniden elde etmek istiyordu. M.Ö. 48 yılında Nikopolis (=Şebinkarahisar/Giresun) yakınlarında Romalıları yendikten sonra Amissos (Samsun) ve Sinope (Sinop) şehirlerini de ele geçiren Farnakes bölge halkına çok eziyet etmişti.

O sırada İskenderiye'de bulunan Caesar derhal Tarsus'a gelip buradan kuzeye doğru ilerledi. (Plutarch, *Caesar* 50, 3). Caesar'ın üzerine doğru geldiğini öğrenen Farnakes hemen elçiler yollayarak barış yapmak istedi. Caesar bu talebi reddederek derhal işgal ettiği bölgelertden çekilmesini istedi. Bunu kabul etrmeyen Farnakes birliklerini Zela yakınlarındaki bir tepe üzerine konuşlandırdı. Ordusu paralı askerlerden oluşan Farnakes'in karşısındaki Caesar'ın ordusu Pompeius ile yapılan iç savaşta deneyim kazanmış olan lejyonlardan oluşmaktaydı. Caesar da birliklerini ve karargahını bir başka tepeye konuşlandırdı. Böylece o da Farnakes gibi savunmaya uygun bir diziliş oluşturmuştu. Her türlü askeri taktik anlayışının tam tersi bir davranışla Farnakes tepe üzerindeki Roma karargahına saldırdı. Böyle bir saldırı beklemeyen Roma birlikleri önce şaşkınlığa uğrayıp kayıplar verdiler. Ancak kısa bir sürede deneyimli lejyon askerleri bu saldırıyı püskürtüp Farnakes'in askerlerini kaçmaya mecbur bıraktılar. Farnakes savaş alanından kaçıp Kırım'a gitti ve orada tahtına göz diken Asandros tarafından öldürüldü. Toplam beş gün süren askeri sefer ve dört saat süren Zela muharebesi sonucunda Caesar'ın *geldim, gördüm, yendim* ifadesini kullandığı mektubu kaleme aldığı iddia edilmektedir.[14]

Byzantion (İstanbul) Kuşatması (M.S. 193-195)

Roma devletinin Macaristan (=Pannonia) valisi Septimius Severus ve Suriye valisi Pescennius Niger (193-195 n. Chr.), askerleri tarafından yönetimlerine verilen eyaletlerde imparator ilan edilince Roma devletini tek başına yönetmek için komutaları altındaki lejyonlarla birbirlerinin üzerine yürüdüler. Clodius Albinus adındaki Britannia eyalet valisi de batıdaki lejyonların bir kısmı tarafından aynı dönemde imparator ilan edilmişti. Septimius Severus'un askerleri ile Pescennius Niger'in askerleri Asya ile Avrupa'nın birbirine en yakın olduğu yerlerden biri olan ve bu nedenle büyük stratejik önem taşıyan Byzantion (=İstanbul) şehrini ele geçirmek için batıdan ve doğudan Byzantion'a doğru ilerlemeye başladılar. Byzantion'a ilk ulaşan Pescennius Niger'in askerleri oldu. Severus'un birlikleri de bunun üzerine şehri kuşattılar. (Cassius Dio 74 (75) 14, 2-3). Kuşatma 2,5 yıl sürdü ve Niger'in 194 yılında idam edilmesine rağmen direnişe devam eden Byzantion 195 yılına kadar güçlü surları sayesinde

14 Canfora 1999, 227.

dayanabildi.[15] Teslim olduktan sonra Severus tarafından cezalandırılarak şehir statüsü geri alınarak bu savaş sırasında Severus'un tarafını tutan Perinthos'a (=Marmara Ereğlisi) bağlı bir köy haline getirildi.[16] Ayrıca şehir surları ve bazı kamu yapıları tahrip edildi. Ancak birkaç yıl sonra şehri affeden Severus eski haklarını geri vererek şehrin imarına maddi yardımda bulundu.

Severus ile Niger arasındaki Roma imparatorluğu yönetimini ele geçirme mücadelesi sadece Byzantion ve İstanbul Boğazı çevresinde gerçekleşmedi. İmparator olmak isteyen iki Romalının birlikleri Nikaia (=İznik) ve Kyzikos (=Erdek) bölgelerinde savaştılar ve her iki savaşı da Severus'un askerleri kazandılar. Severus ve Niger arasındaki son savaş ise – yukarıda da belirtildiği üzere – M. S. 194 yılında İssos (=Dörtyol) ovasında yapılmış ve bu savaşı da Severus'un askerleri kazanmıştır. Bu mücadele sırasında Byzantion yanlış tarafı tuttuğu için cezalandırılan tek şehir değildir. Niger taraftarı olan Nikaia ve Antiokheia da Severus tarafından M.S. 194 yılında İssos ovasında elde edilen kesin zaferden sonra Byzantion gibi cezalandırılan şehirlerdendir.[17]

Khrysopolis (Üsküdar) Savaşı (M.S. 324)

Khrysopolis (=Üsküdar) Romalı imparatorlar Konstantin ve Licinius arasında 18 Eylül 324 tarihinde yapılan savaşla geç antik devirde adından bahsedilen bir yerleşmedir.

Konstantin ve Licinius arasındaki savaş M.Ö. 3. yüzyılın sonuna doğru imparator Diokletian tarafından kurulan dörtlü yönetim sisteminin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Her iki imparator da daha önce birkaç kez savaşmışlar ve sonra kısa süren ateşkes anlaşmaları yapmışlardı. Ancak batı eyaletlerinin yönetimini üstlenmiş olan Konstantin doğudaki eyaletleri yöneten Licinius'un bölgesine saldırınca yeniden savaş çıktı. 324 yılında önce Hadrianopolis (=Edirne) sonra da Kallipolis (=Gelibolu) de Konstantin'e yenilen Licinius Byzantion üzerinden Anadolu'ya geçti. Üsküdar sırtlarında Khrysopolis'te Licinius'un askerleri buraya ulaşan

15 Birley 1988, 110.
16 Sünskes-Thompson 1990, 143.
17 Rubin 1980, 61-66.

Konstantin'in ordusu tarafından sıkıştırıldı. Konstantin'in donanması Boğaz'ın Anadolu yakasına yanaşıp güneye Khalkedon'a (=Kadıköy) ilerledi.[18]

Licinius birlikleriyle Khrysopolis yönüne ilerledi. Konstantin ordusuyla Khrysopolis civarına ulaştı ve hemen saldırıya geçti. Muharebenin en ilginç yanı her iki tarafın dini görüşlerinin emirlerindeki orduya ve askerlere yansımasıydı. Örneğin Licinius pagan inancında bir kişi olarak askerlerini eski Roma tanrılarının heykelleri altında savaşmaya zorladı. Konstantin'in birlikleri ise tek tanrılı din işaretlerini öne çıkarmaktaydı. (Eusebius, Vita Constantini 1, 50). Licinius batıl inançlıydı ve bu nedenle Konstantin'e saldırmayı engelledi. Konstantin cepheden saldırdı ve Licinius'un ordusunu yok etti. 25.000 ile 30.000 arasında kayba uğrayan Licinius'un hayatta kalan askerleri kaçtılar. Licinius ta Nikomedia'ya (=İzmit) kaçtı ve orda askerlerini toparladı. Ancak kısa süre sonra Konstantin'e teslim oldu ve kısa süre sonra sürgüne gönderildiği Selanik'te idam edildi. Bu savaştan sonra Konstantin Roma imparatorluğunu tek başına yönetebileceği bir sistem kurdu ve kendi adıyla anılan hanedanı oluşturdu.[19]

Hadrianopolis (Edirne) Savaşı (378)

9 Ağustos 378 günü Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinden sorumlu olan İmparator Valens denetimi altında bulunan Moesia ve Trakya bölgelerine kuzeybatıdan büyük boylar halinde giren Got kabilelerinin başkent Konstantinopolis'i yağmalamalarını önlemek üzere birlikleriyle Hadrianopolis'e (=Edirne) gelmiş ve şehrin kuzeyinde Gotlarla tam bir gün süren büyük bir meydan savaşına tutuşmuştu.[20] Gününün sonunda Roma ordusu Hannibal karşısında MÖ 216 yılında İtalya'da Roma'nın kuzeyinde aldığı ve yaklaşık 70.000 asker kaybettiği Cannae yenilgisinden (Titus Livius 22, 43 - 50) daha büyük bir kayba Gotlar karşısında uğramıştı. Hadrianopolis Muharebesi'nde İmparator Valens muharebenin sonuna doğru durumun kötüye gittiğini görerek bizzat savaşa katılmış ve savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.[21] Hadrianopolis Meydan Muharebesi'ne katılan seçkin Roma

18 Vogt 1954, 463-471.
19 Habicht 1958, 360-378.
20 Brodka 2009, 265–280.
21 Heather 2005, 167.

piyade ve süvari birliklerinin neredeyse tamamı Gotlar tarafından imha edilmişti.[22] Savaşın nedenleri, seyri ve sonucu bu önemli tarihi olayın görgü tanığı olmamasına rağmen güvenilir kaynakları sayesinde en ayrıntılı bilgileri veren Antakyalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un anlatımına dayanılarak yorumlanabilmektedir. Bu meydan savaşı sadece Trakya bölgesindeki Roma hakimiyetini etkilemekle kalmamış aynı zamanda yüz yıl sürecek büyük bir göç dalgasının başlamasını da tetiklemiştir. Bu süreçte Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerinin büyük bölümü ve daha sonra da batısı yağmalanmış, yaklaşık yüz yıl sonra sonsuz şehir = *urbs aeterna* olarak tanımlanan Roma şehri Gotların eline geçmiş, Eski çağ ve Geç Antik Devir Roma devlet ve ona bağlı olarak gelişerek yayılan eyalet sistemi ile şehirlerdeki sosyo-kültürel yapı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Bu yazıda örnek olarak değinilen eskiçağ dönemi savaş meydanlarının önemli bir bölümünün Anadolu yarımadasının batı ve iç batı kesimlerinde ve Boğazlar bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunun başta gelen nedeni Anadolu'nun batı yarısının Ege ve Trakya üzerinden Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz'in diğer bölgeleri ile olan ilişkilerden ve her iki kıtada gelişen siyasi ve sosyal olayların sonuçlarının sıcak çatışmalara dönüşerek son sözün silah kullanılarak söylendiği bölgeler olmasından kaynaklanmaktadır.

22 MacDowell 2001, 147-148.

Kaynakça

Badian 1977 Badian, E., The battle of Granicus: a new look. Ancient Macedonia 2, 1977, 271-293.

Billows 1997 Billows, R. A., The Campaign of Ipsos (302-301 B.C.), in: Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State. California 1997, 175–185

Birley 1988 Birley, A., The African Emperor. Septimius Severus. London 1988[2].

Bosworth 1980 Bosworth, A. B., A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander 1. Oxford 1980.

Bosworth 2008[7] Bosworth, A. B., Alexander the Great Part 1: The Events of the Reign. Cambridge 2008[7], 791 – 845.

Brodka 2009 Brodka, D., Einige Bemerkungen zum Verlauf der Schlacht bei Adrianopel (9. August 378). Şu yayında Millenium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Band 6, 2009, 265–280.

Campbell 2002 Campbell, J. B., War and Society in Imperial Rome, 31 BC-AD 284, Routledge, 2002.

Canfora 1999 Canfora, L., Julius Caesar. The Life and Times of the People's Dictator. Edinburgh 1999.

Engels 1978 Engels, D. W., Alexander the Greatand the Logistics of the Macedonian Army. Berkeley – Los Angeles 1978.

Erdcamp 2010 Erdcamp, Paul. A Companion to the Roman Army, John Wiley and Sons, 2010.

Flower 2012 Flower, M. A. Xenophon's Anabasis, or the Expedition of Cyrus. Oxford Approaches to Classical Literature. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

Foss 1977 Foss, C., The battle of Granicus: a new look. Ancient Macedonia 2, 1977, 495-502.

Habicht 1958 Habicht, Chr., Zur Geschichte des Kaisers Konstantin. Hermes 86, 1958, 360-378.

Hammond 1980 N. G. L. Hammond, The battle of the Granicus river. JHS 100, 1980, 73-88.

Heather 2005 Heather, P. J., The Fall of the Roman Empire. London 2005.

Hirt 2007 Hirt, A., Magnesia. Entscheidung am Sipylos. Phalanx, Elefanten und Streitwagen gegen römische Legionäre. In: Gerfried Mandl und Ilja Steffelbauer (Hrsg.): *Krieg in der antiken Welt.* (= Krieg und Gesellschaft), Magnus Verlag, Essen 2007, S. 215–237,

Janke 1910 Janke, A., Die Schlacht bei İssos. Klio 10, 1910, 137-177.

Lane Fox 2004 Lane Fox, R., (ed.) The Long March: Xenophon and the Ten Thousand. New Haven; London: Yale University Press, 2004.

Lee 2007 Lee, J. W. I., A Greek Army on the March: Soldiers and Survival in Xenophon's Anabasis. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007.

Lendle 1995 Lendle, O., Kommentar zu Xenophons Anabasis (Bücher 1-7) Darmstadt 1995.

Lohmann 2012 Lohmann, H. Ioanians and Carians in the Mycale: the discovery of Carian Melia and the Archaic Panionion; şu yayında: G. Cifani – S. Stoddart, Landscape, Ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area. Oxford 2012, 32-49.

Lohmann 2014 H. Lohmann – G. Kalaitzoglou – G. Lüdorf (Hrsg.), Forschungen in der Mykale I, 2. Survey in der Mykale: Ergänzende Studien, Asia Minor Studien 75 (Bonn 2014).

Lohmann 2017 H. Lohmann – G. Kalaitzoglou – G. Lüdorf (Hrsg.), Forschungen in der Mykale I, 1. Survey in der Mykale (Dilek Dagları / Aydın) 2001 – 2009. Siedlungsarchäologie eines westkleinasiatischen Gebirgszuges vom Chalkolithikum bis in spätosmanische Zeit (Bonn 2017), Asia Minor Studien 77 (Bonn 2017).

Lund 1992 Lund, H. S. *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship.* Routledge, London/ New York 1992, 199–206.

MacDowell 2001 MacDowell, S., Adrianople AD 378, Oxford 2001.

Marincola 2016 Marincola, J., Xenophon's Anabasis and Hellenica; şu yayında: M. Flower (ed.) The Cambridge Companion to Xenophon. Cambridge 2016.

Nussbaum 1967 Nussbaum, G. B., The Ten Thousand.: A Study In Social Organization and Action In Xenophon's Anabasis. Leiden: E. J. Brill, 1967.

Rood 2014 Rood, T. Space and Landscape in Xenophon's Anabasis. In Kate Gilhuly & Nancy Worman (Eds.), (pp. 63–93). Space, Place, and Landscape in Ancient Greek Literature and Culture. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014.

Rubin 1980 Rubin, Z. ,Civil War and Historiography. Brüksel 1980.

Sampson 2008 Sampson, G. C., The Defeat of Rome. Crassus, Carrhae, and the Invasion of the East. Pen & Sword Military, Barnsley 2008.

Seibert 1985 Seibert, J., Die Eroberung des Perserreiches durch Alexander des Grossen auf karthographischer Grundlage (TAVO Reihe B Nr. 68). Wiesbaden 1985.

Strauss 1983 Strauss, B. S., Aegospotami reexamined. American Journal of Philology 104, 1983, 24-35.

Stronk 1995 Stronk, J.P., The Ten Tausend in Thrace. Amsterdam 1995.

Sünskes-Thompson 1990 Sünskes-Thompson, J., Aufstände und Protestaktionen im Imperium Romanum. Die severischen Kaiser im Spannungsfeld innenpolitischer Konflikte. Bonn 1990.

Tucci 1992 Tucci, J. M., The Battle of Carrhae: the effects of a military disaster on the Roman Empire, University of Missouri-Columbia, Columbia/Missouri 1992.

Vogt 1954 Vogt, J., Die Vita Constantini des Eusebius über den Konflikt zwischen Konstantin und Licinius. Historia 2, 1954, 463-471.

Harita

Anadolu da Eskiçağ Dönemi Savaş Alanlarından Bazılarının Yerleri

YAZAR LİSTESİ

Yazar/Unvan	**Kurum**
Murat Yiğit, Araş. Gör.	İstanbul Ticaret Üniversitesi, İTBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Justin McCarthy, Prof. Dr.	University of Louiseville
Caner Kur	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
María Jesús Horta, Doç. Dr.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İspanyol Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Cemal Can Tarımcıoğlu	İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
E. Zeynep Suda, Prof. Dr.	İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı
Semih Sefer	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı
Mustafa Yeni	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
Özlem Şenyıldız, Araş. Gör. Dr.	İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İspanyol Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Erkin Akan, Öğr. Gör.	T. C. Polis Akademisi Adile Sadullah Mermerci Polis Meslek Yüksek Okulu
Safa Furkan Karacakaya	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Mustafa Özsarı, Prof. Dr.	Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Sevim Güldürmez, Arş. Gör.	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Cezmi Eraslan, Prof. Dr.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı
Ayfer Yazkal Kubal, Dr. Öğr. Gör.	Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Çiğdem Sürücü	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Derya Kılıçkaya, Öğr. Gör. Dr.	Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü
Burcu Kutlu Dilbaz, Dr. Öğr. Üyesi	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı
Hüseyin Sarıkaya, Dr. Öğr. Üyesi	İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Mustafa H. Sayar, Prof. Dr.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı